

શ્રી કાલસ ગુંજાતી સમાજે
શ્રીયુત્તમ ગાદાલાલ આયુદ્ધ આચાર્ય
તરફથી સવિનય સમ્મેલન ભેટ.

નૂતનશિક્ષણ

હિંદની સુલાકાતે આવેલું આંતરરાષ્ટ્રીય નૂતનશિક્ષણનું પ્રતિનિધિમંડળ
સોલ્ટર ડેવિસ, એન્થોની ઝિલિયાકસ (નેતા), મિ. હન્ડ્રીન, પ્રો. મોવે અને મિસિસ મોર્.

દેવુઆરી . ૧૯૩૮

શિક્ષક એ બાળઉદ્યાનનો માળી છે. એકએક ફૂલરોપ, તેનો ફૂટતો ને વિકસતો પ્રત્યેક નવાંકુર એની શિક્ષકવૃત્તિની સાચી સાચી કતા છે. એને પ્રતાપે એ બાલોદ્યાનમાં સનાતન સત્યનો ફાલ મધમધે છે. જે શિક્ષકને એનું જ્ઞાન નથી, તે શિક્ષક જ નથી. એ તો આમોદ્યાનની રેકોર્ડોનો વગાડનારો છે. ચોપડીઓના પાઠ ભણાવનારાના એવા અચરે અચરે સીતારામ જેવા ભણુતરમાં શા ભલીવાર હશે ? બાળકનાં મગજમાં એ ભાર ભરશે, પણ તેને વિકસાવી નહિ શકે. વિદ્યાર્થીનો સાથી-સંગાથી હોય એ ખરો શિક્ષક. એનો વિકાસ ને એનો તનમનાટ જોઈને જેનું હૈયું ઝોલે ચડે, એ સાચો શિક્ષક. બાળકોને પ્રતિપણે ધમકાવનારા, રાત્રી ને ફાટેલી આંખે અધકડ રહીને જ્ઞાન આપવાનો દાવો કરનારા ને ફૂલ જેવા વિદ્યાર્થીઓને અળગા રાખીને તેમને સોટીઓ ઘતાવનારા શિક્ષકો જ નથી. એમને સાફ કહી દો કે તમે શિક્ષકનો ધંધો સ્વીકારવામાં ગંભીર ભૂલ કરી છે અને માનવતાને ખાતર તમે કૃપા કરીને શિક્ષકવૃત્તિ છોડી દઈ જેલનાં વોર્ડર તરીકેના તમારા લાયક પ્લાને જઈને બેસી જાઓ. સંસ્કૃતિનો વ્યાપાર, જેને કેળવણી કહેવામાં આવે છે, તેમાંયે વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે હાદિક મમતા અને અંતરની લાગણી હોય તો જ શિક્ષક-શિષ્યો વચ્ચે નિશાળોમાં આવશ્યક અને સ્વતંત્ર વાતાવરણ જાગી શકે.

કવિવર સ્વીન્દ્રનાથ ટાંગો

[અભ્યાસક્રમ બહારની એક પ્રવૃત્તિ]

બાહ્ય પ્રવૃત્તિની જરૂરિયાત :

વિદ્યાર્થીઓની ગુપ્ત શક્તિને બહાર લાવી તેને એક આદર્શ ને ઉપયોગી શહેરી બનાવવો તે કેળવણીનો ઉદ્દેશ છે. તેમની રીતમાતનું ધક્કર થાય તો જ કેળવણીનો ઉદ્દેશ સફળ નિવડે. નૈતિક અને સામાજિક આદર્શવાળા શહેરી બનવા માટે કેવા પ્રકારનું જીવન ગુમારવું તથા કેવી રીતે વિકાસ સાધવો તે વિદ્યાર્થીઓને જાણવાનું મળે તે અર્થે દરેક શાળાએ પરંપરાગત વિષયો શિખવવા ઉપરાંત તેમને સર્વદેશીય કેળવણી મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને બાહ્યાવસ્થા ને તરુણાવસ્થામાં મહાવરા તથા સ્વાનુભવ મારફત આ આદર્શો સાધ્ય થવા જોઈએ. એ બાબતમાં ગમે તેટલો બોધ તમે કરો એ નિરર્થક છે. આ આદર્શોને સમજવા તથા સાધ્ય કરવા ધણીખરી શાળાઓ સામાન્ય અભ્યાસક્રમના વિષયોના શિક્ષણ ઉપરાંત બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરે છે. બાળકોની કેળવણીમાં શાળાનું જીવન ખાસ અર્થસૂચક અને અસરકારક પાઠ બનવે છે. આવી પ્રવૃત્તિ દરમિયાન વિદ્યાર્થીને ઈચ્છવાનું ટેવ અને આદર્શોના હંમેશના મહાવરાને લીધે સંપૂર્ણ ને અવિરોધી વિકાસ સાધવાની અગણિત તક સાંપડે છે, અને તેઓ આદર્શ શહેરી નિવડે છે. આવી પ્રવૃત્તિથી શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ વધુ સગળપૂર્વક તેમ જ કૌટુંબિક બાબે એકમેકના સમાગમમાં આવે છે. દરેક જાતના વિદ્યાર્થીઓને આત્માવિષ્કરણ, સક્રિય જ્ઞાણદ્વારા આત્મસિદ્ધિ અને પ્રયોગદ્વારા પોતાની અંદર રહેલી ગુપ્ત શક્તિ પિંજાવવાનો પ્રસંગ સાંપડે છે. આવી રીતે વિદ્યાર્થીઓને વ્યવહારુ, રમુજી અને સંગીન કેળવણી મળે છે. આ પ્રકારની કેળવણી એટલે આનંદ ને શિક્ષણનો સુમેળ. તેનાં પરિણામ અવશ્ય અસરકારક જ નિવડે.

શાળાનો બામીભર્યો અભ્યાસક્રમ :

બાળકને ગમે તેવા દરેક વિષયના શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ થતો નથી. શિક્ષણ પદ્ધતિ બહુધા એવી છે કે, વિદ્યાર્થી વ્યવહારુ પ્રવૃત્તિમાં ભાગીદાર થવાને બદલે સિદ્ધાંત ને બાપણ સાંભળનાર બની રહે છે. ક્રિયાદ્વારા શિક્ષણ મેળવવાનો સિદ્ધાંત સામાન્ય રીતે શિક્ષકો અમલમાં મૂકતા નથી. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે કે કેમ તે જાણવાની દરકાર કર્યા વિના શાળાના સમય દરમિયાન આણુ શિક્ષણ પદ્ધતિએ સામાન્ય વિષયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓના અનુભવ ને આશય સાથે જોઈતો સંબંધ જળવાતો નથી, અને પરિણામે આવા અભ્યાસમાંથી વાસ્તવિકતાનું તત્ત્વ મોટે ભાગે બીડી જાય છે અને વર્ગમાં ફેલાયેલું કૃત્રિમતા અને સંપ્રતાઈનું વાતાવરણ દૂર કરવું કપરું થઈ પડે છે. અભ્યાસક્રમ બહારની પ્રવૃત્તિથી પોતે સંપૂર્ણ ને વધુ સારો મનુષ્ય બને તે અર્થે કેટલીક સ્ત્રીઓ જાણવાની ને કરવાની રસપ્રતિ શિષ્યોમાં જાગે છે, તેનો અમલ કરવા તે પ્રેરાય છે, એટલે અંશે એમ કહી શકાય કે આવી પ્રવૃત્તિ વિદ્યાર્થી જીવનની વ્યવહારુ બાજુ પર વધુ ભાર મૂકે છે. આવી પ્રવૃત્તિઓમાં સચોટ સામાજિક કેળવણીનો સમાવેશ થયેલો હોવાથી

વિદ્યાર્થીઓ સમાજસેવા ને બાહ્યચારાના સિદ્ધાંતો સગળે છે, ને તે સાધ્ય કરે છે. આ પ્રવૃત્તિદ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં વ્યવસ્થાશક્તિ આવે છે અને મોટા સમાજમાં કેવી રીતે વર્તવું તે શીખે છે. વિદ્યાર્થીઓ નિષ્પક્ષપતપણું, ન્યાય ને સરળતા જેવા નૈતિક સિદ્ધાંતોનો અમલ કરે છે, કારણ કે આવી પ્રવૃત્તિમાં આ ગુણો જીવનપ્રશ્નો સાથે સંકળાય છે.

અભ્યાસક્રમ બહારની પ્રવૃત્તિઓ :

આની અનેક પ્રવૃત્તિઓ ગણવી શકાય. પણ અહીં આપણે કેટલીક અગત્યની પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ કરી આ નિમંત્રના વિષય-શાળાની મિજલસ-પર લંબાણ ચર્ચા કરીશું. પર્થન, સહેલાગાઠ, સ્કાઉટીંગ, ગર્લ્સગાઇડ, નાટ્યપ્રયોગ, સાહિત્ય, સંગીત, વ્યાયામ મંડળ, સંગેહન, ઉત્સવ, યોજાનિયાં વગેરેનો આવી પ્રવૃત્તિમાં સમાવેશ થાય છે. આ સવળી પ્રવૃત્તિને લાભદાયક બનાવવા માટે વ્યવસ્થા, સૂચના ને દેખરેખ આવશ્યક છે. દરેક પ્રવૃત્તિના પ્રારંભિક કાળ દરમિયાન શાળાના અધિક્ષતાઓ અંગત કાળજી ને દેખરેખ રાખવી જોઈએ. આવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડનાર શિક્ષકે ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે નકામી, ખોટી રીતે દેરવાયતી કે અર્ધજંધ યોજના પાછળ સમય ને શક્તિનો વ્યય ન થાય તથી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરતાં પહેલાં તેની વ્યવસ્થા ને વિકાસ અંગે ઝીણામાં ઝીણી યાચતનો ખૂબ વિચાર થવો આવશ્યક છે. અર્ધજંધ પ્રયાસોથી શિષ્યો તેમ જ સંસ્થાને નુકસાન પહોંચના સંભવ રહે છે. શાળાની મિજલસ :

હવે આપણે શાળાની મિજલસ વિષે વિચાર કરીએ. કોઈ સામાન્ય હેતુસર શિક્ષકો તથા શિષ્યો શાળાના સભાખંડ [Assembly Hall] માં ભેળા મળે તે મિજલસ કહેવાય. સામાન્ય રીતે દરરોજ શાળાનું નિયમિત કામ શરૂ થાય તે અગાઉ ૨૦-૩૦ મિનિટ માટે આની મિજલસ રાખવામાં આવે તો તેથી મોટા પ્રમાણમાં લાભ થવા સંભવ છે. આથી વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયનના પાતાવરણમાં પ્રવેશ કરે છે અને પોતાની માફક ભણવાને આતુર એવા એક મોટા સમાજનો તે સભ્ય છે એવી બાવના તેનામાં જાગે છે. આની મિજલસથી શિષ્યો ધર આગળની ઉપાધિઓ તથા ગૌણ પ્રશ્નો ભૂટી જઈ સામાજિક ઐક્ય અનુભવે છે. આમ ઉત્પન્ન થયેલા ભાતુભાવને પરિણમે તેઓમાં એકતા, વફાદારી ને સમજનની વૃદ્ધિ થાય છે, અને તેના મહાવરથી તેઓ સામાન્ય આદર્શો તથા ગુણો અલ્પ કરે છે, શિસ્તપાલન તથા બીજા સંબંધી વિચાર કરતાં શીખે છે.

મિજલસનાં અગત્યનાં અંગો : પ્રાર્થના, રાષ્ટ્રગીત

મિજલસના કાર્યક્રમના આયોજન અંગેનો મારો અંગત અનુભવ જો હું આપની આગળ રજૂ કરું ને પછી તેનાં પરિણામની ચર્ચા કરું તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય. આવી મિજલસનો સમારંભ શિષ્યો અને શિક્ષકોની પ્રાર્થનાથી થાય અને છેવટે રાષ્ટ્રગીત [Community Song] પૂરું કરી મિજલસ વિસર્જન થાય. આ પ્રાર્થના ને રાષ્ટ્રગીતમાં દરેક વર્ણના વિદ્યાર્થીઓ જોડાય. અડધા કલાકના વિવિધ કાર્યક્રમની જાહેરાત આગળથી થવી જોઈએ. મિજલસમાં ગાવાની પ્રાચના ને ગીતો શાળા તરફથી બહાર પડતી પુસ્તિકામાં છપાય અને દરેક વિદ્યાર્થી તેમાંથી થોડી ઘણી વાનગી આવડવી જ જોઈએ, કે જેથી કોઈ પણ વિદ્યાર્થી કહેવામાં આવે કે તરત જ તે ગવડાવવા તૈયાર થઈ જાય. આ પ્રાર્થના ને ગીતોનું રહસ્ય વર્ણની સરઆતમાં સંગીત શિક્ષકે અગર બાપા શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને સગમતવું. બાકીનો કાર્યક્રમ નીચે સુજન્ય ગોઠવી શકાય :

એક દિવસ સંગીત, એક દિવસ સામાન્ય માહિતી કે ખાસ વાર્તાલાપ, બે દિવસ વિદ્યાર્થીઓનો કાર્યક્રમ અને એક દિવસ માતૃભાષાના પાઠ્યપુસ્તકમાંથી શિક્ષકે પસંદ કરેલી વાનગી.

વિદ્યાર્થીઓનો કાર્યક્રમ :

વિદ્યાર્થીઓના કાર્યક્રમના પ્રકાર તથા વિષયોમાં ભરતક વૈવિધ્ય હાવી શકાય. વાજિંત્ર સાથે, અગર વાજિંત્ર વિના, એકલા અગર આખા મંડળે સમૂહમાં ગાવાનું. સંગીત, માતૃભાષામાં, અંગ્રેજીમાં કે બીજી ભાષામાં તૈયાર કરેલા મુખપાઠ, વાદ સાથે એકલા-માણસનો અથવા આખી મિજલસનો નાચ, મુસાફરીની વાર્તા, દરરોજના જીવન અગર વિદ્યાર્થીજીવન સાથે સંબંધ ધરાવનાર વિષયો પર ટૂંકાં ભાષણો, અભિરુચિ સંબંધી વાર્તાલાપ, કોઈ પણ મિજલસનું નિરુપણ, વગેરે કોઈ પણ બાબત જુદા જુદા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ રજૂ કરી શકે. વિષય અને વાનગીની પસંદગીમાં તથા તેને પાર ઉતારવામાં વિદ્યાર્થીની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ.

સંગીત :

વિદ્યાર્થીઓએ રજૂ કરવાના સંગીતના કાર્યક્રમમાં વિવિધતાનો પાર નથી. ગાવાના સંગીતમાં ઉચ્ચ કોટિના સંગીતથી ગાંડી, સિનેમાનાં ગાયનો સુધીની વાનગીનો સમાવેશ થઈ શકે. ગાયન ને વાદનનો સુમેળ પણ સધાય. હિંદુસ્તાની, મરાઠી, બંગાળી તથા ગુજરાતી લોકગાયના, ઈશ્વરસ્તુતિ, બાળગીત, રમૂજ ગાયન, ગરબા, પદ્યના પાઠ્યપુસ્તકમાંથી પસંદ કરેલી વાનગી વગેરેને આના કાર્યક્રમમાં આવકાશ રહે છે. કેટલીક વખત વિદ્યાર્થીઓ-ભગતા કવિ ને લેખકો-પોતાની કૃતિ પણ રજૂ કરી શકે. સંગીત ને કળામાં તેમને પ્રોત્સાહન આપવા કેટલીક વાર સંગીતશિક્ષક પોતાનો કાર્યક્રમ રજૂ કરી કેટલીક વાનગી સંબળાવે અગર કળા વિભાગનો શિક્ષક 'કળા ને જીવન' ના વિષય પર તેમને સાદી ને સરળ ભાષામાં વાર્તાલાપ કરે.

નાટ્યપ્રયોગ :

સાંભળેલી કે વાંચેલી સારી વાર્તામાંથી વિદ્યાર્થીઓ ભજવી શકાય એવા પાઠો તૈયાર કરે અગર પાઠ્યપુસ્તકમાંથી પ્રેરણાત્મક દૃશ્ય પસંદ કરી ભજવવા માટે રજૂ કરે. આવે સમયે તેમની અભિનય કળા, રંગભૂમિની વ્યવસ્થા, સ્વર ને સ્વરની રમઝટ, શબ્દોની યોગ્યતા વધારે દીપી નીકળે છે. જરૂર જણાય તો વિદ્યાર્થીઓ પોતાના શિક્ષકોની સલાહ પૂછે અને અને તેમની પાસેથી સચના મેળવે; પરંતુ મુખ્ય કામ તો તેમનું હોય. ભજવવા માટે રજૂ થનાર કૃતિની ભાષા-શિક્ષકને અગાઉથી જાણ કરવી જોઈએ. આમ થાય તો તેના તરફથી મળેલી અગત્યની સચના ને વિચારો તેમાં દાખલ કરી શકાય. રંગભૂમિને માટે જોઈતા પોષાક વગેરેનાં સંચાલન શિષ્યો પોતે જ ખોળી કાઢે, ને પ્રકાશની અસર, સંગીતની ભૂમિકા, વગેરેનો તેઓ જીણવટથી અભ્યાસ કરે. આ કામમાં રસ લેતા અને તત્કીન થઈ ગયેલા વિદ્યાર્થીઓને નિહાળતાં આપણને આનંદ થયા વિના રહેતો નથી. વિદ્યાર્થીઓનો આ ઉત્સાહ તેમના અભ્યાસમાં ને કામમાં અનેકવિધ ફળદાયી નિવડે છે.

વાર્તાલાપ :

આગળથી વિચારપૂર્વક નક્કી કરેલા વિષય પર વિદ્યાર્થી અગર શિક્ષકો વાર્તા કહી શકે. વાર્તાની ભાષા જેમ અને તેમ સરળ હોય એ ઇચ્છવાજોગ છે. બુદ્ધિજીવો શિક્ષક 'દુનિયાના બનાવ' સંબંધી પંખવાડિક વાર્તા અગર આગલા પંખવાડિયામાં બનેલા અગત્યના બનાવો નિરુપણ કરે. વર્ગમાં શીખવવાના વિષય સાથે સાંકળવાની અનેક બાબતોનો મસાલો તેની પાસે તૈયાર હોય છે. ભૂત અને વર્તમાન કાળની દુનિયાના મહાન ન્યોતિર્ધરોના જીવન સંબંધી રસિક ટૂંકી વાતચીત કરવા છતિદાસ ને ભાષાના શિક્ષકો પોતાનો ફાળો આપી શકે. આ વાતચીત ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ

ન કરે અગર તેમાં કેવળ અરસિક બાળતો ન આપ્યા કરે તેની ખાસ સંભાળ લેવાની જરૂર છે. મહાન પુરુષોની કાર્યસિદ્ધિ અને તેમના આદર્શો પરત્વે વિદ્યાર્થીની રસવૃત્તિ જાગૃત કરવી એ આવી વાર્તાના ઉદ્દેશ છે, અને વાર્તા કરતી વેળા એ ધ્યાન બદાર ન રહેતું જોઈએ. આ સિવાય પણ વાર્તા બાદે બીજા અનેક નાના નાના વિષયો ગોતી શકાય એમ છે. પોતે જોયેલી જુદી જુદી ચીજો કે જગ્યા, સહોદયગાહ, પર્યટન, શારીરિક સ્વચ્છતા, તંદુરસ્તીની કાળજી, ખોરાક, સલામતી પહેલી, લલિત કળા, સમાજસેવાનું આગંદર્શન, સ્કાઉટીંગ, પુસ્તકાલય ને નવસાસના સમયનો ઉપયોગ, અભિરુચિ, સંઘડરથાન, રમતગમત, કેળવણી અંગે નાટક સિનેમા વગેરે અનેક વાનગીને આવા વાર્તાલાપનો વિષય બનાવી શકાય. આવી વાર્તામાં બોધને અવકાશ ન હોય.

સામાન્ય માહિતી :

સામાન્ય માહિતીના કાર્યક્રમ અંગે વિદ્યાર્થીઓને ગુચ્ચનારા પ્રશ્નો પ્રધાનપદે રહે તે ઇચ્છવાજોગ છે. આવા પ્રશ્નો એકલા કરવા સમાગમ આગળ એક પેટી મૂકવામાં આવે અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાના પ્રશ્નો કાગળ પર લખી મૂકી જાય એવી સવડ હોવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓના પ્રશ્નો વૈજ્ઞાનિક, ભૌગોલિક કે સામાજિક ખુલાસા અર્થે હોય છે. દરેક શિક્ષક પોતપોતાના વિષયના પ્રશ્નોના જવાબ સાદી ને સરળ ભાષામાં આપે તો તેથી અનહદ લાભ થવાનો સંભવ છે. આવા જવાબથી વિદ્યાર્થીની મુગ્ધવશુ ટળે, તેનો માનસિક વિકાસ કુદિત થતો બચી જાય અને તેને પરમ સંતોષ મળે.

કાવ્યનો આસ્વાદ :

માતૃભાષાના પાઠ્યપુસ્તકમાંથી પસંદ કરેલી કવિતાના કાર્યક્રમને દિવસે, શિક્ષક દરેક કવિતા સંબંધી પ્રાથમિક વાતચીત કરે તેથી મુખપાઠ વખતે તે કવિતાનું રહસ્ય તથા તેમાં સમાયેલા સૌંદર્યના મુદ્દાઓ હંમેશા વિદ્યાર્થીઓના લક્ષ્યગિંદુ બની રહે છે. માતૃભાષા તરફ તે વધુ ને વધુ આકર્ષાય છે અને કાવ્ય સમજતો થાય છે, તેથી તેના તરફ શુષ્કતાને બદલે પ્રેમની વૃદ્ધિ થતી જાય છે.

કેટલીક વેળા વર્ગગિજલસ ગોઠવી વર્ગશિક્ષક પોતાના શિષ્યો સાથે ચર્ચા, શાળા સંબંધી સામાન્ય વાતચીત અગર શાળાની ગિજલસ માટે તૈયારી વગેરે કાર્યક્રમદ્વારા પોતાના શિષ્યોમાં વર્ગ-ભાવના, કેળવી શકે છે, સામાન્ય શિસ્તપાલન અને તેમાં પોતાના વર્ગને આપવાના કાળા સંબંધી પણ નિખાલસપણે છૂટથી આવે સમયે વાતચીત થઈ શકે છે.

મિજલસની ખાસ બેઠક :

યોગ્ય સમયે મિજલસની ખાસ બેઠક પણ રાખી શકાય. આવી બેઠક સમયે વિદ્યાર્થીઓને સંબોધવા જાણીતા કવિ, કલાકાર, કેળવણીકાર, સંગીતશાસ્ત્રી સામાજિક કાર્યકર્તા વગેરેને આમંત્રી શકાય. તે ઉપરાંત ટર્મની શરૂઆત ને અંતે શાળાનાં વાર્ષિક ઉત્સવને દિવસે, મહાપુરુષના જન્મ દિવસે, જન્માષ્ટમી, દસેરા, નવરાત્રિ ને પૂર્ણિમાદિજવા તહેવારને દિવસે લાંબો અને દળદળામયો કાર્યક્રમ ગોઠવવા મિજલસની ખાસ બેઠક રાખવી તે જરૂરનું છે. પંખવાડિયામાં એકવાર મિજલસની બેઠક બપોરે રાખી તેમાં વિવાદ, આમંત્રિત મહેમાનના બાપણુ તથા કેળવણીને લગતાં ચિત્રપટ માટે કાર્યક્રમ ગોઠવી શકાય.

કાર્યક્રમની રચના :

મિજલસના કાર્યક્રમમાં કાયમનું વૈવિધ્ય જળવાય તે તરફ હંમેશા લક્ષ રાખવું તે જરૂરી છે. અન્યાસક્રમના વિષયો માફક તેમાં સખ્તાર્થ ન સંભવે, દર મહિને વિવિધતા દાખલ કરવાથી અત્યંત

લાભ થવા વધી રહે છે. વિદ્યાર્થીઓનો કાર્યક્રમ ગોઠવવા નીચે જણાવેલી કોઈ પણ રીત અપત્યાર કરી શકાય. દરેક વર્ગના મોનિટર અગર શિક્ષક પોતાના વર્ગમાંથી કોઈ પણ બે વિષય ભેગા કરે. અથવા જુદા જુદા વિષયના શિક્ષકો પોતાનો વિષય બહેર કરે, અને તે સંબંધી વિદ્યાર્થીઓ કાવ્ય, મુખપાઠ, નાટ્યપ્રયોગ કે સંવાદ ગોઠવે, અથવા સ્કાઉટો પોતાનો કાર્યક્રમ રજૂ કરે. વિદ્યાર્થી તથા વિષયોનાં નામ કાર્યક્રમના ત્રણ દિવસ આગમ્ય શાળાના અધિક્ષતાને પહોંચવાં જોઈએ.

ઉત્સાહી શિક્ષક તથા શિષ્યોના સહકારથી કોઈ પણ શાળામાં આવો કાર્યક્રમ સહેજે ગોઠવી શકાય તેમ છે સ્વયંસ્પુરિત મજેલી બીજીની કળામય ગોઠવણીદ્વારા ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયાસથી જ, આવા કાર્યક્રમને ફોલ્ડમંદ બનાવી શકાય. આવી બાબતમાં દયાણુ કેવળ નિરર્થક નિવડે છે. શરૂઆતમાં શિક્ષકને માથે ઘણો બોલે આવી પડવા સંભવ રહે છે. પરંતુ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે મિજલસનો કાર્યક્રમ શાળાની પ્રવૃત્તિનું સ્વાભાવિક અંગ છે અને તેનું અગત્ય અવ્યાસક્રમના બીજા વિષયો કરતાં સહેજ પણ ઓછું નથી. આવા કાર્યક્રમદ્વારા ગમ્મત સાથે શિક્ષણ આપી શકાય છે. ઉચ્ચ કોટિની વાનગી રજૂ કરી તેમાં કુદરતી વલણ ને આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરી શકાય તે ધ્યેયવાન છે.

શિક્ષકનો ફાળો :

સારી કેવી રીતે નાટિકા બજવાય, કેવી રીતે ગાવાથી પ્રેરણાત્મક કાવ્ય અસરકારક નિવડે, બંધબેસતા, અભિનય અને સ્વરની ગિલાવટથી જુરસાદાર સંવાદો કેવી રીતે તાદ્રશ ચિત્ર ખડું કરે, નૃત્ય અને અભિનય વડે વિચારો કેવી રીતે અસરકારક બને, આ બધું શિષ્યોને બતાવવાનું કાર્ય શિક્ષક ને શાળાના અધિક્ષતાનું છે. પત્યરના કટકા, કાંસકા વગેરે અનેક બીજીમાંથી સંગીત કેવી રીતે નીકળે છે તે બતાવી શિષ્યોની સંશોધક ને સર્જકવૃત્તિને ખીલવી શકાય આ પ્રમાણે નજીવી બાબતમાંથી વિદ્યાર્થીની રસવૃત્તિને વધુ અગત્યની દિશામાં વાળી શકાય એમ છે. સંગીત અગર બીજા કોઈ પણ વિષયમાં વિદ્યાર્થીની આવડતને કાળજીપૂર્વક ઉત્સાહ તથા સહાનુભૂતિવારી દોરવણીની જરૂર પડે છે. આવી મિજલસથી આ હેતુ પાર પડે છે. તેના કાર્યક્રમદ્વારા ઝાડ, ફળ, ફૂલ, બીજ વગેરેની વાતચીતથી શિષ્યોને કુદરત ને તેના સૌંદર્ય તરફ દોરવી શકાય. હાસ્ય જીવનની જ્યોતસમું છે; પરંતુ શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીની વિનોદવૃત્તિને ખીલવવા કંઈ પણ પ્રયત્ન થતો નથી. મિજલસની રંગભૂમિ વિદ્યાર્થીમાં વિનોદ, હાજરજવાબ, ટોળ વગેરે અનેક ગુણો ખીલવે છે. મસ્કરી કે રમૂજ વાત કરવી એ પણ એક કળા છે. તો પછી તે શા માટે ન ખીલવવી ?

કેટલીક અગત્યની સૂચના :

આવો કાર્યક્રમ શુદ્ધ અને કંટાળાભર્યો ન થવો જોઈએ. એકના એક વિદ્યાર્થી પર હંમેશા બોલો ન લદાય, પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી આગળ પડે અને આવા કાર્યક્રમમાં રસપૂર્વક ભાગ લે એ જરૂરી છે; નહિ તો શરમાળ છોકરા છટકી જવાનો પ્રયાસ કરે અને ગણ્યાગાંધ્યા છોકરા જ આખા કાર્યક્રમનો કળાને લઈ બેસે એમ બનવા સંભવ છે. વિદ્યાર્થીની દરેક પ્રકારની શક્તિને પોતાસાહેન મળતું જોઈએ. તેઓને કદી પણ નારીપાસ તો ન જ કરવા. શિક્ષકોએ રસપૂર્વક સહકાર આપવો અને જરૂર જણાયે દોરવણી કરવી. બધું જ વિદ્યાર્થીઓ પર લાદી દેવામાં ન આવે અગર તેમાં શિક્ષક વધુ પડતો ભાગ ન લે તે સંભાળવાનું છે. કાર્યક્રમ આગળથી ઘડવો જોઈએ. હેવટની પછે ધડેલો કાર્યક્રમ અફળ નિવડે છે. શાળાના અધિક્ષતાની વારંવાર સલાહ લઈ આ કામ પર દેખરેખ રાખે

એવા શિક્ષકને આ કામ સોંપવું. શિક્ષકોએ કરવાની વાતચીત વિશે પણ આગળથી વિચાર કરવાની જરૂર છે, કે જેથી તે વિષય આગર તેની ભાષા વિદ્યાર્થીઓને સમજતી અધરી ન થઈ પડે. જરૂર જણાય ત્યાં ધ્યાન-રાખી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને સ્વયંના આપવી, જેથી વિદ્યાર્થીની ઊણપ દૂર કરી શકાશે. શિક્ષકો કે અધિક્ષતાની વાતચીત આખા કાર્યક્રમને આંછ ન નાંખે તે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ, નહિ તો આ કાર્યક્રમ તરફનું આકર્ષણ ધરી જવા સંભવ છે.

સિદ્ધિ

ઉપર મુજબ જ્યારે મિજલસ બરાબર કામ કરતી થાય ત્યારે તેમાંથી એવા તો સંખ્યાગણ લાભ થાય કે તે માટે હરકોઈ મગર થતી રહે. આગળ કહ્યા પ્રમાણેના સામાન્ય લાભ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓમાં જવાબદારી, શિસ્તપાલન ને શાળા તરફ ઊંડી વફાદારીની વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે. તેમને વ્યવસ્થાશક્તિ, મિત્રનસાદરપણું અને આત્માવિશ્વાસ વગેરે ગુણોની તાલીમ મળે છે. સત્તાક્ષેપ મળી જવાથી, મોટા સમૂહ સમક્ષ પ્રભાવ પડે તેમ ઊભા રહેતાં તેઓ શીખે છે. તેઓનાં મગજ નવા વિચાર ઝીંચે છે અને આનુયાયી નવીન ચીજો જોઈ તેમની રસવૃત્તિ વિશાળ બને છે. આમાં પરિણામ જોતાં ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ વચારીને પણ આવો કાર્યક્રમ પ્રત્યેક માધ્યમિક શાળામાં યોગ્ય તે ઇચ્છાભોગ છે. તેથી શાળા ને સમાજ વચ્ચે મિત્રભાવ ઝામે છે, વિદ્યાર્થીઓમાં જુદાજુદા કાર્યક્રમ ઝાઝવવાની તક મળવાથી આગળ પડતો ભાગ લેવાની વૃત્તિ, આત્મવિશ્વાસ, સંજોગોને તથા પરસ્પર અનુકૂળ થવાની વૃત્તિ, પ્રમાણિકતા, ઉદારતા, સહિષ્ણુતા, હિંમત, દુર દેશી વગેરે નેતૃત્વ માટે જોઈતા ગુણો કસોટીએ ચડી ખીંચે છે, શિક્ષક ને શિષ્યો વચ્ચેના અંગત સંવાસથી તથા અભ્યાસક્રમ તરફ સમજદારી વધણ થવાથી શાળાનું નિયમિત કામ પણ સરળ બને છે. નીતિ ને ચારિત્ર્યનો પાયો મજબૂત બને છે. જીવનમાં જરૂરી પ્રવૃત્તિ તરફના વલણને પ્રોત્સાહન મળવાથી વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વનો સંપૂર્ણ ને અવિરોધી વિકાસ સધાય છે. તેઓ નવરાસના સમયનો ઉપયોગ કરતાં શીખે છે. પોતાની આગડત ને શક્તિનો ખ્યાલ આવતાં તે દિશામાં તે પોતાનું ભવિષ્ય ધરે છે. શાળાનો અભ્યાસક્રમ તેને પ્રિય ને અર્થસચ્ચ લાગે છે. સૌથી વધુ તો જાહેર સભામાં કેમ વર્તવું તેનો તેને ખ્યાલ આવે છે અને પરિણામે તેઓ ઉપયોગી, શિસ્તપાલનવાળા, લાપક ને કેળવણેલા શહેરી નિવરે છે.

TO ENSURE SUCCESS IN THE MATRICULATION EXAMINATION, STUDY THE FOLLOWING BOOKS

WRITTEN BY

EXPERIENCED TEACHERS AND GREAT SCHOLARS.

1. New Course in General English by Prof. G. H. Kelkar, Prof. J. J. Nanavatty and T. P. Bagli 1 12 0
2. Revised Course in English Grammar and Composition by Principal H. I. Robertson and S. M. Mate 1 12 0
3. A Manual of English Grammar by S. V. Vasavada 1 8 0
4. Solutions of Geography Papers 1919-35 1 2 0
5. Solutions of Algebra & Geometry Papers 1926-37 1 0 0
6. Solutions of Algebra & Geometry Papers 1919-37 1 10 0
7. Physics & Chemistry Papers 1927-37 0 12 0
8. Solutions of General English Papers (1879-1937) by S. M. Candhi & M. J. Shahani 1 12 0

THE EDUCATIONAL PUBLISHING CO., KARACHI

કેળવણીની પુનર્ઘટના

[બીજો હપ્તો : ગયા અંકના ૫૪ ૨૦૮ થી આશુ]

વિભાગ ૪ : નિરીક્ષણ અને પરીક્ષા

ક. નિરીક્ષણ

આ યોજનામાં કલ્પેલી નવી નિશાળોને માટે સારી રીતે તાલીમ પામેલા શિક્ષકવર્ગની જોટલી જરૂર છે. હાલમાં તેના જોટલી જ જરૂર કાર્યકુશળ અને સમજાવવાળા નિરીક્ષકોના વર્ગની છે. નિરીક્ષણના કામમાં નિષ્ણાનોની ઠીકઠીક જરૂર પડે છે. એટલે આમારી બકામણ એ છે કે વિસ્તાર પામતા શાળાના તંત્રની નિત્ય વધતી જતી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાને સારુ નિરીક્ષકોને તાલીમ આપવાની જોડવણ કરવી જોઈએ. આમારો અભિપ્રાય પ્રમાણે નિરીક્ષકમાં ઓછામાં ઓછી એટલી લાયકાત તો જોઈએ જ કે તેણે પાયારૂપ નિશાળના શિક્ષક તરીકે અધ્યાપન મંદિરને અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યો હોવો જોઈએ, અને તેની સાથે સફળતાપૂર્વક બણાવવાને ઓછામાં ઓછો બે વરસનો અનુભવ મેળવ્યો હોવો જોઈએ, અને નિરીક્ષણ તથા વહીવટના કામની ખાસ તાલીમ એક વરસ લગી લીધી હોવી જોઈએ. નિરીક્ષણ એટલે કેવળ નિશાળોની પરીક્ષાઓ લેવી ને શિક્ષકોના કામની મુકામી કરવી એટલો જ અર્થ ન થવો જોઈએ. એક ઓછા અનુભવવાળા અથવા ઓછી જુદિવાળા સાથીને તેના કામમાં બીજો વધારે મુન્નવાન સાથી જાતે સહકાર આપે છે ને મદદ કરે છે એવો નિરીક્ષણનો અર્થ થવો જોઈએ. નિરીક્ષકોમાં તો કેળવણીના પ્રયોગમાં આગેવાનો અને માર્ગદર્શકનો ભાગ ભજવવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. શિક્ષકોને મદદરૂપ થાય એવાં માર્ગદર્શન અને આગેવાનીનાં વધારે અગત્યનાં કર્તવ્યો નિરીક્ષકો પાર પાડી શકે તેને સારુ તેમને માથે વહીવટના અને રાજ્યશાળાની ધરડના કામને અનિવાર્ય બોળે જોટલો હળવો રાખી શકાય તેટલો રાખવો જોઈએ. તેથી પૂરતી સંખ્યામાં નિરીક્ષકો રાખવા જોઈએ, ને નિરીક્ષણના ગિલ્ડાઓ પહોંચી ન શકાય એટલા મોટા ન હોવા જોઈએ. આને લીધે અરચમાં વધારો તો થશે જ, પણ આ બાબતમાં કંટકસર કરવી એ અયોગ્ય કંટકસર થશે.

ખ. પરીક્ષા

આપણા દેશમાં આસતી પરીક્ષાની પદ્ધતિ કેળવણીને શાપરૂપ નીવડી છે. પરીક્ષાની ઉપયોગિતાના પ્રમાણમાં તેને હદ જાહેરનું સ્થાન આપી દેવાથી કેળવણીની ખરાબ પદ્ધતિ વધુ ખરાબ બની છે. પરીક્ષાઓથી વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીઓ અથવા તો નિશાળોના કામનું માપ નીકળતું નથી, અથવા નીકળતું હોય તોય પૂરું નીકળતું નથી. પરીક્ષાઓ જે ઉદ્દેશથી લેવામાં આવે છે તેને સારુ તે અધૂરી છે; વિશ્વાસપાત્ર નથી, ને કશા ચોક્કસ ધોરણ વિના તથા મનસ્વીપણે લેવાય છે. સામાન્ય રાષ્ટ્રીય કેળવણીની જે પદ્ધતિ અમે સૂચવીએ છીએ તે પરીક્ષાઓની ખૂરી અસરથી મુક્ત રહે એવી કાળજી અમે રાખીશું.

અમુક નિયન કરેલા શાળામાં નિશાળોના કામ પર વહીવટી અંકુશ રાખ્યો હોય, અને શિક્ષણ સંમિતિના નિરીક્ષકો વિદ્યાર્થીઓના અમુક અમુક લીણા સમૂહોને નમૂનારૂપે લઈને તેમની આવડતનું માપ કાઢે, તો તેથી પરીક્ષાઓની ગરજ સરી શકે. અભ્યાસક્રમના ફેરફાર માટે જવાબદાર

જે નિષ્ણુતો, રાખવાની બધાગણુ અમે પાછળ કરી છે તે નિષ્ણુતોની સાથે પૂરી સલાહમસલાત કરીને આવી કસણીઓ ફરવી જોઈએ. એ કસણીઓ એટલો લાંબી હોવી જોઈએ કે તેમાં અભ્યાસના બધા વિષયોની પરીક્ષા લઈ શકાય; અને તેનું રૂપ એવું હોવું જોઈએ કે પરીક્ષાના ગુણુ કંઈક ચોક્કસ ધોરણે આપાય અને એ ગુણુ મૂકવામાં પરીક્ષકનું મનસ્વીપણું ન આવી શકે.

આવી નમૂનારૂપ કસણીની પ્રથા દાખલ કરવાથી નિશાળની પદ્ધતિ સતેજ બનશે, અને નિશાળના હેલ્થા વરસના બહુતરના વખતમાં જોાછમાં જોાછાં છ અઢવાડિયાનો વધારો થશે. અત્યારે તો એ સમય સામાન્ય રીતે પરીક્ષાઓરૂપી અગ્નિપ્રવેશના પહેલા 'નોટ્સ'ની અને 'પુનરાવર્તનો'ની જોખણપટ્ટી કરવામાં બરબાદ થાય છે. આ સમયનો ઉપયોગ હવે વિદ્યાર્થીઓએ પાયારૂપ ઉદ્યોગમાં કેટલી કુશળતા પ્રાપ્ત કરી છે તેનો કસ, ચોડાંક અઢવાડિયાં લગી કામ કરાવીને કાઢવામાં જાય; એ કસ કેટલો વખત આવે એ દરેક વિદ્યાર્થીને વિષે જુદુંજુદું નક્કી થવું જોઈએ. તે ઉપરાંત નિશાળ જે ગ્રામસમાજની સેવા કરતી હોય તે સમાજની સુધારણા માટે વધારે ખંત અને એકાગ્રતાથી કામ કરવામાં પણ આ સમયનો ઉપયોગ કરી શકાય.

વિદ્યાર્થીને ઉપજા ધોરણમાં ચડાવે કે નહીં એ વિદ્યાર્થીના કામની કાળજીપૂર્વક રાખેલી નોંધને આધારે કેવળ નિશાળનો શિક્ષકવર્ગ જ નક્કો કરે. કેળવણીના આખા તંત્રમાં શિક્ષણનું અમુક ધોરણ ધોરણ સચવાઈ રહે એને સારુ પ્રાંતની સરકારી શિક્ષણ સમિતિએ દર વરસે જુદાજુદા વિભાગોની નિશાળોનાં દરેક ધોરણમાંથી નમૂનારૂપ અમુક વિદ્યાર્થીઓ લઈને તેમની પરીક્ષા લેવી જોઈએ. અને ત્યાંજગી, વિદ્યાર્થીઓની પાસે એકના એક ધોરણનું કે તેના મોટા ભાગનું બહુતર ફરીવાર ન કરાવવું જોઈએ. ધણું જાળકો 'નાપાસ' થાય તો શિક્ષકના કામની બાળ રાખવી જોઈએ. કોઈ નિશાળનાં ધણું જાળકો નાપાસ થાય તો એ નિશાળના વહીવટની તપાસ થવી જોઈએ. અને જે નિશાળોના આખા તંત્રમાં ધણું જાળકો નાપાસ થાય તો એનો અર્થ એ થયો કે અભ્યાસક્રમમાં અને જુદાંજુદાં ધોરણો માટે કરાવેલા બહુતરના ક્રમમાં જ કંઈક હોય છે. એ હોય દર કરવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ પાસે એકના એક ધોરણનું બહુતર ફરી કરાવવું એ બાબે જ જરાય ચોચા જગ્યાય.

વિભાગ ૫: વહીવટ

૧. ઉપર (વિભાગ ૨ માં) અમે કેળવણીનાં જે ધ્યેયો વર્ણવ્યાં છે તેમાં વિદ્યાર્થીઓ સાત વરસ સુધી નિશાળમાં રહે એ આવશ્યક માન્યું છે. કાળજીપૂર્વક વિચાર કર્યો પછી અમે એ નિર્ણય પર આવ્યા છીએ કે કેળવણી ફરજિયાત કરવાને માટે પૂરાં સાત વરસની ઉંમર યોગ્ય ગણાયો. પાયારૂપ કેળવણી સહુને માટે એક જ હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાંતરૂપે અમે સ્વીકારીએ છીએ, તેથી અમારી બધામણુ એ છે કે સાત અને યાદ વરસની વચ્ચેનાં છોકરાછોકરીઓને સારુ કેળવણી મફત અને ફરજિયાત હોવી જોઈએ પણ એક છૂટ રાખી શકાય કે છોકરીઓને બાર વરસ પૂરાં થયે ઉઠાડી લેવાની તેમનાં માખાપોની મરજી હોય તો તેઓ તેમ કરી શકે.

અમે સમજીએ છીએ કે ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવા માટે પૂરાં સાત વરસની ઉંમર કરાવીને અમે જાળકની નિર્દોશીને એક અતિ અગત્યનો ભાગ છોડી દીધો છે. એ સમયમાં અત્યારે જાળકોનું જીવન ગામડાંનાં ગરીબ ઘરોના અધકડા અશિક્ષિત ને ખેડકાર માખાપોની સંભાળ નીચે, ધડાય છે. તથા અને સાત વરસ વચ્ચેની ઉંમરનાં જાળકો માટે રાજ્ય તરફથી કે રાજ્યનાં આશ્રય

નીચે ચાલતી શાળા પહેલાંની કેળવણીની કંઈક વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ એવો અમારો બહુ દૃઢ અભિપ્રાય છે. વસ્તુસ્થિતિની યથાર્થતા-આસ કરીને આર્થિક મુશીબત-નું દુઃખદ ભાન અમને આ બલામણુ કરતાં રોકે છે. છતાં અમારી એવી તીવ્ર ધ્વજ તો છે જ કે આ બાબતમાં રાજ્યે પોતાની હેવટની જવાબદારી વિશે દુર્લક્ષ કરવું ઘટવું નથી. અમને વિશ્વાસ છે કે અહીં સૂચવેલી ધરના જીવન સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવનારી, પાયારૂપ કેળવણીની યોજના જે દેશમાં પાંખી જડ ધાયે તો બાળકને અત્યારે નિશાળે જવા પહેલાંની ઉંમરમાં ધરમાં જે શિક્ષણ મળે છે તેના કરતાં સારું શિક્ષણ મળવામાં ઘણી મદદ થશે. પ્રૌઢ શિક્ષણના કાર્યમાં પણ એ ઘણી મદદ કરશે અને એ પ્રશ્ન પણ આપણે વહેલી તકે કરીને ઉપાડી લેવો જ પડવાનો છે.

૩. અભ્યાસક્રમના જુદાજુદા ભાગો પૂરા કરવાને કેટલો સમય જોઈએ એનો આંક કાઢવાનો પ્રયત્ન અમે કર્યો છે. અમને લાગે છે કે સમયની નીચે પ્રમાણેની વહેંચણી ઠીક થશે.

પાયારૂપ ઉદ્યોગ	૩ કલાક ૨૦ મિનિટ
સંગીત, આલેખન, અકગણિત	૪૦ "
જન્મભાષા	૪૦ "
સામાજિક વિષયો અને વિજ્ઞાન	૩૦ "
બાયામ	૧૦ "
રમ્મ	૧૦ "

૫ કલાક ૩૦ મિનિટ

આ અંદાજ બાંધવામાં અમે કાંતણુવણુટનો ઉદ્યોગ પાયારૂપ ગણ્યો છે. જુદાજુદા ઉદ્યોગમાં સમયની વહેંચણી જુદીજુદી હોય, પણ પાયારૂપ ઉદ્યોગને ઉપલા અંદાજમાં બતાવ્યો છે એથી વધારે સમય કદી ન આપવો જોઈએ.

અપેક્ષા એવી છે કે નિશાળ વરસમાં ૨૮૮ દિવસ મહિનાના સરાસરી ૨૪ દિવસ લેખે કામ કરશે.

૪. વિદ્યાર્થીઓની અભિરુચિ જુદીજુદી હોય એ ધ્યાનમાં રાખીને અમે બલામણુ કરીએ છીએ કે ઓછામાં ઓછા નિશાળના અભ્યાસક્રમનાં છેલ્લાં બે વરસ દરમિયાન ઉદ્યોગોની વિવિધતા હોવી જોઈએ.

૫. અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે દરેક નિશાળની જોડે નિશાળનો બગીચો ને રમતનું મેદાન થાય એટલો જમીનનો ટુકડો જોડેલો હોવો જોઈએ.

૬. સંશોધનો પરથી એમ સિદ્ધ થયું છે કે બાળકના શરીરને પૂરતું પોષણ ન મળે તેને અમને તે નિશાળના અભ્યાસમાં પાછળ રહે તેને બહુ નિષ્ઠનો સંબંધ છે. ગામડાંનાં લગભગ બધાં જ બાળકોને પૂરતું પોષણ નથી મળતું એનો વિચાર કરીને અમે બલામણુ કરીએ છીએ કે નિશાળના વખત દરમિયાન સર્વ બાળકોને નાનો આપીને એ ખામી દૂર કરવાનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અમને વિશ્વાસ છે કે આ કામને સારુ થનાર ખરચ પૂરો કરવાને રાજ્ય પ્રજા પાસેથી પૂરતો સહકાર મેળવી શકશે.

૭. શિક્ષકોના પગારની બાબતમાં અમે ગાંધીજીની સૂચના સાથે સંમત છીએ કે “એ પગાર બની શકે તો રૂ. ૨૫ હોવો જોઈએ, ને રૂ. ૨૦ થી ઓછો તો કદી ન જ હોય.” પણ અમે એમ પણ કહીએ છીએ કે નિશાળનાં ઉપકર્ષ ધોરણને બહુવધા માટે વધારે ઉચ્ચ શિક્ષણવાળા કેટલાક શિક્ષકો રાખવાની જરૂર પડે, અને તેમને માટે કંઈક વધારે પગાર રાખવો પડે.

૮. અમારી બક્ષામણુ એ છે કે આ પ્રયોગમાં પહેલાં બે કે ત્રણ વરસ દરમિયાન ખાસ તાલીમ પ્રાપ્તિ ને સમર્થ શિક્ષકો—વધારે પગાર આપવો પડે તો આપીને પણ—રોકવા જોઈએ. જેથી અમુક પસંદ કરેલી નિશાળોમાં તેઓ આ અભ્યાસક્રમની આવશ્યક વિગતો ને તેનું શાસ્ત્ર તથા શિક્ષણ આપવાની નવી રીતો તૈયાર કરે. આ આરંભકાળની સ્થિતિમાંથી સફળતાપૂર્વક પાર બિતરી જવાય તે પછી, આ યોજના પ્રમાણેનાં ત્રણ વરસના અભ્યાસક્રમવાળાં અધ્યાપન મંદિરોમાં તાલીમ પ્રાપ્તિ સામાન્ય શિક્ષકો એ કામ સંતોષકારક રીતે આગળ ચલાવી શકશે.

૯. અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે કોઈ પણ વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓની સરાસરી સંખ્યા ત્રીસથી વધુ ન હોવી જોઈએ. સંખ્યા એથી મોટી હોય તો શિક્ષક એનાં બારે ને જવાબદારીભર્યાં કર્તાવ્યો કુશળતાથી પાર પાડી નહીં શકે.

૧૦. શિક્ષકોની પસંદગી કરવામાં નિશાળ જે જગ્યાએ હોય ત્યાંના સ્થાનિક માણસોને પસંદગી આપવી જોઈએ.

૧૧. સ્ત્રીઓને આ ધંધામાં બિતરવાનું ઉત્તેજન આપવાને સારુ, તેમને શિક્ષિકાઓ તરીકેની તાલીમ આપવાની જોગવાઈ કરવાના ખાસ પ્રયાસો થવા જોઈએ.

૧૨. અધ્યાપન મંદિરની તાલીમને માટે સુયોગ્ય ઉમેદવારો પસંદ કરવાના સવાલનો કાળજીપૂર્વક અને સમર્થ માણસો પાસે વિચાર કરાવવો જોઈએ, અને પસંદગીની કંઈક વિશ્વાસપાત્ર રીત યોજવી જોઈએ. અમારી પાકી ખાતરી છે કે આ કાંઈ સવાલનો નિવેડો નહીં આવે તો આ યોજના સફળ થવાનો સંભવ બહુ જ ઓછો છે. અધ્યાપનનું કામ કરવાને સારુ ખાસ સામાજિક અને નૈતિક વૃત્તિઓ અને શુણ્ણની જરૂર રહે છે, અને આ ધંધામાં આવવા તૈયાર થનાર દરેક જણુ એને માટે લાયક છે એમ માની લેવું એ યોગ્ય નથી. તેથી આપણે શિક્ષકોની પસંદગી બહુ કાળજી અને અગમચેતીથી કરવી જોઈએ, અને ગાનસંસ્થાઓની પરિબાધામાં કહીએ તો જે માણસો ‘સામાજિક વૃત્તિવાળા’ હોય તેવાને જ પસંદગી આપવી જોઈએ.

૧૩. અમારી સૂચના છે કે અધ્યાપન મંદિરોની સાથે છાત્રાલયો જોડેલાં હોવાં જોઈએ, એ છાત્રાલયો સર્વ કોમો અને ધર્મોના માણસોને માટે ખુલ્લાં હોય, અને તેમાં આમડછેટના ને સહબોજનને લગતા પ્રતિબંધો કે નિષેધો ન હોય.

૧૪. આ સંસ્થાઓમાં નિષ્ણાત કારીગરોને ઉદ્યોગનું શિક્ષણ આપવાને સારુ રોકવા જોઈએ. પ્રમાણ નિશાળોના શિક્ષકોને ઉદ્યોગશિક્ષણની બાબતમાં મદદ કરવા, અને વિદ્યાર્થીઓએ પેદા કરેલા માલ બજારમાં વેચાઈ શકે તેવો બનાવવા સારુ તેમાં જે સફાઈ આણવી પડે તે આણવા સારુ, જરૂર પડે તો, સ્થાનિક કારીગરોને પણ રોકવા જોઈએ.

૧૫. શિક્ષકોની કુશળતા જળવાઈ રહે ને તેમાં સુધારો થાય એટલા સારુ ટ્રેઇનિંગ કોલેજોમાં ને ટ્રેઇનિંગ સ્કૂલો (અધ્યાપન મંદિર)માં મોટા પ્રમાણમાં ‘રિફ્રેશ કોર્સ’ (ટૂંકા અભ્યાસક્રમો) ધારેધારે ગોઠવવા જોઈએ. એવા અભ્યાસક્રમો અનેક પ્રકારના—સાંસ્કૃતિક, ધર્મને લગતા તેમજ ઉદ્યોગને લગતા હોવા જોઈએ.

૧૬. દરેક અધ્યાપન મંદિરની સાથે પ્રયોગની નિશાળો હોવી જોઈએ, જેમાં બાળકોને શીખવતાં શીખવતાં અધ્યાપન મંદિરના શિક્ષકોને તાલીમ મળે. એ નિશાળો પ્રયોગશાળારૂપ રહે ને એમાં શિક્ષણની નવી પદ્ધતિઓ અજમાવવા ને ખીલવાય. આ નિશાળોમાં ખાસ તાલીમ પામેલા શિક્ષકો કામ કરતા હોય. એ નિશાળો એમના લત્તા માટે આદર્શરૂપ થઈ પડવી જોઈએ, અને બીજી નિશાળોના શિક્ષકોને એનું કામકાજ, શિક્ષણસામગ્રી ને શિક્ષણપદ્ધતિ જોવાની તેક અપાવી જોઈએ.

૧૭. અભ્યાસક્રમમાં હાથઉદ્યોગનો સમાવેશ, અભ્યાસક્રમના વિષયોનું સંકલન અને અનુસંધાન, જીવન સાથેના શિક્ષણનો ગાઢ સંબંધ, ક્રિયા વાટે શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ, દરેક વ્યક્તિને પોતાની મેળે નવું નવું શોધી તે અજમાવી જોવાની છૂટ, અને સામાજિક જવાબદારીની બાવના, એ આ નિવેદનમાં સૂચવેલી નવી ચોજનાનાં મુખ્ય અંગો છે. શિક્ષકોને અને વિદ્યાર્થીઓને—પણ, મુખ્યત્વે શિક્ષકોને—આપણા ધ્યેયની પ્રાપ્તિમાં મદદગાર થઈ પડે એવાં પુસ્તકો અને સાધનસામગ્રી પૂરી પાડ્યા વિના ઉપર જણાવેલી સર્વ વસ્તુઓની સિદ્ધિ થઈ શકે એમ નથી. બાળકોને શીખવતાં વાપરવાની સાધનસામગ્રી, શિક્ષકો માટેનાં પુસ્તકો, અને સંકલિત કાર્યક્રમના આવશ્યક કાર્યક્રમો તૈયાર થાય એ આવશ્યક છે. નવી બાવનાથી ભરેલાં એવાં તદ્દન નવાં પાઠ્યપુસ્તકો પણ આવશ્યક છે. દરેક પ્રાંતની સરકારી શિક્ષણસમિતિ, અને મધ્યવર્તી અખિલ ભારત રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મંદિર—જેની સ્થાપના માટે અમે નીચે ભલામણ કરેલી છે—તે આ બાબતમાં કીમતી મદદ આપી શકશે. જે પ્રાંતો આ નવી જાતની નિશાળો કાઢવા માગતા હોય તેમણે આ આવશ્યક પાઠ્ય પુસ્તકો તેમજ સાધનસામગ્રી તૈયાર કરવા માટેનું જરૂરી તંત્ર વહેલામાં વહેલું સ્થાપવું જોઈએ.

૧૮. પરીક્ષાઓ વિષેના વિભાગમાં અમે કહ્યું છે કે નિશાળોના કામની પદ્ધતિસર • કસોટી કરવી એ દરેક પ્રાંતમાં કેળવણી ખાતાના અધિકારી વર્ગનું એક અગત્યનું કામ હોવું જોઈએ. અમારી ભલામણ છે કે દરેક પ્રાંતમાં સરકારી શિક્ષણસમિતિએ શિક્ષણના કામને અંગે કુશળ નિષ્ણાત કેળવણીકારોને રોકવા જોઈએ. આ કેળવણીકારો નિશાળના અભ્યાસક્રમનું લોકોના ખરેખરા જીવનની સાથે અનુસંધાન કેમ કરાય એને માટે શાસ્ત્રીય પ્રયોગો ચલાવે, અને નવી શિક્ષણપદ્ધતિઓ કેમ ચલાવવી એ બાબતમાં શિક્ષકોને માર્ગદર્શન કરે. તેમણે શિક્ષણની પ્રગતિશીલ પદ્ધતિઓ અજમાવી જોવી જોઈએ, આ દેશમાં તેમજ બીજે અજમાવેલા શિક્ષણના સર્જન પ્રયોગોની માદિતી શિક્ષકોને આપતા રહેવું જોઈએ, અને શિક્ષકોને તથા વિદ્યાર્થીઓને રસ્તા બતાવવો જોઈએ.

૧૯. અમારી ભલામણ એવી છે કે આ સરકારી સમિતિઓ ઉપરાંત હિંદી કેળવણીની એક સ્વતંત્ર બિનસરકારી મધ્યવર્તી સંસ્થા હોવી જોઈએ. તેને માથે વહીવટની કાંઈ જાનની જવાબદારી ન હોય, અને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં તેમજ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં અગ્રગણ્ય એવા માણસો એ સંસ્થામાં હોવા જોઈએ. એ સંસ્થાના ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે હોવા જોઈએ:

૧. કેળવણીની નીતિ અને પદ્ધતિને લગતી બાબતોમાં સલાહકાર મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨. હિંદુસ્તાનમાં તેમ જ પરદેશોમાં થઈ રહેલા કેળવણીની પ્રયાસોના મૂળમાં રહેલાં કલ્પનાઓ અને ધ્યેયોનો અભ્યાસ કરવો ને તેની ચર્ચા કરવી, અને આ વિષયમાં રસ ધરાવનાર સહુને એ અભ્યાસનાં પરિણામનો લાભ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવી.

૩. હિંદુસ્તાનનાં બિનબિન પ્રાંતો તથા દેશી રાજ્યોના તેમ જ પરદેશોના કેળવણીના કામ વિષે માહિતી ભેગી કરવી અને તેના સંસર્ગમાં રહેવું.

૪. કેળવણીને લગતા પ્રશ્નોને વિષે સંશોધન કાર્ય કરાવવું.

૫. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓ માટે જુદાજુદા વિષયો પર પુસ્તકો લખાવીને પ્રસિદ્ધ કરવાં ને એક માસિક પત્ર ચલાવવું.

૨૦ એ જાણીતી વાત છે કે આ દેશમાં પ્રજાની સેવા કરનારાં ખાતાંઓ, જેમણે દેશના ભાવિ પ્રજાજનોના હિત માટે જહોમત ઉઠાવવી જોઈએ, તેમની વચ્ચે કશું અનુસંધાન નથી. અમારી બધામણુ એ છે કે કેળવણી ખાતાને એવી રીતિમાં મૂકવું જોઈએ કે શાળાઓમાં નીરોગી, સુખી ને કુશળ સમાજ તૈયાર કરવામાં એ ખાતું રાજ્યનાં બીજાં ખાતાંઓ [દા. ત. આરોગ્ય, ખેતી, જહોર બાંધકામ, સહકાર, સ્થાનિક સ્વરાજ] નો સહકાર મેળવી શકે.

ભારત જિંદગીના બીમામાં વધારેમાં વધારે લાભ આપે છે.

! એછા પ્રીતિયમના દર

ચોખ્ખો જોનસ

બીમાની અવધિમાં વધારો

પોલિસી રદ ન થાય તેની યોજના

કાયમી અસહિતના લાભ

અકસ્માતથી મૃત્યુ થતાં એવડી રકમ

એના કારોબારના આંકડા કરોડો રૂપિયા સુધી પહોંચી ગયા છે.

ભારત

ઈન્શ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ, લાહોર

— મુંબઈ ઇલાકામાં ત્રણ શાખા —

લક્ષ્મી રોડ

કલુપીઠ

એલિફન્ટા સર્કલ

પૂના

સૂરત

મુંબઈ, ૧

જ્ઞાન કેન્દ્રિકે હરપાર્ટ ઈ. સ. ૧૭૭૬ માં જન્મ્યો હતો. બચપણથી જ તેનામાં ભવિષ્યની તત્ત્વવેત્તા અને મહાન કેળવણીકાર થવાનાં ચિહ્નો જણાતાં હતાં કારણ કે તેનું વાતાવરણ જ સંસ્કૃત હતું. તેના પિતામહ તેના પતન ઔદ્યોગિકીની શાળામાં અધ્યક્ષ હતા. તેના પિતા, અગ્રગણ્ય ધારાશાસ્ત્રી, અને વડી અદ્વૈતજ્ઞતાના ન્યાયાધીશ હતા. આ ઉપરાંત સૈથી અગત્યની વસ્તુ તો તેનામાં રેડાયેલા તેની માતાના સંસ્કાર હતા. પોતાના બાળકને થોડુંકાણું શિક્ષણ તો તેણે ઘેર જ આપેલું. ગ્રીક ભાષા, ગણિત, વગેરેનું પ્રાથમિક જ્ઞાન હરપાર્ટને માતાના શિક્ષણથી મળ્યું. આ બધાની અસર એ થઈ, કે હરપાર્ટ જ્યારે શાળામાં હતો, ત્યારથી જ ‘બહુવિધ રસવૃત્તિ’ દાખવવા મંડ્યો હતો. અહીંથી જ તેણે આરિથ્મ, નૈતિક સ્વાતંત્ર્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, વગેરે વિષયો ઉપર નિબંધો વગેરે લખવાનું શરૂ કર્યું હતું.

‘તેની વિદ્યાપીઠની કારકીર્દિ’માં તેના ઉપર મહાન તત્ત્વવેત્તા ‘Fichte’ની પ્રેરણાની સુંદર અસર થઈ. ‘જેના’ની વિદ્યાપીઠ એ વખતે સારી પ્રગતિ પામી હતી. સ્નાતક થયા પહેલાં હરપાર્ટ વિદ્યાપીઠ છોડી એને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં એક તાલુકાના ગવર્નરનાં ત્રણ બાળકોના શિક્ષક તરીકે રહ્યો. ઈ. સ. ૧૭૯૭-૯૯ દરમિયાન, તેને શિક્ષણનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળ્યો. તેના શિષ્યોની પ્રગતિની નોંધ તેને બાળકોના પિતાને દર એ મહિને આપવી પડતી. આ નોંધમાં તેના ભવિષ્યના સિદ્ધાંતોનાં મૂળ જણાઈ આવે છે.

જ્યારે તે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં હતો, ત્યારે પેસ્ટોલોઝીને તે મળ્યો. તેનાથી આકર્ષાઈને તેણે બર્નમાં પેસ્ટોલોઝીની શાળામાં મુદ્દાકાત લીધી અને પેસ્ટોલોઝીના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કર્યો. પછીના બે વર્ષના સમયમાં આ સ્ત્રીસ મુદ્દારકના સિદ્ધાંતોને હરપાર્ટે વધારે શાસ્ત્રીય બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા અને તેને લગતા લેખો પ્રસિદ્ધ કર્યા. પેસ્ટોલોઝીએ માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો અનુસાર શિક્ષણ અપાવું જોઈએ એમ જાહેર કર્યું હતું. હરપાર્ટે તેને પ્રત્યક્ષ આચરણમાં મૂકી બતાવ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૦૨ થી ૧૮૦૯ સુધી હરપાર્ટ ગોટ્ટેનબર્ગની વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે રહ્યો. અહીં તેણે શિક્ષણશાસ્ત્ર વિષે ઊંડું મનન કરી તેના સાહિત્યમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો. તેણે જાહેર કર્યું કે કેળવણીનું મુખ્ય ધ્યેય અને કર્તવ્ય, જગતની નૈતિક સ્વરૂપમાં ઝાંખી કરાવવી એ છે.

ઈ. સ. ૧૮૦૯ માં ફ્રીડરિક્સબર્ગમાં મહાન તત્ત્વવેત્તા કેન્ટ [Kant] પછી ખાલી પડેલી અધ્યાપકની જગા હરપાર્ટને મળી. અહીં તેણે શિક્ષણ માટે પ્રયોગશાળા ઉઘાડી. અને શિક્ષણશાસ્ત્રના અધ્યાપનની સંસ્થા સ્થાપી. તેની વિદ્યાપીઠમાંથી શિક્ષણ પામેલા વિદ્યાર્થીઓ પ્રશિયામાં મુખ્યશિક્ષક, વિદ્યાધિકારીઓ વગેરે તરીકે સારી ખ્યાતિ મેળવતા હતા.

હરપાર્ટનાં માનસશાસ્ત્ર ઉપરનાં લખાણો અને વિદ્યાર્થીઓનાં પુસ્તકોએ જૂની ધરેડને ‘ઝાંખેડી નાખવામાં મોટો ભાગ ભજવ્યો.

તેના સિદ્ધાંતોની ટૂંક તારવણી નીચે પ્રમાણે કાઢી શકાય :

બાળકનો આત્મા જન્મથી તદ્દન અલિપ્ત જ હોય છે. ફક્ત તેનામાં બહારના વાતાવરણ સાથે જ્ઞાનતંતુઓની મદદથી પરિચય અને સંબંધ બાંધવાની વૃત્તિ હોય છે. આ સહચારથી જ મન ઉપર પ્રાથમિક સંસ્કાર પડે છે, માનસ કેળવાય છે, ઈન્દ્રિય અનુભવોના સંસ્કારોની આંતરક્રિયાઓ પછી વસ્તુનો ખ્યાલ બંધાય છે અને આ જાતના ધણા સંસ્કારોના ધર્મણુ પછી તેમાંથી તર્ક અને નિદાન કરવાની શક્તિ ઉદ્ભવે છે. બાળકના મન ઉપર સંસ્કાર પાડનાર બે મોટી શક્તિઓ છે : (૧) અનુભવ-ઐત્સ્યે કુદરત સાથેનો સંસર્ગ; (૨) સહચાર-સમાજ સાથેનો સંસર્ગ. આ બે મોટાં બળોની અસર બાળકના મન ઉપર તેના સર્વોત્ક્રાંતિ વિકાસ માટે શ્રેષ્ઠ રીતે થાય તે શિક્ષકે જોવાનું છે.

શિક્ષણશાસ્ત્રને અગત્યના એવા બે સિદ્ધાંતો આપણે તારવી શકીએ.

૧. બહારના જ્ઞાનને પોતાની સાથે એકરૂપ બનાવવાની બાળકના મનની શક્તિ.

૨. બાળકનો માનસિક વિકાસ અને ચારિત્ર્યનો વિકાસ સાધવામાં શિક્ષણ એક અગત્યનું અંગ છે. કારણ કે શિક્ષણ શ્રેષ્ઠ સંસ્કારોની પસંદગી કરે છે. અને તેમાંથી ઉચ્ચ માનસિક વૃત્તિઓ ઉપજાવવા માટે શ્રેષ્ઠ અને સરળ પ્રથા બતાવે છે.

હરબાર્ટના શિક્ષણસિદ્ધાંતો મનના સંમિશ્રણ કરવાના કર્તવ્ય ઉપર આવલંબે છે. મનના પ્રાથમિક સંસ્કારો-અને તેના પર બહારના નવા અનુભવજન્ય સંસ્કારો વડે ઉદ્ભવના વિચારોનું માનસિક સંમિશ્રણ એનું નામ Apperception. હરબાર્ટના બધા સિદ્ધાંતોનું આ મૂળ છે.

આ ઉપરાંત હરબાર્ટ એમ માનતો હતો કે બાળકનું શિક્ષણ માનવજાતના વિકાસક્રમ અનુસાર અપાવું જોઈએ કારણ કે બાળકના વિકાસમાં સામ્ય છે, અભ્યાસક્રમમાં બધા વિષયોની એકતા અને પરસ્પર સંબંધ જળવાવો જોઈએ.

શિક્ષણની ચાલુ સામાન્ય પ્રથા તેણે ચર કરી. તેનાં પ્રસિદ્ધ પાંચ પગથિયાં [Fixed steps] સર્વને જાણીતાં છે. બાળકના મનની કર્તવ્ય દિશા, શક્તિ, અને સહજ વિકાસ ઉપર આ ક્રમ રચવામાં આવ્યો છે. નહિ કે અભ્યાસક્રમની ખાસિયત ઉપર. હરબાર્ટના શિષ્ય ઝોહેરે તેમાં સુધારાવધારા કરી તેને શિક્ષણ પ્રથામાં અપનાવ્યાં. ૧. ભૂમિકા, ૨. વસ્તુનિરૂપણ, ૩. સંયોજન, ૪. સિદ્ધાંત અથવા સત્ય, ૫. ઉપયોગિતતા. આ ક્રમ ફક્ત ખર્જાઈક જ છે, ખર્ચક નહિ. હરબાર્ટની આ પ્રથા આપણી પાઠ્યોદ્યોગમાં ૩૬ થયાં ન જોઈએ, કે જેનાથી શિક્ષણ કૃત્રિમ બની જાય.

લગભગ પાંચ સદી ક્રીસ્તીઅનગર્ભમાં નોકરી કર્યા પછી ગોટ્ટેનબર્ગમાં અધ્યાપકની જગ્યા તેણે સ્વીકારી. અહીં તેના જીવનમાં છેલ્લાં આઠ વર્ષ પસાર થયાં. ઈ. સ. ૧૮૩૫ માં તેણે 'Outlines of Pedagogics' નામનું પુસ્તક લખ્યું. એ પછી ઈ. સ. ૧૮૪૧ માં તેના ઉપર વધારે વિવેચનપૂર્ણ બીજું પ્રકાશન તેણે કર્યું. આ તેનું છેલ્લું પ્રકાશન હતું. કારણ કે યોહાન સમય પછી હરબાર્ટ તેની કાર્તિના શિખર પર પહોંચીને મરણ પામ્યો.

હરબાર્ટના વિચારોની શિક્ષણશૈલી અને વર્ગનિયમને લગતા પ્રશ્નો ઉપર ખાસ અસર થઈ તેણે તેની પ્રથા નીચેના શબ્દોમાં ટૂંકમાં સમજાવી છે. "શિક્ષણ સંસ્કૃત વિચારોનું વર્તુળ બનશે, અને કેળવણી ચારિત્ર્ય ધરશે. બીજાની અગત્ય પ્રથમ સિવાય કંઈ નથી. આમાં જ મારી શિક્ષણશૈલીનો અને શાસ્ત્રનો સાર સમાયો છે."

રાણાની

વ્યવસ્થાપક સમિતિ*

રા. પિપ્રાસુ

દરેક રાષ્ટ્રના વિકાસનો આધાર મુખ્યત્વે તેની કેળવણી પર રહેલો છે. એ જોતાં દરેક પ્રજાની કેળવણીની જવાબદારી તેની રાજસત્તાના હાથમાં હોવી ધટે. પણ સંભવ છે કે આ વિગત સર્વમાન્ય ન હોય. કેમકે તરત જ કેટલાક પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે. શુભામ પ્રજાની કેળવણીનું શું? શુભામ પ્રજાની કેળવણીની જવાબદારી પરદેશી સરકાર માથે લે ખરી? કદાચ માથે લે એમ માની લઈએ તો પણ શું તે જવાબદારી પ્રગૃહિતકારી નીવડે ખરી? આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરો ગોતવા જવા પડે એમ નથી. આપણી કેળવણીનો ઇતિહાસ એ ઉત્તરો આપે છે. શુભામ દેશની પ્રજાની કેળવણીનો ઇતિહાસ કેવો હોય? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર ખોળવા માટે આપણે આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓના સંચાલન પ્રતિ નજર કરવી પડશે. રાજસત્તા શિક્ષણની જવાબદારી પોતાને શિર ન લે એટલે પ્રજાએ પોતે કંઈક માર્ગો તો શોધવા રહ્યા. પરિણામે આપણા દેશમાં થોડી સરકારી સંસ્થાઓ બાદ કરતાં મોટે ભાગે અર્ધ સરકારી કે ખાનગી સંસ્થાઓ છે ને એવી સંસ્થાઓ ક્યાં તો ઉધરાણાં પર કે ક્યાં તો કોઈ મોટી પૈસાદાર વ્યક્તિઓની સંભાવત પર નભે છે. એવી દરેક સંસ્થાનો વહીવટ કરવા માટે વ્યવસ્થાપક સમિતિ નામનું એક તંત્ર હોય છે. એની ચૂંટણી, વરણી કે નિમણૂક તે તે સંસ્થાની સામાન્ય સભા પોતે નક્કી કરેલા નિયમેને આધારે કરે છે. આ સામાન્ય સભા સામાન્ય રીતે સંસ્થાને નાણાંની મદદ આપનારાઓની બનેલી હોય છે.

દરેક પ્રકારની સંસ્થાના યોગ્ય સંચાલન માટે એક વ્યવસ્થાપક સમિતિની હસ્તી અવશ્યક છે. તે મુજબ શિક્ષણ સંસ્થાના વહીવટને અંગે એક સમિતિનો અનિવાર્ય જરૂર છે. પછી બને એ સમિતિ તે સંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિને નામે, કારોબારી સમિતિને નામે કે કાર્યવાહક સમિતિને નામે ઝાળખાતી હોય. આમ છતાં બીજી હરકોઈ સંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિ અને શિક્ષણસંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં મોટો તફાવત રહેલો છે. શિક્ષણસંસ્થાની સમિતિ બાવના અને વ્યવહારમાં ગતિકર હોવી જોઈએ. કેમકે શિક્ષણસંસ્થા તો જીવંત સંસ્થા છે.

પરંતુ કોણ જાણે ક્યાંથી તે આપણી શિક્ષણસંસ્થાની સમિતિના શિક્ષિત કે અશિક્ષિત સભ્યના મનમાં પણ સત્તા, હક ને હોદ્દાનાં અવિરત સ્વપ્નાં રમ્યા કરે છે. ને સાચે જ આપણા

● શિક્ષણને લગતા વિષયોની મારી લેખમાળાને અંગે મેં વ્યવસ્થાપક સમિતિ વિષે છેવટે લખતાનું નક્કી તો રાખ્યું હતું જ. પણ પ્રસંગ મળતાં એ વિષે આટલું જલ્દી લખવું ઉચિત માની મેં આ લેખ લખ્યો છે. કું જે રાણાનો વિદ્યાર્થી હતો તે રાણાના મંડળનો—“ધ ચીનથી એડ્યુકેશન સોસાયટી”નો—હું સભ્ય હોવાથી થોડા જ દિવસો ઉપર વ્યવસ્થાપક સમિતિની ચૂંટણી માટે મળેલી એ સોસાયટીની સામાન્ય સભામાં હાજર હતો. તે પ્રસંગે સોસાયટીના ધારાધારણમાં ફેરફાર કરવાને લગતી પેદા સમિતિની બલામણી પણ તે સભાએ વિચારવાની હતી. એ સભાની કાર્યવાહીની સમાલોચના કરવાનું આ સ્થાન નથી, પણ સામાન્ય સભાના એ ત્રણ સભ્યોને બાદ કરતાં સારી ય સભાનું પ્રત્યાધાતી વલણ જોઈ મને ખૂબ દિવસોથી થઈ એ સભા નૂતનશિક્ષણને લગતા વિચારોને સમજવા, સ્વીકારવા તૈયાર નથી ને પરિણામે તેણે પ્રત્યાધાતી, આપખૂદ અને સોળમી સદીની યાદ આપતું બધારણું પસાર કર્યું તે જોઈને જ વ્યવસ્થાપક સમિતિ જેવા અત્યંત વિષય પરત્વે અત્યારે જ લખવું ઉચિત લાગ્યું. —પિપ્રાસુ

દેશની શિક્ષણસંસ્થાઓનું એ એક મોટું દુર્ભાગ્ય છે. સત્તા, હક ને હોદ્દાનાં સ્વખે સેવનાર સમ્ય શિક્ષણસંસ્થાના હેતુઓ પરત્વે અનભિમત ગણાય. શિક્ષણસંસ્થાઓ સ્વાવકાંથી હેતુની ભેદ એ એવી પણ એક વિવાદાસ્પદ માન્યતા છે. એ સ્વાવકાંથી થઈ શકે તો તો રૂડી વાત છે. પરંતુ આધુનિક સંજોગોમાં એ રિથિતિ નથી. એટલે શાળાના સંચાલકોને શિક્ષણ અને નાણાં બેની જવાબદારી ઉઠાવવાની આવે તો અવસ્ય શિક્ષણનું કામ બગડે જ છે. ને આજે જ્યાં જનતા પોતે પોતાનાં બાળકોને શાળામાં મોકલ્યે જતી હોવા છતાં શાળાના શિક્ષકો પ્રત્યે સદ્ભાવ અને ગાનની નજરે જોતી નથી ત્યાં શિક્ષક સંસ્થાના નિભાવ માટે નાણાં ભેળાં કરવા જનતા સામે બોલો રહે એ રિથિતિ અશ્વિકર છે, સ્વગાની શિક્ષકને મન વેદનાકર છે, અસહ્ય છે. આ સંજોગોમાં વ્યવસ્થાપક સમિતિની ફરજ બે પ્રકારની છે; એક તો સંસ્થાની નાણાંવિષયક રિથિતિની સંભાળ લેવાની અને બીજી જગતના પ્રવાહને સમજી પોતાની સંસ્થાના શિક્ષકોને શિક્ષણને અંગે માર્ગદર્શક બનવાની. આ બંને ફરજો જોતાં શિક્ષણ સંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યની લાવકાતલો વિકટ પ્રશ્ન બોલો થાય છે. આ ઉપરાંત એ ફરજો જોતાં ફક્ત થાય છે કે સમિતિના સભ્ય બનવું એટલે પોતાનાં જ્ઞાન અને અનુભવ મત્રપણે સંસ્થા આગળ રજૂ કરવાં ને સેવાધર્મ અંગીકારવો.

x

દાન પર નમતી સંસ્થાઓ દાન આપનારાઓ—પેટ્રોન, લાઇફ મેમ્બર, વાર્ષિક સભ્યો, વગેરેની બનેલી હોય છે. આ સભ્યો વ્યવસ્થાપક સમિતિની ચૂંટણી કરે છે. એ ચૂંટણીને લગતાં જુદી જુદી સંસ્થાઓનાં ધારાધારણ તપાસીએ તો હજી આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં પોતાને રસ લેતા મનાવનારા એ સભ્યોનું માનસ સોળમી સદીના માનસની ઝાંખી કરાવે છે. આધુનિક વિચારપ્રવાહને સમજવાની, સ્વીકારવાની શક્તિ જ એમનામાં શોધી જઝળી નથી. વ્યવસ્થાપક સમિતિની ચૂંટણીને અંગે કોમ કોમ અને ન્યાતમતના પ્રતિનિધિત્વને આજે તો ધડીભર પછુ ન નમાવી શકાય. મોટી કમનસીબીની વાત તો એ છે કે પાંચસાત વર્ષ સુધી વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય તરીકે રહ્યા પછી મોટા ભાગનાં સભ્યોનું માનસ એટલું બધું પ્રત્યાઘાતી બની જાય છે કે તેમની આગળ નવા વિચારને સ્થાન નથી; તેઓ સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવનાર અને સહૃદયી વ્યક્તિને સહી શકતા નથી, ને તેવી વ્યક્તિઓને સગિનિમાંથી દૂર રાખવા માટે આપણુદ ખાંધારણની જ સતત તરફેણમાં હોય છે. આ મનોદશાને અને શિક્ષણસંસ્થાના વિકાસને તો પૂર્વપશ્ચિમનાં છંદાં છે. આ મનોદશાની પાછળ સત્તાની ઝંખના છે, King maker બનવાની ભૂખ છે, સમિતિના બીજા સભ્યો અને તે સાથે શાળાના શિક્ષકો પોતાને સલામ ભરતા આવે એ જોવાની લાલસા છે. તો પછી કેણુ કહી શકશે કે આવી મનોદશા ધરાવનાર વ્યક્તિ નવા વિચારને સમજવાનો સતત પ્રયાસ કરશે, સહૃદયી અને સ્વતંત્ર વિચારની વ્યક્તિઓને સન્માનશે, શાળાના શિક્ષકો સમક્ષ નિરભિમાની માર્ગદર્શક તરીકે બિભશે.

વ્યવસ્થાપક સમિતિની બે પ્રકારની ફરજો હોય છે તે આપણે જોઈએ. એ જોતાં કામની વહેંચણીના નિયમને આધારે સમિતિમાં બે વિભાગો હોવા જરૂરી છે. એક વિભાગના સભ્યો માત્ર શાળાના શિક્ષણને લગતા વિકાસ પરત્વે જ ધ્યાન આપે ને બીજા વિભાગના સભ્યો સંસ્થાની નાણાં-વિષયક વ્યવસ્થા રાખે. આ બીજા વિભાગમાં નાણાં બેળાં કરવાની અને સંસ્થાને સદ્ભર પાયા પર ચૂકવાની જોનામાં નેમ હોય તે સભ્ય તરીકે સહેજે શોખી બોલે. પછી ભલે એ શિક્ષિત ન હોય તેથી શું! પરંતુ પહેલા વિભાગમાં તો શાળાના આચાર્ય, મુખ્યશિક્ષક, હેડમાસ્ટર અને શિક્ષકોને

સમજી લઈ તેમને શિક્ષણને અંગે માર્ગદર્શક બનવાની જગ્યામાં તાકાત હોય તે જ સભ્ય તરીકે બિન્ને. ને એ લાયકાત, શક્તિ કહેવાતા બધા જ બહેલાંઓમાં - શિક્ષિતોમાં હોય છે એમ માની લેવાની જરૂર નથી. બિલકુલ આજની ધણીખરી વ્યવસ્થાપક સમિતિના લાંબા સમયથી સભ્ય તરીકે રહેલા શિક્ષિતો પણ મોટે ભાગે તો પ્રત્યાઘાતી વલણ ધરાવનાર બની જાય છે. શિક્ષણમાં રૂસ લેતો, જગતના પ્રવાહને સમજવા મથન કરતો શિક્ષિત જ એ લાયકાત કે શક્તિ મોડોવહેલો ધરાવી શકે. આ જોતાં શિક્ષણસંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય થવામાં હોદ્દો બોગવવાની કે આચારુદાર ગણવાની ભાવના - લાલસાને જરાયે સ્થાન નથી. આધુનિક સમયમાં શિક્ષણસંસ્થાઓને શાળાના માંડીઆ જેવા લાગતા, ઉપરની કસોટીએ ન ચડે એવા સભ્યોનો જરૂર નથી. સેવાની વાતો સમય જતાં બૂધાર્થ જાય ને નવા વિચારો ગ્રંથણ કરવાની વૃત્તિ પણ શિથિલ થઈ જાય તો સભ્ય પાછો લાંબે ગાળે જરૂર પ્રત્યાઘાતી થવાનો. આ સ્થિતિ બિંબી ન થાય તે માટે કોઈ પણ સભ્ય એક પછી એક લાગલાગટ ત્રણ ચૂંટણીમાં ઉમેદવાર ન થઈ શકે એવો એક સામાન્ય નિયમ જરૂરી છે.

વ્યવસ્થાપક સમિતિના ઉપર્યુક્ત બંને વિભાગમાં શાળાના આચાર્યનું સ્થાન સભ્ય તરીકે હોય એ તો નિર્વિવાદ છે. શાળાના આચાર્યનો મારફતે જ એ બંને વિભાગો પોતાનાં કાર્યો સરળતાથી પાર પાડી શકે. શાળાની આંતરિક વ્યવસ્થા આચાર્ય જ કરવાની હોય છે એટલે તેમાં વ્યવસ્થાપક સમિતિ ડગલે ને પગલે દખલગીરી ન કરી શકે. સમિતિનું કાર્ય તો સંસ્થાના હિત માટે આચાર્યનું કામ વધુ સરળ કરી આપવાનું છે. આચાર્યપદના મોજમા માટે આકસ્મિક પ્રસંગે વિદ્યાર્થીઓ પરત્વે તેમજ બીજા સંચાલક - શિક્ષકો પરત્વે આચાર્ય સત્વર પગલાં લઈ શકે એવી સલામતીભરી સત્તા તેને સમિતિએ આપવી રહી. એ સાચું છે કે એવી સત્તાનો ઉપયોગ તો ન છૂટકે જ થઈ શકે, એવી અસાધારણ સત્તાનો ઉપયોગ તો અસાધારણ સંજોગોમાં જ થાય. પરંતુ આચાર્ય વિષે તો હવે પછી સ્વતંત્ર લેખમાં વિચારીશું. ટૂંકમાં બૂલવાની જરૂર નથી કે આચાર્ય પોતે આપખુદ ન બની બેસે તેની સંભાળ પણ સમિતિએ જ લેવી રહી.

હવે શાળાના શિક્ષકો પરત્વેના સમિતિના વલણનો મહત્ત્વનો મુદ્દો રહે છે. આજે જનતા શિક્ષકો પરત્વે આદરભાવથી જોતી નથી. એ સ્થિતિમાં વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યોની ફરજ વધે છે. સમાજની દૃષ્ટિમાં શિક્ષકનો દરજ્જો વધે એ સ્થિતિ બિંબી કરવાનું કાર્ય સમિતિના સભ્યોનું છે. આજની ધણીખરી સમિતિના સભ્યો પણ શિક્ષકો પ્રત્યે સૌજન્યદષ્ટિથી જોતા નથી. ધણી ખરા સભ્યો તો શિક્ષકોને પણ ગિલમજૂરોની દરોળમાં મૂકે છે. તેમનો નંજરમાં તો શાળાનો પટાવાળો પણ સંસ્થાનો નોકર ને શાળાનો શિક્ષક પણ સંસ્થાનો ગોકર. સાચે જ આ સ્થિતિ દુઃસહ છે. સમિતિના સભ્યો આવી માન્યતા ધરાવે ત્યારે તો તેઓ શિક્ષણસંસ્થાની સમિતિના સભ્યો તરીકે રહેવાને નાલાયક મનાવા જોઈએ. સંસ્થાની સેવા કરવાની ભાવના જોડે શિક્ષકો પ્રત્યેનું આવું હલકટ વલણ અસંગત છે. આ બધું જોતાં શિક્ષણસંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિઓને અંગે ઝડપી પરિવર્તન થવાની જરૂર છે.

આપણી ગામડાંની પ્રાથમિક શાળાઓને વ્યવસ્થાપક સમિતિ જેવું નથી, પરંતુ એ બધી શાળાનું મુકાન જિલ્લાની બોર્ડના હાથમાં સરકારે સોંપેલું છે. એ જોતાં લોકલબોર્ડના પ્રાથમિક શાળાને લગતા વહીવટ પરત્વેની વિચારણા તો જુદા જ લેખમાં કરીશું.

ચર્ચાવિભાગ

ડોક્ટર ઝકીર હુસેન સમિતિની

કેળવણીની પુનર્ઘટનાની યોજના ઉપર થાણક વિચારો

આજે અપાતી કેળવણી લોડ મેકેલેએ અંગ્રેજોને હિન્દુસ્થાનનું રાજ્ય ચલાવવા માટે જોઈતા નીચલા દરજ્જાના નોકરો ઉત્પન્ન કરવાના ધ્યેયથી શરૂ કરેલી છે એ એક સત્ય અને પુરવાર થએલી હકીકત છે. અને તેથી જ એમાં અનેક દુષણો છે. પૂ. ગાંધીજી અસહકારના યુગમાં આજની કેળવણીને સેતાની કેળવણી કહેતા. આ કેળવણીની પુનર્ઘટના કરવાનો સમય આજે આવ્યો છે; અને તે કાર્ય વહેલામાં વહેલું થાય તે જોવા પૂ. ગાંધીજી ખૂબ આતુર છે; અને આ યોજના પૂ. ગાંધીજીના વિચારો જાણ્યા પછીથી વિચારાયેલી છે. આટલી પ્રસ્તાવના પછી એ સમિતિની યોજનાના કેટલાક મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉપર મારા વિચારો રજૂ કરું છું.

૧. ધ્યેય

લોક અને સામાજિકવાદને પરિણામે આજની દુનિયામાં અસતોષ અને વેરઝેર ખૂબ વધ્યાં છે. મોટાં મોટાં રાષ્ટ્રો શસ્ત્ર સરંજામ વધારવાની અને વિરોધી પક્ષનાં લાખો માણસોને સહેલાઈથી થોડી વારમાં મારી નાખવાની નવી નવી તરકીબો વિચારવાની હરિફાઈમાં પડ્યાં છે. મૂઢીદાર અને ગભૂરો વચ્ચે પણ સારો સંબંધ નથી જ. દુનિયામાં એક મોટી લડાઈ ફાટી નીકળવાનાં આ બધાં ચિહ્નો છે. આ પરિસ્થિતિમાં જગતમાં શાન્તિ સ્થપાય એવો માર્ગ તો જૂતકાળમાં પણ જે ભારતવર્ષે જગતને આધ્યાત્મિક સંદેશ આપ્યો હતો એ જ ભારતવર્ષના એક સંત ગાંધીજીના સંદેશમાં જ છે. વર્ગવિમુક્તિવાળો નહિ પણ સર્વોદયની ઉદાત્ત ભાવનાશાળી ચારિત્રવાન નરનારીઓનો સમાજ રચાય અને એ રીતે દુનિયામાં શાન્તિ સ્થપાય એમ પૂ. ગાંધીજી ઇચ્છે છે. અને એ ઉચ્ચ આદર્શ નજર સામે રાખી એ ધ્યેયની સિદ્ધિ થાય એવો સમાજ રચાય એવી કેળવણી આપવાના ધ્યેયથી આ યોજના વિચારાયેલી છે એ ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. મને લાગે છે કે આ યોજનાનું આ ધ્યેય તો આખી દુનિયાના શાન્તિ ચાહનારા વિચારકોનું ધ્યાન ખેંચશે. હવે જે આપણે કેળવણીનું આ ધ્યેય માન્ય રાખીએ તો પછી આ યોજનાને અંગે મુખ્ય વિચાર તો ફક્ત એક જ કરવાનો રહે છે અને તે એ જ કે આ રીતની કેળવણી આપવાથી એ ધ્યેય સિદ્ધ થશે કે કેમ? મને લાગે છે કે આ સંબંધી અભિપ્રાય અત્યારે ઉચ્ચારવો કવખતનો છે. અત્યારે તો જાગૃત રહીને શ્રદ્ધાપૂર્વક ધ્યેયને નજર સામે રાખીને એ યોજનાનુસાર કેળવણી આપવાનું કાર્ય વહેલામાં વહેલું શરૂ થઈ જાય એ માટે કાર્ય કરવા તરફ જ બધું લક્ષ કેન્દ્રિત કરવામાં આવે એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. અને અનુભવ પછી એની વિગતોમાં કયાંક સુધારાવધારા કરવાની જરૂર જણાશે તો ત્યારે તેમ કયાં નથી કરી શકાવાનું?

૨. સ્વાવલંબી કેળવણી

ગામડાંની કેળવણી સ્વાવલંબી થાય તો જ આજના સંજોગમાં આખી પ્રજાની સામાન્ય કેળવણી મક્કત અને ફરજિયાત કરી શકાય અને આખા દેશમાં બધાં જ બાળકોને સામાન્ય કેળવણી નજીકના બનિવ્યમાં જ આપવાનું શક્ય બની શકે એમ પૂ. ગાંધીજી માને છે. આ નવી યોજના મુજબ કામ કરવામાં આવે તો લગભગ શિક્ષકના પગાર જેટલું ઉત્પન્ન બાળકોના ઉદ્યોગમાંથી મળી રહેશે એમ એ યોજનામાં કહેલું છે. આ મુદ્દાનો ધણી વિરોધ કરે છે. તેઓનું કહેવું એમ છે કે

કેળવણી માટે તો રાજ્યે જ ખર્ચ કરવું જોઈએ; અને બાળકો પાસેથી કમાણી કરાવવાનો વિચાર અયોગ્ય છે. આ પ્રશ્ન ઉપર ઊંડા ઊતરીને વિચાર કરવા જેવો છે. રાજ્ય એટલે કોણ? સરકાર પોતાનું ખર્ચ ક્યાંથી મેળવે છે? પ્રજા પાસેથી જ ને? જો પ્રજા જ રાજ્યના ખર્ચ માટે નાણાં આપે તો શું બાળકો એ પણ પ્રજાનો એક ભાગ નથી? આપણી પ્રજાની ગરીબાઈ જોતાં કરતો જોતો સામાન્ય જનતા ઉપર વધારે જ છે અને તેમાં મળજીતના ફેરફારો કરીને સામાન્ય જનતા ઉપરથી તો કરતો જોતો ઘટાડવા જેવો છે. એ સંજોગોમાં વધારે પૈસા સામાન્ય લોકો આપે એ શક્ય જ નથી. એવી પરિસ્થિતિમાં પોતાના બહુતરને માટે પૂરો સમય રહેતો હોય, તો તે ઉપરાંતના સમયમાં બાળકો કંઈક ઉત્પાદક કામ કરે અને તેમાંથી તેમના બહુતર માટે રાજ્ય જે પૈસા ખર્ચે તેમાં કંઈક મદદ થાય તો તેમાં ખોટું શું છે? જો કે આ યોજનામાં જે ઉદ્યોગશિક્ષણની વાત છે તેની પાછળ બાળકો પાસે કેવળ કમાણી જ કરાવવી એવો હેતુ છે જ નહિ. બાળકોમાં હસ્તકૌશલ્ય આવે એવાં સર્જનાત્મક કામને બાળકોના બહુતરમાં સ્થાન હોવું જ જોઈએ અને તેવા કોઈ ઉદ્યોગને કેન્દ્રમાં રાખીને શિક્ષણ આપવામાં આવે તો આજે જે શિક્ષણો, વ્યવહાર સાથે મેળ નહિ હોવાથી શિક્ષણ સંગીન બનતું નથી અને ઊલટું નીરસ તથા કંટાળાભરેલું બને છે તે પરિસ્થિતિ અટકે. આ હેતુથી બાળકોમાં હસ્તકૌશલ્ય આવે એવી કારીગરીનું કાર્ય બાળકો કરે એવી વિચારસરણીથી એ અભ્યાસક્રમ યોજાશે છે. કાંતણના જે મુખ્ય ઉદ્યોગનો વિગતવાર અભ્યાસક્રમ તે યોજનામાં આપેલો છે તેમાં છેલ્લા વરસમાં ૬૦ આંકનું સૂતર બાળકો કાંતે એમ સૂચવ્યું છે. હું તો એવા સૂતર ઉત્પન્ન કરવાના કામને શ્રેષ્ઠ કોટિનું જ એક સર્જનાત્મક કામ ગણું છું અને કેળવણીકારો પણ કેળવણીમાં સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિને સ્થાન હોવું જોઈએ એ વાત તો એકમતે સ્વીકારે છે, તેથી મારા મને તો કેળવણીમાં આ ઉદ્યોગને સ્થાન આપવાની વાત સર્વોચ્ચ ચોક્કસ જ છે. વળી બાળકો આ બાતનું કામ નહિ કરી શકે એવી શંકા આજે ઉઠાવવી એ પણ કવખતનું છે, કારણ કે એ અભ્યાસક્રમ રચનાર એ વિષયનો વધારેમાં વધારે અનુભવ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પૈકીમાંનાં જ છે; છતાં ધારો કે પૂરો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ એમાં લખ્યા પ્રમાણેની ઝડપ વગેરે બાળકો નથી જ પહોંચી શકતાં એવી અસુક વરસોના અનુભવ પછી ખાતરી થાય તો તે વખતે એની વિગતોમાં ફેરફાર કરવાની વાત વિચારવી રહેશે. આ યોજનામાં ઉદ્યોગનું શિક્ષણ આપવાનું જે સૂચવવામાં આવ્યું છે તેની પાછળ સાચી કેળવણી આપવાનો જ મુખ્ય હેતુ રહેશે છે, અને કમાણી તો એમાંથી આપોઆપ ફલિત થતી વસ્તુ છે. કારણ કે યોગ્ય રીતે કરેલા ઉત્પાદક શ્રમમાંથી ઉત્પન્ન તો જરૂર થાય જ. યોજના ધડતાં પહેલાં બાળકને ક્યું શિક્ષણ આપવું જોઈએ એનો જ વિચાર કરેલો છે અને એને પરિણામે કેટલું ઉત્પન્ન થશે એની પણ ગણતરી કરી છે. બને તેટલા વધારે પૈસા જ મેળવી આપનાર કાર્યો બાળક પાસે કરાવવાં એ વસ્તુને આ યોજનામાં સ્થાન જ નથી એટલે આ ઉદ્યોગની વાતમાં જરા પણ વાંધો લેવા જેવું બને તો બચાવતું નથી.

૩. બહુતરનો સમય અને વિષયો

આ યોજનામાં બહુતરને માટે બે જ ક્લાકનો સમય રાખવામાં આવ્યો છે. ઉપરઉપરથી વિચારતાં ધણાને એમ લાગવા સંભવ છે કે આટલા ઓછા વખતમાં બહુતરનું કાર્ય બરાબર નહિ થઈ શકે, એટલે કે આટલો સમય પૂરતો નથી. આજે પ્રાથમિક શાળાઓ ૬ ક્લાક કામ કરે છે; પરંતુ તે શાળાઓનું આખા દિવસનું કાર્ય તપાસવાથી દરકોઈ વિચારકને તો ખાતરી થશે કે તેમાં ખરેખરા બહુતરને બે ક્લાક જેટલું પણ સ્થાન નથી અને બાકીનો વખત તો નકામો જ બળ છે.

મારું દૃઢ માનવું છે કે જો યોગ્ય રીતે શિક્ષણ આપવામાં આવે તો ૨ કલાકનો સમય બહુતર માટે ઓછો નથી જ, અને છતાં પણ અનુભવને અંતે આ સમય થોડો વધારવો યોગ્ય લાગે તો તે વખતે હું નથી માનતો કે તેમ કરવામાં ખાસ વધો આવે. આ યોજનામાં સામાન્ય કેળવણીનાં ૭ વર્સ દરમિયાન અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણને સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી એ પણ એની ખામી છે એની ટીકા પણ આ યોજના ઉપર થઈ છે. જેઓ કેળવણી સંબંધી જોડો નિચાર કરે છે તે તો જરૂર એ સમજે છે કે અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ ગમે તેટલું જરૂરનું બને હોય તો પણ માતૃભાષાના સંગીન માંત્ર વગર આવી તદ્દન પરદેશી અને અપરિચિત ભાષા શિખવવાનો ભાર બાળક ઉપર નાખવો એ અયોગ્ય છે. આ સાત વરસની સામાન્ય કેળવણી પછી આગળના અભ્યાસની જે જોગવાઈ હોય તેમાં જ અંગ્રેજીનાં શિક્ષણને ધરાવું સ્થાન આપવું જોઈએ.

ઉપસંહાર

છેલ્લી એક જ વાત. આ યોજના જેની પ્રેરણાથી બની છે તે પૂર્વ ગાંધીજી પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતને અંગે આ સંબંધી પોતાને જે કહેવાતું છે તે આપણને જણાવી શક્યા નથી. આપણે ધમ્મીએ કે ધર્મી તેમને જસદી તંદુરસ્તી બક્ષે અને આ યોજના ઉપર તે પોતે પોતાને જ કહેવાતું છે તે વહેલું જણાવે અને તેની ઉપર થએલી ટીકાઓનો જવાબ આપે અને એ બધું જણીને ઉદાત્ત ધ્યેયથી યોગ્યેલી આ પદ્ધતિનો ઝડપી ફેલાવો યાચ અને તે સફળ યાચ તે માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક આપણે સૌ, કે જેમને શિક્ષણમાં રસ છે તેઓ, પોતાની બધી શક્તિનો ઉપયોગ કરે એવી આશા રાખી વિરમું છું.

—સોમાલાઈ કિશોલાઈ પટેલ

- મુખર્ધ ઇલાકા, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણી ખાતાંએ શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતન શિક્ષણ

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખપત્ર —

દર માસેની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

જો તમે ગ્રાહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લવાજમ •

• પત્રવ્યવહારનું સરનામું •

હિન્દમાં - રૂપિયા બે

વ્યવસ્થાપક

બ્રહ્મદેશમાં - રૂપિયા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં - પાંચ રૂપિયા

દેસાઈ પોળ સુરત

પ્રશ્નોત્તરવિભાગ

શાળામાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા લાવવા માટે શા ઉપાયો થાજવા જોઈએ તે કહો? શાંતિ અને વ્યવસ્થા માટે નિયમો કરીને અને થાક્યા છીએ. નિયમોનો ભંગ કરીને વિદ્યાર્થીઓ થાક્યા છે. હવે તો સભ કરવાનો પણ કંઈજો આવે છે! કયો માર્ગ સૂચવો છો?

પુછયેલો પ્રશ્ન તો સનાતન છે. તેના જવાબો પણ અનેકવાર અનેક વિચારકોએ જુદી જુદી રીતે આપેલા જ છે, છતાં ય આ પ્રશ્ન ફરી ફરીને પુછાય છે કે એ બતાવે છે તેનો સાચો ઉકેલ હજી સુધી નથી આવ્યો.

નિયમોથી જ માત્ર કોઈ પ્રશ્નનો નિકાલ આવ્યો હોય તેનું આજ દિન સુધી બન્યું નથી. નિયમો જરૂર કરવા પડે છે. પણ નિયમોને તો અપવાદો હોય, નિયમપાત્રન માટે કડકાર્થ હોય અને નિયમ ભંગ માટે સખ પણ હોય છે જ. શાંતિ અને વ્યવસ્થા એ તો મનુષ્ય-આત્માની એક જરૂરિયાત છે. તેનો ઊગમ પણ અંદરથી થતો હોય છે. અઘરાત તેના પાત્રન માટે માણસને ટેવો પાડવાની જરૂર રહે છે ખરી પણ એથી ટેવોને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ગોણુ ગણવી જોઈએ અને મુખ્ય પ્રશ્ન તો જરૂરિયાતની સમજણ અને તે પ્રાપ્ત કરવા તરફ અભિરૂચિ જગવવી તે જ હોય.

શાંતિ અને વ્યવસ્થાની સાચી સમજણ આવે આપણી શાળાના સંચાલકો પાસે નથી તેમ કહીએ તો કોઈ માર્ગ નહિ લગાડે. આપણે તો બહારની શિસ્તને જ શાંતિ - વ્યવસ્થા ગણીએ છીએ. બહારની શિસ્ત તો ઉત્તમ હોય તો પણ તેને આપણે વિવેક જ કહીશું. આફ્રી સાચી શાંતિ અને વ્યવસ્થા તો માણસનો સ્વભાવ છે અને તે રીતે જ તેનો વિકાસ શિક્ષણદ્વારા કરવો ધટે. જપાનની એક શાળાનો પ્રસંગ યાદ આવે છે. આપણી શાળામાં બનતા પ્રસંગો સાથે એ ભારે વિરોધ દર્શાવે છે.

એ શાળા ધણી મોટી હતી. ૧૫૦૦ થી ૧૭૦૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ એમાં અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા. જ્યોરનો વખત હતો. શાળાના સમયે જાહેશવાની તૈયારી હતી. આખી શાળામાં શાંતિ હતી. અમે શાળાના આચાર્ય સાથે ફરી રહ્યા હતા. બરાબર તે જ વખતે ૧૨ થી ૧૩ વર્ષની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓનો એક વર્ગ છૂટ્યો. સહેજ ઘોંઘાટ અને આચાર્યે શાંતિનો આદેશ આપ્યો. જરા આગળ ગયા અને બેચાર છોકરાઓનો સહેજ ઘોંઘાટ! આચાર્યે હસીને તેમના સામે જોયું અને આંખોથી સમજાવ્યું! આચાર્ય સાથે વાત કરવાથી મને માલૂમ પડ્યું કે આચાર્ય માનતા હતા કે શાંતિ આવશે જ કારણ કે એ તો વિદ્યાર્થીઓનો ધર્મ છે. 'અશાંતિ તો ક્ષણિક ઊભરો માત્ર સમજવો. વળી જે અશાંતિ દેખાઈ તેની પાછળ શાળાની પણ કંઈક ખામી કદાચ હશે જ તેની પણ તપાસ કરવી ધટે છે.

આ જવાબ આપણા આજના અહીંના શિક્ષકોના કે આચાર્યના જવાબથી કેટલો ભિન્ન છે? મને થયું કે આપણે તો કદાચ આવા પ્રસંગમાં બેવડા ચીડાયા હોઈએ અને હાસ્ય સાચવ્યા વિના કે શાળાની ખામી શોધવાને કશો જ પ્રયત્ન પણ કર્યા વિના વિદ્યાર્થીઓને જ દોષિત ગણ્યા હોય અને તે બદલ તેમને ઠપકો યા તો શિક્ષા કરવા સુધી પણ ગયા હોઈએ. આનું કારણ શોધવાની જરૂર છે. શા માટે આપણી અને તેમની દૃષ્ટિમાં ભેદ છે! વાત તો એમ છે કે આપણા શિક્ષકોમાં વિદ્યાર્થીઓમાં વિશ્વાસ રાખવાની ટૂંકી દૃષ્ટિ

નથી ખીલી. માટે જ તો શિસ્ત અને વ્યવસ્થા ઊભી કરવાના પ્રયત્નોમાં આપણે ગંભીરતાથી આગળ વધવું હોય તો પહેલાં વાત તો વિદ્યાર્થીઓની શક્તિમાં અને તેમના શાંતિપ્રિય અને વ્યવસ્થાપ્રિય નૈસર્ગિક સ્વભાવમાં આપણને પૂરી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. શ્રદ્ધા હજી સુધી આપણામાં પ્રગટી જ નથી. એ શ્રદ્ધા આપણામાં વહેલી પ્રગટે એ એક માગ

અને શાંતિ કે વ્યવસ્થા કેવળ નિયમોથી કે આપણી શ્રદ્ધાથી પણ નહિ આવે. ખીજો તોટસો જ; અગત્યનો પ્રશ્ન છે શાળાના વાતાવરણનો. એ વાતાવરણ પેદા કરવા માટે શાળાના સંચાલકો અને શિક્ષકોએ જાતજાતની તરકીબો રચવી જોઈશિ તેમજ અનેક પ્રકારની સગવડો અને અનુકૂળતાઓ ઊભી કરવી જોઈએ. અનુકૂળતા અને સાધનો ન હોય તો સહેજે જ અશાંતિ અને અવ્યવસ્થા, ઊભી થયા કરશે. શાળાની જ વાત શા માટે ? સારા સમાજમાં સગવડો અને સાધનોને અમાને અશાંતિ અને અવ્યવસ્થા ચાલી રહેલ છે. પ્રગતિશીલ દેશોએ સંખ્યાબંધ સાધનો ઊભાં કર્યાં છે, દગલાબંધ અનુકૂળતાઓ ઊભી કરવા માટે શક્તિ અને નાણાં ખર્ચ્યાં છે અને હજી પણ નિત્ય નવીન અખતરાઓ કર્યા જ કરે છે. પ્રશ્નકાર ભાઈ મને માફ કરે પણ કહ્યા વિના નહિ જ ચાલે કે આપણે તો કેવળ વાતો કરીને જ બેસી રહેનારા થઈ ગયા છીએ. આપણી મૂંઝવણોનાં નિકાલ માટે પણ આપણે ઐદિદિક અર્થોઓનો જ મોટે ભાગે આશરો લઈએ છીએ. પ્રશ્નોનો નિકાલ લાવવા માટે ઐદિદિક વિચારણા જોટલી જ મહત્ત્વની વાત સક્રિય વ્યવહારની છે. જે કંઈ રસ્તા આપણને સૂઝે તેનો અમલ, કંઈ નહિ તો પ્રયોગાત્મક રીતે આપણે શરૂ કરી દેવો જોઈએ. આવી અનુકૂળતાઓ અને સાધનોને ઉલ્લેખ અહીં કરવાની જરૂર નથી. આ માસિકમાં જ તે સંબંધમાં અનેક વખત લખાઈ ગયું છે, તેમ જ વર્ગી નિષ્કાવાન અને પ્રાણુવાન શિક્ષકના મગજમાં પણ આવી ચોજનાઓ ઊગવાની જ છે.

સમજ કરવાથી પ્રશ્નકાર શિક્ષકો યાકયા છે અને નિયમોનો ભંગ કરીને શિક્ષકો પાસે સંજ્ઞા કરાવવાનો વિદ્યાર્થીઓનો શોખ પણ પોષાતો નથી એ આનંદની વાત ગણાય. નિયમો, નિયમોનો ભંગ અને સમ-એ તો પાંગળાં સાધનો માત્ર છે. એના વડે શિસ્ત-વ્યવસ્થાની ગાડી કદી ચાલે જ નહિ, આટલું પણ આપણે જલદી સમજી લેવું પડે છે અને એ સાધનોનો હવે સર્વથા ત્યાગ કરવો પડે છે.

સામયિકોમાંથી

બાળકોનાં નાચો અને નાટકો

આપણે આપણી જગતી પ્રજાને ઈશાનાં વાળવા ઇચ્છીએ છીએ તેનો વિચાર કરવા હું શિક્ષકો, વાલીઓ, અને ઈનામો વગેરેની કદર કરનારાઓને નમ્રપણે વિનવે કરું છું. જે છોકરાછોકરીઓને એમના અભિનય માટે ઈનામો આપવામાં આવ્યાં (કરંચીમાં) અને કાચી ઉંમરે તેમની અત્યંત પ્રશંસા અને પ્રસિદ્ધિ કરવામાં આવી તેમના હિતનો આપણે પૂરો વિચાર ન કર્યો એમ મારો નમ્ર મત છે. એ બાળકોએ વધારે સારાં સારાં નાચો અને નાટકો જતાવ્યા કરવાં અને ઉત્તમ નટ અને નટી બનવું એવી જે માયાપોની, શિક્ષકોની અને જેનારાઓની ઇચ્છા હોય તો તો એ સમજી શકાય એવી વાત છે. પણ હું માનું છું કે ચાંદ મેળવનાર છોકરાં નટ-નટી તરીકે જીવન ચુલ્લરે એવી એમના વાલીઓ અને શિક્ષકો બાગ્યે જ ઇચ્છા કરતા હશે. આ અભિનયો એમના જીવનનું એક બહિરંગ જ રહે, વર્ષમાં એ-ચાર વાર દેખાવ ઈશાં થાય, અને તેનો ચસકો ન લાગી જાય એવી મોટા ભાગના વાલીઓ અને શિક્ષકોની વૃત્તિ હશે.

નાટક, નાચ, સંગીત, ચિત્રકળા, આદિ લલિત કળાઓ એ રૂપે ખીલવી શકાય. એક સ્વસંતોષાર્થે અન ખીજ ધંધાર્થે. ધંધાર્થે ખીલવનારાઓનાં પદ્ધતિ અને ધોરણ આશ્રયદાતાઓની રુચિનો ખ્યાલ કરીને અને તેમને પોતાની કળા મોહક લાગે એ રીતે ગોઠવાય છે. એમાં ઉત્તેજક હાવભાવ, શૃંગાર, શોભા, વગેરેની સાથે જ કળાને મેળવેલી હોય છે. ધણીવાર કળા ગૌણ હોય છે અને કૃત્રિમ શોભા અને મદ ઉત્પન્ન કરનારી સામગ્રી અને વેષ્ટાઓ જ વધારે હોય છે. એ સાથે જે નરસિંહ મહેતા, તુકારામ, વગેરે જેવાનાં જીવનચિત્રો ગોઠવ્યાં હોય તો તે સારા માણસોને લક્ષ્યાવવા અને તેમનો વિરોધ ઓછો કરવા પૂરતાં જ હોય છે. જેને પ્રેક્ષકોની ભોળાવૃત્તિઓને પોષવી છે તેને પોતાનાં જીવનમાં તેનો અતિરેક ચર્ષ જ જાય. આને પરિણામે બાપડા કળાકારોનાં જીવન, ચારિત્રમાં અત્યંત ઊતરી જાય છે. ઉદરપોષણાર્થે એમને લોકોની હીન રુચિઓને ઉત્તેજવી અને પોષવી પડે છે અને તેના ભોગ પોતાનેય બનવું પડે છે.

શાળાઓમાં જીવવાનાં નાટકો અને નૃત્યોનું પ્રયોજન ધંધાર્થે તેનું શિક્ષણ આપવાનો નથી. આવી, સિનેમા, રંગમૂર્તિ, ચિત્રકળા, વગેરેનાં ચોજકો શાળા ગુરુજનો ન વધા જોઈએ. એટલે કે શાળાના નાટ્યસમારોહમાં એમનું અનુકરણ કરવાનો વિચાર જ ન હોવો જોઈએ. મોહ તો રખાય જ ક્યાંથી ? જાણતું, બને તો શાળાના કળાગુરુઓનો એ આદર્શ હોવો જોઈએ કે સાદામાં સાદાં સાધનોથી અને અત્યંત શિષ્ટ અને સંયમપૂર્ણ અભિનયથી પણ કળાને પૂર્ણપણે ખીલવી શકાય છે અને પૂરેપૂરો આનંદ અનુભવી શકાય છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવવું, અને રાજસત્વતિના કળાકારો તથા પ્રેક્ષકોને શુદ્ધ રુચિનો સ્વાદ ચખાડવો. પેલા છ-સાત ચાંદ મેળવનાર વિદ્યાર્થીના અભિનય એ જાતનો હતો એ હું આનંદપૂર્વક કબૂલ કરું છું. એની કળાને ખીલવવા માટે રંગબેરંગી પ્રકાશોની, કે ભગવાદર પોષાકની, સુંદર પડદા અને રાયરચીકાંની અપેક્ષા ન હતી. એ જે ઉમેરાયાં હોત તો, મારી દૃષ્ટિએ તો, ખૂંડું લાગત. પણ એ તો એ પ્રયોગોનો અપવાદરૂપ ભાગ હતો. સાધારણપણે મારો અનુભવ એવો છે કે પહેરવેશ અને નૃત્યનાટ્યાદિમાં રંગમૂર્તિના ચોજકો અને નટોને આપણા તરુણો અને બાળકોએ શુરુ માનેલા હોય એવું જણાય છે.

વિદ્યાર્થીઓને ધનામો આપવાની પ્રથા બંધ થતી જોઈએ એવો એક મત છે. પણ ધનામો આપવાની પ્રથાને આપણે તોડી ન શકતા હોઈએ તોય તેમાં વિવેક તો દાખવવો જ જોઈએ. ધનામના ત્રણ સારા હેતુઓ કદંબી શકાય : લેનારને આર્થિક લાભ કરાવવો, તેના પ્રયત્નમાં પ્રોત્સાહન આપવું અને ન મેળવનારમાં સદીર્ઘ ઉત્પન્ન કરવી. ત્રણે માટે યોગ્ય અવસરો હોઈ શકે છે. તેવે પ્રસંગે આપેલાં ધનામને ક્ષમ્ય ગણાય. ગરીબ માણસને આર્થિક લાભ કરાવવાની જરૂર હોઈ શકે. આ રીતે ગરીબ અને હેઠશિયાર વિદ્યાર્થી માટે છાત્રવૃત્ત કે ધનામની યોજના હોઈ શકે, શક્તિશાળી પણ મંદપુરુષાર્થિને કોઈકાર ધનામનું પ્રોત્સાહન ઉપયોગી થાય. જે મહેતન બધા કરી શકે એમ હોય, બધા પાસે કરાવવી પણ ઘટતી હોય, પણ જૂની રીતોને પરિણામે ન થતી હોય, ત્યાં ધનામ આપીને બીજાઓમાં હેંશ જગાડવાની જરૂર પડે છે. કેળવણી તથા ઉચોગો પ્રત્યે રૂચિ વધારવા એવું કરવું પડે એ હું કદંબી શકું છું. પણ ખંધેપીધે સુખી ધરના લોકો માટે, નાટક, નાચ જેવા હેંશથી શિખાતા વિષયો માટે ધનામો આપવાની જરૂર નથી. એમાં સારું કામ કરનારની કદર પ્રશંસાના બે શબ્દોદ્વાર કરવી બસ સમજતી જોઈએ. પ્રશંસામાંય એવો સંયમ જળવડાવવો જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીનું ગગજ કૂલી ન જાય.

છેવટે, નાટક, નાચ, સંગીત વગેરે સર્વે ભોગવૃત્તિ સાથે સંબંધ ધરાવનારી કળાઓની બાબતમાં આપણે આ કદી ન જુઝવું જોઈએ કે રાષ્ટ્રેત્વ બાલિ, સંયમી પ્રગ્નઓના હાથમાં છે. આથી, આપણી કળાની ખિલવણીની રીત સંયમવૃત્તિને પોષક જ હોવી જોઈએ. એક ભોગ બીજી ભોગવૃત્તિઓને ઉશ્કેરે છે. આથી બાળકના નાટકના લેખાસમાં અને મંડનમાં એને ફોકસ બનવું પડે એવું ન યોજવું જોઈએ.

જે એમ માનતા કે આટલી બધી મર્યાદાઓમાં રહી કળાની ખિલવણી કરવી એ કળાને કુખ્મ કરવા જેવું છે, તે, મારી અલ્પ મતિ પ્રમણે તો કળાને ભાગ્યે જ સમજે છે.

['હરિનનખધુ' માંથી]

—કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા

— 'છાત્રાલય'ના ગ્રાહકોને —

'છાત્રાલય' કેવા સંજોગોમાં બંધ કરવું પડ્યું અને તેની ખોટ અમે શી રીતે પૂરવાળી ઉમેદ રાખીએ છીએ તે અમારા નવા વિભાગની પ્રારંભનોંધમાં જણાવ્યું છે. આ અંકની નકલ અમે 'છાત્રાલય'ના બધા ગ્રાહકોને નમૂના તરીકે મોકલીએ છીએ. જેઓ માળાપ તરીકેતું પોતાનું કર્તવ્ય સમજવા માગતા હોય અને જેઓ નૂતનશિક્ષણના વિચારો અપનાવવાની ધગશ રાખતા હોય તે સૌને અમારું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨) મોકલી આપવા વિનંતિ છે. પ્રહરદેશ અને એફ્રિકા માટે લવાજમ રૂ. ૩) અથવા ૫ શિલિંગ છે.

જે ભાઈબહેનોનાં લવાજમ તા. ૨૮ મી સુધીમાં નહિ આવે તેમને માર્ચ મહિનાનો અંક વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.

જે ભાઈબહેનોએ ગ્રાહક ન થવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હોય તેમને વિનંતિ છે કે, એક પોસ્ટકાર્ડદ્વારા અમને તેની ખબર આપે કે જેથી અમારું ગરીબ કાર્યાલય ત્રણ આનાના ખર્ચમાંથી ભિંગી જાય.

• અવસ્થાપક •

'નૂતનશિક્ષણ' કાર્યાલય

હેસાઈવોળ સુરત

કેટલાક તુલનાત્મક આંકડાઓ

[ઈ. સ. ૧૯૩૪-'૩૫]

	બ્રિટીશ હિંદ	મુંબઈ	મદ્રાસ	બંગાળા
૧ વિસ્તાર [ચો. મા.]	૧,૦૯૬,૧૭૧	૧૨૩,૬૭૯	૧૪૨,૨૭૭	૭૭,૫૨૧
૨ વસ્તી (૧૯૩૧) સ્ત્રીઓની સંખ્યા	૨૭૧,૫૨૬,૯૩૩ ૧૩૧,૬૬૯,૨૬૧	૨૧,૯૩૦,૬૦૧ ૧૦,૩૩૦,૫૦૪	૪૬,૭૪૦,૧૦૭ ૨૩,૬૫૭,૧૦૮	૫૦,૧૧૪,૦૦૨ ૨૪,૦૭૨,૩૦૪
૩ કેળવણીની સંસ્થાઓ	૨૫૬,૨૬૩	૧૬,૯૨૭	૫૧,૫૬૪	૭૭,૬૬૦
૪ ભણનારાં છોકરાં	૧૩,૫૦૬,૮૫૯	૧,૪૨૨,૧૪૬	૩,૦૯૪,૨૦૩	૩,૦૭૫,૨૭૨
૫ ભણનારાંના વસ્તી પ્રમાણે ટકા	૪.૯૭ ૭.૫૮ છોકરાઓ ૨.૨ છોકરીઓ	૬.૫	૬.૬	૬.૧
૬ પ્રાથમિક શાળાઓ:				
એક જ શિક્ષકવાળી શાળાઓ	૨૦૦,૩૭૩	૧૪,૭૩૦	૪૯,૧૪૩	૬૪,૩૦૯
એક જ શિક્ષકવાળી શાળાઓ	૫૭.૫%	૪૦.૩%	૪૪.૪%	૮૦.૩%
વિદ્યાર્થીઓ [ધો. ૧-૪]	૧૧,૦૬૫,૦૦૭	૧,૧૦૪,૧૬૨	૨,૭૭૬,૩૫૬	૨,૭૮૦,૧૩૬
સ્ત્રી-પુ. શિક્ષકો	૩૬૫,૦૫૧	૩૮,૩૭૨	૧૧૦,૬૬૭	૮૯,૯૧૦
તાલીમ પામેલા શિક્ષકો	૫૪.૮%	૪૮.૮%	૬૯.૬%	૨૯.૭%
અપવ્યય-છોકરા	૭૪%	૫૯%	૬૯%	૮૬%
" - છોકરી	૮૭%	૭૪%	૮૪%	૯૬%
૭ માધ્યમિક શાળાઓ	૭,૮૫૪	૭૫૭	૬૭૨	૩,૧૪૨
વિદ્યાર્થીઓ	૧૩,૮૮,૧૪૧	૨૪૫,૬૧૨	૨૩૦,૨૭૬	૨૭૯,૫૮૦
સ્ત્રી-પુરુષ શિક્ષકો	૧૧૨,૨૬૨	૭,૬૦૧	૧૧,૨૦૯	૨૭,૫૫૭
તાલીમ પામેલા	૫૮.૪%	૨૫.૯%	૨૪.૪%	૨૧.૧%
૮ વિદ્યાપીઠો	૧૬	૧	૩	૨
વિદ્યાર્થીઓ	૧૧૧,૮૦૮	૧૭,૪૯૪	૧૮,૫૦૩	૩૦,૮૧૧
કુલ ખર્ચ રૂ.	૨૬૫૨,૧૧,૪૨૦	૪,૧૦,૮૬,૩૫૪	૫,૪૦,૯૪,૦૪૪	૪,૩૨,૩૯,૩૦૩
૯ સરકારી ખર્ચના ટકા	૪૩.૭	૪૩.૦	૪૭.૨	૩૧.૫
યુનિવર્સિટી પરત્વે	૧૪.૭	૫.૯	૯.૨	૨૪.૯
માધ્યમિક શાળા પરત્વે	૨૪.૧	૧૨.૬	૧૦.૯	૧૯.૦
પ્રાથમિક શાળા પરત્વે	૧૮.૪૪ ઇંગ્લેન્ડમાં	૬૨.૭	૫૩.૭	૧૯.૨

મિ. કૃષ્ણલાલ સૂરજરામ વઝીલ

સંયુક્ત પ્રાંતો	પંખળ	ગિહાર- ઓરિસા	મધ્ય પ્રાંતો (અને વરાડ)	આસામ	સરહદના પ્રાંતો
૧૦૬,૨૪૮	૯૯,૨૦૦	૮૩,૦૫૪	૯૯,૦૨૦	૫૫,૦૧૪	૧૩,૫૧૮
૪૮,૪૦૮,૭૬૩	૨૩,૫૮૦,૮૫૨	૩૭,૬૭૭,૭૫૬	૧૫,૫૬૭,૭૨૩	૮,૬૨૨,૨૫૧	૨,૪૨૫,૦૭૬
૨૨,૯૧૩,૭૫૭	૧૦,૭૦૦,૩૪૨	૧૮,૮૮૩,૪૩૮	૭,૭૪૫,૯૦૫	૪,૦૮૫,૦૪૫	૧,૧૦૯,૨૫૫
૨૪,૮૩૦	૧૮,૦૧૯	૩૧,૪૦૬	૫,૯૪૦	૭,૬૪૩	૧,૧૨૮
૧,૫૯૪,૯૪૦	૧,૨૬૮,૪૭૪	૧,૧૮૪,૯૬૮	૫૦૧,૧૯૭	૪૦૩,૮૯૦	૯૫,૨૬૩
૩.૩	૫.૩	૩.૧	૩.૨	૪.૬	૩.૯
૨૦,૫૦૦	૭,૩૦૬	૨૭,૧૮૭	૪,૭૪૧	૬,૧૪૯	૭૩૨
૩૯.૩%	૨૭.૩%	૭૧.૨%	૨૩.૨%	૭૩.૮%	૬૨.૧%
૧,૩૧૪,૪૨૩	૯૪૮,૫૧૧	૯૫૦,૮૪૦	૪૩૬,૩૭૭	૩૨૨,૯૨૮	૭૮,૮૩૮
૪૦,૪૦૩	૧૪,૬૯૪	૩૯,૧૧૭	૧૨,૨૫૦	૮,૧૬૯	૧,૨૯૩
૬૯.૧%	૭૩.૩%	૫૨.૯%	૬૦.૮%	૨૮.૩%	૬૪.૧%
૭૫%	૭૫%	૮૫%	૫૨%	૬૪%	૭૭%
૮૯%	૮૧%	૯૫%	૭૯%	૭૬%	૮૪%
૪૧૫	૬૨૫	૯૨૬	૩૧૦	૩૪૮	૫૮
૧૭૩,૯૫૮	૧૫૩,૮૯૮	૧૩૯,૩૩૬	૪૨,૨૭૧	૪૪,૭૧૬	૧૧,૭૪૯
૧૨,૮૯૦	૨૪,૩૩૦	૭,૮૯૭	૫,૫૨૩	૩,૩૬૨	૧,૮૧૩
૬૫.૪%	૮૮.૪%	૫૫.૨%	૬૯.૪%	૪૦.૨%	૭૬.૬%
૫	૧	૧	૧	—	—
૧૩,૧૧૫	૨૧,૬૫૩	૪,૭૨૬	૩૦૯૬	—	—
૩,૮૦,૪૧,૮૩૮	૩,૧૨,૦૬,૦૩૨	૧,૭૧,૦૩,૯૨૯	૧,૦૬,૦૧,૬૧૭	૫૦,૫૦,૮૬૦	૨૯,૪૫,૭૯૧
૫૩.૦	૫૧.૨	૩૧.૦	૪૩.૨	૫૬.૮	૬૬.૪
૨૦.૭	૧૨.૫	૨૬.૦	૧૧.૩	૮.૯	૯.૧
૨૬.૩	૪૬.૦	૧૮.૫	૨૮.૩	૩૦.૫	૪૫.૩
૨૯.૯	૧૯.૧	૧.૬	૨૯.૧	૩૦.૧	૧૮.૩
૬.૪	૮.૦	૧૮.૨	૧૧.૦	૧૩.૭	૯.૫

નોંધ

કોલકાતાપુરની શ્રી. મહારાણી તારાબાઈ ટ્રેડિંગ કોલેજના આચાર્ય શ્રી. કૃષ્ણલાલ સરસ્વતી વક્રીએ તૈયાર કરેલા અગત્યના આંકડાપત્રક પરથી ઉપરનો કોડો તૈયાર કર્યો છે. આ આંકડાઓ ઈ. સ. ૧૯૩૪-૩૫ ના સરકારી હેવાલો પરથી તારવેલી છે. ત્યાર પછીના વર્ષોના આંકડા પણ શ્રી. વક્રીએ તૈયાર કરશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

મૂળ પત્રકમાંના કેટલાક આંકડા સ્થળસંકોચને લીધે તેમજ છપકાપની સરળતા ખાતર ઉપર ઉતાર્યા નથી. છતાં ઉપરના કોડોનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરનારને ઘણી વસ્તુઓ સમજાશે. દાખલા તરીકે:

[૧] જે વર્ષના આંકડા ઉપર આપ્યા છે તે વર્ષમાં અંગ્રેજી, કેળવણીના હિન્દમાં ગણેશ મંડાપાને એક સૈકા પૂરો થાય છે. છતાં પુરુષ વસ્તીના માત્ર ૭.૫૮% છોકરાઓ અને સ્ત્રીવસ્તીના માત્ર ૨.૨% છોકરીઓ બ્રિટિશ હિન્દની શાળામાં શિક્ષણ લે છે. એટલે આખી વસ્તીના ૪.૯૭% બાળકો જ શાળાઓમાં ભણે છે.

[૨] તાલીમ પામેલા શિક્ષકોનું પ્રમાણ તપાસીએ. આખા બ્રિટિશ હિંદમાં પ્રાયમિક શાળામાં કામ કરતા શિક્ષકોના ૫૪.૮% તાલીમ પામેલા છે. વિવિધ પ્રાંતોમાં સૌથી વધારે પ્રમાણ [૭૩.૩%] પંજાબનું છે. સૌથી ઓછું [૨૮.૩%] આસામનું છે, જ્યારે મુંબઈ ઇલાકામાં ૪૮.૮% જ કેળવાએલા શિક્ષકો છે. માધ્યમિક શાળાની રીયલિટી વધારે દુઃખદ છે. બ્રિટિશ હિંદમાં કેળવાએલા માધ્યમિક શિક્ષકોનું પ્રમાણ ૫૮.૪% છે. અહીં પણ ૮૮.૪% થી પંજાબ પહેલો નંબર લઈ જાય છે. ને ૨૧.૧% સાથે ગંગાનાનો નંબર છેલ્લો આવે છે; જ્યારે ૨૫.૫% સાથે મુંબઈ ઇલાકાને પણ હજી ઘણો રસ્તો કાપવો છે. શિક્ષકોને તાલીમ આપવામાં આપણી સરકાર ને વિદ્યાર્થીએ અત્યાર સુધી દાખવેલું દુર્લક્ષ આ આંકડાઓથી પુરવાર થાય છે; સાથે સાથે આ સંબંધે આપણી બનિયતની જવાબદારીનું આ આંકડા આપણને ભાન કરાવે છે.

[૩] સરકાર કેળવણી પાછળ જે ખર્ચ કરે છે તેના આંકડા જોતાં માલૂમ પડે છે કે ઇંગ્લેન્ડની સરખામણીમાં પ્રાયમિક કેળવણી પાછળ હિંદમાં ઘણો ઓછો ખર્ચ થાય છે. વળી માધ્યમિક કેળવણીને પણ સરકાર તરફથી યોગ્ય પોષણ મળતું નથી, જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ અને કોલેજો પાછળ સરકાર વધારે પડતો ખર્ચ કરે છે. સામાન્ય જનતાની જરૂરિયાત લક્ષમાં રાખીને પ્રાયમિક, માધ્યમિક ને ઉચ્ચ કેળવણી પાછળના ખર્ચનું પ્રમાણ નવેસરથી સુકરર કરવું જોઈએ.

—રણછોડદાસ મહેતા

એક અગત્યની પ્રશ્નમાળા

ગયા અને આ આંક મળીને વર્ષા કેળવણી પરિષદે નીમેલી ડૉ. ઝાકીરહુસેન સમિતિના હેવાલનો અગત્યનો ભાગ આપણા સામયિકમાં છાપવામાં આવ્યો છે. ગઈ વખતે એના પર ચોતાના વિચારો, લખી મોકલવા અમે ગૂંજરતના કેળવણીકારોને વિનંતિ કરી હતી. હજી અમને જોઈએ તેવો જવાબ મળ્યો નથી. જવાબ લખનારની સુગમતા ખાતર અને જવાબો ટૂંકા ને સુદાસર બને એ હેતુથી અમે એક પ્રશ્નમાળા તૈયાર કરી છે. આ યોજનાની તરફેણમાં ઘણું કહેવાઈ ગયું છે. એટલે એની સામે કંઈ વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓ રજૂ કરવામાં આવે તો જેમના હાથમાં કેળવણીતંત્રનું સુકાન છે તેમને તે ઉપયોગી થઈ પડે, મુબઈ સરકારે નીમેલી વિવિધ સમિતિઓને પણ તે માર્ગદર્શક થઈ પડે. આ દૃષ્ટિગિંદુ ધ્યાનમાં રાખીને આ પ્રશ્નમાળા તૈયાર કરી છે. એના પરથી કોઈ એમ ન માની બેસે કે તેના યોજકને નવી યોજના પ્રત્યે સગમાલ નથી. એ સગમાલથી પ્રેરાઈનેજ, આખી યોજનાને વ્યવહારુ ને રાષ્ટ્રોપયોગી સ્વરૂપ આપવાના આશયથી જ, કેટલીક બાબતોની ચોખવટ કરવા ખાતર આ પ્રશ્નમાળા તૈયાર કરી છે. અમને આશા છે કે કેળવણીની પુનર્ધર્ટનામાં રસ લેતા સૌ ભાઈબેનો એના ટૂંકા જવાબ મોકલવાની તરફી લેશે.

—તંત્રીઓ

૧. (ક) સાત વર્ષની ઉંમરે જ્યારે બાળક શાળામાં જોડાય ત્યારે તે ઉત્પાદક કામ કરવાની શક્તિ ધરાવ છે ખરું ?

(ખ) જે ઉપરના પ્રશ્નનો જવાબ નકારમાં હોય તો ઉત્પાદક હાથકામોગ શીખવના પહેલાં, એનું હસ્તકૌશલ્ય ખીલવવા એને કેટલો વખત સુધી ને કેવા પ્રકારની તાલીમ આપવી જોઈએ ?

(ગ) જે શરૂઆતમાં બાળકની ઉત્પાદનશક્તિ કાચી હોય તો એણે તૈયાર કરેલું સ્ત્રાવ કે બીજો માત્ર બન્દરમાં વેચી શકાય ખરો ? ને જો ન વેચાય તો શરૂઆતનાં વર્ષો દરમિયાન કેળવણી સ્વાવલંબી બનાવવાનો વિચાર કયાં સુધી નશી શકે ?

૨. કેળવણીના પાયારૂપ હાથકામોગદારા બૌદ્ધિક વિષયો [જન્મભાષા, ગણિત, ઇતિહાસ, ખૂગોળ, વિજ્ઞાન, ચિત્રકામ, વગેરે] નું શિક્ષણ કેટલે દરજ્જે શક્ય છે ?

૩. બૌદ્ધિક વિષયો માટે જે અભ્યાસક્રમ ઘડવામાં આવ્યો છે તે વિદ્યાર્થીની ઉંમર (૭ થી ૧૪ વર્ષ) તથા બૌદ્ધિક શિક્ષણને એમને ધ્યાનમાં લેતાં વધારે પડતો નથી લાગતો ?

૪. શિક્ષકને પગાર ઓછામાં ઓછો રૂ. ૧૫ નો ને જો તો રૂ. ૨૫ નો રાખવો એવી સંસન્ગા થઈ છે. આ ધોરણે શું વાજગી લેખાય ? ગામડામાં પણ એક શિક્ષક રૂ. ૨૫ માં ચોતાના કુટુંબનો ભાર ઉપાડી શકે ખરો ? નતન મજૂરો વિધાયક શિક્ષક સરકારી આર્થિક સંકેડામણનો ભોગ બને ને બીજા અધિકારીઓ સરકારી તિજોરીમાંથી મોટા પગાર લે એને શું તમે વાજગી લેખો છો ?

૫. ડૉ. ઝાકીરહુસેન સમિતિએ પાયરૂપ ઉદ્યોગ પાછળ રોજ ૩ ક. ૨૦ મિ. ગાળવાનું, બૌદ્ધિક વિષયો પાછળ રોજ ૧ ક ૫૦ મિ. ગાળવાનું તથા વ્યયામ અને રમ માટે ૧૦-૧૦ મિનિટ ગાળવાનું સંસન્નું છે. આ સમય વહેંચણી શું વાજગી છે ? જો ન હોય તો શાને લીધે ?

૬. આ યોજના ચહેરની શાળાઓમાં સર્વોંશે સ્વીકાર્ય થઈ પડશે ખરી ? એમાં શી શી અડચણો નડવાનો સંભવ છે ?

૭. આમલિખાગમાં આ યોજના પ્રમાણેની શાળાઓ જો દરેક ગામમાં ખૂલે તો શું દરેક શાળામાં એકથી વધારે ઉદ્યોગ શીખવવાની જોગવાઈ થઈ શકે ખરી ? જો ન થઈ શકે તો જુદી જુદી રીતિવાળાં, બિનબિન ધંધાદારીનાં બાળકો શું એક જ બીજામાં ધકારશે ?

૮. આ સિવાય બીજા કોઈ પણ બાબત પર ખાસ રજૂ કરવા જેવા વિચાર હોય તે.

નૂતનશિક્ષણ સંઘ

[New Education Fellowship]

આણ વર્ષ દરમિયાન આંતરરાષ્ટ્રીય નૂતનશિક્ષણ સંઘનું એક પ્રતિનિધિમંડળ ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝીલેન્ડ ને હિન્દની મુલાકાતે આવી ગયું. જુલાઈ માસમાં ન્યૂ. એ. ફે.ની પરિષદ ભરાઈ ત્યારે ૬૦૦૦ શિક્ષકો અને ટ્રેઇનીંગ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ અને ૧૨-૧૫ હજાર પ્રેક્ષકોએ હાજરી આપી હતી. ઉપર્યુક્ત પ્રતિનિધિમંડળ આ પરિષદમાં ભાગ લઈ ઓસ્ટ્રેલિયા સિધાવ્યું. ત્યાં સપ્ટેમ્બર માસમાં પરિષદ ભરાઈ. ત્યાં પણ આ યુરોપીય શિક્ષણકારોનાં વ્યાખ્યાનોએ મોટી મેદનીમાં લોકોને આકર્ષ્યાં ને વર્તમાનપત્રોએ તેમની યોગ્ય જાહેરાત કરી.

આ પ્રતિનિધિમંડળમાંના ડો. લોરિન ઝિલિયાકસ [નેતા], મિ. સોલ્ટર ડેવિસ પ્રો. બોવે અને ઈંગ્લેન્ડની બોર્ડ ઓફ એડ્યુકેશનના એક નિરીક્ષક મિ. એચ. ટી. હેન્ડીન હિંદ ગિતયાં. ઇંગ્લેન્ડમાં એક જાઈએ પ્રતિનિધિમંડળ હિન્દમાં ફરે તે માટે ૪૦૦ પૌંડ બેટ આપ્યા તેથી આ મુલાકાત શક્ય બની.

આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવનાર આ કેળવણીકારોએ ત્રાવણકોર, માઇસોર, હૈદરાબાદ, આલિપર, વડોદરા ને ભાવનગરની મુલાકાત લીધી; તેઓ મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, દિલ્હી, લાહોર, લુધિયાના, પેશાવર, અલિગઢ, લખનૌ, બનારસ, ને શાંતિનિકેતન પણ જઈ આવ્યા. આ બધે સ્થળે વાર્તાલાપ ને વ્યાખ્યાનોને ભરત્યક કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યા હતા. શિક્ષકો ને કેળવણીમાં રસ લેતા સંખ્યાબંધ માણસોએ આનો લાભ લીધો હતો. મુંબઈ અને ભાવનગરના તેમના કાર્યનો હેવાલ સમાચારસંગ્રહમાં આવ્યો છે.

• આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘની સ્થાપના ને વિકાસ •

છેલ્લા યુરોપીય વિગ્રહનાં વિદ્યાર્થી પરિણામો સ્પષ્ટપણે જણાવા લાગ્યાં ત્યારે, એટલે ઈ. સ. ૧૯૧૫માં મિસિસ બિયાટ્રીસ એન્સોર અને તેના મિત્રમંડળે ‘ન્યૂ એડ્યુકેશન ફેલોશીપ’ની સ્થાપના કરી. શરૂઆતથી જ આ સંસ્થાને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું ને આંતરરાષ્ટ્રીય આકર્ષણ સામનો કરવા જ તે અસ્તિત્વમાં આવી હતી. મિસિસ એન્સોર અને અન્ય સ્થાપકોનું એમ દૃઢ માનવું હતું કે આધુનિક યુગની પરિસ્થિતિને તેમ જ તેમાંથી ઉપસ્થિત થતા અનેકવિધ પ્રશ્નોને પહોંચી વળવાને નવીન પ્રકારની કેળવણીની જરૂર છે. ઈ. સ. ૧૯૨૧માં પહેલી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ આ સંઘે કેશમાં યોજાવી. તેમાં વિવિધ દેશોના પ્રથમ પંક્તિના કેળવણીકારો ભેગા મળ્યા હતા. આમ સંઘના કાર્યની રીતસરની શરૂઆત થઈ. આજે ન્યૂ. એ. ફેલોશીપની ૫૧ શાખાઓ આખા જગતમાં ફેલાયેલી પડી છે. આજે તેના વિચારોનો પ્રચાર કરનાર ૨૩ સામયિકો ૧૫ ભાષામાં પ્રગટ થાય છે.

• ફેલોશીપ એટલે શું ? •

આ સંસ્થાને રાજકારણ સાથે કે કોઈ પણ સાથે કશી લેવા દેવા નથી. તે માત્ર શિક્ષકના જ હિતનો વિચાર કરતી નથી, પરંતુ જાળકને કેન્દ્રમાં રાખીને, જે કોઈ એના જીવન પર આઘી-ખાતળી અસર કરે છે તે સૌની સાથે આ સંસ્થા સંબંધ રાખે છે. આથી તે માત્ર માનવો અને શિક્ષકો સાથે જ નહીં પરંતુ બધા દેશોના અને વિવિધ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા અનેક સમાજસેવકો અને આંતરરાષ્ટ્રીય જાળોમાં રસ ધરાવનાર અનેક લોકોની સાથે પણ સદકાર સાથે છે. અમુક સામાન્ય ઉદ્દેશોના સ્વીકાર કરીને તેની સિદ્ધિ માટે દેશકાળની સ્થિતિ અનુસાર યોજના ધડી કાઢવાની છૂટ સંઘના સભ્યોને આપવામાં આવી છે.

• ઉદ્દેશ ને પ્રવૃત્તિ •

ગમે તે રાષ્ટ્ર, ધર્મ કે જાતની એકેએક વ્યક્તિને એવી કેળવણી મળે કે જેથી તેના સમગ્ર વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થાય અને પોતાના જનસમૂહ—રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની જવાબદારી સમજવાની ને અદા કરવાની તેનામાં શક્તિ આવે. આ હેતુને પાર પાડવા જરૂરી કેળવણી—વિષયક સુધારા વધારા રજૂ કરવાનો તથા બધા દેશોમાં તે આગળ ધપાવવાનો સંઘનો ઉદ્દેશ છે.

ન્યૂ એ. ફેલોશીપ વળી એમ માને છે કે ધરમાં, શાળામાં કે વિદ્યાપીઠમાં અપાતા શિક્ષણમાં કેળવણી સમાપ્ત થતી નથી; એ તો દરેક વ્યક્તિના જીવનના અંત સુધી અંવિરતપણે ચાલુ રહેતી એક ધરના છે. આથી જીવન અને સમાજના જે જે તત્ત્વો કેળવણીને સ્પર્શે છે તેમાં આ ફેલોશીપ ઝીણવટભર્યો રસ લે છે અને પોતાના ઉદ્દેશોને અનુકૂળ હોય એવાં તત્ત્વોને પોષે છે.

પોતાના હેતુઓની સિદ્ધિ અર્થે ફેલોશીપે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી છે.

[૧] કેળવણીના આચારવિચારમાં જે વિકાસ થાય કે જે નવીન તત્ત્વો ઉમેરાય તે દુનિયા સમક્ષ અવલોકન કે ચર્ચા માટે રજૂ કરવાની તે એક પ્રયોગશાળા છે.

[૨] દુનિયાના જુદા જુદા દેશોના કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જાણીતા યોગેશ્વર વિચારકો ને શિક્ષકો વચ્ચે મિત્રાચારીભર્યો અંગત સંબંધ જાળવી રાખે છે. જુદી જુદી જાતોના સામાજિક રીતરિવાજો, માન્યતાઓ, વગેરેમાં જે ભારે તફાવત માલૂમ પડે છે અને જે ધણીવાર આધુનિક જગતમાં ગેરસમજૂતી ને તકરાર જાગી કરે છે, તે સમજવાની કેળવણીકારોને આ સંસ્થા આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિગિંદુવાળી પોતાની રાષ્ટ્રીય શાખાઓદ્વારા સંગવડ કરી આપે છે.

[૩] ન્યૂ એ. ફેલોશીપ આંતરરાષ્ટ્રીય, વિભાગીય ને ખીજી પરિપક્વ ગાંઠવે છે.

[૪] પ્રતિનિધિમંડળોને વિવિધ દેશોની મુશ્કાકાતો મોકલે છે.

• ફેલોશીપની હિન્દી શાખાઓ •

હિંદમાં આ સંઘની પહેલી શાખા સ્થાપવાનું માન પંજાબને બાજે જાય છે. એપ્રિલ ૧૯૩૩ માં જરૂરી સર અખંદુલ કાદરના અધ્યક્ષપદે આ સંઘ સ્થપાયો. તેજ વર્ષના નવેમ્બર માસમાં પ્રો. એ. આર. વાડિયાના પ્રયત્નોથી માછસોરમાં પણ તેવી જ શાખાઓ સ્થપાઈ. આજે હિંદના નીચેના વિભાગોમાં ફેલોશીપની શાખાઓ છે; મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાંત, મધ્ય પ્રાંત, વાયન્ય સરહદનો પ્રાંત, ગૂજરાત, ત્રાવણકોર, માછસોર. આમાંના કેટલાક સ્થળે ફેલોશીપના પ્રતિનિધિમંડળની મુશ્કાકાત પછી નવો ઉત્સાહ પ્રગટ્યો છે. શિક્ષકો ઉપરાંત અનેક માણસો ફેલોશીપની પ્રવૃત્તિમાં રસાલેવા લાગ્યા છે અને આ પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો છે એમાં શંક નથી. મુંબઈમાં પ્રતિનિધિમંડળની મુશ્કાકાત દરમિયાન ૧૦૦ થી વધારે બાછળેનો તથા રૂપિયાનું લવાજમ આપી સંઘમાં જોડાયા છે એ પ્રોત્સાહક સમાચાર ગણાય. આપણે એટલું જ ધ્વજીએ કે આ ઉત્સાહ દીર્ઘ કાળ પર્યંત ટકી રહે અને બધા સઘો સક્રિય કાર્ય કરતા ચર્ધ જાય.

નૂતનશિક્ષણ સંઘની ગૂજરાતની શાખાની શરૂઆત આપણે ઈ. સ. ૧૯૩૪ માં કરી હતી. તે વખતે આપણે એક સંમેલન ભર્યું ને ત્રણ પત્રિકાઓ કાઢી. ત્યાર પછી 'નૂતનશિક્ષણ' માસિક એજ આપણી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ચર્ધ પડી છે. અલગત ગયા બે વર્ષમાં કચ્છમાં આ સંઘની પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર સારા પ્રમાણમાં થયો છે એ ખાસ ગોંધપાત્ર છે. છતાં હજી આ સંઘ આખા પ્રાંતમાં જાણીતો થયો નથી. ગૂજરાતના અનેક શહેરો કે જિલ્લાઓમાં તેણે પોતાની પ્રવૃત્તિનાં મથકો ખોલ્યાં નથી. સંઘની પ્રવૃત્તિમાં રસ લેનાર, તેના ઉદ્દેશો માન્ય રાખનાર બાછળેનો આ દિશામાં સક્રિય કાર્ય હાથ ધરે એ જરૂરનું છે. સરતમાં આ સંઘ સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવામાં આવી છે ને આશરે ૧૨૫ શિક્ષકો સભ્ય તરીકે જોડાયા પણ છે. ખીજા શહેરોમાં આગ કેમ ન થાય ? *

• ફેલોશીપ પ્રતિનિધિમંડળના સ્વાગત માટે મુંબઈમાં નીમાએલી સમિતિની એક પત્રિકાને આધારે.

સમાચારસંગ્રહ

[૧] તેરમી અખિલ હિન્દ શિક્ષણ પરિષદ

અખિલ બંગાળ શિક્ષક મંડળનું અમંત્રણ

સ્વીકારી તેરમી અખિલ હિન્દ શિક્ષણ પરિષદ ગયા ડિસેમ્બરના નાતાલ સપ્તાહ દરમિયાન કલકત્તામાં 'ઓલ ઇન્ડિયા ફેડરેશન ઓફ એડ્યુકેશનલ એસોશિએશન્સ' ના આશ્રયે મળી હતી. 'ફેડરેશન' ના પ્રમુખ શ્રી. શેષા દિઆપર હતા. અને પરિષદના પ્રમુખ આન્ધ્ર યુનિવર્સિટિના વાઇસ ચાન્સેલર શ્રી. સી. આર. રેડી હતા. સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ સનતકુમાર ચૌધરી અને સામાન્ય મંત્રી શ્રી કે. પી. ચટ્ટોપાધ્યાય હતા. પરિષદના સામાન્ય મંત્રી કાનપુરની શ્રી પ્રન્ત પ્રતિનિધિ હાઇસ્કૂલના પ્રિન્સિપલ શ્રી. ખત્રી હતા.

જુદા જુદા પ્રાંતોમાંથી મળી લગભગ ૩૦૦ પ્રતિનિધિઓએ આ પરિષદમાં હાજરી આપી હતી. મુંબઈથી આઠ પ્રતિનિધિઓ ગયા હતા. પ્રતિનિધિઓ માટે રહેવાની તથા ભોજનની સુવિધા વ્યવસ્થા 'મેટ્રોપોલીટન ઇન્સ્ટીટ્યૂટ'માં કરવામાં આવી હતી. સ્વાગતમંડળના સભ્યો તથા સ્વયંસેવકોનો વિનય તથા આગતુકોની સગવડ સાચવવાની તેમની તત્પરતા અત્યંત પ્રશંસનીય હતાં. એક આઠવાડિયાના વસવાટ દરમિયાન કોઈ પણ પ્રતિનિધિને કશી પણ અડચણ પડી નથી, એ તેમની સિદ્ધ કાર્યક્ષતા સૂચવે છે.

પરિષદ તા. ૨૬ મીથી શરૂ થઈ. આ દિવસે બપોરે ત્રણ વાગ્યે બંગાળના મુખ્યસચિવ શ્રી. રમણુલ હકે પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું. શિક્ષણ જેવા કોગીવાદથી પર ગણ્યતા ક્ષેત્રમાં, તેમના રૂપ મિનિટના ટૂંકા બાપણ દરમિયાન પણ, તેઓ કોમવાદ અને તત્કાલ કટુતા પર સંયમ સાચવી ન શક્યા એ શોચનીય હતું. સાંજે પ્રદર્શન જેવા સિવાય અન્ય કાર્યક્રમ ગોઠવાયો નહોતો, કારણ કે પ્રતિનિધિઓના આગમનનો તે પ્રથમ દિવસ હતો.

તા. ૨૭મીએ સવારે 'કાઉન્સિલ'ની પ્રથમ બેઠક મળી; આ પરિષદ પરત્વે 'કાઉન્સિલ' એ જ વિધવિચારણી સમિતિ ગણી શકાય. જે દરોવો ખુલ્લી બેઠકમાં મૂકવાના હોય તેના પર ચર્ચા આ બેઠકમાં કરવામાં આવે છે અને એ દરોવોને ચોખ્ખા બાપામાં મૂકવામાં આવે છે. કાઉન્સિલના પ્રમુખ શ્રી. શેષાદિ આપર હતા.

બપોરની બેઠકમાં ફેડરેશનના પ્રમુખ, સ્વાગતમંડળના પ્રમુખ તેમ જ પરિષદના પ્રમુખ શ્રી. રેડીનાં ભાષણો થયાં. સર્વેનાં બાપણોમાં અધુનિક શિક્ષણપ્રયા તથા તેના દોષો પરત્વે હિન્દુઓમાં પ્રવર્તી રહેલાં આન્દોલનો પ્રતિબિંબિત થતાં હતાં. વર્ધા-ચોજના ચોડા સમય પૂર્વે જ પ્રકટ થઈ હોવાથી પ્રત્યેકનાં ભાષણમાં તેનો ઉલ્લેખ અથવા તેના પર સામાન્ય ચર્ચા હતી જ.

બીજો દિવસે સવારે જુદા જુદા વિભાગોની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ. બાળક અને ગૃહશિક્ષણ વિભાગ, પ્રાથમિક શિક્ષણ વિભાગ, માધ્યમિક શિક્ષણ વિભાગ એમ લગભગ જુદા જુદા ૧૧ વિભાગો હોય છે. દરેક વિભાગના મંત્રી, વર્ષ દરમિયાન શિક્ષણનાં તે તે અગ્રગણ્ય પોતાની કમિટી દ્વારા થયેલી પ્રગતિનો હેવાલ વાંચે છે અને તેના પર ત્યાં હાજર રહેલાઓમાંથી ટૂંક બાપણ કે ચર્ચા થાય છે. વિભાગોની બેઠકો સમકાલીન જ હોવાથી કોઈ પણ એક વિભાગમાં જ ભાગ લેવો શક્ય હોય છે. બપોરનાર એવું અને કે કોઈને બે-ત્રણ વિભાગોની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ હોય. છતાં પણ તેને એક વિભાગમાં જ હાજરી આપી સતોપ માનવો પડે છે. આ રીતિ જરા કઠંગી છે ખરી, પણ અનિવાર્ય છે.

સાંજે ખુલ્લી બેઠકમાં 'વર્ધો યોજના' પર ઘણી જ રસમય ચર્ચા થઈ હતી. માત્ર એ વ્યક્તિઓ સિવાય લગભગ દરેક વક્તાએ એ યોજનાના મૂળભૂત મિશ્નનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને એકંદરે તેને આવકાર આપવાયોય ગણી હતી. આ વિષય પરતે સમગ્ર પરિષદ પોતાનો નિશ્ચિત અભિપ્રાય તક્તક દર્શાવી શકે તેવું અસંભવિત હોવાથી તેના પર વિચાર ચલાવી અભિપ્રાય બાંધવા એક પેઠાં સમિતિ નીમવામાં આવી હતી.

તા. ૨૯મીએ સવારે પુનઃ બિન્નમિત્ર વિભાગની બેઠકો મળી હતી; જ્યોરે સામાન્ય સમા મળી, જેમાં કેટલાકે હરવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા.

તા. ૩૦મીએ સવારે 'કાઉન્સિલ' ની બીજી બેઠક થઈ, અને તેમાં નવા વર્ષ માટે કાર્યવાહક સમિતિ નિયત થઈ. આપણા પ્રાન્તમાંથી ડૉ. મેકેન્ઝી, શ્રી. સી. એ. ક્રિસ્ટી, મિસ કપિલા ખાંડવાળા, શ્રી. વી. કે. જોશી તથા શ્રી. એ. એલ. મહુમદર ને તેમાં સ્થાન મળ્યું છે.

તે દિવસે જ્યોરે સામાન્ય સમાની છેલ્લી બેઠક મળી. હરવોતું કામ પૂર્ણ થયે સર્વનો ઉપકાર માની પરિષદ પૂરી થઈ.

પરિષદના સર્વ દિવસો દરમિયાન, કલકત્તા તથા તેની આસપાસનાં જોવા લાયક સ્થળો જોવા માટે, દરરોજ જ્યોરે સહેલગાદ ગોઠવવામાં આવતી. વળી દરરોજ રાત્રે સંગીત, નાટ્ય, કે એવો કોઈ આકર્ષક કાર્યક્રમ પણ ગોઠવાતો. તા. ૩૧મીએ શાન્તિનિકેતન જવા માટે ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી અને કેટલાક પ્રતિનિધિઓએ આ ગોઠવણનો લાભ લીધો હતો.

આમ લગભગ સાત દિવસના કાર્યક્રમને અને પરિષદની પૂર્ણાકૃતિ થઈ.

[૨] આંતરરાષ્ટ્રીય નૂતનશિક્ષણસંઘનું પ્રતિનિધિમંડળ

• મુંબઈમાં •

આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યૂ એડ્યુકેશન ફેલોશીપનું પ્રતિનિધિમંડળ તા. ૬ ફી જન્યુઆરી ૧૯૩૮ ને દિને દિન્દાનાં વિવિધ સ્થળોની મુલાકાત લઈ મુંબઈ આવી પહોંચ્યું. પ્રતિનિધિમંડળના નેતાં ડૉ. લારિન ક્રિસ્ટિયાકસ, બી. એસ.સી., એલ. એલ. ડી., હાલ આંતરરાષ્ટ્રીય ફેલોશીપના પ્રમુખ છે. તેઓ રસીડનમાં હેલ્થિંગર્ગમાં એક પ્રયોગાત્મક શાળા ચલાવી રહ્યા છે. ડૉ. બોને, ડિ. ક્રિસ્ટ, જીનીવાની વિદ્યાપીઠના પ્રયોગાત્મક શિક્ષણશાસ્ત્રના અધ્યાપક છે અને ફેલોશીપની સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની શાખાના ઉપપ્રમુખ છે. એમના પત્ની ગુડકેનવણીના પ્રશ્નો ચર્ચતા એક માસિકનાં સહનંત્રી છે. મિ. અરનેસ્ટ સોલ્ટર ડેવિસ, એમ. એ., ઇંગ્લંડના કેન્ટ પરગણાના વિદ્યાધિકારી છે. ૪૨ વર્ષ પહેલાં શિક્ષકની કારકીર્દિ શરૂ કરીને આજે તેઓ પોતાના પરગણાના કેળવણીખાતાના વડા અધિકારી હોવા ઉપરાંત ઇંગ્લંડની અનેક શિક્ષણ સંસ્થાઓ ને સમિતિઓમાં છે. ઔદ્યોગિક શિક્ષણના પ્રશ્નો, તેમણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે. મિ. જી. ટી. હેન્ડીન ઇંગ્લંડના બોર્ડ ઓફ એડ્યુકેશનના એક નિરીક્ષક છે અને એના જ એક પ્રતિનિધિ તરીકે તેમણે ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલેન્ડની પરિષદમાં હાજરી આપી હતી.

પ્રતિનિધિમંડળના ત્રણ સભ્યોનાં જોહેર વ્યાખ્યાનો સર કવસજી જહાંગીર હોલમાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. પહેલું વ્યાખ્યાન મુંબઈના ગવર્નરને પ્રમુખપદેથી ડૉ. ક્રિસ્ટિયાકસે આપ્યું હતું. 'કેળવણી અને લોકશાસન' [Education & Democracy] નો વિષય આગળના જમાનાનો વિષય હોવાથી આખો સભાખંડ માનવંમેદનીથી ચિકાર ભરાઈ ગયો હતો. અનેક માણસોને બહાર બેઠાં રહેવું

પડ્યું હતું. બાળકોમાં કુમળી વયથી જ લોકશાસન માટે પ્રેમ કેળવવાની વ્યાખ્યાતાએ દર્દભરી અરજ કરી હતી. તેમણે જણાવ્યું હતું કે લોકશાસન એ માત્ર એક રાજકીય સિદ્ધાંત જ નથી પણ સમસ્ત જીવનવ્યવહારનો એક સાચો માર્ગ છે. જ્યાં લોકશાસનનો સિદ્ધાંત બાળકના વિકાસ દરમિયાન તેના જીવન સાથે વણી લેવામાં આવતો નથી, ત્યાં આગળ જતાં તે શહેરી તરીકેની પોતાની જાતજવારી ઉપાડવા અસમર્થ નીવડે છે. કેળવણી વિના લોકશાસન નિરર્થક છે ને લોકશાસન વિના કેળવણી અપૂર્ણ છે. એ બેકેને એક સાથે લક્ષમાં રાખીને જો કેળવણીની પુનર્ઘટના કરવામાં આવે તો જ આજના સમાજની અપૂર્ણતાઓ દૂર કરવાની આશા રાખી શકાય.

બીજું વ્યાખ્યાન પ્રો. બોવેએ આપણા મુખ્ય પ્રધાન શ્રી. ખેરને પ્રમુખપદેથી આપ્યું. એમનો વિષય 'નિરક્ષરતા સામે જેઠાદ' [Fight against Illiteracy] હતો. રશિયા, તુર્કી, સ્પેઈન, મેક્સિકો, વગેરે દેશોમાં નિરક્ષરતા થોડા વખતમાં સફળતાપૂર્વક નાબૂદ કરવામાં આવી હતી, એને પગલે ચાલી હિન્દમાંથી પણ તે દૂર કરવા તેમણે સૌને હાકલ કરી હતી. આને માટે બે માર્ગો તેમણે સૂચવ્યા હતા : [૧] ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ અને [૨] પુખ્ત ઉંમરના માણસોનું શિક્ષણ બાળકોને શાળામાં મોકલવાથી જ તેઓ શિક્ષિત નથી બનતા; ધણાનું જ્ઞાન પાછળથી અભ્યાસને અમાલે ધોવાઈ જાય છે. માટે હિન્દ જેવા મોટા દેશોમાં રાજ્ય તરફથી મોટી ઉંમરના સ્ત્રીપુરુષોને શિક્ષણ આપવાની જોગવાઈ થવી જ જોઈએ. આને અગે તેમણે એક ચેતવણી આપી હતી. સામાન્ય રીતે આ લોકોને શેતુ' શિક્ષણ આપવું તે અમુક માણસો નક્કી કરે છે. વળી તેમાં પરીક્ષા પણ રાખવામાં આવે છે. બીજા દેશોનો અનુભવ એવો છે કે એ બંને બાજુનો લીધે મોટી ઉંમરના સ્ત્રીપુરુષો વર્ગમાં જોડવા લક્ષ્યાંક નથી. જો તેમને જ જાતનું શિક્ષણ જોઈએ છે, તે અપાય, જે જાણવાની તેમનામાં ઇંતેજારી છે તે જો સંતોષાય તો તેઓ આવા વર્ગોની વધારે લાભ લે. આવા વર્ગોમાં આપણે હેતુ અક્ષરજ્ઞાન આપવાનો નથી પરંતુ સામાન્ય જ્ઞાન આપવાનો છે એ વાત પર વ્યાખ્યાતાએ ખાસ ભાર મૂક્યો હતો. પ્રમુખશ્રીએ નિરક્ષરતા સામે જેઠાદ પોકરનાર લશ્કરમાં ભરતી કરવા શિક્ષિત વર્ગને આમંત્ર કયો હતો.

‘ઉદ્યોગ અને જીવન માટે શિક્ષણ’ [Education for Industry and for Life] એ વિષય પર મિ. સોલ્ટર ડેવિસે મુંબઈ વિદ્યાપીઠના ઉપકલપતિના પ્રમુખપદે ઉદ્ધત વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આપણી હાલની કેળવણી માત્ર ઐદિક કેળવણી છે. જીવનની પરિસ્થિતિ કે જરૂરિયાત સાથે તેનો કશો મેળ મેળવવામાં આવ્યો નથી, એમ કહીને વ્યાખ્યાતાએ જીવનમાં ઉપયોગી થઈ પડે, આધુનિક જીવનની વિવિધ ને વિવિધ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાની વિદ્યાર્થીને તાકાત આપે, આજના જમાનામાં દરેક કેળવણેલા સ્ત્રી પુરુષ સારી રીતે પોતાનું બાજુપોપણ કરી શકે ને એક શહેરી તરીકે પોતાની ફરજ અદા કરી શકે એવી કેળવણી આપવાનો તેમણે આમંત્ર કયો હતો.

આ વ્યાખ્યાનો ઉપરાંત કેટલાક વાર્તાલાપો ને ચર્ચાનો કાર્યક્રમ પણ ચોગ્યો હતો. એમાંના મુખ્ય નીચેના વિષયો પર હતા : ઇતિહાસ શિક્ષણ; જૂની પ્રણાલિમાં ચાલતી શાળાઓમાં નૂતનશિક્ષણનું સ્થાન; ધન્ય એડુકેશન ફેલોશીપ (આંતરરાષ્ટ્રીય); ઇંગ્લંડમાં શારીરિક કેળવણી. દરેક વક્તાના વિવેચન પછી શ્રોતાઓના પ્રશ્નોના જવાબ આપવાની પ્રયાતે લીધે વ્યાખ્યાતાએ આપવા ધારેલી માહિતી ઉપરાંત બીજી માહિતી મેળવવાનું સુચન બન્યું હતું. મુંબઈના માધ્યમિક શિક્ષકમંડળે, રવિવારે સવારે ઓપેરા હાઉસમાં ‘આ સમાજ જનશાંતિ વિશે નિરાશા સેવે છે’ એ વિષય પર

રસિક ચર્ચા ગોઠવી હતી. પ્રતિનિધિમંડળના સભ્યો ઉપરાંત શ્રી. જમનાદાસ મહેતા, શ્રી. ચાગલા અને પ્રો. કોરીઆ આદ્યોએ ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો.

ઈંગ્લંડની બોર્ડ ઓફ એડ્યુકેશને ઈંગ્લંડની જુદીજુદી પ્રકારની શાળાઓ, તેમની પ્રવૃત્તિ, વગેરેનાં ચિત્રો લઈ તેનું વર્ગીકરણ કરી તે સારી રીતે ગોઠવ્યાં છે. કેળવણીને લગતા કેટલાક તુલનાત્મક આંકડાઓ પણ રજૂ કર્યા છે. આ બધું પ્રદર્શનરૂપે સેકન્ડરી ટીચર્સ કોલેજના હોલમાં જોવાનો લાભ પણ મુંબઈની જનતાને મળ્યો. આ ચિત્રો પરથી શાળાઓના પ્રકાર, તેમનાં ગકાનો, તેમનાં ઉદ્યોનો, તેમનાં સાધનો, તેમનાં વિદ્યાર્થીઓની શાળામાં, મેદાનમાં ને બહારની પ્રવૃત્તિઓ વગેરેનો સારો ખ્યાલ આવી શકે એમ હતું.

આ આખો કાર્યક્રમ અનેક દિવસોની વ્યવસ્થિત તૈયારી સિવાય સફળતાથી પાર ન જ પાડી શકાય. આને માટે એક મોટી સ્વાગતસમિતિ લેડી કાવસજી જહાંગીરને અધ્યક્ષપદે નીમવામાં આવી હતી. આખો કાર્યક્રમની જાહેરાત સારી રીતે થઈ હતી અને અનેક લોકોએ આ કાર્યક્રમનો લાભ લીધો હતો. આવો બોધપ્રદ ને રસિક કાર્યક્રમ યોજવા માટે તથા તેને સર્વાંશે સફળતાપૂર્વક પાર પાડવા માટે સમિતિના સભ્યોને ને ખાસ કરીને એના મંત્રીઓ—શ્રી. મગનલાલ વ્યાસ (પ્રિન્સિપલ, ન્યૂ ઇરા સ્કૂલ, મુંબઈ) અને પ્રો. ચોકસીને ધન્યવાદ ધરે છે.

x

• ભાવનગરમાં •

નૂતન કેળવણીનાં રસિયાં નરનારથી આ 'ન્યૂ એજ્યુકેશન ફેલોશીપ'નું નામ અને કામ અગમ્યું નહિ હોય. આ ફેલોશીપનું એક ડેલીગેશન છેલ્લા ત્રણેક માસથી હિંદમાં આવ્યું છે અને ફરતું ફરતું હેવટે અહીં ભાવનગરમાં પણ બે-ત્રણ દિવસ આવી ગયું.

મુંબઈનાં છાયાં વાંચનારાંઓએ જાણ્યું હશે કે એ ડેલીગેશનમાં પાંચ સભ્યો હતા પણ એમાંના ત્રણને પોતપોતાનાં અંગત કારણે મુંબઈથી સ્વદેશ બણી જતું પડ્યું એટલે અહીં ભાવનગરમાં તે માત્ર બે જ સભ્યો આવી શક્યાં: પ્રોફેસર બોવે અને મેડમ બોવે.

તા. ૧૮-૧-૩૮ની મધરાતે તેઓ ઉદેપુર જાગૃતી અહીં આવ્યાં. આ ડેલીગેશનને અહીં બોલાવી લાવનાર દક્ષિણમૂર્તિ સંસ્થા અને રાજ્યના કેળવણી ખાતાએ એમનું સ્વાગત કર્યું.

તા. ૧૯ મીની સવારમાં દક્ષિણમૂર્તિ વિનયમંદિરમાં શહેરના શિક્ષકસમુદાય સાથે મહેમાનોના વાર્તાલાપ રાખવામાં આવ્યો હતો. એ મિલનમાં પ્રો. બોવે એકલા જ હાજર રહ્યા હતાં. શ્રી. હરભાઈએ પ્રોફેસરનું ઓળખાણ આપ્યું અને પછી પ્રો. બોવેએ ન્યૂ એજ્યુકેશન ફેલોશીપ, તેનો ઉદ્દેશ અને કાર્ય વગેરેનો ટૂંકો ખ્યાલ આપ્યો. મહાત્મા ગાંધીજીની વધી શિક્ષણ-યોજના વિશે પણ થોડું બોલ્યા.

પ્રો. બોવે એક બધ્ય વ્યક્તિ છે. ૬૦-૬૫ વર્ષની આપણે ત્યાં વૃદ્ધ ગણાતી વયે તેઓ, એક જુવાન જેવા દેખાય છે. એમની સફેદ ચર્મી જતી દાદી, એમનું અગાગ મારતું તાલકું, એમની. હાડણીભરી આંખો અને એમની લાંબી દેહધણિ જોઈ મેં એક મિત્રને કહ્યું: "આ કોટપાટલના પેશાકમાં આપણા કોઈ જૂના ઋષિવર્મા જાણે આપણી વચ્ચે આવી બેઠા હોય એમ મને લાગે છે!" સાચો જ પ્રો. બોવેના અહિંના બે દિવસમાં મને લાગ્યું કે આવા ઋષિઓ જાખવાનો ઇન્કાર કાંઈ આપણા દેશનો એકલાનો નથી. પ્રો. બોવે સ્વીટ્ઝર્લંડના વતની છે અને

આજન શિક્ષક છે. પણ એ એકલા શિક્ષક નથી. એ તો જે શીખવવાનું છે તેના અને જેને શીખવવાનું છે તેના એક પ્રખર વિચારક અને વિવેચક છે. એ અત્યારે ચાલી રહેલા બાળકના આત્માને હણી નાખનારા શિક્ષણના વિવેકી વિરોધી છે. બાળકનો વિચાર પહેલો કરવાનું એ કહે છે, બહુતરનો પછી. બપોર પછી એમણે દક્ષિણામૂર્તિ વિનયમંદિર જોયું. આ મંદિરની અભ્યાસ પદ્ધતિ, ડોહટન પ્લેન અનુસાર ત્યાં અભ્યાસનું વાતાવરણ સ્વતંત્ર-મુક્ત છે. વિદ્યાર્થીઓને પોતાને રસ અને આનંદ આવે તેવા વિષયોમાં હોશિરોશિ અભ્યાસ કરતા જોઈ આ મહેમાન દંપતિ ખૂબજ પ્રસન્ન થયાં. સંરચના આચાર્યે મહેમાનોને શાળા બતાવ્યા પછી કાંઈ સૂચનાઓ માગી. પ્રેક્ટિસર કહે છે : “શી સૂચનાઓ દઈ ? મારી સૂચનાઓ Carrying Coal to New Castle જેવી બને !”

ભાવનગર રાજ્યના વિદ્યાધિકારી સાહેબે પણ એ દિવસે સાંજના ગાજરાજ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલમાં કેટલોક મતોરંજક કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. જે જોઈને મહેમાનોને આનંદ થયો.

તે દહાડે સાંજે સાગળદાસ કોલેજમાં રાજ્યના દિવાન સાહેબના પ્રમુખપદ નીચે પ્રો. બોવેનું એક સુંદર વ્યાખ્યાન થયું. વિષય હતો : “ગાણુસમાં રહેલી લડાયક વૃત્તિ અને શાંતિનું શિક્ષણ.”

વ્યાખ્યાન ખૂબ જ નિદાત્મક્યું તેમ જ વિચારપૂર્ણ હતું. માણુસમાં રહેલી કુદરતી fighting instinctને સંહારક માર્ગે ન વાળતાં જગતની રચનાને ઉપકારક માર્ગે વાળવાનો પ્રધાન સૂર એમાં હતો, એ લડાયક વૃત્તિ માણુસમાં ક્યાં ક્યાં ને કેવા કેવા રૂપે દૃશ્યમાન થાય છે એનું પણ વિવેચન એ બાપણુમાં હતું.

તે દિવસે રાતના ૬. મુ.ગૃહના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી મહેમાનોને બતાવવા ડાંડિયા રાસનો કાર્યક્રમ રખાયો હતો, જેમાં વિદ્યાર્થીનીઓએનોના રાસડા અને ‘આલોને રમિયે રમિયે’વાળા ગીતનું સાંભિનય ગાન બાત પાડે તેવાં હતાં. ડાંડિયા રાસે તો જોનારામાં એવો રંગ, પૂર્યો હતો કે જોવા આવનારામાંના રાજ્યના દિવાન શ્રી. અનંતરાય પરણી તથા પોરબંદર રાજ્યના વિદ્યાધિકારી શ્રી. હોરાલાલ માંકડ અને બીજા કેટલાક મોટેરાઓ પણ રાસમંડળીમાં જોડાયા હતા.

તા. ૨૦મીની સવારે મહેમાનોએ રાજ્યના કુમારશ્રી તથા બીજાં થોડાં બાળકો મોટે ચાલતું રાજમહેલ બાળમંદિર જોયું

તે જ દિવસે બપોરે દક્ષિણામૂર્તિ બાળમંદિર, જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ અને બાળમંદિરનાં બાળકોનાં લેખનકામનું પ્રદર્શન જોઈ મહેમાનોને ફરી બાળપણ અનુભવવાની ઇચ્છા થઈ. ત્યારપછી દક્ષિણામૂર્તિ ગૃહના વિદ્યાર્થીગૃહના વિદ્યાર્થીમંડળ તરફથી રખાયેલી એક સભામાં મહેમાનો આવ્યાં હતાં. વિદ્યાર્થીઓએ એક નાનું પણ ભાવમયુ ભાનપત્ર ખાદી-કાગળ પર લખી એમને, જોનાયન કર્યું હતું. વિદ્યાર્થીઓએ પોતાને હાથે જ બનાવેલી એક તકલીપેટી, તકલી તથા પૂણીઓ પણ મહેમાનોને ભેટ આપવામાં આવી હતી. આ નાના પણ ભાવભર્યા પ્રસંગથી મહેમાનો ખૂબ રાજ થયાં હતાં અને એમના ઉપકાર-વચનમાં તેમણે વિદ્યાર્થીઓને ‘ફ્રેન્ડ્ઝ’-મિત્રો કહી સંબોધ્યા હતા.

સાંજના શહેરની દરગાહી હાઈસ્કૂલમાં પ્રો. બોવેનું એક વ્યાખ્યાન હતું જેમાં તેમણે અત્યારની શાળામાં કેવા હૃદયપરિવર્તનથી એને નવી શાળા બનાવી શકાય એનો મર્મ કહ્યો હતો.

એકંદરે બને દિવસના અવા બીજાબીજા કાર્યક્રમથી મહેમાનોને ખૂબ જ સતોષ થયો હતો પ્રો. બોવેએ હાઈસ્કૂલમાંનું પોતાનું વ્યાખ્યાન પૂરું કરતાં કહ્યું હતું કે હિંદ બરમાં ફરતાં ફરતાં અમે ઘણું જોયું છે પણ અહીંનું કામકાજ જોઈ અમે એટલાં પ્રસન્ન થયાં છીએ કે હિંદ છોડતાં મારો પહેલો શબ્દ એજ મારો છેલ્લો શબ્દ રહે છે અને તે એ કે હિંદન સમગ્ર વિશ્વનું માર્ગદર્શન કરે.

તા. ૨૧-૧-૩૮ના રોજ મહેમાનો મુંબઈ તરફ રવાના થયાં.

રજૂ કરવાનો અમને મોકો મળશે તેમ પણ અમને લાગે છે. આ ઉદ્યોગોની આથી વિશેષ વિગતો આજે આપને નથી આપી શકતા. આવતા વર્ષના આ દિવસે પરિણામક કંઈકે રજૂ કરી શકીશું તેટલી આશા બતાવીને હું વિરમું છું.

પણ આ બધામનો અર્થ કાંઈએ એવો તો નથી જ કરવાનો કે ચાલુ કેળવણી ઉપરનો ખર્ચ ઓછો થઈ જશે. તેવો ખર્ચ ઓછો થવા માટે તો આગળના રાજકીય અને સામાજિક ધોરણોને બદલાવી નાખવા પડે. એ દિન તો આવે ત્યારે ખરો; પરંતુ અમારા આ નવા ફેરફારોથી કેળવણી લેનાર યોદ્ધા-ધર્મી પણ ઉત્પન્ન કર્યાને સંતોષ મેળવશે અને સાથે સાથે જ પોતાના હાથપગને જાગૃત અને જીવતા રાખશે, ચૈતેક વર્ષની ઉંમર સુધીનાં જ્ઞાણકા શ્રમ-પ્રતિષ્ઠા કેળવશે, ઉદ્યોગ સાથે અનુસંધાન કરશે, ભવિષ્યની દિશા શક્ય તેટલી નિર્મળ કરશે અને પછી આગળ ઉપર ધધાદારી થવું હોય તો પોતાના માર્ગને સ્પષ્ટતાથી જોશે. ત્યારપછીની કેળવણીમાં મુદ્દિના શિક્ષણ ઉપરાંત શક્ય હોય તેટલા ધધા કે ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને આપી શકીએ અને સમાજમાં કેળવાયેલા અને સંસ્કારી કારીગરો રજૂ કરી શકીએ એવી પણ અમારી તો મુશ્કેલી છે.

પશ્ચિમના કેટલાક પ્રગતિશીલ દેશોમાં ઉદ્યોગને કેન્દ્રમાં રાખીને સમગ્ર કેળવણીનું કાર્ય કરવામાં આવે છે. આવા પ્રયોગો, પ્રયત્નો અને રાજ્યનો પૂરો સાથ ન હોય તો સફળતાથી પાર ન પડે તે સહેજે સમજી શકાય તેવું છે. આવા કેટલાક પ્રયોગોને બંધ થઈ જવું પડ્યું હોય તો તેનો અર્થ એવો નથી જ કે એ યોજનામાં કાંઈ તાત્ત્વિક દોષ હતો. આથી કેળવણીની યોજનાને પાર પડવા માટે સર્વદેશીય વિદ્વાન અને કેળવાયેલા શિક્ષકોની અપેક્ષા રહે છે અને આજે તો સારાય જગતમાં આવા લોકો શિક્ષણના કાર્યમાં પડે છે જ ક્યાં? આપણા દેશમાં તો એ મહા દોષ છે જ અને તેથી કામ ધણું વિકટ બને છે. અમારી તો એવી પણ ભ્રમ છે કે આવા સંસ્કારી અને કેળવાયેલા તેમ જ શિક્ષણને જ જીવનધર્મ માનનારા શિક્ષકોને તૈયાર કરવામાં અમે યથાશક્તિ ફાળો આપી શકીએ અને ઉદ્યોગને કેન્દ્રમાં રાખીને કેળવણી આપી શકાય, સફળતાથી અને સંગીન આપી શકાય, તે હકીકત પુરવાર કરવા સમર્થ બનીએ.

—હરલાઈ ત્રિવેદી

[૩]

છાત્રાલય અને માળ્યાપ

શાળાના શિક્ષકો કરતાં છાત્રાલયના ગૃહપતિઓને જે અનેક લાભો મળે છે, તેમાં એક લાભ એ છે કે ગૃહપતિઓને જાણ્યે અજાણ્યે પણ છાત્રોના માળ્યાપોના પરિચયમાં આવવું પડે છે, અને એ તકનો લાભ લેનારા ગૃહપતિને માટે પોતાના શિક્ષણનું ક્ષેત્ર વિશાળ કરવાનો અવકાશ મળે છે.

અલગત જ છાત્રાલયો બાંને શાળામાં જવા માટેના પૂલ રૂપેન કામ કરતાં હોય છે, તેમાં કદાચ છાત્રોના માળ્યાપો તથા ગૃહપતિને નજીકમાં આવવાનો સંભવ ઓછામાં ઓછો હોય છે. અને સંભવ જોવા ટકા હોય છે, તેટલા ટકાના લાભ માટેનું અનુકૂળ વાતાવરણ આવી ઢાંચે આસપાસ છાત્રાલયમાં હોવાનો મિલકુલ સંભવ નથી.

કેળવણીના ખરા અર્થને ધ્યાનમાં રાખીને ચાલતાં છાત્રાલયો માટે માળ્યાપોનો પરિચય એ કેવળ તક નથી, પણ તેની ફરજમાં પણ બેઠેલી એ તો તે બોટું નથી એમ મને લાગે છે. ધણું

માળાપો એમ જ માનતા હોય છે કે મારા છોકરાને છાત્રાલયમાં મૂક્યા પછીની આર્થિક સિવાયની બીજી કોઈ જવાબદારી મારે માટે રહેતી નથી. વ્યવહારની દૃષ્ટિએ અલગ્યત્ત છાત્રાલય અને છાત્રાલયના માળાપો વચ્ચેનો સંબંધ કેવળ આર્થિક છે, પણ એટલેથી જ છતિ કર્તવ્ય સમજતાં માળાપોની આ બેદરકારીને દૂર કરવા માટેના પ્રયત્નો પણ ખૂબ જ નરૂરી છે. દરદી દાકતરને શી આપી મૂકે, એટલે દરદીને સાગ્ને કરવાની બધી જવાબદારી દાકતરની જ ગણાય. કેટલીક પરેજી દરદીને પણ પાળતી નરૂરી છે જ, અને દરદી પાસે પળાવવાતી દૂરજ પણ દાકતર કરતાં તેના સ્વજનોત્તી વધારે ગણાય. પણ આ દાખલો સંપૂર્ણ રીતે અહીં લાગુ પડે છે, એમ નથી. એમાં કહેવાનો ધ્વનિ એટલો જ છે કે છાત્ર ઉપર માળાપો તથા છાત્રાલય એ બન્નેના સંસ્કારોની અસર પડ્યા જ કરે છે. એ અસરો જેટલી એક બીજાને વિરોધી, તેટલું જાતને માટે વધારે મુશ્કેલ કામ બને છે.

અત્યારે કેટલા છાત્રો આ બે વાતાવરણની વચ્ચે કચડાય છે, તેમનાં ગન કેટલાં તંગ રહે છે, કેટલા છાત્રો આ બે વાતાવરણ વચ્ચે ઝોલાં આપ છે, એ આપણા કોઈપણ અભ્યાસું નથી. અને આને પરિણામે કાં તો છાત્રનું જીવન નિઃશ્વાસુ થઈ જાય છે, કાં તો તે ધરતો કે છાત્રાલયનો, એટલે કે છાત્રાલયમાં રડતાં બધાં તત્તોનો, વિરોધી થઈને નીકળે છે. કાં તો તે દિમુખી જીવન જીવતો થાય છે. આમાં ધણે અંશે માળાપો જવાબદાર બને છે. કાં તો માળાપોએ પાળકને તે પોતાના જેવો જ બને એમ ઇચ્છતા હોય તો છાત્રાલયમાં મૂકવો નહિ, અથવા તો જે છાત્રાલય તેના જ જીવનધારણ ઉપર આલ્પું હોય તેવા છાત્રાલયમાં મૂકવો; કાં તો જે માળાપ એમ ઇચ્છતા હોય, કે છોકરો ભણે 'સુધરે', તો પછી જાતને યથેચ્છ અવકાશ પોતાની રીતે ખીલવાનો આપવો જોઈએ. માળાપો પાસે ધારણ પોતાનું જ હોય, અને પોતાના પુત્રને જે વાતાવરણમાં પોતે સુધરવાના સફળેથી મૂક્યો હોય, છતાં તે ક્યા ધારણે 'સુધરે' છે, તે ખજર ન હોવાથી પોતાનો પુત્ર તેને કાં તો બગડેલો દેખાય છે અથવા તો છોકરો સારો હતો, પણ છાત્રાલયમાં બગડ્યો, એમ માને છે, અને પ્રભાણિકપણે માને છે.

આમ થવાનું મુખ્ય એક જ કારણ છે કે છાત્રાલયો આજે માળાપના પરિચયમાં ન દૂરકે જ આવવું પડે ત્યાં આવે છે. આમાં આપણે શિક્ષકોએ જ આગળ પડીને પ્રયત્ન કરવાનો છે. માળાપોને પોતાના પુત્રમાં જે કંઈ એહોવત્તો રસ સ્વાર્થને કે પ્રેમને કારણે રહેલો છે, તેનો લાભ લઈ જાતને આપતી કેળવણીમાં પણ તેને રસ લેતા કરવામાં આવે, તો છાત્રાલયે એક માર્ગ બે સેવા માધી ગણાશે એટલું જ નહિ, પોતાનો માર્ગ તે રીતે વધારે સરળ થશે અને તેમાંથી વધારે નહિ તો માળાપો પોતે, આપણું દૃષ્ટિબિન્દુ જીવનમાં ન ઉતારે તો પણ તે તરફ સંદિગ્ધ તો બનશે. અને એ પણ અત્યારે તો ઝાણું નથી.

જે રીતે છાત્રાલય સંસ્થાનું આ કર્તવ્ય આપણે અહીં આંક્યું, તે રીતે જોતાં 'છાત્રાલય અને માળાપ'નું આ નવું રૂપાંતર ઉચિત જ છે.

—મૂળશંકર ભટ્ટ

[૪]

માળાપોને

કેળવણીના સામાન્ય કામ માટે તમારી સાથે કોઈ ભાગ્યે જ વાત કરવું હોય છે. શિક્ષણમાં તમે કર્યું જ સમજતા નથી એવું તો તમે પોતે જ માનના હો છો; પરંતુ ખરી વાત એમ છે કે તમારી માન્યતા અને સમાજની માન્યતા બોલી છે. મુખ્ય માત્ર જન્મે છે ત્યારથી તે મરે છે ત્યાં સુધી

એક પ્રકારની કેળવણી જ લીધા કરે છે. અને શિક્ષણના કામ માટે તો જુદી જુદી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ કાઢ્યા વિના કોઈ પણ યુગમાં ચાલ્યું જ નથી. એમ તો તમારા રોજના વ્યવહારમાં તમારાં બાળકોને તમે જુદા જુદા પ્રકારનું શિક્ષણ આપી જ રહ્યાં હો છો. શિક્ષણ માત્ર બુદ્ધિનું જ હોય એમ માનવાની જરૂર નથી. જીવનનો વર્તીય શીખવવામાં તેમ જ વ્યવહારુ દિશા બતાવવામાં એ દિશાનું તમે બાળકોને શિક્ષણ જ આપો છો. કેળવણીમાં જીવનવ્યાપી વસ્તુ છે એવી કેળવણી બાળકો એવીસે કલાક લઈ રહ્યા હોય છે. તેવા કેળવણીકારમાં તમારો પણ સમાવેશ થઈ જ ન જાય. કાણુ જાણે કેમ પણ આજે એક એવી માન્યતા ફેલાઈ ગઈ છે કે કેળવણીનું કામ શિક્ષક વિના બીજું કોઈ કરી શકે જ નહિ, આનું જે કોઈ ખરાબ પરિણામ આવ્યું હોય તો તે એ છે કે તમે માળાપો તમારાં પોતાનાં જ બાળકોની કેળવણી તરફ બેદરકાર બનવા લાગ્યા છો. હું તમને એ સમજાવવા માણું છું કે એ માન્યતા ખોટી છે અને એ બેદરકારી નેખમકારક છે. તમારા બાળકોના સમગ્ર વિકાસ માટે તમારે પણ જુદા જુદા શિક્ષણક્ષેત્રોનો અને કેળવણીનો વિચાર કર્યા વિના છૂટકો નથી.

તમારું બાળક તમારે ઘેર અવતરે છે ત્યારથી જ કેળવણી લેવી શરૂ કરે છે. એવી કેળવણી માટે તમે સીધા પ્રયત્ન કરો કે ન કરો પરંતુ બાળક તો પોતાને જોઈતું પોપણ મેળવ્યા જ કરતું હોય છે. તમારું ઘર અને ઘરના હવા પ્રકાશ, તમારો ખોરાક અને ખોરાકની વિવિધતા, કુટુંબનો અંદર અંદરનો સંબંધ અને એ સંબંધ વ્યક્ત થવાની રીતો, બાળકનો ધુધવાટ અને તમારો જવાબ, તમારી વતસલતા અને બાળકનું નિર્દોષ હાસ્ય-આ બધું જ બાળકની કેળવણી બની રહે છે. આપણું આર્ય તત્ત્વજ્ઞાન તો એમ પણ કહે છે કે ગર્ભાધાનથી માંડીને માતાના ઉદરમાં ગાળવા પડતા નવ મહિના પણ બાળકને અનેક પ્રકારની માનસિક કેળવણી આપ્યા જ કરતાં હોય છે. પશ્ચિમમાં નવું વિકસેલું માનસશાસ્ત્ર આ જ પુરાણી કથા ફરીફરીને આપણને સંભળાવે છે. બાળક ગર્ભમાં હોય છે ત્યારે માતાના તમામ સ્થૂળ વ્યવહારો અને માનસિક વ્યાપારો એને એક પ્રકારની કેળવણી જ આપી રહ્યા હોય છે આપણા માતૃપિતાઓએ આ વસ્તુ સમજી લીધી નથી. હવે એ યુગ જરૂર આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે બાળકની સર્વાંગી કેળવણીની ઝીણામાં ઝીણી બાબતો તરફ પણ દુર્લક્ષ રાખવું પોપાય નહિ.

સમાજનું બચકર અજ્ઞાન અને માળાપની બેદરકારી સમાજના ભાવિ શહેરીઓની કેળવણીનું કામ દુર્લેટ કરી મૂકે છે. અમારો એવો ધરાદો છે કે બાળકની કેળવણીનો સર્વાંગી વિચાર કરવામાં માતૃપિતાઓએ કેવી રીતે વર્તવાનું હોય તે સંબંધમાં જરૂરી હકીકતો પૂરી પાડવી. આ લેખમાળા તેવા પ્રયત્નોનો પ્રથમ હપતો છે. સામાન્ય રીતે માળાપોના રોજના વ્યવહારને અને મૂંઝવણોને ધ્યાનમાં રાખીને લખવામાં આવશે તેમ છતાં ય આ લેખમાળા વાંચનાર દરેક માળાપ પોતાના વિશિષ્ટ કાયદાઓ લખી 'મોકલશે તો તેને પણ આજુ વિચારણામાં સમાવી દઈ તેને પણ વધારે વ્યવહારુ બનાવી શકાશે.

—શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

‘નૂતનશિક્ષણ’ના

મુખર્ધખાતે જાહેરખબરના એકલા એજન્ટ

મેસર્સ રાવલ બ્રધર્સ

૧૮૫ • પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ • મુંબઈ ૨

જાહેરખબરના ભાવો સંબંધી

અગર આ માસિક વિષે વધુ

માહિતી માટે ઉપરને સ્થળે લખો.

અથવા

નં. ૨૧૩૦૯ પર ટેલીફોન કરો.

ધર એકાં આપને બધું સાહિત્ય મળી જશે.

‘નૂતનશિક્ષણ’ના મુખર્ધખાતે એજન્ટ

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની

લુક સેલ્સ અને પબ્લીશર્સ

૧૪૦ • પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ • મુંબઈ ૨

નવા વર્ષનું આપનું લવાજમ

ઉપરને સ્થળે લેશે. એટપુસ્તકની

છૂટક નકલ અહીંથી મળશે.

લેટપુસ્તક સાથે

વાર્ષિક લવાજમ - રૂપિયા બે

સંક્ષિપ્ત મેટ્રિક્યુલેશન

ભૂગોળ.

• કર્તા •

હર્બર્ટ પિકલેસ

• અનુવાદક •

ગોકુળદાસ મથુરાદાસ શાહ

બી. એ., એલ.એલ. બી.

પ્રિન્સિપલ, મોડેલ હાઈ સ્કૂલ, વડોદરા

માછ પ્રિન્સિપલ, ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર મેન, વડોદરા

આ પુસ્તકનો હેતુ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરતા વિદ્યાર્થીઓને ભૂગોળનું સારું પાઠ્યપુસ્તક પૂરું પાડવાનો છે. એથી તેઓની સંગવડ માટે જે ક્રમમાં યુનિવર્સિટીએ ભૂગોળની પરીક્ષાનું ધોરણ ઘડ્યું છે તે જ ક્રમમાં વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

મનુષ્યજીવન અને વ્યવહાર ઉપર ભૌગોલિક કારણોની જે અસર થાય છે તે પર આ પુસ્તકમાં ખાસ લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે; અને લેખકે રસિક અને સહેલાઈથી સમજી શકાય એવી ભાષાનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

કિંમત દોઢ રૂપિયા

ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ

લંડન મુંબઈ કલકત્તા મદ્રાસ

વાંચનાર ભાઈબેનોને

ગયા વર્ષમાં જ અમે ખબર કરી દીધી હતી કે ભાવનગરથી પ્રગટ થતા છાત્રાલય માસિકને હવે પછીથી આ માસિક સાથે જોડી દેવાનું અમે નક્કી કર્યું છે. છાત્રાલય માસિકે છેલ્લાં દસ વર્ષ દરમિયાન પોતાથી જનતા યથાશક્તિ સેવા છાત્રાલય જગતની અને માતૃપિતાઓની કરી છે. એ માસિકનું પ્રકાશન બંધ થાય તે ઇચ્છવા જેવું નથી તેથી થોડીએક આર્થિક મુશ્કેલીઓ વહેલી લઈને પણ અમે અમારા માસિક ભેટું એને ચાલુ રાખવા ધાર્યું છે.

અમે જોઈ શક્યા હતા કે એ માસિક, છાત્રાલયના શાસ્ત્ર પૂરતું પારિભાષિક જન્યું હતું. સામાન્ય માળાપોને એમાંથી જાણવા-વિચારવા જેવું ધણું જ મળતું હતું. છતાં સામાન્ય માતૃપિતાઓને સીધી રીતે કહી શકીએ તેટલી જોની મર્યાદા ન હતી. એ ખામી દૂર થાય તો માળાપોના રોજના પ્રશ્નોને પણ પહેંચી વળી શકાય અને તેમને ઉપયોગમાં આવે તેવું સાહિત્ય તેમની પાસે ધરી શકાય તેટલા સારુ અમારા આ વિભાગને અમે 'છાત્રાલય અને માળાપ' એવું નામ આપ્યું છે. અમારી ઉમેદ છે કે છાત્રાલયોના કૃત પ્રશ્નોના નિકાલ લાવવામાં અને માતૃપિતાઓને ઉપયોગી થઈ પડવામાં આ માસિક કંઈક સંગીન કાર્ય કરી શકે. અમારા એવા કાર્યનો અધાર જનતાના સાથ ઉપર નિર્ભર છે.

આપના તરફ આ માસિકનો ચાલુ અંક અન્યોક્તનાર્થે મોકલ્યો છે. આપ છાત્રાલય માસિકના આહુક છો. અને 'નૂતનશિક્ષણ' માસિક વાર્ષિક એક જ રૂપિયાના વધારાથી આપના હાથમાં તથ્યથી ચાર ધણું સાહિત્ય રજૂ કરે છે. અમને પૂરી આશા છે કે, આપ આ માસિકના આહુક જનશો અને બદલામાં શિક્ષણનું ઉપયોગી સાહિત્ય દર માસે મેળવી જરૂરી લાભ ઉઠાવશો. છાત્રાલય માસિકના આહુકોમાંથી ૨૦૦-૨૫૦ જેટલી સંખ્યા આ વધારો જોમેરનાથી અમને મળી શકવાની છે એવી અમે ગણતરી કરી છે. એ ગણતરી ઉપર જ દર મહિને થોડાએક વધારે પાનાં આપવા પણ નક્કી કર્યું છે. આપના સહકાર ઉપર આધાર રાખીને અમે આ સાહસ ખેડ્યું છે. અમને ખાતરી ન છે કે અમને ધાર્યો સાથ મળશે.

—તંત્રીઓ

૨]

દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન

[નિયામકના નિવેદનમાંથી]

વિદ્યાર્થીગૃહ એ અમારું સૌથી જૂનું અંગ છે. એ વિભાગમાં વિદ્યાર્થીના આરિયધર માટે અને જીવનનાં સર્વાંગી વિકાસ માટે પ્રયોગો અને પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. અમારું એ કામ તો હંમેશા માફક ચાલુ જ રહ્યું છે. બાળકોના નિત્યના અણુઉકળ્યા વર્તણૂકો હારી જઈ, અગ્રેને સોંપવામાં આવે તેવાં બાળકો ઉપર પ્રયોગો કરીને અમે સતોષજનક પરિણામો લાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓ ગંભીર ગણીએ તેવા અને વિચિત્ર વર્તણૂકો લઈને અમારે ત્યાં આવે છે. તેઓ બીડુ અને ડરપોક હોય છે. પરતંત્ર અને પરાવલંબી હોય છે. નાની મોટી શારીરિક કુટવોથી બરપૂર હોય છે. અણુવિકસેલી અને અવજો માર્ગે વહેલી માનસિક શક્તિઓ લઈને તેઓ આવ્યા હોય છે.

તેઓ વધારે પ્રમાણમાં ઉર્મિય હોય છે અને યુદ્ધિના વિકાસમાં આવશ્યક કક્ષાથી ધણા નીચા હોય છે. સ્વચ્છતાના કસા જ સાચા ખ્યાલો તેમની પાસે નથી હોતા અને વ્યવસ્થાશક્તિ તો છેક જ કુદિત થયેલી હોય છે. તેમના માતાપિતાની આર્થિક સ્થિતિ નજર આગળ રાખીને જીવવાની ટેવ તેમને પડેલી નથી હોતી. આ બધીય બાબતો અમારા ગૃહના કામની ભૂમિકા રૂપ બની રહે છે અને ત્યાં જ અમારી કસોટી છે. વિદ્યાર્થીઓને સોંપેલા જવાબદાર તંત્ર દ્વારા પોતાને જ હાથે ચલાવી રહેલા કોઠાર, ભોજન અને દુકાનના વહીવટદાર, વ્યાયામ અને રમતો દ્વારા, વિદ્યાર્થીઓ અને ગૃહપતિઓનાં રોજનાં નિકટના ગ્રેમભર્યા સંબંધોદ્વારા આ કામમાં સફળતા મેળવવાના અમારા પ્રયત્નો હોય છે. આપ સૌ અવારનવાર અમારા એ કામને તપાસતા રહો એવી અમારી વિનંતિ છે અને ન્યાં ન્યાં જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં અમને સલાહસૂચનો અને માર્ગદર્શન કરાવતા રહો એવી અમારી માગણી છે.

વિનયમંદિરના કામકાજ તરફ નજર નાખવાનું આપને કહેતાં મને તેટલો જ આનંદ થાય છે. આર્થિક મુશ્કેલીઓએ અમારા અધ્યાપક વર્ગનું કામ બેવડું કરી મૂક્યું છે અને તેમના વેતન પર કાપ મુકાઓ છે અને છતાંય અમારા સમગ્ર અધ્યાપક વર્ગ બેવડા ઉત્સાહથી અને બેવડા જોરથી પોતાનું કામ ચલાવે રાખે છે. છ મહિના પહેલાં જ અમારા મોટા ભાગના શિક્ષક ભાઈઓને રહેવા માટે મકાનો આપવાની આજીણાતણી ગોઠવણુ અમે કરી શક્યા છીએ અને તેમ કરીને થોડી ધણી પણુ તેમને રાહત મળી શકી છે એ સંસ્થા માટે સંતોષની ખીના ગણાય.

યુદ્ધિના બધા જ શિક્ષણ-વિષયો અમારા વિનયમંદિરમાં શીખવાય છે. ઉપરાંત કલા અને સંગીતના શિક્ષણનું કામ વધારે ને વધારે શાસ્ત્રીય અને વ્યાપક સ્વરૂપ પકડતું જાય છે, અને શાળા વિભાગોની સંયુક્ત યોજનાઓથી અમે જે ઉત્સવો જીજ્ઞાએ છીએ તે ઉત્સવોના પ્રસંગોએ અમારા સંગીત વિભાગના વિદ્યાર્થી ભાઈઓનેનું કામ જોવાની આપમાંના ધણાને તક સાંપડી જ હશે. કંઈ અને સાજો ઉપરનો વિદ્યાર્થીઓનો કાચૂ વૈજ્ઞાનિક દિશામાં વહી રહ્યો છે. અને કેવળ જનને બહલાવવાનું સાધન મરીને સંગીતનો વિષય વૈજ્ઞાનિક મહત્વનો અને સામાજિક ઉપયોગનો બનવા લાગ્યો છે. વિદ્યાર્થીના નિત્ય જીવનમાં અને નાના મોટા ઉત્સવોમાં સંગીતનું મહત્વ ધણું વધ્યું છે અને દિનપ્રતિદિન વધતી જતી એકરાગતા અને એકતાનતા એનો સળળ પુરાવો આપે છે.

આજે આપની સમક્ષ એક નાનકડું કળા પ્રદર્શન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રદર્શન ગત મહિનાના સર્જનો માત્રનું છે. અમારા વિનયમંદિરના કલાસરે હમણું જ આ નવી યોજના હાથ ધરી છે. દર મહિને ચિત્રકળાની પ્રગતિસૂચક આવાં પ્રદર્શનો ભરવાનો તેમજે દરેક કર્યો છે, આ પ્રદર્શનમાંથી આપ સૌને વિનયમંદિરના વિદ્યાર્થીઓની કળાવિષયક પ્રગતિનો આંક આવી શકશે.

યુદ્ધિના બાકીના તમામ વિષયોના અભ્યાસ માટે તે તે વિષયોના પ્રયોગમંદિરો જિમાં કરવામાં આવ્યાં છે. વિનયમંદિરનું કામ તો સ્વાધ્યાય પદ્ધતિથી છેલ્લાં દસ બાર વર્ષોથી ચાલી રહ્યું છે એ તો આપ સૌ કોઈ જાણો જ છે. એ પદ્ધતિથી અમને સૌને સંતોષ છે અને ખીજ કોઈ પણુ શિક્ષણપદ્ધતિના કરતાં આ પદ્ધતિથી અમને વધારે સંગીન પરિણામો જણાયાં છે. આ પદ્ધતિને લીધે જ મોડા વહેલા આવનારા વિદ્યાર્થીઓને સંતુલતા રહી છે, અને વધારે ઝડપથી ચાલનાર તેમ જ ઓછી ઝડપથી ચાલનાર વિદ્યાર્થીઓને પોતપોતાનો માર્ગ કાપવાની અનુકૂળતા સાંપડી છે. મનુષ્ય માત્ર જ્ઞાનપિપાસુ છે એ સત્યનું દર્શન અમને આ પદ્ધતિએ કરાવ્યું છે.

ઉદ્યોગો સંબંધમાં કશું જ આશાજનક આપની પાસે મૂકી શકાય તેમ નથી. હું કહી જ ગયો છું કે આર્થિક મુશ્કેલીના કારણે ઉદ્યોગોનો મોટો ભાગ અમારે બંધ કરવો પડ્યો છે. માત્ર શિક્ષણનું કાર્ય વિનિત વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે વિકસે આવી રહ્યું છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના જે જે વિકલ્પો અને સ્વીકાર્યો હતાં તેમાંથી આજે તો શીવણ અને વ્યાપાર એ બે જ માત્ર ચાલી રહ્યાં છે.

વિનયમંદિરનું કામ કેવળ પ્રયોગમંદિરોની દીનાલોમાં જ અટવાઈ ન રહે તેની હમેશાં અમે કાળજી રાખી છે. વિનયમંદિરમાં જે જુદાં જુદાં મંડળો ચાલે છે તે દ્વારા બુદ્ધિના અભ્યાસકાર્ય ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ, જીવનની જરૂરી એવી બીજી પ્રવૃત્તિઓ પણ ચલાવ્યા કરે છે અને આવશ્યક વિદ્યાસ સાધે છે. ભારતસંઘ, ચર્ચાસંઘ, સાહિત્ય મંડળ, કુમારી મંડળ, વગેરે સંઘોને એક દોરે પરાંવવા માટે સમગ્ર 'વિદ્યાર્થી સંઘ' પોતાનું એક તંત્ર ચલાવી રહ્યો છે.

આપ સૌ જાણો છો કે અમારી સંસ્થામાં ખાદી પહેરવી અને કાંતવું એ સૌ કોઈને માટે ફરજિયાત છે. એ ફરજો બાર દુર્ઘટ ન લાગે અને કાંતવું એ સામાન્ય જીવનક્રમનું એક અંગ માત્ર છે તેવું વાતાવરણ પેદા થાય અને ટકી રહે તે સારું સંસ્થાના તમામ અધ્યાપક બાઈબલેનો હમેશાં સાંત્વે એક સાથે ગળાને અડધા કલાક કાંતે છે. આને હું સંસ્થાની એક વિશિષ્ટતા ગણાવું.

હવે એક ઘણી જ મહત્વની બિના આપ સૌની સમક્ષ રજૂ કરવા માટે હું મારી જાતને ધન્ય ગણું છું. આપ સૌના જણવામાં એ આવ્યું જ છે કે અમારી સંસ્થાને આ શહેરના વાતાવરણમાંથી ઉપાડી લઈને વધારે નિર્ગંજ, વધારે શાંત અને વધારે ફલદાયી એવા કોઈ માગણા નહોતી વાતાવરણમાં ખેસવા માટે છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી અમે ઉઢાપેહ કરી રહ્યા છીએ. અઢી વર્ષ પહેલાં એ વિચાર પહેલો-વહેલો અમે પ્રગટ કર્યો ત્યાર પછી કેટલાક મહત્વના કારણોસર તેને અમારે મુક્તતરી રાખવો પડ્યો હતો. બે મહિના પહેલાં જ અમે એ વિચારને ફરીથી સતેજ કર્યો. અમારી વિદ્યાસભા પાસે એની વિગતો ચર્ચા, અમારા અધ્યાપક વર્ગ પાસે તો એની દરેકદરેક બાબત જાણી અને એનાં પરિણામો લાંબાણથી ચર્ચા અને પછી જ વ્યવસ્થાપક મંડળ પાસે અમે અમારી દરખાસ્ત રજૂ કરી. વ્યવસ્થાપક મંડળે પણ એના ઉપર ખૂબ જ લાંબાણથી અને વિગતોથી બરપૂર એવી વિચારણા ચલાવી હતી. આપ સૌને જણાવતાં અમને ખૂબ હર્ષ થાય છે કે આખરે ગઈ કાલે જ સમગ્ર વ્યવસ્થાપક મંડળ એકમતે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યું છે કે આવતા નવા વર્ષથી આ સંસ્થાએ કેળવણીના નવા દૃષ્ટિબિન્દુને નજર આગળ રાખીને અને દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાએ સ્વીકારેલા શિક્ષણના આદર્શોને વફાદાર રહીને એક સામવિભાગ શરૂ કરવો. આપને એ જણાવતાં પણ મને અત્યંત હર્ષ થાય છે કે એવા મુશ્કેલ અને અસાધારણ શક્તિ ભાગી લે તેવા પ્રયોગ માટે અમારામાંના શ્રી. નાનાભાઈ ખુદ એ વિભાગ સંભાળે તેવી યોજના કરવામાં આવી છે. અગાઉ અમે શરૂ કરેલી અમારી સામશાળાથી એ વિભાગ એ રીતે જુદો પડશે. એક તો આ સંસ્થાના જન્મ અને ઊછેરમાં જેણે પોતાનું સર્વસ્વ ખર્ચ્યું છે તેવા અમારા સૌના પ્રેરક અને મુરબ્બી શ્રી. નાનાભાઈ પોતે જ આ પ્રયોગ હાથ ધરે છે તે, અને બીજું પ્રાથમિક કેળવણીની પુનર્ધટના માટે હાથમાં આપણા દેશમાં જે ઉઢાપેહ મચી રહ્યો છે તે દિશામાં અમે કંઈક કરી બતાવીએ તેવી અમારી મદદસ્વાકાંક્ષાને મૂર્ત સ્વરૂપ મળે છે તે. આપણા દેશમાં જે બપુંકર અસાન અને નિરક્ષરતા પ્રવર્તે છે તેને ટાળવા સારું પ્રાથમિક શિક્ષણને મદદ અને ફરજિયાત બનાવવાની ઉચ્ચ ધોણ આજે આપણા દેશભરમાં ચાલી રહી છે. આપણું પ્રાથમિક શિક્ષણ તો દારૂવેચણની

આવકમાંથી આવે છે. રાષ્ટ્રીય સરકાર દારખાંધી કરવા મથે છે. પરિણામે પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રશ્ન વધારે વિકટ બને છે. આ તો એક ઊંચક સૂચનાઓ છે. સ્વાવલંબી શિક્ષણ અને તે સિદ્ધ કરવા માટે ઉપાદક ઉદ્યોગોનો શિક્ષણસંસ્થાઓમાં મોટા ભાગનો પ્રવેશ. એના પક્ષકારો ધણા છે. એનો વિરોધ કરનારા અને શંકાઓ ઉઠાવનારાઓની પણ ઘણી મોટી સંખ્યા છે. ઉદ્યોગો લાવતા સાચી કેળવણી મરી જશે અને પ્રજા સંસ્કારવિહીન-જડ થઈ જશે તેવો પણ એક સૂર વિદ્વાન ગણાતા પક્ષમાંથી નીકળે છે. દક્ષિણમૂર્તિ પાસે કેળવણીના કામનો ૨૭ વર્ષનો અનુભવ છે અને એ અનુભવ ઉપર એ જરૂર દાવો કરવા માગે છે કે આ પ્રશ્નો નિકાલ લાવવામાં એનો પ્રયોગ કંઈક વ્યવહારુ દિશા જરૂર બતાવી શકે. અગતે પૂરી હમેદ છે કે, અમારો આમલિભાગ જતે દિવસે એ કોયડાના ઊંચકમાં પોતાનો કિંમતી ફાળો આપશે. એ કેમ બનશે એ તો હવે પછીનો કાળ નિર્ણય કરશે.

અમારી સંસ્થાની આર્થિક સ્થિતિ પણ અમને હમેશાં મૂઝવ્યા કરે તેવી છે. આપ સૌ કોઈ જાણતા હશે કે દક્ષિણમૂર્તિની આજની પ્રતિષ્ઠા કહેવાતા ‘બગડેલા’ છાંકરાઓને સુધારવાની છે. આ જરા વિચિત્ર ધિના તો છે, પણ આપ સૌને આશ્ચર્ય થશે કે અમારે ત્યાં ભરતી થતા વિદ્યાર્થીઓ પૈકીના ૪૦ જેટલા ટકા ભણવા માટે નહિ, પણ ‘સુધારવા’ માટે મોકલવામાં આવે છે. આ સંસ્થાને આ શહેરથી દૂર ગામડાંને ટીપે લઈ જવામાં અમારો ઉદ્દેશ એ છે કે, ત્યાં રહીને અમને એક એવું વાતાવરણ મળે કે અમારા પ્રશ્નોના નિકાલો સહેલાઈથી આવે. આજે અમે તેમ કરી શકતા નથી. ખેર! પણ અમારા આ આમલિભાગની ખીલવણીદારા અમે એવા મનોરથો સેવીએ છીએ કે એ વિશાળ જોમ નવી જન્મેલી પ્રાથમિક શિક્ષણની કલ્પનાને વ્યવહારુ અને મૂર્ત સ્વરૂપ આપશે તેમ જ ૧૦ થી ૧૪ વર્ષની મુદ્દાયમ અને છાપગ્રાહી ઉંમરનાં બાળકોને કેળવવા માટેની યોગ્ય શિક્ષણસંસ્થા પણ એ જ બનશે. જતે દિવસે ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીની નવી પ્રવૃત્તિનું એ વિભાગ કેન્દ્ર બને અને ઉચ્ચ શિક્ષણના પ્રવેશક વર્ગો સારુ જરૂરી એવા માધ્યમિક શિક્ષણનું કાર્ય બાવનગર જેવા શહેરમાં સરળતાથી ચાલ્યા કરે. એ ઉદ્દેશ બર લાવવા સારુ પણ આ સંસ્થા ભવિષ્યમાં પોતાથી બનતું બધું કરી છૂટે તેવા અમારા મનોરથો છે. આજે તો અમે એટલું જ માગીને વિરમીશું કે અમારા આ નવા આમલિભાગ ઉપર આપ સૌ આશીર્વાદ ઉતારો અને એ વિભાગદ્વારા પ્રાથમિક શિક્ષણનો ઊંચક લાવવામાં તેમ જ ઉદ્યોગકેન્દ્રી શિક્ષણનો માર્ગ વધારે. ૨૫૪ કરવામાં અમે સફળ નિવડીએ તેવી આશિય આપો.

ઉદ્યોગની વાત નીકળી છે ત્યારે આપને જણાવવાની રમ્મ લઈએ છીએ કે ન્યારથી ઉદ્યોગોને અમારે કાંપી નાખવા કે ઓછા કરવા પડ્યા છે ત્યારથી અમારા જીવને જંપ નથી. દર સાલ અમે એ જ વિચાર કર્યા કરીએ છીએ કે એ ઉદ્યોગોને નવેસરથી કેમ ચોજવા અને આર્થિક એટ્રેપ્ટિ વ્યવસ્થિત કરવા એ બંધ કર્યા ત્યારે આર્થિક મુશ્કેલીઓ કારણભૂત તો હતી જ; પણ એની વ્યવસ્થાની નવેસરની વિચારણા પણ એક કારણ હતું જ. એ બાબત ઉપર પણ અમારી વિદ્યાસભાએ ઝીણવટથી વિચારો કર્યા છે. અમારી ઊમેદ છે કે નવા વર્ષથી સુધારી, શીવણ અને વણટની, આખો દિવસ ચાલ્યા કરે તેવી ઉદ્યોગશાળાઓ અમે શરૂ કરી શકીએ. એ શાળાઓ જરૂરી ઉત્પન્ન આપે તેની હરેક કાળજી લેવાય અને એ ઉદ્યોગશાળાઓમાં તમામ અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ ગમ્મ પ્રમણે ઓછામાં ઓછા બે કલાક કામ આપે તેવી યોજના પણ થાય. ઉદ્યોગપ્રધાન કેળવણીથી બુદ્ધિનો વિકાસ બંધ નથી થતો પણ ધણો વધારે. તેજસ્વી બને છે તેવી અમારી માન્યતાને મૂર્તસ્વરૂપ

માર્ચ • ૧૯૩૮

મારી કલ્પના બાળકને કેવળ અમુક વ્યવસાય કે ધંધો શીખવવાની નથી, પણ એ ધંધો શીખવતાં શીખવતાં સર્વાંગી મનુષ્યનો વિકાસ સાધવાની છે. દાખલા તરીકે, બાળક કેવળ વણટ નહીં શીખે, પણ અમુક જ રીતે વણટું બેઠ્ઠો ને બીજી રીતે કેમ નહીં, સૂતર અમુક રીતે જ કેમ પકડવું ને બીજી રીતે કેમ નહીં, બાતે કેમ કાંતવું બેઠ્ઠો, અને અમુક બાતનું કાપડ વણવાને માટે અમુક આંકનું સૂતર જ શા માટે કાંતવું બેઠ્ઠો, એ પણ શીખવે. આ બધી ચીજો વણકરનેા છોકરા એને ઘેર શીખતો નથી. એને મન તો દે'ટિયો જેવો હાતર વર્ષ પર હુતો તેવો જ આજે છે. અમે એને સરસમાં સરસ કામ આપે એવાં દે'ટિયો ને સાળ બનાવવાની કળા શીખવીએ છીએ. એનો હેતુ બીજા મનુરોને બેકાર બનાવવાનો નથી, પણ આ સાધનોને આજના કરતાં વધારે કામ આપે એવાં બનાવવાનો છે. વણકર, કાંતનાર, સુતાર, વગેરે જુદા જુદા વર્ગોને માટે જુદી જુદી નિશાળો રાખવી એવી સૂચના તમે કરી છે. એથી મારું કામ સરે એમ નથી. કેમકે મારે તો સૌનો દરજ્જો સમાન બનાવવો છે. આટલા સૈકા થયાં શ્રમજીવી વર્ગોને અળગા રાખવામાં આવ્યા છે, ને હલકા માનવામાં આવ્યા છે. એમને શૂદ્ર ગણેલા છે, ને એ શબ્દને હલકા દરજ્જાનો સૂચક ગણેલો છે. મારે વણકર, ખેડૂત અને શિક્ષકના છોકરાની વચ્ચે જિ'નનીચનો ભેદ મનાવા દેવો નથી.

[ન્યૂ એડ્યુકેશન ફેલોશીપના પ્રતિનિધિ મંડળ સાથે વાતચીત કરતાં ગાંધીજીએ કાઠેલા વૃદ્ધાશ્રમ]

આપણી શાળાઓ*

શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતા

[એક દુઃખદ શબ્દચિત્ર]

ઈ. સ. ૧૯૩૧ માં મુંબઈની ફેશોશિય નિશાળ તરફથી એમે જે વાર રવિઆયુનું પોસ્ટ ઓફિસ—ડાકધર ભાવેલું, ત્યારે પંડિત ભીમરાવ શાસ્ત્રી અને શ્રી. પુલ્લિન દત્ત સાથે કામ કરતાં ખૂબ મગ્ન આવી હતી. કપડાં, પ્રકાશ, રંગયોજના, વગેરે દત્તઆયુ અને સંગીતયોજના શ્રી ભીમરાવ સંભાળ્યા કરે, અને રવિઆયુના બંગાળીને ગૂજરાતીમાં યથાર્થ ઉતારવા કવિ સુન્દરમ્ અને હું યથાશક્તિ મહેનત કરીએ—ઉપરાંત અભિનય. અને સુન્દરમે ને મેં તો નાટકમાં પાક પશુ લીધા હતા. હું બન્ને હતા રાજવૈદ્ય, એટલે છેલ્લું દૃશ્ય નગર સામે હમેશાં તરતું જ થઈ ગયું હતું. એ સમયથી જ એ નાટક પર મોહ બંધાઈ ગયો હતો. તે દિવસથી જ એમ થવા કરતું હતું, કે એવું નાટક હું નહિ રચી શકું? પણ ક્યાં રવિઆયુની પ્રતિભા! ...અને ક્યાં હું?

પછી તો '૩૬ માં મેટ્રિકની બાણીતી કતલને પરિણામે હું ગૂજરાતમાં ફરવા નીકળ્યો. ધણી નિશાળો જોઈ—જુદી જુદી પદ્ધતિએ ચાલતી, જુદા જુદા આદર્શોને સિદ્ધ કરવા મથતી, તો કેટલીક વળી મોટા આદર્શોના ધ્યેયનો ડોળ રાખી બાળ્યે—અમાણ્યે કચડતી. પણ હૈયું ફડફડી ઊઠે, અથવા તો ફડફડવાનું બળ પણ ન રહે એટલું હૃદય ડહાઈ નય એવી નિશાળો જોઈ હોય તો તે ખાસ નાનાં બાળકો માટેની.

‘આગાહી’ નાટકમાંની વસ્તુ માટે મારે વાચકોને અરજ કરવી પડી હતી કે એમાં ચીતરેલી સ્પષ્ટિને કોઈ અનિશ્ચયોક્તિભરેલી ન માને. એમ આ નાટકમાંના બીજા પ્રવેશના દૃશ્ય માટે પણ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે, કૃપા કરી કોઈ એને અતિશયોક્તિવાળું ન માને. આટલી કૃપા યાચવાનું કારણ એટલું જ કે, આ તથા આવી વસ્તુ આપણી ગુણવંતી ગૂજરાતમાં હજી આજે છે એમ સ્વીકારવાને કેટલાક મારા ભાઈબંધો તૈયાર નથી. વળી એવી શંકા ઉઠાવનારાઓમાંના મોટા ભાગના તો છટલી, સ્પેષન, સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ, જર્મની અને ઇંગ્લૅન્ડ—અમેરિકા જઈ વિદ્યા સંપાદન કરી આવેલા નિષ્ણાતો છે; ત્યાંની સુંદર, સુધડ, વ્યવસ્થિત, આદર્શ, સિદ્ધાંતસાધક, સ્વતંત્ર શિક્ષણસંસ્થાઓ વિશે ઊંડું જ્ઞાન ધરાવનારા એ વિદ્વાન ગિત્રોને અહીંની જ વસ્તુસ્થિતિની ખબર પણ નથી.

ખરાબમાં ખરાબ પ્રમારના હુંદફારના હુલ્લકોમાં પણ નાનાં નિર્દોષ બાળકો ઉપર હુમલો થયાના દાખલા આપણે ત્યાં ઓછા છે. ખૂનરેણમાં ચકચૂર બનેલા ફસાઈને પણ બાળકો ઉપર દયા કરતો બાળ્યો છે. એથી ખૂરો વળી રોગરાક્ષસ બાળકોનો મોટા પ્રમાણમાં આપણે ત્યાં ભોગ લે છે. પણ એથી ય વધારે ભોગ શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં શિક્ષણની પદ્ધતિને નામે આપણે ત્યાં લેવાય છે, એ તરફ આંખ આડા કાન કરી શકાય એમ નથી.

આજે—આજે આ પ્રગટ થાય છે તે વર્ષમાં જ, હજી છોકરાંઓને સોડીનો માર મારવામાં આવે છે—ગૂજરાતના પાટનગરમાં, રાહેરમાં, માધ્યમિક શિક્ષણશાળાઓમાં છઠ્ઠા—સાતમા મિત્રણમાં બળ્યતી છોકરીઓને! વિદ્યા—અર્થિનીને શિખવનાર પુરુષ સોડીની શિક્ષા કરે છે! પહેલેથી જ બાળકો,

● ગૂજરાતના બાણીતા નાટ્યકાર શ્રી. ચન્દ્રવદન ચીમનરાવ મહેતાના તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા ‘સંતાડુકડી’ નામના નાટકની, આપણી શાળાઓમાં પ્રવર્તતી દુઃખદ પરિસ્થિતિનો સાચો ચિતાર રજૂ કરતી પ્રસ્તાવના

માયકાંગણ, મુદ્દાલ જેવા બનાવી મૂકેલા છોકરાઓના દેખતાં તમાચા, સોટીના અને પાટી ભરાવાના માર તો મેં વેઠ્યા છે, વીસેક વર્ષ પહેલાં જ; પણ આજે નજરે ય જોયા છે. અંગૂઠા પકડાવવામાં આવે છે ફેર ફેર, બિમા રાખવામાં આવે છે ફેર ફેર, અને તે ઉપરંત ધાકની, ખીકની, દંડની, રસ્તીકેંદ્ર કરવાની, (મા) બાપને કહેવડાવી બેવડો માર મરાવવાની, કપાળે કાળી શહી ચોપડવાની સગ્ન તો શહેરોમાં તેમ જ ગામડાઓમાં ચાલુ જ છે; આર કરતાં પણ બૂરી અસર એવા અપમાનની થાય છે એવું તો માનસશાસ્ત્રના શાસ્ત્રીઓ ગનાવે છે, પણ શિક્ષણશાસ્ત્રના શાસ્ત્રીઓ એવું માનવા કે બાળક તૈયાર જ નથી, એમ લાગે છે.

વળી, જેમ બાળનારું બાળક નાનું તેમ સગ્ન વધારે. એક જ દાખલો આપું. તાજેતરમાં આવનગરમાં કેટલીક મોટી નિશાળો મેં જોઈ. ત્યાં મહેતાજીના હાથમાં સોટી છે; બેસવાને આસન નથી, છોકરાંઓને પીવાને પાણી નથી; હવા આવવાને પૂરતું નળિયું નથી; પ્રકાશને મારે બાકારું પણ નથી; શી ય સરેરાશ એક નથી. પાંચ-સાત વર્ષનાં બાળકો મેલાં, ગંદાં, રડતાં, ચિથરેલાલ, ખીતાં, ધૂજતાં, કોઈપણ નવો માણસ આવનાવેંત માથે ઠોકેલા નિયમ પ્રમાણે બધામાં યંતવત બિમા થનારાં ! બાળુમાં જ ભેંસગળદો વાડો છે. અને એકાદ ઠોકણે તો એવા વાડામાં જ નિશાળ છે; મહેતાજી ધરકામે ગુંથાએલા, ગેરહાજર છે; ધડી આવે છે, બે ધડી સગાંવહાલાંને નિશાળ સોંપના બધ છે, ને પોતાની મુનસપીએ તોરદોર ચલાવે છે; તળાવ કાંઠે તિથિ-તહેવાર પાળવામાં મહેતાજીને વધારે રસ છે. આંક ગોરાણી જ એકલી બધું સંભાળી લે છે. એવી આલે છે બાળકોની નિશાળ !

એવી એક બે નિશાળો નથી; અનેક છે. જૂજ હોય તો તે છે જે ઈન, મીન અને તીનને આપણે વારે વારે ગણાવી પુલાયા કરીએ છીએ એવાં બાલમંદિરો; પણ એનાથી મોટા પ્રમાણમાં છે તે તરફ આપણે ઉઠાસીન છીએ. પહેલામાં ફક્ત બાળકો રક્ષાય છે. ખીનમાં એનો સંહાર ચાલ છે—એની બુદ્ધિનો, એની પ્રતિભાનો, એના મનોવિકાસનો, એની ઊર્મિઓનો, એના સંવેદનોનો, એની ખીલતી કલ્પનાનો. પહેલામાં એટલે કે નવાં બાલમંદિરોમાં બાળકો ફક્ત રક્ષાય છે, કારણ કે ત્યાં રક્ષાયા પછી એક જ ચીલે ચાલનારી અરસિક, શુષ્ક, અશાસ્ત્રીય, માધ્યમિક શિક્ષણપદ્ધતિના ખાડામાં દટાવા તેજને પસાર કરવામાં આવે છે.

મને લાગે છે કે, જ્યાં બાળમંદિરો બંધ કરવાં જોઈએ, કારણ એ મંદિરોમાં સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં બાળકોની સમગ્ર બુદ્ધિ-શક્તિ ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, અને એવું સુંદર પરિણામ નિપજવાનો સમ આવી પહોંચતાં જ એને એક ધરેડમાં—એક ધૂંસરીમાં જોતરવામાં આવે છે. એના કરતાં તો મોટી નિશાળ વધારે સારી, કે ત્યાં જ બાળકોનું વ્યવસ્થિત રીતે મૂઠું બનાવવામાં આવે છે, કે ને પછી આગળની યાંત્રિક ફેળવણીમાં ટેવતાં જરા અગવડ પડતી નથી. નવાં બાલમંદિરો ઉઘાડનાર ગુરુભાઈ જ્યાં સુધી એ બાળકોની આગળ ઉપરની ફેળવણીની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા કરે નહિ ત્યાં સુધી, ખવડાવી, પીવડાવી, હુબપુષ્ટ કરી એમને ખાટકોને ત્યાં બોગ તરીકે મોકલનાર મહા પાપી જ હું એમને ગણું છું.

એટલે જ બાળમંદિરોમાં બાળકોનો સંપૂર્ણ અને સર્વદેશીય વિકાસ સાધવા સુંદર અને ફળદાયી પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, ત્યાંથી બાળમંદિરોની સુંદર અને સ્વતંત્ર સૃષ્ટિમાંથી એકએક વિરોધી, વિઘાતક અને સંકુચિત સૃષ્ટિના બંધનમાં એની બુદ્ધિને ખમવા પડતા ગુલસાન તરફ જોતાં બાળમંદિરો પછીનો આખો અભ્યાસક્રમ સુધારવાની અત્યંત જરૂર છે, એ તરફ હું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું.

બિચારું બાળક ! બેવડા ધાકે થીજી રહેલું બાળક કોને ફરિયાદ કરે ? આપાપને ? અસંખ્ય, મૂર્ખ, નિરક્ષર માથાપો બાળકોનો પક્ષ સાંભળ્યા વિના જ શિક્ષકોનો બોલ સાચો માને છે, અને એર ધમકાવે છે ધરગંથી બસા દૂર કરવા નિશાળે ધકકે છે. જેમ ત્યાં વધારે એસે, મહેતાજીનું કહ્યું જ માન્યા કરે, અને એનો માર ખાઈ તેમ એ ડાહ્યો યાચ છે એવું માન્યા કરે છે ! મોટા ભાગના એ અણસગળું માથાપો ઊગતી પ્રજાના મોટા દુશ્મનો છે. એ માથાપોને અબણુ રાખવામાં, વહેમ અને ધર્મના બંધીયારમાં સડેલા રાખવામાં આજના રાજ અને પ્રજા બેનો વાંક છે.

અને શિક્ષકો જે ટૂંકે પગારે નહિ પણ અનેકની મહેરબાની અને ધૂન ઉપર જીવી રહેલો કાંઠે છે, એ પણ ખોટી રીતે ચીત્રે ચાલતી આવેલી પ્રથાના ભોગ બની મરતાં મરતાં માંડ માંડ ઊગરેલા, નિષ્પ્રાણ, ચેતન વગરનાં હાડ—માંસના પૂતળાં જ છે. એમનામાં નથી બાળકનું માનસ સમજવાની આવડત, નવા વિચારોને અપનાવવાની ઉદારદિલી કે નથી બાળકો સાથે બાળક થવાની ખેલદિલી; એ તો છે સ્વાર્થના, સરખારના અને પોતે જે શીખેલા એના મહત્ત્વના કમનશીખ ભોગરૂપ, સંચારરૂપ માનવ જંતુ. એમની આવડતને જમા પાસે છે મોટાંઓની ખુશામદ કરવાની ટેવાયલી કળા, નીચેનાંઓને તત્કાલવાની નવાળી તુંડમિઝજી અને રોજંદી ઘટમાળે ચાલવાની અતેરી હિકમત. ખરેખર, નિશાળીયાઓ સાથે શિક્ષકોની પણ આપણે ક્યા જ ખાવાની છે.

બાળક મટી કિશોર થનારાઓ માટે મોટા ભાગનું શિક્ષણ તો એકહથ્થુ છે—એક જ સંસ્થાને યશવર્તી છે, અને તે એક જાતની સુશિક્ષિત, સુસજ્જ, બંધારણવાદી રાજરમતમાં સડેલાયેલું છે, એ તો સૌને જાણીતી વાત છે. એની સુરક્ષિત છાયા તળે ચાલતી પરીક્ષાપદ્ધતિના ચક્રવામાં અટવાઈને કંઈકે કુમળાં બાળકો હાઉઆઉએ મહાત થયાના દાખલા જાહેર દફતરે નોંધાયેલા મોજૂદ છે, એટલે આ નાટકમાં હું એક જ બાળકને મારનો કે મરવા જેવો બતાવું તો મારા ઉપર અતિશયોક્તિનો આરોપ નહિ જ મુકાય એવી આશા રાખું છું. બાળકો, કિશોરો, નિશાળો, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ ઉપર નજર કરો અને પછી માડું લખ્યું ખોટું લાગે તો ટીકા કઢક છે એમ કહો.

ઇન્સ્પેક્ટરો, વિદ્યાધિકારીઓના અરાનની પણ શી વાત કરું ? એમને કહો પણ પૂરો આવડતો નથી. મને યાદ છે—હાલમાં એકવાર નહિ, એક કરતાં વધારે વાર, ‘બીજી ભાષી’ નામે કાળા ટીળાએ પંકાતી ગૂજરાતી ભાષાનું ‘ઇન્સ્પેક્શન’ કરનાર ગૂજરાતી સાહેબે મારે હાથે પારિયા પર “રુ” અક્ષર લખેલો નેતાં જ ભૂલ કાઢેલી : એમ “રુ” લખાય જ નહિ, “૩” જ લખાય. મેં કહ્યું, બળવંતરાય દાકોર એમ લખે છે. જવાબ મળ્યો, ‘એ કેણુ છે વળી ?’ એવી જ બે ત્રણ નજીવી વસ્તુઓથી પણ સાહેબ વાકેફ નહોતા અને એમની ભૂલ થતાં એમનો ગિમ્મત ! આ તો બન્યું મુબઈમાં, તો ઉત્તર પ્રાંતમાં, જ્યાં વિદ્યાધિકારી સાહેબોના મગજમાં વિદ્યા કરતાં અધિકારનું માદાત્મ્ય વધારે હોય છે, જ્યાં વિદ્યાધિકારીઓને શિક્ષકો પોતાના ઇષ્ટ દેવતા કરતાં પણ વધારે માન આપે છે, ત્યાં શી દશા હશે એ તો કહી જ લેવી.

ઉપરાંત, નિશાળોમાં ઘૂસ્યા છે વેપારીવેદા. નિશાળસંચાલકોને હાથે ખોટાં દફતરો, રૂસ્વતી બાળુ અને કમાઉ દૃષ્ટિના દાખલા અદાલતમાં નોંધાએલા પણ જાણીતા છે. એકાદ માલિકની સત્તા હેઠળ ચાલતી નિશાળોમાં શિક્ષણના એથા હેઠળ પૈસા કમાવવાના દુષ્પા હેતુ સિવાય શિક્ષણની દૃષ્ટિએ કે વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએ નિશાળ ચલાવનારા તો કાક બિરલ જ. ટ્રસ્ટ કે કમિટીની દેખરેખ કે સત્તા હેઠળ ચાલતી નિશાળોમાં ટ્રસ્ટીઓ ભાગ્યે જ શાળાપયોગી વસ્તુઓનો વિચાર કરવાની

કુરસદનાળા હોય છે, યા તો બાંધે જ એમનામાં શિક્ષણનો વિષય સમજવા પૂરતી. લાંબકાત હોય છે, અને એવા એક કરતાં વધારે મળનાં, નિશાળનો વિકાસ રૂઢવામાં જ મુખ્યત્વે પોતાના હોદ્દાનો ફાળો આપે છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં મુંબઈ જેવા મોટા શહેરની કેટલીક નિશાળો અને ગણીમાંડી ગૂજરાતની નિશાળો બાદ કરો, પછી પોતાના જ્ઞાન માટે મુંબઈ બેઠતી પશ્ચિમ દિશા સિવાય બીજી કોઈ ધણું દિશામાં નજર નહિ ફેંકનારાઓ મુંબઈગરા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને માલૂમ થાય કે તળ ગૂજરાત તરફ આપની જ્ઞાનદષ્ટિ વિકસાવી જુઓ. નિશાળોમાં ધર્મના ઝોડા નીચે ચાલતી ફરજિયાત જોડુકમી જુઓ; વિદ્યાભ્યાસ કરવાની હોંસવાળા વિદ્યાર્થીની આર્થિક મુશ્કેલીઓ, તથા ગાદીએ બિરાજતા ઠોઠ ટ્રસ્ટીઓ, મંત્રીઓ, પ્રમુખો અને સંસ્થાકોની સમક્ષ એને ખમતી પડતી મરજી વિરુદ્ધની સ્વમાન-ધ્વંસક અનેક વિટંબનાઓ જુઓ; બજુવા માટે જરૂરી એમની રહેણીકરણી ઉપર શિરતને નામે, ધર્મને નામે, સંપ્રદાયોને નામે, પ્રચારકવેડાના સાધન તરીકે દયાજનક રીતે થતો એમનો ઉપયોગ-જોગ જુઓ; નિશાળોનાં મકાનો જુઓ, ત્યાંની આસપાસની ગંદકી નિહાળો; હળ્લર હળ્લર વિદ્યાર્થીઓ માટેની આવશ્યક અને જરૂરી એવી કુદરતી હાજત માટેની વ્યવસ્થા તપાસો; હવા, પાણી, વગેરે આરોગ્યના નિયમો કેટલા અને કેવા પ્રમાણમાં જળવાય છે એની નોંધ લ્યો.

એક વર્ગમાં બસો ઉપરાંત બકરાં ગોંધાનાં મેં જોયા છે; ચાલુ નિશાળો વર્ગના ખંડમાં ફૂતરાને મરેલું કપૂતર ખાતું જોયું છે; નિશાળ આસપાસના વિશાળ યોગાનમાં સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને રોજ ઉપર આબ અને નીચે ધરતી એમ હારખંધ ખુલ્લી રીતે મંદકી કરતા જોયા છે; આતું ધણું ધણું મેં જોયું છે—સાક્ષીઓ રાખીને જોયું છે. એ બધું અહીં ક્યાં નોંધું? હુંખ એટલું જ થાય છે કે મારા વિદ્વાન બંધુઓને એ બધું જોવું નથી, જોવાની કુરસદ નથી; એવું છે, થઈ શકે છે, થાય છે, એ કલ્પવાની શક્તિ નથી; અને ઊલટું આતું હોઈ શકે જ કેમ એવી શંકા તેઓ કરે છે !

આ વસ્તુસ્થિતિ છે—ન ખમાય એવી, ન ચકાવી લેવાય એવી, તાજડોખ ચાંપતા ઉપાયે બંધ કરવા જેવી; છતાં ચાલે છે, ચાલ્યા જ કરશે એવું અત્યારે તો લાગે છે, એટલે આટલું રપષ્ટ લખવાની ફરજ પડે છે. આ તો ટીકા કરવા ખાતર જ આટલું કાણું ચિત્ર દોર્યું છે એમ કહી, વાત ન હોવાની દો. ગણ્યામાંડ્યા અપવાદવાળી સારી સંસ્થા ગૂજરાતમાં છે જ નહિ એમ હું નથી કહેતો. પણ મોટા ભાગની સંસ્થાઓ જુઓ; કોમીવાદ, ધર્મવાદ, તકવાદના સડા નીચે ખદબદતી કેટકેટલી શિક્ષણની સંસ્થાઓ છે એનો આંક કાઢો; શિક્ષણ કેમ આપવું એ શીખવા દોડ્યા દોડ્યા યુરોપઅમેરિકા જઈ, ત્યાં તાલીમ લઈ પારંગત થઈ આવનાર કેટલા નિષ્ણાનોને હાથે પાણુ આતું થઈ રહ્યું છે, એની તપાસ કરો. ટીકા ખાતર ટીકા નથી કરતો. વિદ્વાન ગણાતા એટલી જાતી ખુરશીએ જઈ બેસે છે કે નીચે શું થાય છે તે જોવાને આંખ પહોંચાડતા નથી, એથી એમનું ધ્યાન ખેંચવા આટલું લખું છું. શંકાવાદીઓ વગર જોયે—જણે માનવા તૈયાર નથી, એમને જાતે જોવા વિનવવા આ લખું છું.

આ દસ્યો—બાળશિક્ષણથી માંડીને કિશોરશિક્ષણ સુધીનાં દસ્યો—દુઃખદ મૂલવણુ નહિ રહ્યાં હતાં અને પાંચ વર્ષે બરાબર ઓકટોબરમાં જ રવિઆયુતું ઝાકધર ભજવવા પડિતજી અને દત્તઆયુએ આગ્રહ કર્યો. વળી પાછા એ જ તંતુઓ, એ જ ભારેખમ છેવટેના કુરુણ અંત. પાંચ વર્ષ પહેલાંનાં • અમલ અને સુધા તો કેવાંકે મોટાં થઈ ગયાં હશે, પણ વૃદ્ધ રાજવેદ તો રહ્યા એના એ ! કવિ

સુંદરમ દૂર છે, તો નજીક છે કવિ લક્ષિતજી, ઠાકુરદાદા. ચાલો ભાઈ ચાલો, એ જ છેલ્લો અંક, ને પાંચ વર્ષનાં સંસ્મરણો જાગૃત થયાં—અને એટલામાં જ આ નાટકનું વસ્તુ હાથ લાગી ગયું. શિક્ષણ પ્રદેશમાં ચાલતી અધાધૂંધીનાં. ઉપર ચર્ચેલાં બધાં જ ચિત્રો આ કૃતિમાં નથી બતાવી શક્યો, એ કબૂલ કરું છું. આ તો છે નાટક—નાનું, નજીકનું, શિષ્યગુરુઓને સાથે ભજવવા જેવું; આનંદ કરવા, ગમ્મત કરવા, નાટક કરવા, રંગભૂમિ ખેલવા.

ભજવવા માટે આ નાટકનાં છ દૃશ્યો બે વિભાગમાં વહેંચી નાખીએ તો સહેલું પડે એમ છે. પહેલો, ત્રીજો અને પાંચમો પ્રવેશ રંગભૂમિના આગલા ભાગમાં યોજી, વચ્ચે પડેલા રાખતાં બીજો, ચોથો અને છેલ્લો પ્રવેશ ચાલુ નાટકે ગોઠવી શકાય. પહેલા બીજા અને ચોથા પ્રવેશમાં છોકરાંઓની સંખ્યા વધારે—ઝોછી કરી શકાય, પણ વધારે જ કરવી સારી. છોકરાંઓ એટલે, છોકરા અને છોકરીઓ સાથે. મોરારદાદાની દુકાન ગોઠવવામાં વખત નહિ જાય; એ માટે વસ્તુઓ બહુ રાખવાની જરૂર નથી. અને અડધી દુકાન તો અંદર છે એમ જ કદખી લેવાનું છે. એ ખૂણા પર બહાર બેસે, બે—પાંચ—સાત બેઠાની બેઠ ટાંગેલી દેખાય. એ ટાંગેલા બેઠાનું પાટિયું તૈયાર હોય તે જ ઉપાડમૂક કરવાનું, એટલે એમાં વખત નહિ જાય.

રમત, રાસ, ભજન, ગીત બરાબર પૂરાં ગવાતાં. આ નાટક લગભગ બે કલાક ઉપર ચાલી શકે એમ છે, અને તે વચ્ચે ત્રીજા દૃશ્ય પછી વિરામ રાખવો યોગ્ય લાગે તો રાખવો, નહિ તો સળંગ ભજવી નાખવામાં ય વાંધો નથી.

જનતાનો અપૂર્વ વિદ્યાસ

ભા ર ત

૧૯૩૭ ના આશ્ચર્યજનક આંકડો

બે કરોડ પાંચ લાખથી વધુ (નવી પોલીસીઓ)

ત્રણ કરોડથી વધુ નવું કામકાજ

નવી મેનેજમેન્ટ આવ્યા પછી કંપનીઓ આટલા ટૂંકા વખતમાં આશ્ચર્યજનક ઉન્નતિ કરી છે, તે વિષે ઉપરના આંકડો જ પૂરતા છે; વધુ કહેવું જરૂર નથી.

હિંદની આ મહાન વીમા કંપની સ્થિરતાથી છતાં અપૂર્વ વેગથી દિનપ્રતિદિન ઉન્નતિ કરી રહી છે, અને અમારી આશા છે કે, નિકટના ભવિષ્યમાં અમે હિંદના પ્લાપારી ઇતિહાસમાં અપૂર્વ ઘટના રજૂ કરીશું.

૧૯૩૮ માં અપૂર્વ ક્રાન્તિની પ્રતીક્ષા કરજો.

આખા હિંદના દરેક સુખ્ય શહેરમાં ઓફિસ છે

હું અમેરિકાના દક્ષિણ સંસ્થાનોમાં આશાવામા સંસ્થાનના રાન્ડોલ પરગણાના રાઆનોક શહેરની પાસેના ગામડામાં જન્મ્યો હતો. જે ધરમાં મારો જન્મ થયો હતો, તે ધર ૧૨/૧૬ ની એક લાકડાની ઝૂંપડી હતી. તેમાં બારીઓ નહોતી. બારીની જરૂર ન હોતી, કારણ કે આહું આહું અજવાળું લાકડાની ફાટોમાંથી આવતું હતું. મારા બાપદાદાની મને કંઈ ખબર નથી. ફક્ત એટલું જાણું છું કે મારી મા, એ તેની માનો જે શેક હતો, તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી હતી. તે ગુલામગીરીના કાળમાં જન્મેલી અને ઈ. સ. ૧૮૬૪ સુધી તે તેનો આરમાન બાઈ એવા શેકની ગુલામડી હતી. મારી મા બ્યોર્નિયા સંસ્થાનમાં જન્મેલી હતી. મારા પિતા એલ્મોર પરગણા (આશાવામા)માં જન્મ્યા હતા. મારા બાપને તેનો બાપ કેણુ હતો, તેની ખબર નહોતી. તેને એટલું યાદ હતું કે તેઓ બધા મળીને અગિયાર બાંડુઓ હતા. મારી મા મારા પિતા સાથે પરણી તે પહેલાં તે બીજા બે પતિ કરી ચૂકી હતી. તે પહેલાં પંદર વરસે પરણી હતી. મારી માના પંદર છોકરાંઓમાં હું પાંચમું અને મારા પિતાના વિસ્તારમાં પહેલું ફરજંદ છું. મારા પિતા ને મા બન્ને અમથુ હતાં. મારી મા બાહ્યવસ્ત્રમાંથી કોઈ કોઈ વાર એકએક શબ્દ મહા મહેનતે બોલતી.

મારાં શરૂઆતનાં વર્ષો ખેતરમાં જ વીતેલાં. હું ચાર વર્ષનો હતો ત્યારથી ધંધે ચડી ગયો હતો. અમે જોડેલા એક બહેરા અને આંધળા ખચ્ચર ઉપર હું બેસતો અને મોટા બાઈ તેને દાંકતો. અમે એક ગોરા માથુસનું ખેતર, બિપજનો ચોથો ભાગ મજૂરી પેટે લઈને ખેડવા રાખ્યું હતું. સાધનો બધાં તે પૂરાં પાડતો; મજૂરી અમે પૂરી પાડતા. પરિણામે તે પૈસાદાર થતો ગયો, અને અમે હતાં એથી વધારેમાં વધારે થઈ શક્યાં તેટલાં ગરીબ થતાં ગયાં.

એ અમારા દિવસો ભયંકર દારિદ્ર્યના હતા. મને એવા ઘણા દિવસો યાદ છે કે જે દિવસે અમને અન્ન ન મળ્યું હોય: અને ભૂખના માર્યા કેટલા ય દિવસો અમે તડફડી તડફડીને કાઢ્યા છે. રાતે મારા મા-બાપ કાળી મજૂરી કરીને મોડા ઘેર આવે. અમે ખાવાનું આવવાની રાહ જોઈને ટાંપી રથાં હોઈએ, અને જ્યારે તેઓ કહે કે આજે કાંઈ ખાવાનું ન મળ્યું, ત્યારે અમારી સ્થિતિ કેવી થતી હશે, તે કંઈપી શકાયે. ભૂખના માર્યા અમે ગાંડા જેવા થઈ ગયા હતા. એક વેળા મારા બાઈ અને મારી વચ્ચે મહિયારી એની એક રોટી-અને તે પણ એક ગોરાના બાણામાંથી એકી વધેલી-મળી. અમે ખાતાં હતાં ત્યાં એક ફૂતરાએ ઝડપ મારીને દુકડો આંચકી લીધો. અમે તે ફૂતરા પર વડાલ રાખતાં. પણ અમારે પહેલાં જીવવાની જરૂર હતી. મારો બાઈ તેના પર તૂટી પડ્યો, ફૂતરાએ પણ એવો જ સામનો કર્યો. મારો બાઈ ધાયલ થયો, હું તેની મદદે ગયો. આખરે મહા મહેનતે તેના મોઢામાંથી તે રોટીનો દુકડો છોડાવ્યો. બદલામાં અમારું આખું શરીર ફૂતરાના બટકાં દ્વારા નહોરોથી લોહીસોડાણુ થઈ ગયું હતું.

છ વરસની ઉંમરે મને નિશાળે મૂકવામાં આવ્યો. મારા માબાપનો એવો ખાસ આશ્રય હતો કે છોકરાંને ભણાવનાં. નિશાળ આખા વરસમાં બે જ મહિના-જુલાઈ અને ઓગસ્ટ - ચાલતી. નિશાળનું મકાન અમારા રહેઠાણથી ત્રણ માર્ગે દૂર હતું. અમે રોજ ચાલીને જતાં. હું યાકી જતો તો મારી મોટી

બહુને મને ગળે વળગાડી દેતી. કેઈ કેઈ વાર અમને બાફેલા મકાઈનો ડોડો કે બાફેલા બટાકા ખાવાને મળતાં, પણ મોટે ભાગે તો અમારા શેઠના બગીચામાં ગરીબે નીચે પડેલાં ફળો કે તેમના ભાણા પરતું એકું-બેકું જ ખાવાનું મળતું.

કપામની મોસમ ઓગસ્ટની આખરમાં આવે ત્યારે અમારો શેઠ અમને બધાને કામે લાગાડવા પ્રયત્ન કરતો, પણ મારી મા જંગમતા ગીચ અને કાઠવવાળા ભાગમાંથી છાતીમાતી મને નિશાળને રસ્તે ચડાવી બેઠી અને પાછી આવીને આખો દિવસ મારા વતીનું અને પોતાના ભાગનું બધું કામ પૂરું કરી નાખતી. અમારો શેઠ કેઈ વાર સવારમાં મને ગોતવા વહેલો આવે, ત્યારે મારી મા મને ઘરના સરમાનની પાછળ સંતાડી દેતી. હું જરા મોટો થયો પછી તો આ પણ અશક્ય થઈ પડ્યું. એટલે મારી માએ ખીજી યુક્તિ કરી. મેં ને મારા ભાઈએ હજી ઉપર ને શાળામાં જવાના વારા કાઢ્યા. નિશાળમાં તે જે શીખી આવ્યો હોય, તે રાત્રે મને શીખવે અને હું જે શીખી આવું તે તેને રાત્રે શીખવું. આ રીતે અમે ઘરે જ નિશાળ શરૂ કરી.

અમારું કુટુંબ મોટું થતું ગયું તેમ તેમ ફાટેલાં કપડાં અને એકું અન્ન પૂરું પાડવાનું પણ માંડમાંડ શક્ય બનવા લાગ્યું. એક વાર શાળાનો ઉત્સવ આવ્યો. એમાં દરેક છોકરા-છોકરીએ નવાં સફેદ કપડાં પહેરીને આવવાનું હતું. મારી માતી કસોડીએ આ વખત હલો. મારા બાપ આ બાબતમાં બહુ જ નિશ્ચિંત હતા. તે તો કહે: 'આની કંઈ જરૂર નથી.' પણ શિક્ષકે કહ્યું કે આના વગર નહિ આવે; અને શિક્ષકનો હુકમ એ જ ત્યાં કાયદો અને ધર્મવાક્ય હતું. મારી માએ ધણા ય પ્રયત્નો કર્યા પણ કપડું ક્યાંથી પણ મળે તેમ નહોતું. આખરે ઉત્સવનો દિવસ આવી લાગ્યો. તેની આગલી રાત્રે રાતોરાત ઉત્તરે કરીને તેના, રવિવારની પ્રાર્થનામાં પહેરવાના એક મોટા ધોળા ધાધરામાંથી મારી માએ ત્રણ ધોળાં પાટલોનો સીતી કાઢ્યાં. મારી મા જે નિશ્ચય કરે તેને કેઈ પણ ભોગે પાર પાડ્યા વિના ન રહે. ઘરની કેઈ ગૂંચ તે ઊકેટ્યા વગર ભાગ્યે જ રહે. અમે તે ઉત્સવમાં ખીજાં બધાં છોકરાંઓની હરેણમાં ઊભાં રહી રાક્યાં, અથવા કહો કે અમને એમ લાગ્યું કે અમે બધાનાં જેવાં જ લાગતાં હતાં; અને એટલું બસ હતું. સાથે સાથે એ પણ બાણી લેવાની જરૂર છે કે એક ધાધરામાં કેટલું કપડું હોય, એટલે સહુએ અમારાં કપડાં એટલાં ટૂંકાં ને સાંકડાં થયાં હતાં કે મારે ત્યાં હરતી-હરતી વખતે તે પાટલોને ખૂંચ સાચવવું પડતું.

દર વરસે મારા શિક્ષકો બદલાતા. એક શિક્ષકને એ જગ્યાએ બે મહિનાથી વધારે રહેવાનું આકર્ષણ થાય એવું તેમાં કાંઈ નહોતું. આના ગેરફાયદા મારે ભોગવવા પડતા તે મને હજી યાદ છે. એક શિક્ષક મને ત્રીજા ધોરણની વાચનમાળા શીખવી બપ. બીજા શિક્ષક સીધી પાંચમી ચોપડી જ શીખવવા મંડી પડે! મારે સંયુક્ત સંસ્થાનોનો ઇતિહાસ શીખવવાનો વખત આવ્યો. શિક્ષકે ઇતિહાસનું પુસ્તક ખરીદવાનો હુકમ કર્યો. દુકાનમાં તે ચોપડી ન્હોતી. દુકાનદારે મને તેને બદલે માર્ટીન સ્પૂથરન જીવનચરિત્ર વળગાડી દીધું. મેં તેનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. મને એમ જ હતું કે સંયુક્ત સંસ્થાનોનો ઇતિહાસ જ બાણું છું. મને સંયુક્ત સંસ્થાન કેટલાં છે, અને કોના જેવાં છે તે ખબર નહોતી હું દક્ષિણ અમેરિકાની અને ઓફિકાની ભૂગોળ યોડીક તો શીખ્યો હતો. પણ આ નામ મારે માટે નવું હતું. શિક્ષક પણ આ સંબંધમાં પ્રકાશ પાડવા માટે આગુર નહોતા. તે અસખત બિચારા બસા હતા, પણ બસ તેથી વધારે કંઈ નહિ; જો કે તે વખતે તો હું એમ જ માનતો કે આ શિક્ષક એટલે સર્વસ!

હું જરા ખુશ વયનો થયો એટલે કુટુંબના ભરણપોષણ માટે હું બાકુતી દહાડીઆ તરીકે કામ કરવા લાગ્યો. મારા અબ્યાસને હવે તાળાં દેવાઈ ગયાં અને ક્યાંય એન પડે નહિ. કોઈ પણ સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં હું ભાગ લેતો બંધ થઈ ગયો. એક મહિનામાં એકવાર દેવળમાં પ્રાર્થના કરવા જતો. ખેતર ઉપર જે થોડોક વખત મળતો તેમાં હું જે કંઈ મળે તે વાંચ્યા કરતો. આ વખતે એક વાર ચક્રસ્માત મારા હાથમાં એક પુસ્તક આવી ચડ્યું. તેમાં ‘ઇગ્નેસિયસ સાંકો’ [Ignatius Sancho] નું જીવનચરિત્ર હતું. આનાથી વધારે પ્રેરણાદાયક પુસ્તક હજુ સુધી મારા હાથમાં નથી આવ્યું. હું તો ઇચ્છું છું કે દરેક હજારી છોકરા-છોકરીએ તે પુસ્તક વાંચી જવું જોઈએ. હું વાંચતો અને મનૂરી કરતો અને કુટુંબને કમાણી આપતો. મેં મનમાં તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે હું એકવીસ વર્ષનો થાઉં એટલે તરત જ હું કોઈ શાળામાં દાખલ થઈ જઈશ અને પૂરી કેળવણી મળે ત્યાં સુધી ત્યાં બસીશ. હું મારી કોમના ખીન્ન કરતાં જરાક વધારે બહેસો હતો, એટલે શિયાળાની સાંખી રાતો દરમિયાન હું એક રાત્રિશાળા પણ ચલાવતો. તેમાં નાનાં નાનાં છોકરાંઓ બહુવા આવતા.

મારા બાપાએ હવે મારી કમાણીની હાંફે સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કરવાનો વિચાર કર્યો. ખચ્ચર વગેરે સાધનો લીધાં અને જમીન બાડે લીધી. જે ખચ્ચર તેણે વેચાતો લીધો તે થોડા જ વખતમાં કેણ જાણે સાથી પાછળના ભાગમાં લાંગડો થઈ ગયો. આ રોજ પણ વિચિત્ર પ્રકારનો હતો. એક વાર જોભો થયા પછી આ ખચ્ચર આખો દિવસ કંઈ પણ મુશ્કેલી વગર કામ આપ્યા કરે. પણ એકવાર નીચે જોઢા પછી તેને જોભો કરવો એ ભગીરથ કામ હતું. આ ખેતીની મોસમમાં રોજ સવારે મારે કાને મારા પિતાના “આજે બેઠાઓ, બોલ્યા ખચ્ચરને જોભો કરવા!” એ શબ્દો પડતા. એક અમારા પાંડોશીને પણ આ કામમાં મદદ કરવા બોલાવવો પડતો. મોસમના લગભગ અંતમાં શાળા બંધાતી. અને અમને શાળામાં જવાની એટલી આતુરતા હતી કે અમે તરત જ તે ખચ્ચરને જીવું કરવાની ગદદમાં લાગી જતા. અમે ત્રણ ભાંડુઓ, અમે બે ભાઈઓ તથા એક બહેન સવારમાં ખેતર ઉપર કામે લાગી જતાં અને ઝટપટ કામ આટોપી નિશાળે દોડી જતાં.

મારા બાપ તથા બીજા કેટલાકે મળીને વાંસ કાપીને અને તેને જંગલમાં ખભે બાંધી બેઠાઓને એ જ જગ્યાએ નિશાળ માટે એક ખૂંપડી બની કરી હતી. એક શિક્ષક રાખ્યો. શિક્ષક પહેલાં તો બધાં છોકરાંઓના મન હરી ગયો પણ પછીથી એકાએક તેના હાથ નીચેની એક દેખાવડી એવી શિક્ષિકાને ભઈ ને રાતોરાત નાસી ગયો !

x

ઈ. સ. ૧૮૮૯ ની દિવાળી ચાલી. હું તે રાતે સૂતો ત્યારે છોકરો હતો. બીજે દિવસે બેઠાઓ ત્યારે જુવાન’ બની ગયો. સવારના નાસ્તા પછી મારા પિતાએ મને એક બોકના ઝાડ નીચે બેસાડીને કહ્યું:

“બેટા, તું હવે જુવાન થયો ગણાય. તને મેં કંઈ બહુાવ્યો નહિ. અને વળી તું મારી બેઠા જ રહીશ તો મને લાગે છે કે તું બહુી શકીશ નહિ. અમે તને છૂટો મૂકીએ છીએ. ફક્ત એ જ શરતે કે તારે અમને વચન આપવું કે ‘હું બહુાય તેટલું બહુીશ !’”

મારી બા આ વિદાયકાળે પોતાનાં આંસુ ન ખાળી શકી. હું પણ ન ખાળી શક્યો. મારા બાપની આંખો પણ બીની થઈ. હું મારા જીવનના પણ નવા વર્ષમાં આજે પ્રવેશ કરતો હતો. મેં સ્વસ્થ રહેવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ અંદરથી તો આ નવી દુનિયાના પ્રવેશથી ખૂબ ગભરાતો હતો.

મેં ધરથી છૂટા થઈને પહેલાં તો કામ શોધવા માંડ્યું, જેથી તે કામ કરીને કમાઈને કોઈ નિશાળમાં દાખલ થઈ શકું. આખરે એક માણસે મને નોકર રાખ્યો અને નવ મહિના મારે મહિનાનો ૯ ડોલર અને ૨૫ સેન્ટનો પગાર પાંધી આપ્યો.

૬ મહિનાને અંતે એકવાર ‘ટરકેલ સ્ટુડન્ટ’ નામનું ટરકેલ સંસ્થામાંથી પ્રસિદ્ધ થયેલ સામયિક મારા હાથમાં આવી પડ્યું. હું તેની એકેએક લીટી વાંચી ગયો. તેના પહેલા પાના ઉપર નોંધ હતી

‘ખુદ યોડી સંખ્યામાં શરીરે સશક્ત એવા વિદ્યાર્થીઓને માટે ‘ટરકેલ સંસ્થા’માં દાખલ થવા માટેનો અને ત્યાં પોતાના માર્ગ શોધી પોતાની મેજે સાધી લેવાનો અવકાશ છે. આનો લાભ લેવા ઇચ્છનારે તરતમાં જ નીચેના સરનામે અરજી કરવી: યુકર ટી. વોશિંગ્ટન, આચાર્ય.’

‘પોતાનો માર્ગ પોતાની મેજે શોધી લેવો’ આવું મેં કદી સાંભળ્યું જ નહોતું. મેં ટરકેલ વિષે પણ કંઈ સાંભળ્યું નહોતું. મેં મારી અરજી ભરી મોકલી. સરનામું કેમ કરવું તે મને ખબર નહોતી. મેં તો ક્વર ઉપર ‘યુકર ટી. વોશિંગ્ટન’ એટલું જ કહ્યું. ગમે તેમ પણ તે કાગળ જ પહોંચ્યો જોઈએ ત્યાં પહોંચ્યો અને આચાર્યે મને ત્યાં આવવાની રમ આપી.

રમ તો મળી, પણ ત્યાં જવું કેમ? જવા માટેનાં લુગડાં ક્યાંથી કાઢવાં? મારા શેઠ સાથે નવ મહિનાની બંધણી હતી, અને આ છ મહિને નીકળી જઈ તો મને કંઈ મળે તેમ ન હતું. આખરે એક જોડી કપડાં ચોર ૮ ડોલરથી મેં ખતાવટ કરી. મારા શેઠે મને પૈસાની મુશ્કેલીમાંથી ઉગરવામાં મદદ કરવાની ઉદારતા બતાવી, પણ તે ઉદારતા સલાહના રૂપમાં હતી અને તે સલાહમાં યોડાક માલ કંઈ રીતે ચોરીને વેચી શકાય તેની યુક્તિ બતાવી. મને તે યુક્તિ તરફ ક્ષણભર આકર્ષણ થઈ ગયું. પણ મારી માની આ પ્રસંગે મને યાદ આવી. ચોરી ન કરવા બાબતનો તેની આ ગરીબ રિયતિમાં પણ આગ્રહ તેણે બતાવ્યો હતો. તેણે મને આ યુક્તિ અજમાવવામાંથી બચાવ્યો. મારા સલાહકારને મારી આ મુર્ખાઈ પર હસવું આવ્યું. તેને દયા આવી.

કપડાં ખરીદવાનો પ્રશ્ન હતો તેની સાથે તે કેમ પહેરવા તે પણ પ્રશ્ન હતો. મારી જિંદગીમાં જે ‘કોલેજિયલ અંદર પહેરવાનું’ ગાંડિયું કે ચુપી કે અપીસ કે કોલર કાંઈ પહેર્યું ન હતું. જે આ બધાં આશ્ચર્યો એક ગોરા પડોશી પાસેથી બિતરેલાં વેચાતાં લીધાં. કહેવાની જરૂર નથી કે તે બધા કપડાં મારા માથેથી ત્રણ નંબર વધારે મોટાં હતાં.

ઈ. સ. ૧૮૯૦ ના સપ્ટેમ્બરની આખર તારીખે મેં ટરકેલ તરફ પ્રયાણ કર્યું. હું ત્યાં પહોંચ્યો. આચાર્ય વોશિંગ્ટને મને પૂછ્યું તેના જવાબમાં હું કયા પ્રદેશમાં રહું છું તે પણ ન જાણતી શક્યો. આચાર્યે યોડાક વિચાર કર્યા બાદ મને દાખલ કર્યો. મને એક વર્ષ માટે ખેતરમાં કામ કરવા મૂક્યો. રાતના વખતે મારે રાત્રિશાળામાં બાજવાનું હતું.

ટરકેલનો બપોલો જોઈને હું તો અંનર્ધ ગયો. ત્યાંનાં મોટાં મકાનો મારે માટે જિંદગીમાં પહેલીજ વખત હતાં. કેટલું આશ્ચર્યમય !

હું આ સમયમાં નથી જોતો તે મારા મનને મનાવતાં મને ખુદ મહેનત પડી. મને મન બીક રહેતી હતી હું ક્યાંક આ સમસ્યામાંથી જાગી તો નહિ જાઉં ! પહેલી રાતે હું ‘બ્યારે

પચારીમાં સ્ત્રોત ત્યારે નીચે અને ઉપર પાથરવા તથા ઓઢવાનું મારા શરીરને કંઈ વિચિત્ર લાગતું હતું. રાતે બારેક વાગે કોઈ શુદ્ધપતિ જેવા અમલદાર અંદર આવ્યા અને મારું ઓઢવાનું ખેંચી લઈને મને રાતે પહેરવાનું ખમીસ, દાંતિયો, બ્રશ, દાંત સાફ કરવાનું બ્રશ, વગેરે સંબંધે પ્રશ્નો પૂછ્યા. મને તેમાંથી કોઈ વસ્તુનો કહી શકાય તેવો પરિચય જ નહોતો. તેણે મને ઉઠાડ્યો અને હું સાતેય લુગડાં પહેરીને સ્ત્રોત હતો તે જોઈને મારા કોલર, નેકટાઈ, ખમીસ બધું ઉતારાવ્યું અને કહ્યું: 'સતી વખતે આ બધું પહેરવાની જરૂર નથી.' મારે ગળે આ વાત ન બિતરી, પણ મેં તેમનું કહેવું માન્યું.

બીજી સવારે મેં મારી આસપાસ મારા હજારી જાતિના લોકોની અંદર કદી ન જોયેલી એવી પ્રવૃત્તિ જોઈ. એકેએક ગાયુસ કામમાં મશગુલ હતો, એટલું જ નહિ, પણ તેમાં તેનું ચિત્ત પરોવયતું દેખાતું હતું. એરણુ પર હથેડાના ધા, યત્રોના ધડધાટ, સુતારના હથેડાનું સંગીત ઓમારા કાન પર પડતાં લાગ્યાં. બે હુબપુષ્ટ ખચ્ચરો નવીન જાતનું હળ ખેંચી રહ્યા હતા. ક્યાંક નેપથોરો ચરી રહ્યા છે. ક્યાંક કારખાનામાં ઈંટ તૈયાર થઈ રહી છે. ક્યાંક વગોંની અંદર વિદ્યાર્થીઓ અધ્યાનપૂર્વક શિક્ષકને સાંભળી રહ્યા છે. દરેકનાં મુખ ઉપર નૂર છે. આ બધાંની અંદર તે અત્કારિક આકૃતિ ફરી રહી છે—બુકર ટી. વોશિંગ્ટન.

મારું નવજીવન અહીં શરૂ થયું. મેં પ્રતિજ્ઞા કરી કે અહીં જ પૂરું શિક્ષણ લઈને નીકળવું, નહીં તો અહીંયાં જ કબર કરવી. જ્યારે મિ. વોશિંગ્ટને પ્રાર્થનાને દિવસે વ્યાસપીક ઉપર બિમાર રહીને ઈશ્વર પાસેથી તેના આ કાર્ય માટે બળ અને પ્રેરણાની પ્રાર્થના કરી, ત્યારે મને ધડીભર તો એમ થયું કે હજારો જ ઈશ્વર બિતરીને આ પ્રાર્થનાનો જવાબ દેશે. હું ત્યાર પછી તો ઘણું ક્યોં છું. ઘણા દેશો જોયા છે. પણ આ બનાવ જેવી અસર કોઈ બનાવે મારા ઉપર નથી કરી.

આ મારી કેળવણીની સાથે મારે કેટલીક હાડમારીઓ તો ભોગવવાની હતી. માનસિક મૂંઝવણોની તો હું વાન જ નથી કરતો; જો કે તે માનસિક મૂંઝવણો પણ મારા શરીર પર સુહાં અમર કરી ગઈ હતી પણ બીજી મુશ્કેલીઓ પણ ઓછી નહોતી. શિયાળામાં મારી પાસે પહેરવાનાં પૂરાં કપડાં ન મળે. કપડાં બદલાવતી વખતે બીજી જોડ પાસે નહોતી. એટલે સોમવારે ધેચેલાં કપડાં પહેરીને હાજર થવાનું હોય ત્યારે આગલી રાતે તેને હું ધોઈ નાખતો, અને સવાર પહેલાં સુકાઈ જાય તો તેમ કરતો. એટલે રવિવારે સવારના નાસ્તામાં મોટે ભાગે મારું અંદર પહેરવાનું ખમીસ તો બીતું જ હોય. બીજું મારાથી ચાલ્યું તેમ નહોતું જ, સિવાય કે હું શાળા છોડીને બીજે કામે લાગું, પણ મારાથી એમ અને તેમ નહોતું. તેમ ન કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો હતો. હું મારા કામમાં એટલે એકનિષ્ઠ રહેતો કે ધીરે ધીરે હું સામાન્ય મજૂરમાંથી એક ટુકડીનો મુકાદમ, અને તેમાંથી તે સંજેનીવાડીના બ્યરસ્થાપકના હાથ નીચેના મદદગાર તરીકેની પદવીએ ચડ્યો.

મારા પહેલાના જીવનની બૂલો મને અત્યારે સમજતા લાગી. જે સમય મેં વ્યર્થ ગુમાવ્યો હતો, તેનું વળતર અત્યારે આપતા લાગ્યો. હું જ્યાં જાઉં ત્યાં બગલમાં એક ચોપડી રાખતો જાઉં અને વચ્ચે કાગળ પડતી ક્ષણેક્ષણે ઉપયોગ વાંચવામાં કરી લેતો. લાકડાંનું બરેલું ગાડું હાંકતાં હાંકતાં પણ હું ચોપડી વાંચતો. મિ. વોશિંગ્ટનના ધ્યાનની બદાર આ વસ્તુ ન રહી શકી. એકવાર વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ સમયનો સદુપયોગ કરવા સંબંધે વાત કરતાં કરતાં તેણે કહ્યું: "આપણામાં મેં મજૂરી કરતો એક જુવાન એવો છે કે જે જતે દહાડે સૌનું ધ્યાન ખેંચશે, કારણ કે તે તેના

અભ્યાસમાં તેમ જ કાગમાં બન્નેમાં સરખો જ તત્ત્વીન રહે છે.” મેં સાંભળ્યું. તે મારે વિષે કહે છે, એમ મને ખાતરી થઈ. બનિષ્યમાં હું જાધાનો ધ્યાન ખેંચનારો થઈશ એ વાતે મારામાં જવાબદારીનું ભાન કરાવ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૯૧ના સપ્ટેમ્બરમાં મારે ખાને સંસ્થાની તિજોરીમાં ૧૦૦ ડૉલર જમા થયા, અને હવે હું દિવસની શાળામાં દાખલ થવા માટે તૈયાર થઈ ગયો. પણ દુભાગ્યે હું ત્યારે જ માંદો પડ્યો, અને એ મહિનાની લાંબી માંદગીને અંતે હું હોસ્પિટલમાંથી બહાર નીકળ્યો, ત્યારે ડૉક્ટરનું વિધિ બરાબર ૧૦૦ ડૉલરનું હતું. મારી કમાણી ત્યાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

સંસ્કૃતિના નીચલા થરમાંથી ઉપલા થરમાં આવવા માટેનો આ દંડ હતો. ઘેર ઓછામાં ઓછાં કપડાંથી હું ચલાવતો. ત્યારે મારી તબિયતને કંઈ નહોતું થતું, કારણ કે શરીર નાનપણથી જ એ રીતે ટેવાયેલું હતું. પણ હવે તબિયતને તુકસાન થવા લાગ્યું કારણ કે એક આઠવાડિયું સાતે ય કપડાં પહેરવાનાં હોય; બીજે આઠવાડિયે વળી થોડાંક કપડાં ન પણ હોય. આ રીતે. ટેવમાં અનિયમિતતા ઊભી થવા લાગી. મારી લાકડાની ઝૂંપડીમાં મને એજ પ્રકારનાં હવાપ્રકાશ મળ્યાં કરતાં. અહીં મારી—આરણ્યાવાજો ઓરડો હોવાને કારણે તેમાં ઓછાવત્તા હવાપ્રકાશ આવ્યા કરે. અગવડોથી ટેવાયા પછી સગવડોમાં જવામાં પણ કેટલીય તકલીફ છે, અને કેટલાય તેમાં હેરાન થઈ જાય છે.

ઘેર થોડાં અઠવાડિયાં હવાફેર માટે ગયો. પાછો આવ્યો ત્યારે પૈસા ન હોવાને કારણે ફરી દિવસના મજૂરી વિભાગમાં અને રાતે શાળામાં જવાનો ક્રમ ચાલુ થયો. આ વખતે હું છાપખાનાના ધંધામાં પડ્યો. આમાં મેં અસાધારણ પ્રગતિ કરી. છ મહિનામાં તો હું બીબાં ગોઠવનારો થઈ ગયો. અને એટલા સમયમાં મારે ખાતે દિવસની શાળામાં દાખલ થવા જેટલી રકમ જમા થઈ ગઈ.

પણ હજુ મારા નસીબમાં દિવસની શાળા નહોતી. મારા પિતાનો કાગળ આવ્યો: “જો જીવતાં મારું મોહું એક વાર જોવું હોય તો એકદમ ઘેર આવી જા !” હું ગયો. થોડા જ દિવસમાં મારા પિતા મરણ પામ્યા—૧૮૯૩ના જુનની ૨૭મી તારીખે.

ફરી ભણવાની જાંધી આશાનો જાણે નાશ થયો. મારા પર આવી પડેલા બોખાને સહન કરવાનો જ માર્ગ મારે માટે હતો. મેં નિશાળનો પોપાક દૂર કર્યો, અને ખેતરમાં કામે લાગી ગયો, તથા પિતાનું બાકી રહેલું ભણવાનું કામ પૂરું કરી નાખ્યું. માથા પર મારે દેવું હતું, એટલે મેં નિશાળ ભણાવવી બંધ કરી. મને જો કે બહુ આવડતું નહિ. પણ જો આવડતું તે બરાબર ભણાવતો. કેટલુંક તો મને જરાય આવડતું નહિ.

જનાં અત્યારે મને વિચાર કરતાં લાગે છે કે મેં લોકોના લાભમાં કંઈક તો કર્યું. જો કે ટરકેજમાં હું ચોપડીઓમાંથી જલુ જ ઓછું રીપ્પ્યો હતો પણ આચાર્ય વૉશિંગ્ટનના અવારનવાર થતાં પ્રવચનોમાંથી મને ઘણું જાણવાનું મળ્યું. હું તે જલુ જ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો અને તેને મેં મારા હૃદયમાં સંઘરી મૂક્યાં હતાં. હવે તે હું બીજાને આપતો હતો. મને એમ લાગતું કે ટરકેજમાં જે સ્થાન વૉશિંગ્ટનનું છે, તે અહીં મારું છે. હું લોકોને તેમની જાંડીઓ ધીવાતું કહેતો. તેમના ધર દીકરાક રાખવાનું કહેતો. તે બધાં જલુ જ ગરીબ હતાં અને શાળા બંધ થઈ ત્યારે તે લોકો મને કોઈ પૈસા આપી શકે તેમ નહોતું. મેં તેમને કહ્યું કે તમે દાણા, કપાસીઆ, બટેટાં, કેળાં એવું જે કોઈ મહેનતાણુ બદલ આપી શકો તે હું લઈશ. આ એ લોકો આપી શકતા.

હું આ બધી 'પગાર' ગાડામાં ભરીને મારી માને ત્યાં લઈ જતો અને શિયાળા માટે તે કોઠાર ભરી રાખવામાં આવતો. હું એક ભલી ડોસ્તીને ત્યાં ગયો. તેણે કહ્યું :

“હું તો માડી કંઈ તને દઈ શકું તેમ નથી. પણ આ મારી બિલાડી છે, અને સારી છે, તને મારે રૂપ સેંટ આપવાના છે અને મારે તે આપવા છે. તે મારી છોકરીને કેવી બણાવી છે ? ! આનું કોઈ શિક્ષક નથી બણાવ્યું. સવારમાં ઊડીને મોડું સાફ કર્યો સિવાય તે બીજા કામ નથી કરતી.”

“બસે”, મેં કહ્યું: “હું બિલાડી લઈ જાઉં છું. આપણો હિસાબ ચૂકતો.”

બીજી એક બાઈએ કહ્યું: “તું આવે છે એમ ખબર પડી એટલે પહેલાં તો મેં મારું બધું ખાવાનું માંસ સંતાડી દીધું. પણ તને આવતો જોયો એટલે છોકરાને કહ્યું કે સંતાડેલું બધું માંસ બહાર કાઢો. છોકરાંને જે આવાં સુધારે તેને તો મારી પાસે હોય તેટલું બધું માંસ આપી દેવું જોઈએ.” આ બાઈ પાસેથી મને સવા મણુ માંસ મળ્યું.

બીજી એક ભલી બાઈએ પોતાની પાસેની સારામાં સારી ચીજ જે એક કાતર-હતી, તે મને આપવા માંડી. મેં તે લેવાની ના પાડી. તેણે પરાણે મારા ખીસામાં નાખી તેણે કહ્યું: “મારા છોકરાંને બણાવે તેને કંઈક તો આપવું જોઈએ.”

ત્રણ વરસ આ પ્રમાણે મેં નિશાળ ચલાવી—કેવળ મારા કુટુંબના પોષણ કરવાની દૃષ્ટિ રાખીને જ. પણ મારી માને આ ન રચ્યું. તેને તો મને બણાવવો જ હતો. આખરે તે ફરીવાર પરણી. એક જ કારણથી કે મને છૂટા કરી શકાય અને મારો અભ્યાસ ફરી પાછો ચાલુ કરી શકાય.

✖

મને ફરી બણવાની આશા ફળી અને હું પાછો ટસ્કેજમાં ગયો. લગભગ બધા ત્યાંના માણસો હું ટસ્કેજમાં હતો તે, ભૂલી ગયા હતા. હું ત્રણ વરસ બહાર હતો છતાં તે દરમિયાન ટસ્કેજ સંસ્થાનો મારા વર્ગનો અભ્યાસક્રમ હું ઘેર બેઠાં મારી મેળે કરતો હતો. મારી પરીક્ષા લેવામાં આવી અને સરાસરી ૯૩ ટકા માર્ક મેળવ્યા. ‘બ’ વર્ગના મધ્યમ વર્ગમાં મને દાખલ કરવામાં આવ્યો.

મારી આર્થિક સ્થિતિ તો પહેલાં જેવી જ હતી. પણ હવે મને તેમાંથી ઊગરવાની યુક્તિ આવકી હતી. છાપખાનાના કામમાં થોડો વખત આપવા છતાં હું રોજનો એક ઝોલર કમાઈ શકતો. અને વેકેશનમાં નિશાળ બણાવતો. આ રીતે એક વરસ સારી રીતે ચાલ્યું. ત્યાં મોટો બાઈ ટસ્કેજમાં દાખલ થયો. મારે તેને પણ થોડીક આર્થિક મદદ કરવી પડતી. આમાં થોડીક ઘટ બેકી ત્યાં, મારી બેન દાખલ થઈ. મારે માથે ત્રણગણો બોજો આવ્યો. પણ મેં બરાબર હંકાર્યો કર્યું. મારે અગાસ ખર્ચના બે છેડા મેળવવા શાળા-છવનની કેટલીય મનમોહનો ભોગ આપવો પડતો. એક રવિવારનો દિવસ મને બરાબર યાદ છે, કે જ્યારે આખી શાળા એક કોઈ મહાન ધર્માર્થનું પ્રવચન સાંભળી રહી હતી ત્યારે, હું મારા પાટલૂનમાં પડેલા મોટાં કાણાં ઉપર ચીંગડાં ચોંટાડી શકાય, એવો ઝુંદર તૈયાર કરતો હતો. ચીંગડાં દોરાથી સંધાય તેટલું નેટ પાટલૂનના કપડાનાં તાણાવાણામાં રાંધું નહોતું. કાણાવાળું પાટલૂન મેં જોડવા દિવસ પહેલું તે વખતની સ્થિતિની વાત હું નહિ કરું.

પણ આ બધા મુશ્કેલીના કામમાં પણ મારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો ઉત્સાહ રહેતો. આવો ઉત્સાહ મેં આ પહેલાં કદી નહિ અનુભવેલો. મને મનુષ્યજીવનમાં રહેલી યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિનું.

એવું જ યથાથં બાન થવા લાગ્યું. મને તે વખતે લાગતું, અને અત્યારે પણ લાગે છે કે શાળાના આચાર્ય વોશિંગ્ટનનું સાંજનું એક પ્રવચન સાંભળવા માટે આપવો પડતો સમય એ આખા વરસની મહેનત આગળ તો મામૂલી જ છે.

મારે સ્નાતક થવાને બે વરસ પાછી રહ્યાં ત્યારે મને મનમાં પ્રશ્ન થયો કે સ્નાતક થઈને મારે શું કરવું? વોશિંગ્ટનના પ્રવચનોથી મારા મનમાં એવું વચન હતું કે મારે માસથી પણ જેમને વધારે દુર્ભાગ્ય ભોગવવું પડે છે તેમને મદદ કરવી અને તે માટે ન્યાં વધારેમાં વધારે અધિકાર છે, ત્યાં જઈને પડવું. મારા પિતાએ મરણપથારીએ હેલ્થે હેલ્થે મને કહેલું: “બેટા, તું આપણા લોકોનો શિક્ષક થા, એમ હું ઇચ્છું છું. લોકોને તારી સેવાની જરૂર છે.” મને યાદ આવ્યું કે મેં તે વખતે મારા પિતાને તેમની આ ઇચ્છા પૂરી પાડવાનું વચન આપ્યું હતું. વોશિંગ્ટનના પ્રવચનોમાંથી પણ એવો જ ધ્વનિ ઊઠતો હતો: “ન્યાં સૌથી વધારે દારિદ્ર્ય ને અજ્ઞાન છે ત્યાં જઈને પડો. ત્યાં તમારી જરૂર છે, તમારી જાતનો ઝોલામાં ઝોલા વિચાર કરીને તમારું જીવન ત્યાં ખર્ચી નાખો.” આ બધા અધિકારવાળા પ્રદેશની મને ખબર હતી. ત્યાં હું જન્મ્યો હતો. ત્યાં હું રમઝો દરમિયાન શાળાઓ ચલાવતો.

ન્યોર્થિયા પ્રદેશમાં હું એકવાર શાળા ચલાવતો હતો ત્યારે હું એક કુટુંબમાં રહેતો હતો. તે કુટુંબમાં ૧૫ માણસો હતાં અને હું સોળમો મહેમાન હતો. બધાં એક જ ઓરડામાં રહેતાં, સૂતાં, રાંધતાં, ખાતાં પીતાં. સૂતાને વખતે ન્યાં સુધી ધરનાં બધાં બેસાં સૂઈ ન જાય ત્યાં સુધી હું પડીની બહાર ટહેલતો અને આકાશના તારાઓ જોવાની મગ લેતો. ત્યારે અંદર દીવાની મરજી દારતું તાપણું, ઉપર રાખ નાખીને હોલની નાખવામાં આવતું ત્યારે હું સમજ જતો કે હવે મારે ટંક સૂતા જવાનો વખત થયો સવારે બધા બેસાંઓ ઊઠીને કપડાં પહેરી લે ત્યાં સુધી મારે માથે ઝોટીને સૂઈ રહેવું પડતું. હું એવી જગ્યાએ સૂતો કે ન્યાં ભીંતમાં એક મોટી ચિત્રાડ હતી આ ચિત્રાડની પાસે મારું નાક રાખતો એટલે જોઈતી હવા મળી રહેતી. તે કુટુંબમાંની એક નાની છોકરી એકવાર રાત્રે પ્રાર્થના કરતાં ઈશ્વર પાસે એમ માગવા લાગી કે ‘હે ઈશ્વર, આજે તમારા દેવદૂતો રાત્રે અમારે ત્યાં આવે એમ કશે’. તેનો માનો બાઈ તરત જ આ પ્રાર્થનાની વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો: ‘તામમાં અક્ષય છે કે નહિ? આપણા ખાટલામાં પાંચ જાણુ તો બેમાં સૂએ છે, એમાં છઠું જાણુ ક્યાં સૂએ?’ હું આ બધી પરિસ્થિતિથી ટેવાઈ ગયો હતો. આખરે મેં આ દરિદ્ર પ્રાયણની સેવામાં મારું સર્વસ્વ અર્પણ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

મારા અભ્યાસના છેલ્લા વર્ષ દરમિયાન સનિશાળામાં શિક્ષક તરીકેની મને જગ્યા મળી. મારો આર્થિક બોલો આપી કંઈક હળવો થયો અને શાળાનું જીવન મને ખૂબ આનંદદાયી લાગ્યું. છેલ્લા વર્ષમાં મેં વક્તવ્યકળાની દરિદ્રાઈમાં મળતા ૨૫ ડોલરના ધનામ માટે પણ તૈયારી કરી. વોશિંગ્ટન અતારનવાર કહેતા કે ‘માણસ જોઈતું મૂકે છે, તેટલું જ મેળવે છે.’ મેં આ દરિદ્રાઈ માટે ૧૦૦ ડોલર જોટલી મહેનત કરી અને મને ધનામ મળ્યું.

મને ૨૨કેજમાં શિક્ષકની જગ્યા આપવાનું નક્કી થયું. મેં તેની ના પાડી. મેં તો નક્કો જ થઈ હતું કે મિસિસિપીના પ્રદેશમાં મારું કાર્ય શરૂ કરવું. વર્ષની મારી તપાસને અને આ પ્રદેશ ઉપર મારું ધ્યાન મોટું હતું. પણ ત્યાં હું તરત ન જઈ શક્યો. મારે ત્યાં જતા માટે પૈસાની જરૂર હતી એટલે મેં મારા એક મિત્રની શાળામાં શિક્ષક તરીકેનું કામ લીધું. ત્યાં ચાર વર્ષ

કામ કર્યું છતાં તે બધો વખત મારી નગર સમક્ષ એ મિસિસિપીનો પ્રદેશ જ હતો. હું મારા આ મિત્રની શાળામાં હતો. એ દરમિયાન ટસ્કેજીમાં જ સ્નાતક થયેલી એક કન્યા સાથે મેં લગ્ન કર્યાં. અને બન્ને સાથે કમાવા લાગ્યાં અને ત્યાં એક નાનું ઘર બાંધ્યું. અમારું પહેલું બાળક છ મહિના જીતે મરી ગયું.

મિસિસિપી પ્રદેશમાં શા માટે જવું બર્ષ એ તે વાન મારી પત્નીને ગળે ઉતારવામાં મને બે વર્ષ લાગ્યાં. આખરે મારી પત્ની મને હૃદયપૂર્વક સાથ આપવા તૈયાર થઈ અને એથી મારો માર્ગ સરળ થયો.

હું મારા ક્ષેત્ર તરફ જતા તૈયાર થઈ ગયો. મારી પત્નીની તબિયત તે વખતે સારી ન હોવાથી હું તેને ડોક્ટરની સંભાળ નીચે મૂકીને એકલો જાવો મારી પાસે જે કંઈ મૂકી હતી. તે ઘણીખરી હું મારી પત્ની માટે મૂકતો ગયો. મેં મારી સાથે મારી પત્નીની આછરીકલ લઈ લીધી હતી. નજીકના સેકમા નામના શહેરમાં પહોંચીને મારી પત્નીની સાછકલ વેચીને તેના પૈસાથી મેં મુસાફરી કરવાનું નકકી કર્યું હતું. સ્નોહિલ [Snow-Hill] થી હું સેકમા પહોંચ્યો, ત્યાં સાછકલ વેચવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ વેચાઈ નહિ. એટલે જોડવા પૈસા ખીસામાં હતા તેટલાની ટીકીટ લઈને આગળ ચલ્યો. મિસિસિપી પ્રાન્તમાં હજી થોડેક પહોંચ્યો ત્યાં ખીસાં ખાલી થયાં. એક નાના શહેરમાં હું પહોંચ્યો. ત્યાં કોઈ ધર્મશાળા નહોતી તેમ કોઈ સતવાસો રહેતા દે તેમ નહોતું. એક જૂનું અવારુ પંડિયેર હતું તેમાં રાત પડી રહ્યો. સવારે ઊઠીને સાછકલ પર બેસીને હાંડી મૂકી. ઊઠીકાનો રસ્તો સાવ વગડાકે અને નિર્જન હતો. હું ઊઠીકા પહોંચું તે પહેલાં જ રસ્તામાં સાછકલ તૂટી અને તે ખભે નાખીને પાટલૂન ઊંચું ચડાવીને મેં ચાલવા માંડ્યું. રસ્તામાં મને એક જીવાન મળ્યો. તેણે મને એક ઘડિયળના બદલામાં મારી સાછકલના ગોળમાંથી મને મુક્ત કર્યો.

x

પહેલાં વેકેશનમાં હું આ ઊઠીકા ગામે શાળા ચલાવતો ત્યારે ત્યાંની શાળાનો આચાર્ય હું મારી જાતે જ નીમાયકો હતો. જો હું રાત્રની કેળવણીખાતાની પરીક્ષા આપું તો મને થોડાક પગાર મળે તેમ હતું અને એ પગાર મને મારી નવી શાળા ઊભી કરવામાં મદદ કરનાર થઈ પડે એ આશાએ મેં પરીક્ષા આપવાનો નિર્ણય કર્યો. આ પરીક્ષા ઉપર મારી અને ટસ્કેજીની આજીવનો આધાર હતો એટલું જ નહિ, લોકોનો વિશ્વાસ બેસવાનો આધાર પણ આના ઉપર હતો. એટલે કે મારી બચિબની યોજનાનો આધાર આ પરીક્ષા ઉપર હતો. એટલે બ્યારે હું પરીક્ષા આપવા ગયો ત્યારે હું મનમાંથી ધ્રુવતો હતો. પણ પરીક્ષા સાવ સહેલી હતી. હું પસાર થયો અને મારો પગાર બંધાયો.

જે નિશાળનું મકાન અત્યાર સુધી વપરાતું તે એલું પંડિયેર થઈ ગયું હતું કે, તેમાં હોકરને બાણવવાં એમાં તેમનાં જીવનું જ જોખમ હતું. મારો વિચાર ધર્મના મંદિરના મકાનમાં શાળા ચલાવવાનો થયો. પણ ધર્મશુરુએ રત્ન ન આપી એટલે પહેલે દિવસે તો એક ચોકના ઝાડ નીચે નિશાળ ચલાવી. થોડા વખત પછી એક કાગચણાકે ઝૂંપડું ઊંચું કર્યું અને આગાં આખો શિયાળો શાળા ચાલી. આ ઝૂંપડામાં ટાઢ કે વરસાદ કંઈ પણ સહન કરવાની શક્તિ નહોતી. શિયાળાનો ઠંડો પવન તો ઉપરથી, નીચેથી, બાજુથી અને ખૂણેથી - બધેથી વાતો હતો.

અમે નીચે તો ગાર કરી લીધી પણ તેમાં એક બીજી મુશ્કેલી આવી. વરસાદની ઋતુમાં અંદર પાણી ભરતું અને કાદવ થતો. મારા હાથ નીચેની બે શિક્ષિકાઓ તો આ પાણીના તળાવમાં ટેવણ પર ઊભી ઊભી શીખવતી અને હોકરનાં પાણીમાં લગભગ ગોઠણ સુધી ઊભાં ઊભાં

શીખતાં. હું તો છોકરાંઓની સાથે પાણીમાં જ ઊભો ઊભો જ શીખવતો. અમે નીચે પાણી જવા માટે કાણા તો પાડ્યાં પણ ઉપરથી પાણીની જેટલી આવક હતી તેટલી નિકાસ નીચેથી ન હતી. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ જાનને આ વખતમાં સારી રીતે હેરાન થયા. પણ મારા હૃદયમાં તો આનંદ અને ઉત્સાહ હતો કારણ કે મને મારું જીવનકાર્ય ગળી ગયું હતું.

હું આ પ્રદેશમાં સાવ અનુસર્યો, કહો કે પરદેશી હતો એટલે તેમને મારા પર વિશ્વાસ નહોતો. જ્યાં મને અહીં આવીને પડવાનો હેતુ જુદી જુદી રીતે પૂછ્યા માંડ્યા શાળાના આશ્રય-દાતાઓની પહેલી બેઠકમાં ૭૫ સેન્ટનો ફાળો થયો. તે રકમ મને સાચવવા સોંપાઈ. બે જ દિવસમાં તે આશ્રયદાતાઓમાંથી એક જણ આવ્યો અને મારી પાસેથી તે રકમ પાછી માગી. મેં શંકાથી તે પાછી આપી. આ રકમ કોની પાસે રહે તે સંજોગે તે લોકોમાં ઝઘડો થયો. આખરે ઊંડીકા ગામના એક ગોરા ગૃહસ્થને આ રકમ સાચવવા સોંપાઈ. મેં તો શાળાના ફંડ માટે પ્રયાસ કર્યો અને દસ ઝંઘરનો ફાળો બેગો કર્યો. આ ફાળો મેં તેમને જ સોંપી દીધો. તરત જ તેમણે તે ફાળો મને પાછો સાચવવા આપ્યો એટલું જ નહિ, પણ પેલો ૭૫ સેન્ટનો ફાળો પણ મને તેઓ સોંપી ગયા. આ પછી તેમણે મારી પ્રમાણિકતા વિશે કદી શંકા કરી નથી.

મારી પત્ની હતુ આલાખામાં જ હતી. તે ઉપરાઉપરી અહીં મારી પાસે આવવા મારે કાગળો લખતી હતી. મેં તેને અહીંની બધી મુશ્કેલીઓ જણાવી, પણ તે તો મક્કમ જ રહી અને માનાકુસમાં રહેવા માટે આવી પહોંચી. અમે એક ઓરડી બાંડે રાખી. તેમાં એક ખાટો બે ખુરશી, એક રાંધવાનો પાટીઓ-એટલાં સાધન વસાવ્યાં ને ઘર માંડ્યું. રાંધવાનું કાગ હું કરતો. મારી પત્ની શહેરમાં ઉછરેલી હતી એટલે તેને હતુ તે ફાવતું નહિ. અમે કોઈ દિવસ આલાખામાંની અમારી શુદ્ધ સગવડની સાથે અહીં મિસિસિપીની સ્થિતિ સરખાવતાં નહિ. અમે તો અમારી પાસે જે હતું તે પાલ્કી શકાય તેટલો લાભ ઉઠાવતા હતા.

પહેલાં તો અમારે જે નવી ઔદ્યોગિક અને શિક્ષણ માટેની શાળા ઊભી કરવી હતી તેને માટેની જમીન મેળવવાની મુશ્કેલી હતી. શાળાના આશ્રયદાતાઓને આ કામમાં વિશ્વાસ નહોતો. મેં તો મારા વિચાર વ્યવહારમાં મૂકવાની શરૂઆત કરી દીધી. એક મકાનનો કાગમાત્ર ખરીદી લીધો અને ચર્ચવાર્ડમાં તે ભર્યો અને તેમાંથી એકઠાં વગેરે બનાવવાનું શરૂ કરી દીધું. ઉત્સાહ કોઈ પણ રીતે ટકાવી રાખવો; એમાં છૂટકો નહોતો. આખરે જમીન ખરીદાઈ અને મકાન બંધાવા લાગ્યું. બધાને લાગ્યું કે કંઈક નવું શરૂ થાય છે. એ જ વરસને આતે હું અમારી નવી શાળાના વિશ્વસ્તોને (Trustees) બહુ સારું પરિણામ બતાવી શક્યો. અહેવાલમાં યોરોડક ભાગ આ રહ્યો:

“અમને મકાન મળ્યું કે તરત જ છોકરાંઓની ભરતી થવા લાગી. થોડા જ વખતમાં સંખ્યા ૨૦૦ની થઈ. એક પછી એક, શિક્ષકોની સાત સુધીની સંખ્યા થઈ. ત્રણ મહિના પછી અમારી સ્થિતિ બધાનક થઈ. શિક્ષકોને આપવાનો પગાર ન મળે. શિક્ષકોને વીશીનો ખર્ચ આપવાના પણ પૈસા નહોતાં! શિયાળો આવ્યો આં અમારા મકાનમાં કોઈ રીતે ઠંડી સામે બચાવ તેમ નહોતું. વરસાદ પણ ધપરામાંથી સારી રીતે પડતો હતો. કેટલાય શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ માંદા પડી ગયા. મારે કહેવું જોઈએ કે જે અમારામાં અમારાં કામોની સ્પષ્ટ રૂપરેખા તથા તેમાં અખૂટ શ્રદ્ધા ન હોત તો અમે આટલેથી જ વાગી ગયા હોત.

આ બધા વખત દરમિયાન હું લોકોને અમારા કામમાં રસ ઉત્પન્ન થાય તે માટે મથતો હતો. હું બારણે બારણે આ માટે બઢતો. હું મંદિર મંદિર બની વ યો. તો ઘેરા પર બેસતો રોજ પાંચ-દસ માર્શિય ભટકી આવીને પાછો સવારમાં નિરાળના કામે લાગી જતો. આ તપસ્યાને

અંતે મેં ૧૬૦૦ ડૉલર એકઠા કર્યા. આ રકમથી પણ અમને ધણી રાહત મળી. ૪૦ એકર જમીન ખરીદી અને મોટા મકાન માટેના કાટમાલ ખરીદી. ન્યૂયૉર્ક અને ખોસ્ટનમાંથી થોડાક વિશ્વસ્તોએ અમને મદદ કરી. ઉપરાંત થોડાક મિત્રોએ પણ ફાળો આપ્યો અને અમારું વરસ અમે પૂરું કરી શક્યા. આ યુદ્ધ આકરું હતું તો ય તેમાં મને આનંદ હતો. દુનિયા જે તમારી પાસે માગે છે તે તમે આપી રહ્યા છો, એનું બાન ગમે તેવા કટોકટીના પ્રસંગે પણ ઉત્સાહદાયક જ થાય છે.

ગયા ઓક્ટોબરમાં એક સેન્ટની પણ મૂડી વગર અમે ખુદશામાં શાળા શરૂ કરી અને વરસને અંતે મિસિસિપી રાજ્યના કાયદા અનુસાર હકો ભોગવતી, ૨૨૫ વિદ્યાર્થીઓ અને સાત શિક્ષકોવાળી અને કુલ ૪૦૦૦ ડૉલરની સ્થાવર મિલકતવાળી શાળા અમે સ્થાપી શક્યા. ૪૦૦ એકર-જમીન શહેરથી એક માઈલને અંતરે ખેતીવાડી કામ માટે અમે મેળવી શક્યા. એક-બે માળનું ભગભગ ૨૦૦૦ ડૉલરનું મકાન પણ અમે ઊભું કરી શક્યા.

પણ આટલા ઉપરથી જ તમે અમારી સફળતાનું માપ નહિ કાઢો. બહારથી ન માપી શકાય એવું પણ કેટલુંક કામ આ વરસમાં થયું હતું. વરસમાં પહેલાં અહીં મંદિને એક વાર જ ધાર્મિક પ્રાર્થના વગેરે થતું અને તે પણ તે દિવસે ગાનું, નાચવું, ફૂલવું ને જરાક પાડવા-એ જ આખા દિવસનો ક્રમ હતો. બાકીના ૨૯ દિવસ તો એવી રીતે બધા ગાળતા કે કોઈ પણ સહૃદયી માણસનું દિલ તે જોઈને કે સાંભળીને દુઃખાય. જુનાનીયાઓ એક બાજુ મંદિરમાં પ્રાર્થના ચાલતી હોય ત્યારે તેના જ ફળિયામાં જુગાર રમતા હોય. અચાન, વહેમો, વ્યસનો અને અનીતિ બધે ય બર્થો હતા; અને થોડાક ખરા અંતઃકરણથી મથતા ખ્રિસ્તી સ્ત્રીપુરુષોના પ્રયત્ન તેમાં ફળીભૂત થઈ શકતા નહોતા. હું એમ નથી કહેતો કે આ બધાં અનિષ્ટો હવે દૂર થઈ ગયાં છે. પણ એટલું તો કહી શકું છું કે તેનો પ્રવાહ હવે આગળ વહેતો અટક્યો છે, કાંતિ શરૂ થઈ છે અને આ પ્રગણે અમારું કામ વેગમાં ચાલશે તો તે અનિષ્ટો જડમૂળથી ઊખડી જશે."

આ વર્ષ દરમિયાન સોડાએ જ ૧૦૦૦ ડૉલર અમારી મદદ માટે એકઠા કરી આપ્યા. આ પહેલાં આનો દસમો ભાગ પણ કદી તેમણે કેળવણી પાઠ્ય કાર્યો નહોતો. બીજો વરસે ૧૧ શિક્ષકો થયા અને ૪૦૦ વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવામાં આવ્યા. ૧૦,૦૦૦ ડૉલરનું અમારું વાર્ષિક અંદાજપત્ર થયું. આ ત્રીજા વર્ષમાં એટલે કે આઠ વર્ષમાં અમે પંદર શિક્ષકો રાખ્યા છે. ૧૫,૦૦૦ ડૉલરનું અમારું અંદાજપત્ર છે. આ બધા ખર્ચને માટે જ ફંડ કરીને પૂરું કરવાનું છે. અમારી મિલકત અત્યારે ૧૦,૦૦૦ ડૉલરની છે અને તેના ઉપર એક વિશ્વસ્ત મંડળ (Board of Trustees) દેખરેખ રાખે છે.

ન્યાં સુધી મારી આસપાસ હજુ કેટલુંક કામ પડ્યું છે ત્યાં સુધી મેં કંઈક કહ્યું છે, એમ હું નથી માની શકતો. મારી પાસે સાધનો નથી એટલે હું બધે પહોંચી શક્યો નથી. પણ મનુષ્યને વધારે સારો મનુષ્ય બનાવવાના મારા પ્રયત્નોથી મને સંતોષ છે. આ સંસ્થા ઊભી કરવામાં મેં ખૂબ સફળ કયું છે તો પણ હું એમ નથી માનતો કે મેં મોટો ત્યાગ કર્યો છે. આ તો એક ઉમદા તક છે. જેટલો વધારે ત્યાગ કરશે તેટલી વધારે સારી તક તમને મળશે. હું જે કંઈ સફળતા મેળવી શક્યો છું, તેમાં મારા પ્રયત્ન કરતાં પણ મારી પત્નીની નિવેદ્યબુદ્ધિને વગરે યશ મળવો જોઈએ. હું પોતે જે કંઈ અહીં મિસિસિપી પ્રાંતમાં કામ કરી શક્યો છું તેનો પહેલો યશ મારી માતાને અને બીજો મારા જીવનનો સર્વવ્યાપી જીવંત આદર્શ ગણું તેની વ્યક્તિ પુકર દી. વોશિંગ્ટનને.

સમત્વનાં સ્વરૂપ :

[બૈજિક સમાનતા, સમીકરણ, સૂત્ર]

શ્રી. મોહનલાલ પંચોળી

૧

હરકોઈ ગણતરીને સર્વસામાન્ય સ્વરૂપમાં રજૂ કરવી, એવી અનેક ગણતરીઓનું પૃથક્કરણ કરવું, અને પછી તેમાંથી મળેલાં પરિણામોની તુલના કરવી, એ ત્રણ ક્રિયાઓ સમૂહ એ બૈજિક ગણતરીના પાયારૂપ છે. તુલનામાંથી સમાનતા કે અસમાનતા એ બે સ્વરૂપો બિનાં થાય છે. ઘણીખરી ગણતરીમાં સમાનતાના સ્વરૂપની જ દૃષ્ટિએ વિચારણા થાય છે. કવચિત અસમાનતાની દૃષ્ટિએ વિચારણા થાય છે. સમાનતાને વધારે વિશાળ દૃષ્ટિએ ઉપયોગ થાય છે. તેથી સમત્વનાં બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપોનો પ્રાથમિક વિચાર અને સાચો ખ્યાલ શિક્ષકોએ જાણી લેવો જોઈએ.

$$(અ) ૫ (૬ + ૨) = ૫૬ + ૧૦$$

$$(બ) ૫ (૬ - ૫) = ૫૬ - ૫૫$$

$$(ક) ૬ (૫ + ૫) = ૫૬ + ૫૬$$

ઉપરની ત્રણેય સમાનતામાં ડાબી બાજુએ આવેલી ખીછ સંખ્યાને કૌંસ છોડી સાફ રૂપ કરવાથી તેની જમણી બાજુ મળે છે. એ સમાનતામાં જમણી બાજુ ડાબી બાજુ ઉપર, અથવા ડાબી બાજુ જમણી બાજુ ઉપર આધાર રાખે છે. એક બાજુ જાણતા હોઈએ તો તેની ઉપરથી ખીછ બાજુ તૈયાર કરી શકીએ છીએ. એ સમાનતા સાપેક્ષ છે, સ્વતંત્ર નથી.

(અ)માં બંને બાજુએ ક્ષાની ગમે તે એકસરખી કિંમત લાગુ પાડવાથી; (બ)માં બંને બાજુએ ક્ષ તેમ જ યની ગમે તે એકસરખી કિંમત લાગુ પાડવાથી; (ક)માં બંને બાજુએ ક્ષ, અ, બની ગમે તે એક સરખી કિંમત લાગુ પાડવાથી તેમની સમાનતામાં સમીકરણ શુદ્ધ કરવાના સિદ્ધાંતોને આધારે કોઈ પણ અસાત ખીજની સ્વતંત્ર કિંમતનો નિર્ણય કરી શકાતો નથી. છતાં એ સમાનતા બૈજિક સ્વરૂપે ભૂમિતિની સર્વોગસમતા [Congruency] જેવી છે, એવી સમાનતાના બંને પક્ષો સર્વ અંગે સમાન છે, કારણ કે તેમાં વપરાયેલ બાંજોનો ગમે તે કિંમત લેવા છતાં સમત્વ કાયમ રહે છે. એ લાક્ષણિક ગુણને લીધે એવી સમાનતામાં બંને પક્ષોની વચ્ચે = આ ચિહ્નને બદલે \equiv આ ચિહ્ન વાપરવાની પ્રથા સ્વીકારવી જોઈએ. બ્યારે કોઈ પણ સિદ્ધાંતનાં પરિણામોની તુલના નિર્વિશેષ હોય ત્યારે એ સમત્વ સર્વ પ્રકારે કે સર્વોગ હોય છે. તેથી તેવી સમાનતાની વચ્ચે [ભૂમિતિની માફક] \equiv આવું ચિહ્ન મૂકવું જોઈએ.

$$૧. (૧) ૩ અ બ \equiv ૩ અ \times ૩ બ, (૨) ૩ (૨ ક્ષ) ૨ \equiv ક્ષ ૨$$

$$(૩) ૩ (૨ ન - ૪) \times ૧ \equiv ૮ (૧ - ૨)$$

આ ત્રણેય બૈજિક સર્વોગસમાનતા ગણતરીની ક્રિયાના પરિણામસ્થાંક છે. તેમાં ડાબી બાજુને સાચી માત્રાને જમણી બાજુમાં ઘટતો ફેરફાર કરો. બૈજિક સર્વોગસમત્વનો આ એક સાદા સાદો પ્રકાર છે.

૨. (૧) $અ^૨ - બ^૨ \equiv (અ + બ) (અ - બ)$ હોય, તો તે ઉપરથી

$$(અ) ૬^૨ - ૯ \equiv () ()$$

$$(આ) ૧૨^૨ - ૪૬^૨ \equiv () ()$$

$$(ઇ) (અ + ૪) (અ - ૪) \equiv ?$$

$$(ઈ) (૨અ - ૩) (૨અ + ૩) \equiv ?$$

ઐત્તિક સૈદ્ધાંતિક સમત્વના આ સ્વરૂપ વિશે શાળામાં જરાયે ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નથી. આ દૃષ્ટિનો જેને લાક્ષણિક ખ્યાલ હોય તેને ગુણાકાર, ભાગાકાર, અને અવયવના સર્વસામાન્ય સ્વરૂપનો, અને તેમનાં પરિણામોનો વિશાળ દૃષ્ટિએ ઉપયોગ કરતાં સહજ આવડે છે. અલગત ઐત્તિક સર્વાંગસમાનતાનો ખ્યાલ દૃઢ કરાવવા માટેનાં ઉદાહરણોની યોજના ઉપર જ એ દૃષ્ટિગિંદુના શિક્ષણનો આધાર છે. જેમકે:

$$૩. (૧) (અ + બ) ૬ \equiv અ ૬ + બ ૬$$

$$(૨) (અ - બ) ૬ \equiv અ ૬ - બ ૬$$

નો ઉપયોગ કરીને નીચેની ગણતરીઓ કરી જતાવો.

$$(અ) ૨૦\frac{૨}{૩} \times ૧૨$$

$$(ઇ) ૯\frac{૨}{૩} \times ૩૬$$

$$(આ) ૧૨\frac{૨}{૩} \times \frac{૨}{૩}$$

$$(ઈ) ૧૫\frac{૨}{૩} \times \frac{૨}{૩}$$

૨

$$૫ (૬ + ૨) = ૯૬ - ૨$$

એ સમાનતામાં ડાબી બાજુનું સરળ રૂપ કરવાથી તેની જમણી બાજુ તૈયાર થએલી નથી. એવી સમાનતામાં એકે ૫ બાજુ બીજી બાજુ ઉપર આધાર રાખતી નથી, નિરપેક્ષ છે, સ્વતંત્ર છે. એવી સમાનતામાં ૬ ની ગમે તે કિંમત દાખલ કરવાથી એમાંનું સમત્વ કાયમ રહેતું નથી; માટે એવી સમાનતામાં સમાએલ અવ્યક્ત રાશિની કિંમત સમીકરણ શુદ્ધ કરવાના સિદ્ધાંતોને આધારે શોધી શકાય છે.

$$\text{જેમકે } ૫૬ + ૧૦ = ૯૬ - ૨$$

$$\text{પર્યાંતર કરીને, } ૧૨ = ૪૬$$

$$\therefore ૬ = ૩ થાય.$$

એ રીતે $૫ (૬ + ૨) = ૯૬ - ૨$ એ સમાનતામાં માત્ર ૬ = ૩ હોય, ત્યારે જ તેમનું સમત્વ કાયમ રહે છે. ૬ ની એ સિવાય બીજી કોઈપણ કિંમત લેવાથી તેમાં સમત્વ જણાતું-રહેતું નથી.

સમત્વનાં આ બંને સ્વરૂપોમાં એતું પહેલું સ્વરૂપ નિર્વિશેષ, સર્વ પ્રકારે, સર્વાંગ કે સૈદ્ધાંતિક સમાનતા દર્શાવે છે. બીજું સ્વરૂપ સવિશેષ છે, એટલે એક વિશેષ પ્રસંગની જ સમાનતા દર્શાવે છે. આ લાક્ષણિક ભેદને લીધે જ સમત્વનાં એ બંને સ્વરૂપો માટે જુદાં જુદાં ચિહ્નો યોજવાં જોઈએ.

સમત્વના પહેલા સ્વરૂપને ઐત્તિક સમાનતા અને બીજા સ્વરૂપને સમીકરણને નામે ઓળખવામાં આવે છે. સમીકરણનું સમત્વ ભૂમિતિના સમક્ષેત્ર [equivalency]માં સમાએલ

સમત્વ જેવું છે. આ બંને સ્વરૂપો વચ્ચેનો ભેદ પારખવા, અને તેમનાં સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ મળે એટલા માટે યોડાંક એ બંને પ્રકારનાં સેળમેળ ઉદાહરણોનો સમૂહ યોજાવો જોઈએ. એ ઉપરથી એમાંનું પ્રત્યેક ઉદાહરણ કયા પ્રકારના સમત્વને ધારણ કરે છે, તેનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ મળે છે.

૩.

૧ કોઈ પણ કાટખૂણ ચોખૂણની (૧) પરિમિતિની ગણતરી કરવાના, તેમ જ (૨) તેનું ક્ષેત્રમાપ નક્કી કરવાનો સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંત યોજાશે.

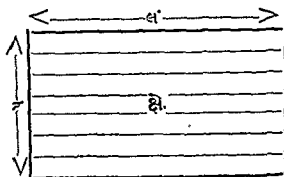
લંબાઈ = ૬ એકમ

પહોળાઈ = ૫ એકમ

પરિમિતિ = ૫ એકમ

ક્ષેત્રમાપ = ક્ષે. ચો. એકમ ૬૫ એ.

તો ક્ષે. = ૬૫ ચો. એકમ ગણાય;

તેની સામેની બાજુઓ સરખી હોવાથી, તેની હદ કરનારી ચારેય બાજુનું એકંદર માપ પરિમિતિ ગણાય છે.

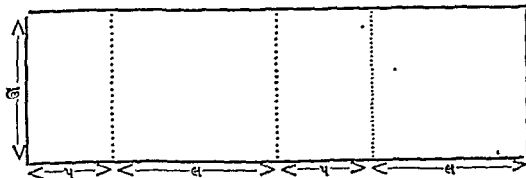
∴ $p = (૬ + ૫ + ૬ + ૫)$ એકમ

„ = $૨૬ + ૨૫$

„ = $૨(૬ + ૫)$ એકમ ગણાય.

૨. ચોરસની ચારેય દીવાલોનું એકંદર ચોરસમાપ કાઢવાનો સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંત યોજાશે.

ચારેય દિવાલોને એક સીધી હારમાં મૂકીએ તો એક કાટખૂણ ચોખૂણ બને છે. તેની લંબાઈ એ ચારેય દીવાલોની એકંદર લંબાઈ જોડાલી છે. તેનું માપ ઉપરના દિસાણ પ્રમાણે

$૨(૬ + ૫)$ એકમ છે. એ મોટા કા. ચો. ની પહોળાઈ, તે ચોરસની લંબાઈ બરાબર છે. તેથી એ ચારેય દીવાલનું એકંદર ચોરસમાપ = $૨જો(૬ + ૫)$ ચો. એકમ ગણાય. તેમાં ચોરસમાપ

બદલે છે એ બીજા લઘુએ તો એ ચારેય દીવાલોનાં ચોરસમાપને શોધવાનો સામાન્ય સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે લખાય:

$$સે = ૨ જી (ક + ૫)$$

એ રીતે ગણતરીના સર્વસામાન્ય નિયમો બીજાસંખ્યા વડે સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં લખી ખતાવવામાં આવેલ હોય, તેવા બૈજનિક સામાન્ય સ્વરૂપને સૂત્ર કહે છે, એટલે સૂત્ર એ પશુ સમત્વનું એક વિકારી (variable) સ્વરૂપ છે. તેની સમતા દર્શાવનાર ચિહ્નની ડાબી બાજુને સૂત્રનો વિષય કહેવામાં આવે છે, અને એ ચિહ્નથી જમણી બાજુને સૂત્રનું ફલ કહેવાય છે.

નોંધ: સૂત્રનિર્દેશમાં બીજાનો ઉપયોગ કરવા માટે અમુક નિશ્ચિત શરતો સ્વીકાર કરીએ તો યશી સરળતા થાય અને સ્વૈરવિદ્યારની અધારૂધી દૂર થાય.

(૧) સૂત્રના ફલને નિર્માણ કરનાર પરિમાણોને બદલે વપરાએલ બીજા ગૂંચરાતી લિપિમાં દર્શાવવા.

(૨) સૂત્રના વિષયનો નિર્દેશ કરનાર પરિમાણને બદલે વપરાએલ બીજાને દેવનાગરી લિપિમાં દર્શાવવા.

અલખત સૂત્રયોજના, સમત્વના સિદ્ધાંતના આધારે થાય છે છતાં તેનું સમત્વ બૈજનિક સમાનતા કે સમીકરણમાં સમાએલ સમત્વ જેવું તો નથી જ. એમની વચ્ચેના તારતમ્યનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું જરૂર છે.

[૧] સૂત્રના વિષયમાં એક જ પરિમાણસૂચક એક જ બીજા વપરાયેલ છે, ત્યારે બૈજનિક સમાનતા તેમ જ સમીકરણમાં ડાબી બાજુએ એક કે વધારે પરિમાણો સૂચવનાર એક કે વધારે બીજાએ એક વાર કે વધારે વાર સુધી વપરાયેલાં હોય છે.

[૨] સૂત્રનું ફળ તેનાં અંગો—પદો (terms) કે અવયવો (factors)—ના સ્વરૂપમાં યોગ્યએલ હોય છે. તેમાં એક કરતાં વધારે પરિમાણો એકથી વધારે વાર યોગ્યએલાં હોય છે, ત્યારે સમત્વનાં પદેલાં જે સ્વરૂપોમાં જમણી બાજુ માફક જ ડાબી બાજુ યોગ્યએલી હોય છે.

[૩] બૈજનિક સમાનતામાં ડાબી બાજુમાં સૂચવેલી ક્રિયાના પરિણામસ્વરૂપે જમણી બાજુ તૈયાર થએલી હોય છે.

સમીકરણમાં ડાબી કે જમણી બાજુ એકબીજાથી નિરપેક્ષ છે.

ત્યારે સૂત્રનો વિષય તેના ફલમાં સમાએલ પરિમાણોની કિંમત પ્રમાણે બદલાય છે—વિકાર પામે છે. સૂત્રનો વિષય તેના ફલથી નિરપેક્ષ—સ્વતંત્ર નથી; સાપેક્ષ છે તેથી સૂત્રને વિકારી સમાનતા કહેલી છે.

ટૂંકામાં સૂત્રમાં બૈજનિક સમાનતા જેવું નિર્વિશેષ સમત્વ નથી, તેમ જ સમીકરણ જેવું વૈશેષિક સમત્વ પશુ નથી. પશુ એમાં તો યોજિત સમત્વ છે.

૪

૧. જે સ્થળ વચ્ચે ૨૭૦ ફૂટનું અંતર (અ) હોય અને તેટલું અંતર એક મોટર

(૧) ૬ સેકંડમાં પસાર કરી જાય, (૨) ૪ ફી સેકંડમાં પસાર કરી જાય, (૩) ૨ સેકંડમાં અ ૬ ફૂટનું અંતર કાપે તો.

(અ) દર સેકન્ડે ગતિ કેટલી ગણાય ?

(બ) તે ઉપરથી દર કલાકે ગતિ કેટલી ગણાય ?

(૧) (અ) દર સેકન્ડે મોટરની ગતિ = $૨૭૦ \text{ ફૂટ} \div ૬ = ૪૫ \text{ ફૂટ}$

તે ઉપરથી (બ) દર કલાકે મોટરની ગતિ = $\frac{૪૫ \times \cancel{૬૦} \times \cancel{૬૦}}{\cancel{૬૦} \times \cancel{૬૦}} \text{ મા.} = ૪૫ \times \boxed{\frac{૧૫}{૨૨}} \text{ મા.}$

(૨) (અ) દર સેકન્ડે મોટરની ગતિ = $૨૭૦ \text{ ફૂટ} \div ૪\frac{૨}{૩} = ૬૦ \text{ ફૂટ}$

તે ઉપરથી (બ) દર કલાકે મોટરની ગતિ = $\frac{૬૦ \times \cancel{૬૦} \times \cancel{૬૦}}{\cancel{૬૦} \times \cancel{૬૦}} \text{ મા.}$
 $= ૬૦ \times \boxed{\frac{૧૫}{૨૨}} \text{ માઈલ}$

(૩) જો તે મોટર ૬ સેકન્ડમાં ૨૫ ફૂટનું અંતર કાપે, તો તેની દર સેકન્ડે ગતિ $\frac{૨૫}{૬}$ ફૂટ ગણાય.

તે ઉપરથી (બ) દર કલાકે મોટરની ગતિ = $\frac{૨૫}{૬} \text{ ફૂટ} \times \frac{\cancel{૬૦} \times \cancel{૬૦}}{\cancel{૬૦} \times \cancel{૬૦}}$
 $= \frac{૨૫}{૬} \times \boxed{\frac{૧૫}{૨૨}} \text{ મા.}$

અર્થાત દર કલાકે ગતિ $\frac{૧૫}{૨૨} \frac{૨૫}{૬}$ માઈલ ગણાય.

તેમાં દર કલાકે ગતિ (માઈલમાં) = ૫ માઈલ તો તેનું સ્વરૂપ = $\frac{૨૫}{૬} \times \frac{૧૫}{૨૨}$ તૈયાર થાય.

રેલ્વે ગાડીમાં મુસાફરી કરનારો મુસાફર પોતાની ગાડી કેટલા માઈલની ગતિથી મુસાફરી કરી રહેલ છે તેનો નિર્ણય આ સૂત્રને આધારે ઘણી સરળતાથી કરી શકે છે.

જો રીલે ૬ સેકન્ડમાં ૨૫ ફૂટનું અંતર જાણવામાં આવે, તો તે ઉપરથી દર કલાકે ૫ માઈલની કિંમત જાણી શકાય છે. અર્થાત્ ૫ સ્વરૂપમાં ૫, ૨૫, ૬ માં ૫ પરિમાણોમાંથી કોઈ પણ બે પરિમાણો જાણતા હોઈએ તો તે ઉપરથી આપણે ત્રીજા પરિમાણનો નિર્ણય કરી શકીએ છીએ.

જુદાં જુદાં એકં સરખી પરિસ્થિતિવાળાં અનેક પરિણામોનો તુલનામાંથી મળી આવતું સગત આવણું સર્વસામાન્ય નિયમ યોજવાને યેરણા કરે છે. બધા જ રાષ્ટ્રીય વિધેયોના સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંતો ધણુંખરું આ પદ્ધતિએ જ સૌથી પહેલાં તૈયાર થાય છે. એ સર્વસામાન્ય નિયમોમાં

સમાજેલ પરિમાણોને બદલે બીજાંરોપણ કરવાથી એ નિયમ-સિદ્ધાંત-સૂત્રરૂપે સરળતાથી રજૂ કરી શકાય છે. એ પ્રમાણે આપેલા સિદ્ધાંતને સૂત્ર રૂપે તૈયાર કરવાની પદ્ધતિને સૂત્રસિદ્ધિ કહે છે.

નૈસર્ગિક સિદ્ધાંતની શોધખોળ કરવાનો પ્રદેશ ભૌતિક કે રસાયન વિદ્યામાં સમાયેલો છે, પણ એવા નિશ્ચિત સિદ્ધાંતોના વિવરણ ઉપરથી સૂત્રયોજના કે સૂત્રસિદ્ધિ કરવાનું કામ ગણિતશાસ્ત્રનું છે.

૨. દરિયાની સપાટીથી જા કૂટની જાયાઈના મિનારા ઉપરથી $\sqrt{\frac{3}{2}} \text{ જા}$ ગાઈલના અંતર

સુધી દૃષ્ટિમર્યાદા ગણાય છે.

તો (૧) ૫૪ કૂટની જાયાઈએથી કેટલે દૂર સુધી નજર પહોંચશે ?

(૨) ૧૫૦ કૂટની જાયાઈથી કેટલા માઈલ દૂર નજર પહોંચશે ?

(૧) આપેલા સૂત્રમાં જા = ૫૪ મૂકવાની વિધિ કરીએ, તો દૃષ્ટિમર્યાદા $\sqrt{\frac{3}{2} \times ૫૪}$

$$= \sqrt{૮૧} = ૯ \text{ માઈલ જવાબ.}$$

(૨) તે જ સૂત્રમાં જો જા = ૧૫૦ ફૂટ દાખલ કરવાની વિધિ કરીએ, તો દૃષ્ટિમર્યાદા =

$$\sqrt{\frac{૩ \times ૧૫૦}{૨}} = \sqrt{૨૨૫} = ૧૫ \text{ માઈલ જવાબ.}$$

કોઈ પણ સૂત્ર સિદ્ધ સ્થિતિમાં આપેલું હોય, અને તેમાં એક સિવાયના અંગોની કિંમત જાણતા હોઈએ તો તે ઉપરથી બાકીના પરિમાણોની કિંમત જાણવી એ સૂત્રનો સરળ સમીકરણ તરીકે ઉપયોગ કરવાની એક રીત છે. એ રીતે ગણતરી કરવાની રીતને સૂત્રવિધિ કહે છે. બીજગણિતના શિક્ષણના પ્રારંભના સમયમાં સૂત્રવિધિનો અભ્યાસ કરવાનું પગથીઈ ભરવું જોઈએ. સૂત્રસિદ્ધિ કે તેથી જોડાતું તેમ જ સૂત્રમાં વિષયાંતર એ બે સ્વરૂપે એ વિષયનું શિક્ષણ બીજગણિતના શિક્ષણના બીજા વર્ષમાં આપવાની યોજના કરવી જોઈએ.

બીજગણિતના શિક્ષણનો પ્રારંભ સૂત્રથી કરવો કે સમીકરણથી કરવો એ વિવાદિત પ્રશ્નનો નિર્ણય અતિદાસિક વિકાસની દૃષ્ટિએ કરીએ, તો આ લેખમાળાનો ક્રમ વધારે વાસ્તવિક ગણાશે. જો કે માત્ર જૂની કિંમત કાઢવાની પદ્ધતિથી શરૂઆત કરવાના મતવાળા સૂત્રથી પ્રારંભને આમલ ધરાવે છે; છતાં મને તો એ બંને માર્ગમાં સમીકરણ પછી સૂત્ર એ ક્રમ વધારે વાસ્તવિક અને સરળ લાગે છે, તેથી મેં તે માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો છે.*

નમૂનાનો પાઠ

શિક્ષક : શ્રી. પી. ડી. વ્યાસ

સામાન્ય હેતુ : ભૌગોલિક જ્ઞાનદ્વારા વ્યવહારિક જ્ઞાન આપવાનો

ધોરણ ૬ઠું (દાંધરૂઢ)

વિશેષ હેતુ : વ્યવહારોપયોગી ચીજ-ખીજ-સોદું

સમય : ૪૦ મિનિટ

સાધન : ખીજ-સોદું, કાચી ધાતુ, સિદ્ધપદાર્થ : સોદું, પોલાદ, વગેરે

તા. ૭-૧૧-૩૬

પાઠના મુદ્દા

શિક્ષણશૈલી

આરંભ :

પૂર્વ જ્ઞાનની કસોટી અને
વર્ગની તૈયારી

ઉપયોગી ચીજો સંબંધી વાતચીત કરી ધાતુઓમાં સૌથી
વધારે ઉપયોગી કઈ ધાતુ છે તે કઠાવવું. (સોદું) આ ધાતુ વહેવારમાં
કેટલા કેટલા ઉપયોગમાં આવે છે તે પ્રશ્નો પૂછી વિદ્યાર્થીઓને
તેમના અનુભવોનો ખ્યાલ કરાવવો.

રજૂઆત :

આજે આપણે એ ધાતુ કેવી રીતે અને ખીજ કયા કયા
ઉપયોગમાં લઈએ છીએ તે વિશે વાતચીત કરીશું.

મુખ્ય વિષય :

1. સોદાની કોઈ ચીજ જતાવી
તેનો પછીની હકીકત સાથે
સંબંધ જોડવો.

આ ધાતુમાંથી જનાવેલી કોઈ ચીજ—જરી, કમાન, ધડિયાળનો
પટો, અથવા ધરના સર-સામાનની કોઈ ચીજ—ખતાવી પ્રશ્ન
કરવો કે આ જ રૂપમાં આ ધાતુ જમીનમાંથી ખોદી કાઢવામાં
આવે છે કે ખીજ કોઈ રૂપમાં ? આખા વર્ગની ખાતરી માટે
કાચી ધાતુ (ઝોર)નો નમૂનો જતાવી તેનું નિરીક્ષણ કરવા
દેવું અને કાચી ધાતુ અને સિદ્ધ પદાર્થ વચ્ચેનો તફાવત
સ્પષ્ટ થવા દેવો.

[સોદાની બઢીનું મોટા પ્રમાણમાં દોરણું ચિત્ર શિક્ષકે
પ્રદર્શિત કરવું. વિભાગો તરફ ધ્યાન દોરી મિત્રશ્રુ
અને પીગજેલા રસ અલગ પડે છે તે તેમાંથી જતાવવું]

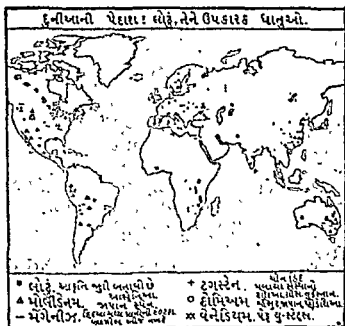
2. કાચી ધાતુ-સોદા પથ્થરમાંથી
સોદું કાઢવાની રીતની સમજ.

સોદા પથ્થરમાંથી સોદું કાઢી લેવા માટે જૂનો (પથ્થર),
કાલસો અને સોદા પથ્થરનો બૂકો એક બઢીમાં નાખવામાં આવે
છે અને પુષ્કળ ગરમી આપી સોદાનો પીગજેલો અલગ થયેલો
રસ કેવી રીતે સોદાની બઢીમાંથી બહાર માટીની નળીઓમાં
લઈ જવામાં આવે છે, અને ૧ફે. અને ૨ફે ના પ્રમાણથી
મિત્રશ્રુ તૈયાર કરવામાં આવે છે તે સમજાવવું.

3. મિત્રશ્રુનો ખ્યાલ

शिक्षणशैली

જે દેશોમાં આવી કાચી ધાતુ વધારે પ્રમાણમાં મળી આવે તે દેશ તેને લગતી ચીજો પણ વધારે પ્રમાણમાં બનાવે. આ ખનીજ અને જમીન તળનો સંબંધ જોડવો. સામાન્ય રીતે કઠણ ખડકોના પ્રદેશમાં વિશેષ મળી આવે. દુનિયાન્ય નકશા [આકૃતિ ૧] ગાંધી લોઢું કયા કયા પ્રદેશોમાં નીકળે છે તે તરફ ધ્યાન દોરવું.

આકૃતિ ૧: દુનિયાના લોકાત્મી પેદાશના પ્રદેશો

[આ દેશોની યાદી કાળા પાટિયા પર કરવી.

૧. અગત્યના દેશો : ભોટાની પેદાશ

- જા. (૧) યુનાઇટેડ રોટરીસ
(૨) જર્મની
(૩) ફ્રાન્સ
(૪) ગ્રેટબ્રિટન

घ रशिया, स्पेन, स्वीडन, हिंद वगैरे.

इतिशाना आपेक्षा नक्षाना भोप्यामां तेमनी पासे
ते शायतनी नोषे कुरावनी, अगत्यना दैशाना
नाम नोधाववां.]

પાઠના મુદ્દા

શિક્ષણશૈલી

૫. લોહું-ખનીજની પેદાશનો આક્ર

પુનઃલેડ	ફેરોલેડ	અન્ય
૭૬૦ લાખ.	૨૪૦ લાખ.	
પુનઃલેડ	ફેરોલેડ	અન્ય
૨૧૦ લાખ.	૧૮૦ લાખ.	૨૧૦ લાખ.

૨૧૦ લાખ. ૧૮૦ લાખ. ૨૧૦ લાખ. લોહું, ફેરોલેડ, અન્ય
મુખ્ય દેશોની નીચે ૨૦માં લોક-પોલાઈ.

અમની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સમાજે
પ્રીયુત શાલાલામાં આણંદજી નાવલ
તરફથી સવિનય સન્નિધિ ભેટ.

આકૃતિ ૨

હિનાના લોહું ઉત્પન્ન કરનારા અગત્યના દેશો-પ્રમાણ સાથે

હવે આકૃતિ ૩ ધ્યાનપૂર્વક તપાસો. આમાંના કેટલાક અગત્યના પ્રદેશો કેટલું લોહું ઉત્પન્ન કરે છે તેનો અહીં ખ્યાલ આપ્યો છે; જુઓ, કયા દેશો કેટલા પ્રમાણમાં લોહું ઉત્પન્ન કરે છે? નોંધ કરો. આવો આક્ર તમે આંકડા ઉપરથી દોરી શકશો!

૬. આપણા દેશની નીચળ અને તેને લગતા પ્રદેશો

આપણા દેશમાં (નકશામાં જતાવી) આ પ્રમાણે છે. આકૃતિ ૪ આ નકશામાં પ્રદેશો જણાવ્યા છે. કયા પ્રાંતોમાંથી તે નીકળે છે?

[કા. પા. ૫૨ અગત્યના પ્રદેશોની નોંધ કરવી.

૭. હિંદનો અત્યંત જાતલનરા નકશામાંથી અવલોકન કરાવી લોહાના નીચળના પ્રદેશો નોંધ-ધૂકમાં નોંધાવવા

૨. હિંદુસ્તાનની તે અગત્યમાં ધણી નખળી રચિત: ૨૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

૩. લોહાની પેદાશના પ્રદેશો: જંગલ, બિંદાર, ઓરિસા, મધ્ય પ્રાંતો, મદ્રાસ, તાતાનગર.]

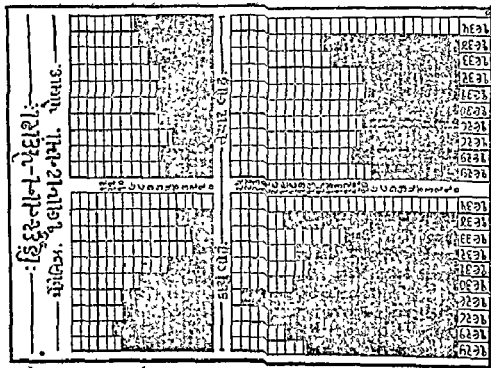
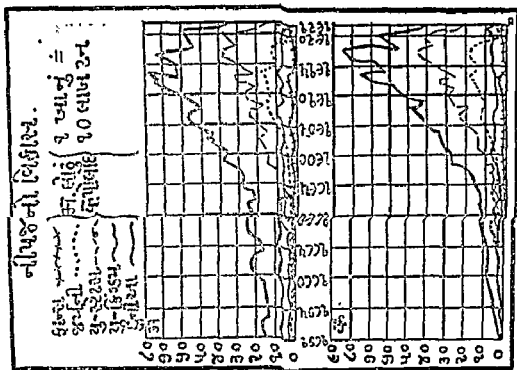
૮. દેશની લોહાની ખપત અને આયાત

આપણો દેશ પરદેશોથી ઘણા મોટા પ્રમાણમાં લોહું મંગાવે છે. શા કારણથી? આયાત માટે આપણને કયા દેશો અગત્યના છે?

૯. લોહાનો અન્ય ઉપયોગ

વળી આપણે લોહાની તૈયાર ગીન્ને બનાવવામાં પણ પછાત છીએ. સાખીતી આપો. બાળકોનું લક્ષ યંત્ર અને બીજી લોહાનો તરફ તરફનો સરસામાન દેશમાં આવે છે તેના તરફ દોરવું.

વળી એ જ ધાતુમાંથી જુદા જુદા પ્રકારનું લોહું બનાવવામાં આવે છે; તેમાં મેગ્નેઝિયમ, ટંગસ્ટન, ક્રોમિયમ એવી ધાતુઓ ઉપયોગમાં આવે છે. તેને વિશે બીજી વાર વાત કરીશું.

પાઠના મુદ્દા

શિક્ષણશૈલી

પુનરાવર્તન : સાક્ષ્ય

- (૧) આજના યુગમાં કઈ ધાતુ સૌથી વધારે ઉપયોગી થઈ પડી છે શા કારણથી વારુ ?
- (૨) એ ધાતુ હવે પછીથી જમીનમાંથી ન નીકળે તો શે ગેરલાભ થાય ?
- (૩) ધાતુની કુદરતી સ્થિતિ કેવા રૂપમાં હોય છે ?
- (૪) તેમાંથી તે કેવી રીતે જુદી પાડવામાં આવે છે ?
- (૫) જમીનતળ અને ધાતુને શો સંબંધ છે ?
- (૬) દુનિયામાં સૌથી વધારે અગત્યના કયા પ્રદેશો છે ?
- (૭) આ બાબતમાં આપણા દેશની શી સ્થિતિ છે ?
- (૮) આપણું તે બાબતમાં કેવું સ્થાન છે ?
- (૯) આપણા દેશમાં કયા પ્રાંતોમાં તે નીકળે છે ? પ્રમાણ શું છે ?
- (૧૦) શા માટે આપણે આશ્ચર્ય કરવી પડે છે ?
- (૧૧) તમે વેપારી બનો તો યંત્રો અને સોદાનું કયા દેશોમાંથી મંગાવવું અનુકૂળ થઈ પડે ? કયા માર્ગે ?

વર્ગવિસર્જન :

વ્યવસ્થાપૂર્વક વર્ગને રજા આપવી.

સૂચના : યોગ્ય સમયે બાળકોએ કરેલી નોંધ વર્ગમાં ફરતાં જોઈ લેવી. પછીથી તે ફરી પૂર્ણ રીતે સુધારી બૂલો તરફ ધ્યાન દોરવું.

TO ENSURE SUCCESS IN THE MATRICULATION EXAMINATION,
STUDY THE FOLLOWING BOOKS

WRITTEN BY

EXPERIENCED TEACHERS AND GREAT SCHOLARS.

1. New Course in General English by Prof. G. H. Kelkar, Prof. J. J. Nanavatty and T. P. Bagli ... 1 12 0
2. Revised Course in English Grammar and Composition by Principal H. I. Robertson and S. M. Mate ... 1 12 0
3. A Manual of English Grammar by S. V. Vasavada ... 1 8 0
4. Solutions of Geography Papers 1919-35 ... 1 2 0
5. Solutions of Algebra & Geometry Papers 1926-37 ... 1 0 0
6. Solutions of Algebra & Geometry Papers 1919-37 ... 1 10 0
7. Physics & Chemistry Papers 1927-37 ... 0 12 0
8. Solutions of General English Papers (1879-1937) by S. M. Gandhi & M. J. Shahani 1 12 0

THE EDUCATIONAL PUBLISHING CO., KARACHI

પુસ્તકપરિચય

Elementary Trigonometry for High Schools—By K. B. Tarkunde, B. Sc.—Price 8 As.

સરત શહેરની જુદીજુદી શાળાઓમાં શિક્ષણને અનુભવ પામેલા, વિદ્વાન શિક્ષકને હાથે લખાયેલું આ પુસ્તક વાંચવાની વિદ્યાર્થીવર્ગને તથા શિક્ષકવર્ગને બહામણ કરતાં અગત્ય ધણો આનંદ થાય છે. કર્તાની વિદ્વતા જોતાં જેવા પુસ્તકની આશા રાખીએ તેવું જ આ પુસ્તક છે, અને અમે ત્રીજે ને ચોટીક જુદીઓનો નિર્દેશ કરીએ છીએ તે બધિયમાં આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીવર્ગને વધારે ઉપયોગી થાય એટલા ખાતર જ છે.

(૧) આકૃતિનાં બીજાં વધારે એકસાઈ ભાગે છે. દાખલા તરીકે પૃષ્ઠ ૫૨, ૬૫, ૬૭, અને ૬૯ પરની આકૃતિઓ દેખીતી રીતે જ ખોટી છે.

(૨) કર્તાએ પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તે મુજબ છાપવાની ઉતાવળને લીધે જોડણીની ઘણી ક્ષમ્ય અને કેટલીક અક્ષમ્ય ભૂલો રહી જવા પામી છે.

(૩) કર્તાએ વિષયના વ્યવહારિક ભાગના થોડાક સહેલા નમૂના પણ શરૂઆતના ભાગમાં આપ્યા હોત તો વધારે સારું થાત.

(૪) પ્રકરણ છઠ્ઠામાં આપેલા જુદીજુદી જનના દાખલાઓ (Problems) નું જરા વધારે સવિસ્તર વર્ગીકરણ થાય તો ઘણું સારું.

(૫) પુસ્તકનું કદ જોતાં કિંમત અમને સહેજ વધારે પડતી લાગે છે. લગભગ આટલા જ કદના આ જ વિષયના એક બીજા પુસ્તકની કિંમત પાંચ આના છે.

મૂ.

A Text Book of General Science Parts I & II; Edited by K. G. Naik, M. A., D. Sc., F. I. C. & C. C. Shah M. Sc., Ph. D. & R. K. Trivedi M. Sc., D. Sc.

. સમર્થ લેખકોને હાથે લખાયેલી આ વિજ્ઞાનની પુસ્તિકાઓની શિક્ષકવર્ગને બહામણ કરતાં અગત્ય ધણો આનંદ થાય છે.

. આ પુસ્તિકાની અંદર આપેલી વિગતો એકસ અને બીજા અંગ્રેજી છતાં પણ સરળ છે. આ પુસ્તકો વાપરનાર શિક્ષકવર્ગને એટલી જ વિનંતિ છે કે આ પુસ્તકમાં આપેલી વિગતો વિદ્યાર્થીઓને ગોખાવીનેજ સંતોષ ન માનતાં પ્રે. નાયકે પ્રસ્તાવનામાં સૂચવ્યા મુજબ આમાંની વિગતો પ્રયોગોદારા વિદ્યાર્થી આગળ રજૂ કરી તેમનું જ્ઞાન સચોટ કરે.

લેખકોને સૂચના કરવાની કે બીજી આકૃતિમાં પુસ્તકની અંદર આપેલાં ચિત્રો વિશે પુસ્તકની અંદર જરા વધારે વિગતવાર સમજૂતી તેઓ આપે અને ચિત્રો યથાસ્થાને ગોઠવે. દાખલા તરીકે ભાગ બીજામાં પૃ. ૮૯ પર આપેલું ચિત્ર નં. ૫૯ ટેન્ટેલસ કપને લગતું નથી પણ નીચેની કંડિકામાં વર્ણવેલા આઈસીકલ પંખને લગતું છે. એ બાજતમાં તે કંડિકામાં નોંધ કરવાની જરૂર છે. એ જ કંડિકામાં વાલ્વનું કાર્ય કેવી રીતે થાય છે તેની પણ સહેજ સમજૂતી આપવાની જરૂર અમને લાગે છે. ટેન્ટેલસ કપનું ચિત્ર આપવાની પણ જરૂર છે અને હિંદુસ્તાનમાં તે ઝાસુદેવ પાલાને નામે ઓળખાય છે તે વિગત તથા તેનું કારણ આપ્યું હોત તો વિદ્યાર્થી વર્ગને માટે એ વિષય વધારે રસિક થાત.

અમને આશા છે કે યોગ્ય જ સમયમાં આ પુસ્તકોનું ગૂજરાતીમાં ભાષાંતર કરી માનુષ્યાધારા આ વિષય શીખવાની ઇચ્છા રાખનાર વિદ્યાર્થીઓને પણ સગવડ આપવામાં આવશે.

મૂ.

આપણા દેશનું રાજ્યજ્ઞાનધારણા બ્રિટિશ રાજ્યજ્ઞાનધારણા સાથે લેખક : નાનુભાઈ કું. દેશાઈ, એમ. એ., હેડમાસ્ટર, કોડે હાઈસ્કૂલ, કોડાદ.

રા. નાનુભાઈએ વિદ્યાર્થીઓ માટે એક નાની પુસ્તિકા લખી એમનું કાર્ય સરળ કરી આપ્યું આપણા દેશના ૧૯૩૫ના કાયદા મુજબ ધડાયેલા રાજ્યજ્ઞાનધારણા પર વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતો ધ્યાનમાં રાખી લખવું એ એક શિક્ષકને માટે કાયદો હોય છે; તેમાં વળી માધ્યમિક શાળામાં શીખતા વિદ્યાર્થીઓ માટે, ખાસ કરીને મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓ માટે પુસ્તિકા તૈયાર કરવી એ તો જોમને સ્વાનુભવ હોય તે જ સમજી શકે એમ છે. રા. નાનુભાઈ શિક્ષક હોવાથી પોતાનું કાર્ય પાર પાડી શક્યા છે એ વાતનો ઇન્કાર કરી શકાય એમ નથી, છતાં અત્રે જણાવવાની જરૂર છે કે જે વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે એ પુસ્તિકા તૈયાર કરવામાં આવી છે તેમની શક્તિને બહુ ઊંચો ખ્યાલ રાખીને તે લખવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. જ્ઞાનધારણાનાં અતિ સામાન્ય તત્ત્વો પણ વિદ્યાર્થીને જીવતાં વાર લાગે છે એ તો શીખવનાર શિક્ષક જ જાણે છે. વર્ગમાં સામાન્ય રાજસભાનું કે લોકસભાનું જ્ઞાનધારણા (Composition) સમજાવતાં પણ શિક્ષકને કેટલી તરફી લેવી પડે છે એની લેખકને માહિતી અને અનુભવ હોવા છતાં એમના લખાણમાં સરસતા અને સરળતાની ઊણપ જણાય છે. નવી આવૃત્તિમાં એ વ્યાખ્યા પર લક્ષ આપવામાં આવશે તો એ પુસ્તિકા વધારે ઉપયોગી થઈ પડવાનો સંભવ છે. વળી પરિશિષ્ટ જ અને વ માં દેશી રાજ્યો તરફથી જે સભ્યો મધ્યસ્થ (ફેડરલ) રાજસભામાં અને “ફેડરલ” લોકસભામાં બેસશે તેમની સંખ્યા, છેક નીચે જુદો કોડો પાડી, આપી હોત તો ઠીક યાત.

દુનિયાના ઔદ્યોગિક દેશો લેખકો : રા. જર્નાર્દન રામચંદ્ર જોગજેકર અને રા. કૃષ્ણલાલ ત્રિલુવનદાસ શેઠ.

જોગજેકર પર પુસ્તિકાઓ લખવા માટે આજ પહેલાં જણીના થયેલા લેખકો રા. જર્નાર્દન રામચંદ્ર જોગજેકર અને રા. કૃષ્ણલાલ ત્રિલુવનદાસ શેઠ સાર્વજનિક સોસાયટી હસ્તકની શાળાઓમાં અનુભવી શિક્ષકો છે. એમને જોગજેકરો વિષય હસ્તગત થયેલો છે અને લાંબા અનુભવ પછી એમની લખાણેલી પુસ્તિકાઓ વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી થઈ પડે એની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવી છે. નકશાઓ, ચિત્રો અને આકૃતિઓ એમની પુસ્તિકાઓનાં ખાસ લક્ષણો છે. પ્રસ્તુત પુસ્તિકામાં બહુ મળીને ૫૩ આકૃતિઓ છે. એમાં નકશા તથા ચિત્રોનો પણ સમાવેશ થાય છે. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જોતાં ઠીક છે પણ કેટલાંક ચિત્રો ખૂબ જ નાનાં છે અને જોઈએ તેવાં જોઈતાં નથી. વળી યોગ્ય રંગીન ચિત્રો આપવાની જરૂર જણાય છે તેમ જ કેટલાંક ચિત્રો વધારે મોટાં હોવાં જોઈએ. (દા. ત. જાપાનની વિશિષ્ટતા બતાવતું ચિત્ર કે રિવિયેરનું રજિયામણું શહેર નીસ). “દુનિયાના ઔદ્યોગિક દેશો”ની પુસ્તિકામાં આખી દુનિયાનો સારો મોટો નકશો કેમ નથી? વધી અમેરિકાનો પણ આખો નકશો હોય તો વધારે યોગ્ય નથી? નવી આવૃત્તિમાં એ વ્યાખ્યા પર લક્ષ અપાશે એવી આશા છે. જોગજેકરો વિષય એવો શુદ્ધ લાગે છે કે એને વિષય તરીકે ન ગણવા સુધીની વિદ્યાર્થીની તેમ જ શિક્ષકની ટૂંકી થઈ જાય છે. એ વિષયને રસપ્રદ બનાવવા ધણાં સાધનોની જરૂર રહે છે એ અનુભવી શિક્ષકશાસ્ત્રીને જ્ઞાત છે. એ વિષય અંગે રચનાં પુસ્તકોમાં ચિત્રો, આકૃતિઓ અને નકશાઓ સારા પ્રમાણમાં હોવાં જોઈએ એટલું જ બસ નથી પણ તે સુંદર, ચોખ્ખા, ને આંખે ઊડીને વળગે એવાં હોય ત્યારે જ વિદ્યાર્થી એ પુસ્તકોને

આડવા લેવાયા છે. સદરહુ લેખકોએ એ તત્વનો સારો ખ્યાલ રાખ્યો છે. ઝોમની પુસ્તિકાઓમાં ચિત્રોની સંખ્યા ઘણે દરજ્જે સારી રહી છે છતાં અનેક મોટાં ચિત્રોની, નકશાઓની આવશ્યકતા છે એ મુદ્દો લેખકો સ્વીકારશે એવી આશા છે.

• શાળાઓ માટે ઉપરનું પુસ્તક ધણું ઉપયોગી થઈ પડશે એ વિના સંકેતે કહેવું નોંધવું. સદરહુ લેખકોએ શિક્ષકોના લાભ માટે એક સચિપત્ર આપ્યું છે. એ લાગે છે. લેખકો અનુમતી હોવાથી અનેક નાનાં મોટાં પુસ્તકોનાં માહિતગાર હશે એટલે એમણે એવાં ઉપયોગી અંગ્રેજી-ગૂજરાતી પુસ્તકોનું એક સચિપત્ર આપ્યું હોય તો શિક્ષકવર્ગને લાભ થાય એમ છે.

હિંદુ રાજ્યખંધારણ લેખકો: રા. ધિ. જ. અક્કડ અને રા. મ. ઝી. નાયક

આપણા દેશના હાલના રાજ્યખંધારણ પર વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થઈ પડે એવી નાની નાની પુસ્તિકાઓ અનેક શિક્ષકગ્રંથોએ આજસુધીમાં લખી છે છતાં રા. અક્કડ તેમ જ રા. નાયકે તેમાં એક વધારો કર્યો છે તે આવકારપાત્ર છે. વિદ્યાર્થીઓને અને તેમાં ખાસ કરીને મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને રાજ્યખંધારણ એક તદ્દન નવીન વિષય છે અને તે સમજવા માટે સારું પુસ્તકોની જરૂર રહે છે. રા. ધિ. જ. અક્કડ તેમ જ રા. નાયકે વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએ લખવાનો પ્રયત્ન સફળ રીતે પાર પાડ્યો છે. એનું લખાણ ધણું જ વ્યવસ્થિત છે. બાપા વિદ્યાર્થીઓને માટે સરળ છે અને અક્ષર મોટા હોવાથી વાંચવા માટે સુગમ પડે છે. કેટલીક જાગ્યો જરા વધારે વિસ્તારથી સમજાવવાની જરૂર હતી. દા. ત. સીધી અને આડકતરી ચૂંટણી શું છે તે સવિસ્તર સમજાવવું નોંધવું હતું. વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ વિગતોથી કંટાળે છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખી લેખકોએ લખ્યું છે એ વાજબી છે પણ કેટલીક માહિતી, પરિશિષ્ટો વધારીને અપાઈ હોત તો વિદ્યાર્થીને કેટલીક વસ્તુઓનો જરા વધારે ચોખ્ખાવટથી ખ્યાલ આવત. નવી આદતિમાં એ પ્રમાણે વધારો કરવામાં આવશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

મુખર્જી ઇલાકા, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણી ખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતન શિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને માળાપ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખપત્ર —
દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

જો તમે ગ્રાહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લવાજમ •

• પત્રવ્યવહારનું સરનામું •

હિન્દમાં — રૂપિયા ૭

વ્યવસ્થાપક

બ્રહ્મદેશમાં — રૂપિયા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં — પાંચ શિલિંગ

દેસાઈ પોળ • સુરત

છાત્રાલયમાં છોકરાને શા માટે મોકલવો?

આજકાલ આપણા ગૂંજરાતમાં છાત્રાલયોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. આવા વધારાની પાછળ છાત્રાલય સંસ્થાનું કેળવણીવિષયક મહત્ત્વ વધ્યું છે એ કારણના કરતાં અનુકૂળતા લેનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી છે એમ કહેવું વધારે વાજબી ગણાય. માધ્યમિક શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પોતાના છોકરાઓને તૈયાર કરવાની વૃત્તિ ગૂંજરાતનાં માળાપોમાં થઈ છે. આ એક શુભ ચિહ્ન છે, પરંતુ છાત્રાલયમાં રહેનારા વિદ્યાર્થીઓનાં માળાપો એવી મળતી સગવડોથી સંતુષ્ટ રહેતાં હોય અથવા તો પોતાના છોકરાઓને છાત્રાલયના વસવાટથી લાભ થતો હોય તેવું માનનારાઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી મળી શકે. જેમને માથે છાત્રાલયો અલાવવાનો ભાર આવી પડ્યો હોય છે તેવા સંચાલકો અને ગૃહપતિઓને પૂછવાથી પણ માલૂમ પડે છે કે એમને એ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓના માળાપોથી સંતોષ નથી થયો હોતો. માળાપને પૂછવાથી એમ માલૂમ પડે છે કે જે પ્રકારની કેળવણીની તેમણે કદવના કરી હોય છે તે પ્રકારની કેળવણી બહુ જ અદ્યપાંશે પોતાના બાળકને મળે છે ગૃહપતિઓની દ્રવિયાદ એવી હોય છે કે પોતાના વિદ્યાર્થીઓના માળાપોને એમને પૂરો સહકાર મળતો નથી અને પોતે કરેલા કામની અસર વિદ્યાર્થીઓ ઘેર જઈને પ.છ આવે છે ત્યારે જૂંસારી ગયેલી હોય છે. આ બંને ઉત્તરો આપણને એ બતાવે છે કે છાત્રાલય સંસ્થા સંબંધે માળાપોનો અને ગૃહપતિઓનો ખ્યાલ ઘણી વખત અધૂરો અને ઘણી વખત ખોટો પણ હોય છે.

છાત્રાલય સંસ્થાનો જન્મ ગમે તે કારણે થયો હોય પરંતુ આજે એણે કેળવણીની સંસ્થાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. શાળાના પાંચ કલાકના સમય દરમિયાન જે બૌદ્ધિક શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓ લઈ રહ્યા હોય છે તેની પૂર્તિ રૂપે વિદ્યાર્થીજીવનના બીજા પાસાઓનો વિકાસ કરવાનું કામ છાત્રાલય સંસ્થાએ લાઇ ધરવા માંડ્યું છે. આમ કરવામાં ગૃહપતિઓએ માગપિતાના ક્ષેત્રને પોતાનું બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. આવા પ્રયત્નો અનિવાર્ય હતા. શિક્ષણની શાળા વિદ્યાર્થીને જોઈતો ખોરાક પૂરી પાડતી ન હતી. જીવનના તમામ ક્ષેત્રોનો સમન્વય કરવાનું શાળાને માટે અશક્ય હતું. સામાન્ય માળાપ કેળવણીની સાચી વિચારણા કરી શકતા ન હતા. એવે વખતે જ બરાબર છાત્રાલય સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી. જગતાની કેળવણીની ભૂખ ઊધડી હતી અને કેળવણી માટે શહેરમાં ગયા વિના ચાલે તેમ ન હતું. ગામડાંઓ અને નાના શહેરોના છોકરાઓનો પ્રવાહ મોટાં મોટાં શહેરો તરફ ધસવા લાગ્યો. રહેવાની અને જમવા વગેરેની સગવડ અનિવાર્ય થઈ પડી. બુદ્ધી બુદ્ધી કોમના ધનાઢ્યોએ ધન વડે પોતાની કોમની સેવા કરવાનો આ સારો મોકો શોધ્યો. પરિણામે કોમી છાત્રાલય પોતાનું સ્થાન મેળવતું ગયું. તેમ વળી સાર્વજનિક છાત્રાલયો પણ વધવા લાગ્યાં. આજે હવે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે છાત્રાલયોની સગવડોના કરતાં એની કેળવણી તરફ માળાપોનું અને ગૃહપતિઓનું વધારે લક્ષ્ય દોરાયું છે.

પોતાના છોકરાઓને છાત્રાલયમાં મોકલતી વખતે એટલા માટે જ માળાપોએ કેળવણીનો વિચાર વધારે પ્રમાણમાં કરવાનો રહે. છાત્રાલયોને પોતાની શાળા હોય તેવું તો હજી બહુ જૂનું કાળ છે,

એટલે છાત્રાલયનો વિચાર આજે તો કેવળ છાત્રાલય સંસ્થા સાથે સંકળાયેલો છે. જે વાતાવરણ ધરમાં કે શરીરમાં ન મળે તે વાતાવરણ બહુનાર વિદ્યાર્થીને છાત્રાલયમાં મળી શકે. શિક્ષણને ઉપકારક એવી સંસ્કારિતા છાત્રાલયમાં સરળતાથી જોવી કરી શકાય છે. જે માળાપો છાત્રાલયનો લાભ પોતાના છોકરાઓને અપાવવા ઇચ્છતા હોય તેમણે શિક્ષણના વાતાવરણની અને સંસ્કારિતાની તક શોધવી જરૂરી છે. વિદ્યાર્થીજીવનમાં જ આરિત્ય-ધડતરનો પાયો નંખાય છે. એવા આરિત્યધડતર વિદ્યાર્થીજીવનમાં તમામ પાસાઓનો સુમેળપૂર્વક વિકાસ થવો જોઈએ. શિક્ષણની શાળાઓ તો બુદ્ધિવિકાસનું જ વધારે પ્રમાણમાં ધ્યાન રાખે છે. વિદ્યાર્થીને બુદ્ધિ ઉપરાંત શરીર છે, લાગણીઓ છે અને મન પણ છે. એ બધાના સુયોગ્ય વિકાસ માટે છાત્રાલય સંસ્થા જ સંગીન કામ કરી શકે. અલગત શિક્ષણની સંસ્થા સાથે તેને મેળ મેળવવાનો રહે જ છે. છાત્રાલય અને શાળાની પ્રવૃત્તિઓને આજે બંને છે તેમ બેદરદી રીતે વિભાગી નાખવામાં આવે તો તો વિદ્યાર્થીનું જીવન પણ તેને નુકસાન થાય તેવી રીતે કટકા ઘર્ષ થાય. જીવનના સમગ્ર વિકાસ માટે જરૂરિયાત પ્રમાણે શિક્ષણસંસ્થાઓને બન્ને જૂદી જૂદી કરવામાં આવે પરંતુ વિદ્યાર્થીનું પોતાનું જીવન એક સળંગસૂત્ર વસ્તુ છે એ કદી ભૂલાઈ જવું ન જોઈએ. ધર અને શાળા આવી જતનો સુસંયોગ સાધી શક્યા નથી. એવો વખત આવવાને હજી વાર છે. ત્યારે તો છાત્રાલય સંસ્થા એ કામ કરીને સમાજ પાસે આદર્શ ધરનો પદાર્થ પાઠ રજૂ કરી શકે છે. માળાપોએ સમજી લેવું ઘટે કે છાત્રાલય સંસ્થા અપૂર્ણ ધરને સ્થાને પૂર્ણતા પર જ જવાનો પ્રયત્ન કરવું વધારે સાચું ધર માત્ર છે આ દૃષ્ટિથી જોનાર માળાપોની સંખ્યા વધતી જશે તેમ છાત્રાલય સંસ્થાનું કામ વધારે સરળ બનતું જશે.

અને છાત્રાલયના સંચાલકોએ પણ તેઓ આજે જુએ છે તેના કરતા જૂદી જ નજરે સામાન્ય ધરો તરફ અને માળાપો તરફ જોવું પડશે. આજના માતૃપિતા અજ્ઞાન કે અધૂરું જ્ઞાનવાળા છે એ વાત સાચી છે. જીવતા રહેવા માટે અનેક પ્રકારની આર્થિક આંટીધૂંટીઓમાંથી તેમને પસાર થવાનું હોવાથી તેમની પાસે વખત નથી એ વાત પણ સાચી; પરંતુ છાત્રાલયના સંચાલકોએ તેટલા જ કારણે તેમનો દોષ કાઢીને કોઈ પણ પ્રકારનો ખોટો બચાવ કરવાની જરૂર નથી. કેળવણીના કામમાં પડેલા સૌ કોઈ લોકોએ એ સમજી લેવું જરૂરનું છે કે જે પરિસ્થિતિ અને જે સંયોગો છે તે જ આપણી શિક્ષણ સંસ્થાઓની ભૂમિકા બને છે. ભૂમિકાને અવગણીને કેઈ પ્રકારનું ચિત્રામણ શક્ય નથી. આજે આ વાત ગૃહપતિઓને પક્ષે પણ વિસારાઈ ગઈ છે. સંસ્કારનો અર્થ માત્ર બૌદ્ધિક વિકાસ પૂરતો જ સમજવાનો નથી. આજના દેખાતા અસહકારમાંથી સહકાર જન્માવી શકનાર ગૃહપતિ શિક્ષણની દિશામાં સાચી રીતે આવે છે તેમ સમજવું. છોકરાઓને છાત્રાલયમાં મોકલતી વખતે માળાપોએ અને સ્વીકારતી વખતે ગૃહપતિઓએ આ દૃષ્ટિને પોતાની નજર સમક્ષ રાખવાની જરૂર છે.

—હરભાઈ ત્રિવેદી

[૨]

બાળકો માટે

આપણે આપણા માટે બહુ યાચીએ છીએ. આપણી સગવડો, આનંદ ને મજા માટે પૈસા ખર્ચતાં પાછું વાળી જોતાં નથી, છતાં આપણાં પ્યારા બાળકોનો કંઈએ વિચાર કરતા નથી. મોટાં ચહેલાં બાળકોને આપણે જ્યારે મંદબુદ્ધિનાં, ઝોછી આવડતનાં, શરમાળ, ચોરડાં, રખડેલાં, ગંદાં,

કલ્યાણી, નામદ ને આયત્તાં જોઈએ છીએ ત્યારે આપણું ખાતું-પીતું બળી જાય છે. તેમની કુળવધૂ તરફ ખર્ચાતા પૈસાનું પાણી થતું આપણને લાગે છે. તેમને સુધારવા આપણે ફાંફાં મારીએ છીએ ને વધુ તો શિક્ષકોને ત્યાં ખાનગી અભ્યાસ માટે મોકલી દેવાનો એક રસ્તો આપણને હાથ લાગે છે. બાળકો પ્રત્યે આપણી ફરજના અધૂરા ખ્યાલનું આ પરિણામ છે.

આપણને લખવાવાંચવા સારાં ટેબલપુરથી જોઈએ. ઉપર ટેબલ-કલોથ, સારાં હોલરવેન્સીસ ને ખડીઓ જોઈએ. બાળકોને કંઈ નહિ. ઉધું ધાલી વાંચવા-લખવા બૂમ બરાડા પાડીએ. આપણને વારંવાર નાટક સિનેમાની મુક્તાકાતો લેવાનું મન થાય. તે વસ્તુઓ બાળકોને બગાડી દેશે એ ભયે આપણે તેમને ઉંઘાડી દઈએ કે દલીલબાજીથી દબાવી દઈએ. આપણને આમેદાનથી સંગીતની ચીન્ને સાંભળવાનું મન થાય ને નવી નવી રેકોર્ડો ખરીદીએ. બાળકો સાંભળવા આવે તે મોટાં થઈને સાંભળજે કહી રમવા કાઢી મૂકીએ. આપણે આપણા મિત્રો જોડે ચાપાણી, ચેવડો, બજીઆં, ઉડાવીએ, હોકાપાણી ને ચીરુટેના ધૂમાડા કાઢતાં દફામસ્કરી કરવાની આપણને મજા પડે ત્યારે બાળકોના મિત્રોની મિજબાનીઓનો આપણે ખ્યાલ ન કરીએ. આપણે આપણા શોખ પ્રમાણે છાપાં મંગાવીએ, જુદાં જુદાં પ્રકાશકોની ચોપડીઓ ખરીદીએ ને વાંચવામાંથી ડાકુંએ બહાર ન કાઢીએ. “બાળકોને વળી શું વાંચવાનું” કહી નિરાશની જ ચોપડીઓ મળવા એસાડી દઈએ. આપણે ફરવા જઈએ કે શોખ હોય તો વ્યાયામનાં સાધનો વસાવી શરીર કસરત કરીએ. ધુળિયા રમતો એ જ બાળકોની કસરત છે એમ માની બાળકોને માટે યોગ્ય વ્યાયામની અનુકૂળતા કરવા તરફ દર્શક કરીએ. આપણને ઝડપ અનુસાર જુદાં જુદાં કપડાં જોઈએ. આપણને બીજાઓને જોઈ સૂટમાં સજ્જ થવાનું મન થાય. બાળકોની વાત આવતાં ખીસા તરફ આપણી નજર દોડે. આપણે બાળકોનાં દેખતાં કે તેમની ચોરી છૂપીથી આપણી ચીને સંવનન-ચુંબન કરીએ. બાળકો—છોકરા—છોકરીઓ—એમાં રમે ને કદાપિ આપણે કંઈક જોઈ જઈએ તો તો પર્વત ફાટી પડ્યા જેટલું દુઃખ થાય ને મૂળ વિચાર કરવાની તરફ ન લઈએ !

*

ને સહેજ પછુ આત્મનિરીક્ષણ કરવાની ગાથાપો તરફ લે તો પોતાને માટેની અને બાળકોં વિશેની જરૂરિયાતોમાં, તે સંબંધી વિચાર તેમ જ વર્તનમાં તેમને અનેક વિષમતાઓ મારૂમ પડશે. ને તમે તમારા બાળકોનું બાવિ ઉજ્જવલ જોવાની આપેશ રાખતા હો તો આટલું તો તેમને માટે કરો જ કરો. તમારા ખીસા ઉપર બાલે કાપ પડે. તમારી સગવડમાં ભયે અગવડ પડે પછુ આટલું કરવાની તો તમારી ફરજ છે. આપણાં બાળકોને પૂરતા પ્રમાણમાં પોષણ નથી મળતું અને તેથી તેઓ માયકંગ્રસા જેવાં રહે છે એવી ફરિયાદ સામાન્ય થઈ પડી છે. માટે શરૂઆતથી જ એમના શરીરનો બાંધો સુદૃઢ બને એવો પૌષ્ટિક ખોરાક એને અવશ્ય પૂરો પાડો એમ કરવાથી તમે માથાપ તરીકેની તમારી ફરજ અદા કરવા ઉપરાંત બારે દેશસેવા બાળનેવો છો એ બુલશો નહિ.

તેમને માટે તેમની ઉંમર પ્રમાણેનું એક નાનકડું ટેબલ ને ખુરશી વસાવો. તમારા હાથ પ્રમાણે તેના ટેબલ ઉપરનો હાથ કરવાની તેને છૂટ આપો. તેમ કરતાં તેને સારી રીતે વાંચવા લખવાની શરૂઆતથી ટેવ પડશે.

તમારાં બાળકને સારાં નાટકસિનેમા જાતે જ લઈ જઈ જતાવો. સારા પ્રસંગો ઉપર વાતો શરૂ કરી તેનું મોનસ કંઈ દિશામાં છે તે જુઓ. તેનાથી બડકો નહિ, સારા-ખોટાની પરીક્ષા તેને પોતાના ગમ્મથી કરવા દો. દેવદાસ, ચંડીદાસ, તુકારામ, દુનિયા ન માને, યારજન વગેરે ચિત્રો પ્રસંગ મળતાં જરૂર જતાવો.

નીચેની આગોફાનની રેકોર્ડો ખરીદો. ભાવનગરના શ્રી. દક્ષિણમૂર્તિ બાળમંદિરમાં બાલભોજ્ય બનેલી રેકોર્ડોની શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ બટ્ટની યાદી પરથી આ નામો સ્પષ્ટવ્યાં છે. મશીન હોય તો ઠીક નહિતર મિત્રનું કે સ્નેહીનું મશીન લાવી વારંવાર વગાડો. જુઓ તેની મઝા તેમને કેવી પડે છે. સાથેસાથ સંગીતનાં સારાં તરવો તેઓ કેટલી ઝડપથી પકડી લે છે.

- 1 Columbia. G. E. 1837. અમે ફેરકુદરડી રમતાં'તાં—વસંત નાયક
- 2 New Theatres H 325 h. બાલમ આય જસો મોરે—સાયગલ
- 3 Twin, F. T. 2284 ભીમપલાસ એક તાલ—રઝાક સુરત બેન્ડ,
- ૪ Zonophone Z 543 લાર્ડિંગ સૈંગ—મી. બર શેપર્ડ
- ૫ His Master's Voice P. 17515 પિયાનો, વાયોલિન, તબલા—ચેટરજી નેમુકરજી,
- ૬ " P. 13361 વદેમાતરમ—શ્રી. વિષ્ણુપંત
- ૭ " N. 3527 ગાંધી તો આજ—મા. વસંત
- ૮ " N. 3364 મંગલ મંદિર ખોલો—ગ્રો. નારાયણરાવ
- ૯ " N. 4107 મેરી માતા કે શિર પર—મા. વસંત
- ૧૦ Cat. P. 17574 બૂપાલી જલતરંગ, વ્યાસ બ્રધર્સ

બાળકોનાં મિત્રમંડળોમાં ધાણીની, તલ-પાપડીની, સૈંગ-ગોળની, બાએ બનાવેલાં મહુયાંની—ચાપાણી ને ચેવડાની કે એવી, હરકોઈ મહિને આંતરે આંતરે મિજબાની થવા દો. તેમ કરવતી તેમને સગવડતા આપો. નાનાં બાળકો પણ કેટલી કુતૂહલ ને જુદ્ધિ—આનુરૂપથી કામ કરે છે તે જુઓ. પ્રેમ, દયા ને ભાઈચારાના પાકો આપમેળે હૃદયમાં ગોઠવાઈ જતા તમે અનુભવશો.

બાળકોમાં વાચનની બૂખ જગાડવા અને હોય તો તેને સંતોષવા થોડા સાહિત્ય લાવી આપવા વ્યવસ્થા કરો. તેમને સારું એકાદ નાનકડું પુસ્તકાલય બનાવો. પચીસપચાસ રૂપિયામાં તમે આવું બાળપુસ્તકાલય સરસ રીતે બનાવી શકશો. તેમાં દક્ષિણમૂર્તિનાં, ગાંડીવનાં, બાલજીવન કાર્યાલયનાં, જ્યોતિ કાર્યાલયનાં, ગુર્જર ગ્રંથાલયનાં, ને રાણપુરનાં પ્રકાશનોમાંથી તેમની ચારણીએ ચળાયેલાં પુસ્તકો લાવી તેમની આગળ મૂકો. બે-પાંચ સારી વાતો તેમાંથી કહી જાઓ, તે જ વાતો એ પુસ્તકોમાંથી વાંચી જાઓ; પછી જુઓ કે કેટલા રસથી એ વાંચનને ચોંટી પડે છે. નિશાળના પાક પરણે વાંચતા બાળકો જ્ઞેતજ્ઞેતામાં અજ્ઞ જ્ઞાન ને સમજણ એકડાં કરે છે.

બાળકોને નિર્દોષ સ્વચ્છ રમતો રમતાં કરો. હલકાં વ્યાયામનાં સાધનોનાં ઉપયોગ કરતાં શીખવો. તાલીમબદ્ધ રમણેલી રમતેથી ને સ્થાનમસ્કાર જેવા વ્યાયામોથી તંદુરસ્તી ને ક્રાંતિમાં ફેરફાર થવાની સાથે સાથા નાગરિકનાં ગુણો તેમનામાં ખીલી નીકળશે.

સારાં કપડાં એટલે કીમતી બહુ નહિ પણ સ્વચ્છ ને ઠીક સીવાયલાં પહેરવા આપો. કોટ પાટલન કરાવો. બાળક ટાપટીપીયું ન થાય તેટલું ધ્યાનમાં રાખી હેટ પણ લાવો. કપડાંની સાચવણમાં તમે બહુઈ ફેર બેસો. ગુણ, જનનેન્દ્રિય જેવા ભાગોનું સ્પષ્ટપણે જ્ઞાન આપો. સ્ત્રી પુરુષના ભેદો, જન્મની સ્થિતિ, વગેરે અનુકૂળ સંજોગો ને વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરીને સમજાવો.

આમ સ્થળ, સમય ને સ્થિતિ પ્રમાણે બાળકો માટે કંઈ કરતા રહો. બાળકોને સારી રીતે ઉછેરવાને પ્રત્યેક માતાપત્ની ફરજ છે. તે માટે જેટલો ભોગ આપવો પડે તે ઓછો છે. પેટે પાછા બાંધીને પણ ભાવિ નાગરિકનું યોગ્ય જતન કરવાની હરેક માતપિતાની ફરજ છે. આમ સારી રીતે બિછરેલા બાળકો માતપિતાનું ને કુટુંબનું નામ ઉગ્ગળે છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાની ને પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા ને આબરુનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ ને વૃત્તિ ધરાવતાં થાય છે.

[૩]

અમને એ ન આવડે !

હું બેઠો હતો. ચિ.....ના પિતાશ્રી મને મળવા આવ્યા. ચિ.....ના અભ્યાસની, વર્તણૂકની અને આવડતની અનેકવિધ વાતો અમે કરવા લાગ્યા એ તો બિંતા હતા પણ મેં કહ્યું કે આ પીને જાઓ તો ઠીક.

આ આવી. બે પ્યાલા જ તેમાં હતા આ બનાવીને અમે પીવાની શરૂઆત કરીએ છીએ ત્યાંતો મારી નાની દીકરી આવી. તેણે પણ આ પીવાની માગણી કરી. મેં કહ્યું કે તું ધરમાં જઈ તારી મા પાસે આ પી. પણ એને તો મારી સાથે જ આ પીવી હતી. મેં કહ્યું કે ધરમાંથી તારા માટે ખાલી પ્યાલોરકાળી લઈ આવ, હું આ બનાવી દઈશ. પણ એણે તો તેની પણ ના કહી અને મારા પ્યાલામાંથી જ પીવાનો આગ્રહ બતાવ્યો. મેં ઘણી જ ખુશીથી મારો પ્યાલો તેને આપ્યો અને સાથે જ મારા માટે ખાલી રકાળીપ્યાલો લઈ આવવાની નિનતિ કરી. તે ઘણી જ ખુશીથી ધરમાં ગઈ અને પ્યાલોરકાળી લઈ આવી. પછી તો અમે ત્રણેયે સાથે બેસીને આ પીધી. આ પી રહ્યા પછી ચાની રકાળી લઈ જવાને પણ મેં મારી નાની ઉપાને જ કહ્યું અને એ ઘણી જ ખુશીથી બધું જ લઈને ત્યાંથી બિડી ગઈ.

આ પીવાઈ રહી. ઉપા તો ચાની ગઈ હતી. એને અમારી સાથે આ પીવાને સુતોપ પણ થયો હતો અને એણે જવાબદારીપૂર્વક કંઈક કાગ કર્યોને આશંક પણ માણ્યો હતો. એ પાછી નથી આવવાની તેવી ખાતરી થયા પછી મહેમાને કહ્યું :

‘ અમને એ ન આવડે, લો ’

‘ શું ન આવડે ? ’ મેં પૂછ્યું.

‘ આ તમે જે રીતે બાળકને સમજાવ્યું તે અમને ન આવડે, અમે તો કાં તો વઢી બેઠા હોઈએ અને કાં તો મારી બેઠા હોઈએ ’

‘ પણ તમે ય વઢો કે મારો દા માટે ? આમાં વધવાયું શું હતું કે મારવાનો કયો પ્રસંગ બોલો થયો હતો એ કહેશો ? ’

‘હા, મહેમાન આવ્યાં હોય ત્યારે આમ વચ્ચે આ પીવાની હડ લે એ અમને ન પોવાય. તેવાં છોકરાં તો બાંગરાં કહેવાય, અમે તો આવો પ્રસંગ અને તો ઉતાવળા થઈ જઈએ અને જરૂર મારી બેસીએ. તમે કેવી યુક્તિથી અને શાંતિથી કામ લીધું.’

આડીઅવળા બીજી કેટલીક વાતો કરીને મહેમાન તો ગયા; પણ મારું મન ભારે વિચારે ચડી ગયું.

“અમને એ ન આવડે.” મોટા ભાગના માળાપોનો આ જવાબ હોય છે, આ જવાબ હોય છે ! આપણા સમાજની આજની સ્થિતિ ભારે અજ્ઞાન ભરેલા છે. નાનાં બાળકોને કેવી રીતે ઉછેરવાં અને રોજરોજના ઊભા થતા પ્રસંગો વખતે તેમની સામે કેવા પ્રકારનો વર્તીવ રાખવો તેની કશી જ સમજણ તેમની પાસે નથી હોતી. આવી સમજણના અભાવ માટે જોટલા માળાપો જ ગાયદાર છે તેટલા જ જવાબદાર કેળવણીમાં સમાજનાર સમાજ પણ છે જ. જીવવા માટે-માણસ તરીકે જીવવા માટે જે સાદા અને અનિવાર્ય વિજ્ઞાનના જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે તેનું શિક્ષણ આજની શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં અપાતું જ નથી, આજના અભ્યાસક્રમમાં તેવા શિક્ષણને કશા જ અવકાશ નથી. માળાપ થતા પહેલાં દરેક માતાને અને દરેક પિતાને માળાપની જવાબદારીઓ અને તેને અદા કરવાનું અનિવાર્ય શિક્ષણ મળતું જ જોઈએ. પણ આજે તો તેનું કશું જ શિક્ષણ અપાતું નથી. પરિણામે માળાપની ગંભીર જવાબદારીઓના કશા પણ પરિચય વિના સ્ત્રી અને પુરુષ માળાપ થઈ બેસે છે. આજના અનેક અનર્થોના મૂળમાં આવા જરૂરી વિજ્ઞાનોના જ્ઞાનનો અભાવ જ પડેલો હોય છે.

અને મારા મહેમાનને મારા વર્તીવમાં યુક્તિ અને શાંતિ દેખાયાં એ પણ શું ? મારો વર્તીવ જ સ્વાભાવિક હતો. સામાન્ય રીતે સમજી અને શિક્ષિત માળાપ એ રીતે જ વર્તે. એમાં યુક્તિ તો હતી જ નહિ અને શાંતિ વિના તો બાળક સાથે વર્તવું એ જ એક ગુને છે. આજનો આપણો વર્તીવ જ અસ્વાભાવિક અને અશાસ્ત્રીય છે. આપણા અવા વર્તીવના પરિણામે જ બાળક ચીડીયું અને હઠામઠી બને છે. આજે ઘરઘરમાં નજરે આવતાં મૂંઝવતાં બાળકો માળાપોના અજ્ઞાનજન્ય વર્તીવને જ આભારી હોય છે.

આજે મારવાની વાત દરેકના મોઢામાં હાલતાં ચાલતાં કેમ ચડ્યા કરતાં હોય છે ? મારવાનો વિચાર આટલો બધો સરળ બની ગયો છે ? મારવા સિરાય બીગ્ગ કશાને આશરો લેવાનું આપણને કેમ નથી સૂઝતું ? હા, બરાબર છે. એક તો માળાપ અવૈજ્ઞાનિક છે તે અને બીજું પ્રાથમિક મનોવૃત્તિઓના આધિકારો સાથે હલકી મનોવૃત્તિઓ તોફાન કરવા હંમેશાં વહેલી તૈયાર થઈ જાય છે, બાળક હઠામઠી થય છે તો માળાપનો પ્રાથમિક અહાં તેની સાથે ભટકાવા તૈયાર જ હોય છે, બાળક બાંગરું બને છે તો માળાપની શ્રેષ્ઠત્વની અંધિ તુરત જ હંમેશાં જાય છે. વાત એમ છે કે આપણી મોટેરાંઓની પ્રાથમિક વૃત્તિઓ સંસ્કરણ પામી જ નથી હોતી અને તેથી પ્રાથમિક વૃત્તિઓનો જંગલી સંઘર્ષ હાસ્યાસ્પદ અને નુકસાનકારક વર્તણૂકો જન્માવ્યા જ કરે છે.

‘અમને એ ન આવડે’ માળાપોનો એ માત્ર જવાબ જ નથી, માળાપોનો એ પોષક છે, માળાપોની એ ફરિયાદ છે. સમાજના કેળવણીકારોને એ માટે એ એક આહવાહન છે.

મારા આ વિચારોએ મને પણ વધારે જાગૃત કર્યો.

સમાચારસંગ્રહ

પ્રાથમિક શિક્ષણનું ભાવિ

ચોક્કસ દિવસ પર હિન્દી સરકારની કેળવણીવિષયક સલાહકારક સમિતિએ આખા હિન્દની પ્રાથમિક કેળવણીના ભાવિ વિષે પોતાનો હેવાલ રજૂ કરવાને મુંબઈના કેળવણી પ્રધાન શ્રી. ખેરને પ્રમુખપદે એક સમિતિ નીમી હતી. એમાં બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રાંતના વિદ્યાધિકારીઓનો સમાવેશ થતો હતો. મહાસભા પક્ષના પ્રધાનમંડળો સાત પ્રાંતોમાં સ્થપાયા પછી બધાં કામોના ઊકેલ આશ્ચર્યજનક ઝડપથી થાય છે. આ સમિતિએ પણ અત્યંત ટૂંક સમયમાં પોતાનો હેવાલ પ્રગટ કર્યો છે. અભ્યાસની કેળવણીપદ્ધતિની ઝીણવટભરી તપાસ કરી એની સામે થતી ટીકાઓનો, એમાં દાખલ થઈ ગયેલી ઊણપોનો અને એને અંગેના સરકારી આંકડાઓનો વિગતવાર અભ્યાસ કરી આ હેવાલ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. છાપામાં જે ટૂંકા હેવાલ પ્રગટ થયા છે તે પરથી માલૂમ પડે છે કે સમિતિએ પોતાનો સમય કેળવણીના વહીવટના પ્રશ્ન પર જ વિતાવ્યો છે.

સમિતિ એમ માને છે કે, સ્થાનિક સંસ્થાઓને પ્રાથમિક કેળવણીનો વહીવટ સોંપવામાં ભૂલ થઈ છે. હિન્દી સરકારે સ્થાનિક વહીવટમાં શેકોને તાલીમ આપવાના સુત્ય ધરાવ્યાં આ પગલું ભરેલું; પરંતુ કેળવણીની સંસ્થાઓનો વહીવટ કરવામાં મોટા ભાગની સ્થાનિક સંસ્થાઓ નિષ્ફળ નીવડી છે. શિક્ષકોની નિમણૂંક, પગાર, ફેરબદલી વગેરે બાબતોમાં જે નિષ્પક્ષપાતી, ન્યાયી ને યોગ્ય વક્ષણ રાખવું જોઈએ તેને બદલે ઘણું સ્થળે પક્ષપક્ષી અને અંગત વેરઝેરથી દોરવાઈને નિર્ણયો થયા હોવાથી કેળવણીના પવિત્ર તંત્રને દુષિત કરવામાં આવ્યું છે. સમિતિ એમ માને છે કે, પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉપર જે સંપૂર્ણ અકુશ સ્થાનિક સંસ્થાઓને સોંપવામાં આવ્યો છે તેનો ખિનજવાબદારપણો દુરુપયોગ થયો છે, એટલું જ નહીં પરંતુ સરકારી કેળવણીખાતાની સલાહની વારંવાર અવગણના કરવામાં આવી છે ને પ્રાંતિક સરકાર પ્રાથમિક કેળવણીના સ્થાનિક વહીવટ પર યોગ્ય દેખરેખ રાખવામાં કેવળ નિષ્ફળ નીવડી છે.

આથી સમિતિ એવી ભલામણ કરે છે કે, દરેક પ્રાંતમાં વધારેમાં વધારે સાત સભ્યો [જેમાંના એક સ્ત્રી હોવા જોઈએ] ની એક પ્રાંતિક સલાહકારક સમિતિ નીમવી. કેળવણી ખાતાના પ્રધાન આ સમિતિના પ્રમુખ થાય અને સભ્યોની નિમણૂંક પ્રધાનમંડળ કરે, પ્રાથમિક શિક્ષણના બધા પ્રશ્નોનો આ સમિતિના કાર્યક્ષેત્રમાં સમાવેશ થાય, જે કે તેનું મુખ્ય કાર્ય શિક્ષણનાં શાસ્ત્ર કે પદ્ધતિની ચર્ચા કરવાનું નહીં પરંતુ પ્રાથમિક શિક્ષણના નિરંતર, અંકુશ અને વહીવટ અને તેને અંગે ઉપસ્થિત થતા આર્થિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરીને પ્રધાનમંડળને સલાહ આપવાનું રહેશે.

પ્રાથમિક શાળાના નિરીક્ષણની પદ્ધતિમાં મોટા ફેરફાર કરવાની સમિતિ ભલામણ કરે છે. બધા નિરીક્ષકોની નિમણૂંક પ્રાંતિક સરકાર કરે અને દરેક જિલ્લામાં એક મુખ્ય નિરીક્ષક રહે અને ઇલાકાના મુખ્ય ગયકમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે એક ખાસ અમલદાર નિમણવે સમિતિનો આગ્રહ છે. જે સ્થળે સ્કૂલ બોર્ડનો વહીવટી અગ્રણી નિમણવે નહીં હોય ત્યાં શિક્ષકોની નિમણૂંક, બદલી, ખર્ચગીરી વગેરેની સંપૂર્ણ સત્તા જિલ્લાના નિરીક્ષકના હાથમાં સોંપવાની સમિતિ ભલામણ કરે છે. ટૂંકમાં, અમુક મ્યુનિસિપાલિટીઓ બાદ કરતાં બીજા બધી સ્થાનિક સંસ્થાઓ પાસેથી કેળવણીનો વહીવટ લઈ લેવાની આ સમિતિની ભલામણ છે. ઓરીસાના વિદ્યાધિકારી મિ. ડી.પી. વહીવટી અંકુશની આવી એકાએક ને સદંતર ફેરબદલીની વિરુદ્ધ પડ્યા છે.

કેળવણી અંગે મહાસલાનો ઠરાવ

હરિપુરામાં મળેલી મહાસભાએ વર્ધા કેળવણી પરિપદના નિર્ણયને ધોરણે કેળવણી યુનિર્ધટના કરવા માટે એક ઠરાવ પસાર કર્યો છે. વળી એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે કેળવણીના આ પાયાદૃષ્ટિ વિભાગને અગત્યમાં મૂકવા એક અખિલ હિન્દ શિક્ષણ મંડળ સ્થાપવાની જરૂર છે. અને અને તે સારુ મહાત્માજીની સલાહ અને દોરવણી હેઠળ આ મંડળને અસ્તિત્વમાં લાવવાને તાત્કાલિક પગલાં ભરવા ડૉ. ઝાકીર હુસેન અને શ્રી. આર્યનાયકમ્ને વિનંતિ કરવામાં આવી છે. આ મંડળને પોતાનું બંધારણ ઘડવાની, નાણું ઉઘરાવવાની તથા પોતાના ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે જરૂરી એવાં પગલાં ભરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. આ મંડળ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો કાર્યક્રમ વિચારપૂર્વક ઘડી કાઢીને રાજ્યની તેમ જ ખાનગી કેળવણીનું તંત્ર જમના હાથમાં છે તેમની સગવડ તે રજૂ કરશે.

મુંબઈની વિદ્યાપીઠની કાર્યવાહી

મુંબઈ વિદ્યાપીઠની સેનેટની વાર્ષિક બેઠક તા. ૧૪-૧૫ ફેબ્રુઆરીએ ગળી હતી તે દરમિયાન ૧૭ કોસેન્સને ઓછીવત્તી મુદત માટે માન્ય કરવામાં આવી હતી. આમાં વડોદરાની સેકન્ડરી ટીચર્સ ટ્રેઈનિંગ કોસેન્સનો પણ સમાવેશ થાય છે. ગૂજરાતના શિક્ષકોને બી. ટી. ડીથી માટે તાલીમ આપના સારુ પ્રથમ સંસ્થા ખોલવા માટે વડોદરાના મહારાજ શ્રીમંત સયાજીરાવને ધન્યવાદ ઘટે છે. આ સંસ્થા ગૂજરાતની એક ધણી અગત્યની ખોટ પૂરી પાડશે.

.....
'The history of what man has accomplished in this world, is at bottom the History of the Great Men who have worked here.'—*Carlyle*

LEADERS OF MODERN INDIA*A Biographical Series for Indian schools***Sanctioned by the Bombay T. B. C. as Pupils' Books**

GRADE I, 2½ AS.

ISHWARCHANDRA VIDYASAGAR

GRADE II, 3 AS.

SIR SYED AHMED KHAN

GRADE III, 3½ AS.

M. K. GANDHI

GRADE IV, 4½ AS.

SIR CHANDRASEKHARA V. RAMAN & SIR JAGADISH C. BOSE

GRADE V, 5 AS.

G. K. GOKHALE & SIR ASUTOSH MOOKERJEE

These lives of modern Indian leaders are intended to provide interesting reading matter for school children which can also serve an inspirational purpose. The series is graduated in style and is designed for supplementary reading.

OXFORD UNIVERSITY PRESS

LONDON BOMBAY CALCUTTA MADRAS

મેટ્રિકની પરીક્ષા વર્ષે બે વાર લેવાનો ઠરાવ સીન્ડિકેટ પર અભિપ્રાય માટે મોકલવામાં આવ્યો છે. વિદ્યાર્થીના શિક્ષણના વાહન તરીકે હિન્દુસ્તાનીનો સ્વીકાર કરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે, માટે એમ કરવું શક્ય ને સલાહભરેલું છે કે કેમ તે વિષે વિચાર કરવા સેનેટ એકેડેમીક કાઉન્સિલ તથા અન્ય અધિકારીમંડળોને બલામણુ કરે છે, એ મતઝબનો ઠરાવ શ્રી. પુશાલ તલકદી શાહે ૨જૂ કર્યો હતો. શ્રી. દાતારે તેને અનુમોદન આપ્યું હતું, બ્યારે શ્રી એમ. આર. પરાંજ્યે, ડૉ. શેખ, શ્રી. ડી. આર. ગાડગીળ વગેરેએ તેનો વિરોધ કર્યો હતો. બહુ મોટી બહુમતીથી સેનેટ ઠરાવનો અસ્વીકાર કર્યો હતો.

નૂતનશિક્ષણ સંઘ, સૂરત

તા. ૧૩મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૭ને દિને સૂરતમાં જેઓ ગૂજરાત નૂતનશિક્ષણ સંઘના સભ્યો હતા તેમની એક સભા મળી હતી. તેમાં માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોનો એક સંઘ સ્થાપવાનું નક્કી થયું હતું. સભ્યોનું વર્ષિક લગભગ આઠ આના મુકરર કરીને સભ્યો નોંધવા માટે બે કામચલાઉ મંત્રીઓ નીમવામાં આવ્યા હતા અને સંઘના બંધારણનો ખરડો તૈયાર કરવાનું કાર્ય એક પેટા સમિતિને સોંપવામાં આવ્યું હતું. બે માસ પછી એક ખરડો તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો અને લગભગ ૧૩૫ સભ્યો નોંધવામાં આવ્યા હતા.

તા. ૨૬મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૮ને દિને નવા સભ્યોની સામાન્ય સભા મળી હતી. બંધારણના ખરડા પર વિચાર કરીને થોડા મુધારા સાથે તે મંજૂર કરવામાં આવ્યું હતું. આ બંધારણ નૂતનશિક્ષણના આવતા અકમાં પ્રગટ થશે. નૂતનશિક્ષણ સંઘના પહેલા વર્ષ માટે નીચેનાં અધિકારીઓની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી.

• પ્રમુખ •

૧ શ્રી. ચન્દ્રવદન ચૂનીલાલ શાહ

• ઉપપ્રમુખ •

૨ શ્રી. નટવરલાલ છોટલાલ સુતરીઆ

• મંત્રીઓ •

૩ શ્રી. હગનલાલ રણજોડાજી દેસાઈ

૪ શ્રી. હાનીમ હમદાની

• ખગનચી •

૫ શ્રી. અમૃત કૃષ્ણ મોહિલે

• અન્ય સભ્યો •

૬ શ્રી. જેકીસનદાસ પ્રાણીજીવનદાસ શ્રોફ

૭ થા. કંચનલાલ ઉપાધ્યાય

૮ શ્રી. હરિપ્રસાદ મીમનલાલ વીજુ

૯ શ્રી. રતનમણિદાસ શુક્લ

૧૦ શ્રી. નરહરિરામ વ્યાસ

૧૧ મિ. સ્ટીવન્સ

ફેબ્રુઆરીની પુનર્ઘટના અંગેની પ્રશ્નમાળાના કેટલાક જવાબ અમને મળ્યા છે. જેઓ મહાસભાના અધિવેશન કે બીજા રોકાણને લીધે તે ન મોકલી શક્યા હોય તેમને તે તા. ૧૦મી માર્ચ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતિ છે. —તંત્રી

એપ્રિલ • ૧૯૩૮

પરીક્ષણ એ કાઈપણ વસ્તુની ચોટી વાનગી તપાસી ને આખી ચીજ વિશે મત આપવા બેસવા જેવું છે. તેનો મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત એ છે કે એ જાણકને આખો વિષય આવડતો હશે તો તેમાંથી ચૂટેસ વાનગી ચાટેના પ્રશ્નો પણ આવડશે, અને પરીક્ષક એવું અનુમાન કરે છે કે જાણકને વાનગી તરીકે ચૂટેલા વિભાગ પરના પ્રશ્નોના જવાબ આવડ્યા છે, માટે તેને તે વિષય આખો આવડે છે, આ અનુમાનની પાછળ એક ભયંકર દોષ નહેલે હોય છે, તે એ કે ઘણી વખત વાનગીના જેવી આખી ચીજ હોતી નથી. એવું બને કે જાણકને આખો મુગલ ઇતિહાસ જરાજર આવડતો હોય, માત્ર ઔરંગઝેબનો ઇતિહાસ કમ્પો હોય અને પરીક્ષાના પ્રશ્નમાં ઔરંગઝેબ વિશે જ પુછાય તો છોકરો જરૂર નાપાસ થાય. એથી વિરુદ્ધ રીતે, જાણકે મુંઝઈ ઇલાકો જ તૈયાર કર્યો હોય અને હિન્દુસ્તાનના ખીખ ભાગની બૂજોળ તેને જરાય આવડતી ન હોય. નસીબજોગે પ્રશ્ન મુંઝઈ ઇલાકોનો જ આવે અને જાણક નાપાસ થવાને બદલે પહેલે નંબરે પાસ થાય આ ગોટાળો થવાનું કારણ “Chance” કે ‘યદ્ચઝા’નું તત્વ છે. જ્યાં જ્યાં ઝાઝી વસ્તુઓમાંથી ચોટીક પસંદ કરવાના પ્રસંગ હોય ત્યાં બધેય થોડા ધણા અંશે આ ‘ચાન્સ’નું તત્વ હસ્તિ ધરાવતું હોય છે. આખા વિષયનાં બધાંય અંગ પ્રત્યંગોની પરીક્ષા લેવી અશક્ય હોય ત્યારે આવશ્ય ચૂંટણી કરવી પડે. એ ચૂંટણી કરવામાં આપણે ઉપયોગિતાનું, યોગ્યતાનું કે એવું ગમે તે ધોરણ સ્વીકારીને તદ્દનુસાર કામ લઈએ તો પણ અમુક અંશે યદ્ચઝાનું તત્ત્વ આવી જવાનું જ. આ હેતુથી જ પરીક્ષાને ધણા લો “Game of chance” કહે છે. સારો કેળવણીકાર અને પ્રાથિક ‘યદ્ચઝા’નું આ તત્ત્વ બને તેટલું ઓછું કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

[રાજકોટની શ્રી. કિશોરસિંહજી રૂઢવના શતાબ્દિ હિત્તસવ પ્રસંગે રાજકોટની આર્ટ્સ કોલેજના આચાર્ય ડૉ. સી. એન. દવેએ ‘પરીક્ષા અને કેળવણી’ના વિષય પર આપેલા બ્યાખ્યાનમાંથી]

અવધ અને અભ્યાસક્રમ* શ્રી. રમણ વંકીલ

કેળવણી વિષેની આપણી મનોદૃષ્ટિ અને આપણી વિદ્યમાન શિક્ષણપ્રથાને નવસર્જનની જરૂર છે. આ જરૂર આજે જ આપણને સ્પષ્ટ છે એમ નથી; પણ નવસર્જન માટે જોઈતાં તત્ત્વના અભાવે, વર્ષોથી એ વાત આપણા મનમાં ઘોળાતી રહેતી છતાં, તેને વિષે પગલાં લેવાનું આપણાથી બન્યું નથી. હવે તે માટે સમય આવી પહોંચ્યો છે અને મંડાણ શરૂ થઈ ચૂક્યું છે; એની નિશાનીઓ આપણે સ્પષ્ટપણે જોઈ રહ્યા છીએ. મજલ શરૂ કરી દીધી છે, ક્યાં થંભીશું તે તો એક પ્રભુ જાણે! જો કે સેનાનાયક આપણે પોતાનો દેશજન છે, એટલે તે આપણને ધારેલે સ્થળે ગમે તે વિદ્યો છતાં છેવટે જરૂર લઈ જશે એ જાતની મનમાં ઠંકક હોવાથી તેની તાબેદારી આપણને દહેરે એમ નથી.

કેળવણી વિષેના આપણા આજસુધીના વિચાર પશ્ચિમમાંથી પ્રચાર પામેલા સિદ્ધાંતોથી પોષાયા છે અને એ વિચારો વ્યવહારુ છે કે નહિ, તેમ જ તેનું પરિણામ શું આવશે એનો આપણે કદી ગંભીરતાથી ખ્યાલ કરતા નથી. 'એકને બોલ્ય તે બીજને ત્યાગ્ય' એ સાદી કહેવત પણ આપણે ભૂલ્યા હોઈએ તેમ માત્ર આદર્શ કે ધ્યેયની પાછળ જ આપણે ધૂમ્પા ફીકું અને વાસ્તવિક (જરૂરનું) શું તેનો ખ્યાલ જ ન કર્યો. યુરોપ કે અમેરિકા માટે જે એવકર હોય તે હિંદુસ્તાન માટે નિરૂપયોગી અને હાનિકર પણ કેમ ન હોય! ભારતની સંસ્કૃતિ, તેનું અર્થશાસ્ત્ર, તેનો સમાજ, તેની રાજ્યનીતિ એ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજ અને રાજ્યનીતિથી ખૂબ ખૂબ નિરાણાં છે. બંનેનાં ધોરણોનો ક્યાંયે મેળ નથી અને જો આપણી કેળવણી ભારતી જીવન અને ભારતી સંસ્કૃતિના ધનકારા સેવતી થાય તો પશ્ચિમની કેળવણીથી આપણે માર્ગ નોખો જ તરી આવશે.

અને તેવી કેળવણી માટેની યોજના પણ આપણે જ ઘડવી પડશે. પરદેશી સરકાર પાસે એવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. આપણી પોતાની ઉકેલ, અને પ્રયત્નો પર જ આપણી મદદ આપણે બાંધીએ, અને ત્યાં જોટલું થઈ શકે તેટલું કરવા મંડી પડીએ. આમ થાય તો બાકીનું આપ મેળે આવી મળે.

હમણાં બધે જ દેશપ્રેમનો જુવાળ છે. યુરોપનો દરેક દેશ કેળવણીનું સ્વરૂપ લોકહિતની દૃષ્ટિએ ઘડવા પરિશ્રમ ઉઠાવી રહ્યો છે. તેઓ ત્યાં સારી પેઠે સમજે છે કે રાષ્ટ્રની ઉન્નતિનો મુખ્ય પાયો કેળવણી જ છે, અને પ્રજાનું ઘડતર બકવાદ કરતા રાજકીય પુરુષો કરતાં મોટે ભાગે મૂંઝા મૂંઝા સેવા કરતા શિક્ષકોથી જ થાય છે.

પણ આપણે ત્યાં શું છે? વ્યવહાર અને જાવનામાં દેશહિતની દૃષ્ટિવાળી કેળવણીની નીતિ આપણે ત્યાં રચાય એવો પ્રયત્ન સરખોયે ક્યાંય કદી થયો છે?

સ્વદેશી એ કેળવણીનો મહામંત્ર હોવો જોઈએ. પણ આપણે ત્યાં વસ્તુસ્થિતિ શું છે? મુંબઈ કે પૂના જેવા મોટા શહેરમાં તમને સેંકડો બાળકો એવાં મળી આવશે કે જેમનું માતૃભાષાનું જ્ઞાન નહિ જેવું હોય પણ ધાણી દૂટે તેમ, અંગ્રેજ બાળકો જેટલી જ સહેલાઈથી, તેઓ અંગ્રેજી બોલી કે લખી શકતા હોય. તેઓ રામ, ક્રીસ કે ખ્રિસ્તની બીના તમને અન્યથાની પગાડે એ રીતે કહે, પણ અકબર, પ્રતાપ કે શિવાજી વિષે જાણુતાએગ કાંઈયે ન જાણુતા હોય. બહારના દેશોની પેઢાયા

● સોલાપુરમાં મળેલી શિક્ષકપરિષદમાં મુંબઈની મોહન સ્કૂલના પ્રિન્સિપલ શ્રી. રમણ વંકીલે વાંચેલા નિબંધનો શ્રી. હરિભાઈ દેસાઈએ કરેલો અનુવાદ.

ઉદ્યોગ, વગેરે હીક હીક જાણતા હોય પણ આપણા દેશની તેવી હકીકત વિશે અધારું હોય અને તેમના વાલીઓ એમાં વળી વડાઈ માનતા હોય !

દેશનું દ્રવ્ય પરદેશીઓથી હરાઈ રહ્યું છે, એવા પોકાર અર્થશાસ્ત્રીઓ વર્ષો થયાં મચાવ્યા કરે છે. પણ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં દેશભરમાં ચાલી રહેલી લૂટ સામે કોઈ કેળવણીકારે એકાદો શકુને ઉઠાવ્યો છે ?

આ કંતિયુગ છે. જૂના અને નવાને હંમેશા ચક્રમ્બક ચાલતી આવી છે, અને જળ અને ઉમંગના પૂરને લીધે નવું જૂના પર છૂત મેળવે એ સંભવિત છે. છતાં જૂનું તેલું નકામું લેખી ફેંકી દેવાની જરૂર નથી, તેમ નવું ગ્રંથણ કરવામાં સંકુચિત દૃષ્ટિ દાખવવા જેવું ચે નથી. સમજાવી વૃત્તિથી વિચારપૂર્વક ગ્રંથણ કરવા યોગ્ય નવું સ્વીકારી લેવું જોઈએ. આપણી ઉન્નતિ માટે આવી હંસગતિ તો આપણે જાપાન અને રશિયાની જેમ અપભ્રંશ કરવી જ પડશે.

મારે જે વિષે બોલવાનું છે તે મારેનો ઉપલેખો પ્રસ્તાવ કેટલાકને અનુચિત અને કંટાળાજનક લાગશે છતાં એટલા પ્રાવેશિક વિવેચન વિના મારો વિષય સ્પષ્ટપણે સમજાવી શકાય એમ નથી. ‘અભ્યાસક્રમની અવધ’નો વિચાર અભ્યાસક્રમના ‘પ્રકાર’ની વિચારણા કર્યા વગર થઈ શકે નહિ. કેળવણીની નીતિમાં કઈ ભાવના સંક્રાંત છે એ વસ્તુ મારે મહત્વની છે. ભાવના એ કેળવણીનો આત્મા છે. એટલે સૌથી પહેલાં ભાવના નક્કી કરી લેવાની જરૂર છે, પછી તે ભાવના અનુસાર સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિઓ ઘડાવવાનું તો કર્તવ્યનિષ્ઠ અને સેવાભાવી શિક્ષકો પર પણ છોડી શકાય.

આજના પ્રશ્નની વિચારણા અનેક મુસ્કેલીઓ ખડી કરે છે. સૌથી મુઝવતો પ્રશ્ન આપણા લાખો નિરક્ષર બંધુઓનો છે, અને તેનો સૌથી પ્રથમ તોડ પાડવાની જરૂર છે. કેટલાયે વર્ષથી આપણે ‘ખપપૂરતી’ મક્ત ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવાનો વિચાર સેતી રહ્યા છીએ. ‘ખપપૂરતી’ કેળવણી ક્યાં સુધીની લેખી શકાય અને તેમાં જ્ઞાનમોઘ (instruction) ને કેટલો અવકાશ આપી શકાય એ બાબત જ આપણે તો આમાં વિચારવાની રહે છે. કેળવણી ફરજિયાત કેમ કરવી અને તે મક્ત કરવા માટે શી યોજના કરવી એ કાગ સરકારનું છે, આપણું શિક્ષકોનું નહિ. જે વડે યુદ્ધિ અને હૃદય વિકાસ પામે તેગ જ જેમાં હાથપગ અને અન્ય ઈન્દ્રિયો તાલીમ પામે એનું નામ કેળવણી. જે વડે સામાન્ય બાળક તેના વર્તુળની આસપાસની જરૂરી ગાહિતી મેળવે અને સંજોગ પ્રમાણે વર્તતાં શીખે એનું નામ જ્ઞાનમોઘ. આ બે અંગો ખપપૂરતી કેળવણીના પાપાર્થે સ્વીકારવામાં આવે તો કેળવણીના પ્રકાર વિષેનું નીચેનું મતભેદ સ્હેજે સમજી શકાશે.

‘ખપપૂરતી’ કેળવણી વિષેના મારા વિચારો નીચે પ્રમાણે છે. એ દોષરહિત છે એમ હું નથી કહેતો, અને તેથી તેમાં સુધારાઓ બંધે સચવાય. લેખન, વાચન અને અંગ્રંથિત—આ ત્રણ ઘરઆતના મૂળ વિષયો સિવાય—આપણા દેશની સ્થિતિ જોતાં—આ કમનશીબ દેશના જૂતકાળ અને વર્તમાન કાળની માદિની પણ આપણા લોકો માટે આવશ્યક છે. એ ઉપરાંત પોતે જે દેશમાં જન્મ્યો છે, તે કેવો છે, તેની સાધનસંપત્તિ કેવી છે, તેના લોકો કઈ જાનના છે, તેમ જ તેઓના મુખ્ય ધંધા કયા છે, તેનો વેપાર અને ઉદ્યોગ કયા પ્રકારનો છે, દુનિયાના અન્ય દેશોની હરાલમાં તેનું રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક સ્થાન કેવું છે; આ બધું પણ વિધર્મીઓ જાણવું જ જોઈએ. આટલું જ્ઞાન ઓછામાં ઓછું હોવું જ જોઈએ, એમ હું માનું છું. જે પ્રજામાં જાણની આણવી હોય, તેમને પોતાની સ્થિતિનું જાન કરાવવું હોય તો સાદી અને હળવી ભાષામાં આટલી વિગતો તો તેના ખરા સ્વરૂપમાં તેમને સમજાવી જ જોઈએ. દરેક નિરક્ષર ખેડૂત પોતાના ધરબાર અને માલમતાના અર્થશાસ્ત્રનો જાણકાર હોય છે, તો પછી દેશના અર્થશાસ્ત્રનો આછો-અધૂરો જાણ તે શું ન હશે ?

વળી આમાં ગગનવિહાર જેવું કશું નથી. નિરક્ષર પુરુષ કાંઈ કાષ્ટ જેવો જડ છે એવું નથી. અમુક પ્રજાવિકા અને સંસ્કૃતિયુક્ત સમાજનો તે હવંત તંતુ છે, માત્ર તેનું એને જ્ઞાન નથી. એ જ્ઞાન કરાવવાની જ આપણા દેશ માટે તત્કાળ જરૂર છે. એટલે આપણે 'નિરક્ષર' નામનું માત્ર વ્યક્તિ તરીકેનું જ જ્ઞાન ન સેવે પણ પોતાના સમુદાય અને દેશની જરૂરિયાતો વિશે પણ તે તેટલો જ જાગૃત રહે, અને તે પ્રત્યેનું ઝણુ અંત કરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય સમજે, એવું જ્ઞાન પેદા કરવું એ આપણી 'ખપપૂરતી' કેળવણીનો હેતુ હોવો જોઈએ.

પણ આટલું જ્ઞાન તેણે કેટલા વખતમાં મેળવી લેવું જોઈએ, એ પ્રશ્ન હવે ઊભો થાય છે. અને તે નક્કી કરવાનું કામ આપણે કેળવણીકારોએ કરવું જોઈએ. કેટલાક સૂચવે છે કે આપણી પ્રાથમિક શાળાના ચોથા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ એ માટે પૂરતો છે. પણ અને તેટલો અભ્યાસ કેવળ અદ્ય અને ઉપવ્રત્તિયો લાગે છે. નાગરિક તરીકેની યોગ્યતા એટલા અભ્યાસથી પ્રાપ્ત ન થાય. પ્રાથમિક કેળવણી પ્રયાત્નસ્વરૂપ હોવી જોઈએ, અને એટલી કેળવણી લીધેલ ગાણુસ સારી પહેલણી વાંચી શકે તેમ થવું જોઈએ કે જેથી છાત્રાના વાચનદ્વારા તે સૌ સરસો રહી શકે, તેમ જ પોતાના મનોમય ભાવ કે લાગણીને વ્યક્ત કરતાં તેને મુરકેલી ન પડે.

સામુદાયિક કેળવણી હાથ ધરવામાં મોટા ખર્ચ વેઠવો પડે એમ છે, અને તે માટે તેના પ્રયોજાએને ધણે સમય પણ આપવો પડે એમ છે એ ખરું; છતાં એ કર્તવ્ય સરકારનું છે અને એથી સરકારને ખોટ નથી પણ લાભ છે. કેળવણી પાછળ ખર્ચેલો પૈસો કદી એળે જતો નથી, તે લાભકારક જ છે. આજે જ્યારે બણેલા બેકારોની સંખ્યા પરિસીમાએ પહોંચી છે અને જે વેળા સેવા અને ત્યાગના આદર્શો ઠેર ઠેર જોવામાં આવે છે, ત્યારે તો સામુદાયિક કેળવણીના પ્રચાર માટે ઉત્તમ તક જ સાંપડેલી ગણાય એ સરકારે સમજવું જોઈએ, અને પ્રજાની પ્રગતિ ઓછે ખર્ચે અને અદ્ય પ્રયાસે સાધવાનો અવસર જતો કરવો ન જોઈએ. અને જો સરકાર પ્રજાના હિતરક્ષક તરીકે પોતાની આ દુરગમમાંથી ચૂકે તો જ્યાંસુધી પ્રજા તરીકેના કેળવણી પામવાના આપણા જન્મસિદ્ધ હક્ક માટે યોગ્ય પગલાં ન ભરાય ત્યાંસુધી આપણે શિક્ષકોએ પગ માંડી બેસવું ન જોઈએ, અને સરકારને આંગણે રણુકાર મચાવવો જોઈએ.

વળી શહેર અને ગામડાં માટે એકસરખું ધોરણ ન હોઈ શકે. ગામડાંનું નાનું બાળક પણ પેદાશ કરનાર વ્યક્તિ તરીકે લેખાય છે, અને તેને નિશાળે મોકલતાં જે આવક ગુમાવવી પડે તે પણ તેના વડીલ માટે ભારે ધર્મ પડે છે એટલે આ બાળકોના બહુનરનો માળો શહેરનાં બાળકોના બહુતરના માળા જેટલો મોટો ન રાખી શકાય. તેઓ વિચારશીલ, ભાવનામય અને ઉપયોગી હવન છતી શકે અને પોતા પ્રત્યે તેમ જ દેશ અને પ્રજા પ્રત્યેની દુરજ સમજૂતા થાય એવી કેળવણી આપણે માટે તેમને નિશાળે છ વર્ષ રાખવા પડે. કેટલાંક બાળકોને પાંચ વર્ષ જસ થાય. શહેરી બાળકોનું બહુતર અધવય અટકી પડવાનો સંભવ જવડે જ હોવાથી તે મોટી ઉંમર સુધી વિદ્યોપાર્જન કરી શકે, અને તેથી તેમને આપવાના શિક્ષણમાં પણ ફેર જ રાખવો પડે. એમને આપવાની કેળવણીમાં વૈવિધ્ય આવવું જોઈએ, પ્રજાના ઔદ્યોગિક, રાજકીય, સામાજિક, વ્યાપારી અને વિદ્યાભોગી હવનમાં એઓ રસ મ્હાણી શકે એ જ્ઞાનની સર્વ કેળવણી એમને આપવી જોઈએ.

x

અત્યારે આપણે શિક્ષણક્રમ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલો છે. પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર. આ ત્રણે વિભાગો કેવળ કૃત્રિમ જ નહિ પણ તદ્દન અશાસ્ત્રીય છે અને તેમાં મુસંગતતા નથી.

ક્યાયે મેળ નથી. વળી એણે વિદ્યા લેનાર અને દેનાર અને વર્ગમાં-ઉંચી નીચી પકિતનો ખ્યાલ દાખલ કરી દીધો છે. એક વિભાગમાંથી બીજા વિભાગમાં જનારને તેની તે વસ્તુ ફરી બહુવાની પણ હોય છે, અને આમ શક્તિ અને સમયની નાહક બરબાદી થાય છે. વળી આ ક્ષેત્રમાં દ્વિપારી સત્તા છે, અને તે કેળવણીનું કોઈકું વધુ ચૂંચવે છે. આ બંને સત્તાનો એકમેક જોડે સુમેળ નથી, અને બંને તરફથી છૂટતી આજ્ઞાનો અમલ સંસ્થાઓને કરવો જ પડતો હોવાથી, સંસ્થાઓનું સંચાલન વિક્ષમ થઈ પડે છે અને પરિણામે શિક્ષણની મંચીનના મારી જાય છે.

આથી કરી આ બે બાબતો ખાસ લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે: (૧) શિક્ષણનો ક્રમ એક-વિધિ હોવો જોઈએ. તેના વિભાગો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિને અનુલક્ષી રચાયા જોઈએ, અને દરેક વિભાગનું ઉગમ સ્થાન તેના આગસા વિભાગમાં હોવું જોઈએ, કે જેથી બધા વિભાગોમાં સુસંગતપણું જાળાય. (૨) મુખ્યત્વે ગામડાનાં અને બીજા મોટી સંખ્યાના બાળકો કોલેજના બહુતરનો લાભ લેવા ઇચ્છતાં નથી. તેા નીચેનાં અંગ્રેજી ધોરણોને મેટ્રિકની પરીક્ષા સાથે ન સાંકળતાં તેઓ માટે બીજી છેલ્લી પરીક્ષા યોજવી જોઈએ અને કોલેજના અભ્યાસ માટે જવા ઇચ્છનાર માટે, એક વચ્ચું પગથિયું યોજવું જોઈએ.

આ નવી યોજનાને અનુલક્ષી આપણે આગળ વિચાર ચલાવીએ. હું પ્રથમ સ્વાધ્યાય વર્ગ (બાળવર્ગ)થી શરૂઆત કરીશ આમાં ચારથી છ વર્ષ સુધીની ઉંમરના બાળકો આવી શકે. ગામડાં માટે આ વર્ગની જરૂર નથી. શહેરમાં માથાપતે છોકરાને બાળ્યાં જોવાની ઉત્કંઠા વિશેષ હોવાથી ત્યાંના બાળકો માટે આ વર્ગો ખોલવા જોઈએ. અહીં તેમની અવલોકન શક્તિ, અનુકરણશક્તિ, સર્જનશક્તિ તથા સૈદ્ધંત્યકલ્પને ઉત્તેજના મળે તેગ જ એ શક્તિઓ વિકસે એ જાતનું વાતાવરણ અને સામગ્રી સપ્તવી જોઈએ. વળી તેમનામાં નિયમિતપણું આવે, તેઓ સ્વચ્છતા જાળવતાં શીખે. વિવેક શીખે, ધ્યાનવૃત્તિ કેળવે, સ્વાચ્ચી જાનતાં શીખે એવું પણ થવું જોઈએ.

આ અવસ્થાના બાળકો માટે શુદ્ધ વાતાવરણ અતિ ગતવની વસ્તુ છે. તેમને રૂઢ અર્થના બાહુતરની જરૂર નથી. બુદ્ધિ કરતાં વૃત્તિથી પ્રેરાઈને જ એવડાં બાળકો કામ કરે છે એટલે અનુકૂળ વાતાવરણમાં તેમને મૂકતાં તેઓ બહારની મદદ સિવાય આપમેળે જોઈતી વસ્તુ તેઓ ગ્રહણ કરી લે છે. બાળકોમાં પોતાને ઉપયોગી શક્તિઓ પ્રભુએ આપી છે. માત્ર એ શક્તિઓ બહાર પાડી તેને વિકસાવવાનું કામ સારા શિક્ષકને હસ્તક રહે છે. અત્યારે આપાતી કેળવણીમાં દૂષણ એ જ છે કે બાળકોનાં જીવનમાં આપણે ખૂબ જ દબાવ કરીએ છીએ.

આ જાતના વર્ગમાં એક કે બે વર્ષ રહ્યા પછી બાળકનું નિશાળનું બાહુતર શરૂ થવું જોઈએ અને એ બાહુતર મારા મતે બાર વર્ષ ચાલવું જોઈએ. આ બાર વર્ષના શિક્ષણના હું ત્રણ ભાગ પાડવા માગું છું, અને સુગમતાને ખાતર તેને પ્રાથમિક, પૂર્વ માધ્યમિક અને ઉત્તર માધ્યમિક એવાં નામે આપીશ. આ ભાગો મેં માનસશાસ્ત્ર અને અધ્યાપનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ યોજ્યા છે.

સ્વાધ્યાય વર્ગ	—	મુદત	૧થી ૨ વર્ષ	પર્યંત	૫મું વર્ષ પૂરું થાય તે પહેલાં
પ્રાથમિક	—	„	૬ વર્ષ	૬ઠ્ઠા વર્ષની શરૂઆતથી ૧૧મું પૂરું	
પૂર્વ માધ્યમિક	—	„	૪ વર્ષ	૧૨મા વર્ષની શરૂઆતથી ૧૬મું પૂરું	
ઉત્તર માધ્યમિક	—	„	૨ વર્ષ	૧૬મા વર્ષની શરૂઆતથી ૧૭મું પૂરું	
વિદ્યાપીઠનું શિક્ષણ	—	„	૨ વર્ષ	૧૮મા વર્ષની શરૂઆતથી ૨૦મું પૂરું	

(સ્નાતક થવા સુધીનું)

આ વિષેની વિગતોમાં ઊતરતાં પહેલાં હું ત્રણ ચાર વાત કરી લઉં. અત્યારની મેટ્રિકની પરીક્ષા ક્યાં તો સદંતર નાબૂદ થવી જોઈએ, અગર તો એનું આખું રૂપ બદલાઈ જાય એવા જરૂરજરૂર ફેરફારો એમાં કરવાની જરૂર છે એમ આપ સૌ કોઈ કબૂલશો. આજે તો એના અભ્યાસક્રમમાં બારેક વિષયો ઠોકરી બેસાડવામાં આવ્યા છે, જેમાંના કેટલાક તો વિદ્યાર્થીના મોટા ભાગ માટે કેવળ નિરુપયોગી છે અને કેટલાક મરજિયાત કરવા જેવા છે. જે વિષયો માટે વિદ્યાર્થીઓનું વલણ હોતું નથી, એવા વિષયો લાદી તેમની શક્તિ વેડફાવી નાખવા કરતાં તેઓ જેમાં બહોળો અને ઊંડો અભ્યાસ કરી શકે એવા મનગમતા વિષયોનો જ તેમને અભ્યાસ કરવાનો હોય તો કેવું સારું !

ખીજું જેમને હાલની કોલેજની કેળવણીની ઇચ્છા ન હોય તેમને માટે એક જાહેર પરીક્ષાની યોજના કરી હોય તો શું ? આ પરીક્ષામાં પાસ થનાર વિદ્યાર્થી કાં તો ધંધામાં પડી જાય કે મ્હાલ તો હુન્નર ઉદ્યોગની શાળામાં જાય કે પછી કોઈ કારખાનામાં આવ્યો જાય. અલગત આમાં સરકારને હુન્નર ઉદ્યોગ કે કારીગરી માટે સંખ્યાબંધ નવી નિશાળો ખોલવી આવશ્યક થઈ પડે. પણ એથી અત્યારે થતી બરગાદી કેટલી અટકે ! અને દેશના ઉદ્યોગને એથી કેટલો લાભ થાય તેમ જ દેશનો પૈસો કેટલો બચે !

ત્રીજું, અત્યારે મેટ્રિક પાસ થઈ આવતા વિદ્યાર્થીઓ કોલેજમાં પ્રેક્ટિસરોને ધણી નમ્રણા માણસ પડે છે, અને એ બાળતની ફરિયાદો તમામ કોલેજોમાંથી થાય છે. નો કોલેજોમાં દાખલ થવા માટેની પરીક્ષાનું ધોરણ ઊંચું કરવા, કોલેજનું પ્રથમ વર્ષ માધ્યમિક શાળામાં લઈ જવું જોઈએ, કે જેથી વાલીઓને પણ કોલેજની કેળવણીનો ભારે બોલે એક વર્ષ ઉઠાવવો જોઈએ થાય અને કોલેજમાં પ્રવેશનાર વિદ્યાર્થી પણ લાયક બનીને આવે. વળી માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ દાખલ કરવાથી પણ નિશાળના વિદ્યાર્થીઓનો બોલે કમી થાય, અને વધારામાં તેઓમાં માતૃભાષા માટેનો પ્રેમ પણ પ્રગટે. અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન આપણને ઉપયોગી છે તે હું સ્વીકારું છું, પણ તેથી જ ઊંચું અસન એને મળી ગયું છે તે સ્થાન પર એને દબા કરવાની તો જરૂર નથી જ. (હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતો સાથેના આંતરવ્યવહાર માટે હિંદીનો ઉપયોગ હવે તો સર્વને સ્વીકાર્ય થઈ ગયો છે.)

હાથ ઉદ્યોગનો એક વધુ પ્રશ્ન આપણી પાસે છે. હમણાં હિંદમાં ધંધાદારી શિક્ષણ માટે ખૂબ માગણી થઈ રહી છે, અને સાચે જ, જે હિંદ આખાની ઇચ્છા હોય તો પોતાના ઉદ્યોગોનું રક્ષણ કરી તેની ખીલવટ થાય એમ તેણે કરવું જ જોઈએ. કેળવણીની કોઈ પણ નવી યોજનામાં ધંધાના શિક્ષણનો સમાવેશ થવો જ જોઈએ. પણ કેળવણીને સ્વાવલંબી કરવાની બાબતમાં હું ખીજા સાથે સહમત થઈ શકતો નથી. એ બાળક કેળવણીની તેમ જ આર્થિક એમ બંને દૃષ્ટિએ રાક્ષ નથી. નિશાળે જવું બાળક—તેને જે બે-ત્રણ કલાક મળે એટલામાં તે પુખ્ત કારીગરની હુદોડીથી કામ કરવું થઈ જાય—એ વાત કદખનામાં કેમ આવે ! એ ખરું કે તેને એવી પ્રારંભિક તાલીમ મળવી જોઈએ કે જેથી તેની શક્તિ અને શ્રુતિ પોષાય અને પૂર્વ માધ્યમિક અભ્યાસને અંતે તે કોઈ હુન્નરશાળા કે કારખાનામાં જઈ શકે. આ સાથે એ પણ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે ધંધા શીખવવાના લેખને પ્રાધન્ય આપી સામાન્ય જ્ઞાનને વિસારે પડવાની જરૂર નથી. પણ ધંધાનું શિક્ષણ વધુ સફળતા પામે એમ કરવા માટે અન્ય વિષયો જોડે એનો સંબંધ વધુ નિકટ અને તેમ થવું જોઈએ.

x

હવે મેં પાંડેલા વિભાગની વિગત પર આવું છું. બાળવર્ગ કે સ્વાધ્યાય વર્ગ વિષે ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. એ અવસ્થામાં ઉર્તાણુ થતાં બાળક આત્મભાવી મદી પોતાની ટૂંકીમાંના બાળમિત્રો

સાથે સામાન્ય બાળ સેવતું થાય છે, અને સમૂહમાં વર્તવાની તેને આવડત આવે છે, ટૂંકાચૂમાં નિશાળના વાતાવરણમાં તે હળી જાય છે. તે સાથે, એટલા સમયમાં સામાન્ય શુદ્ધિનું જાળક સહેજ સહેજ લખતાં, વાંચતા અને ગણનાં પણ શીખી જાય.

• બીજી અવસ્થામાં પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસક્રમ આવી શકે. સામુદાયિક કેળવણીની વિચારણા વખતે જે અભ્યાસ, સમય અને જાતનાનું ધોરણ સ્પષ્ટ હવું, તે જ પ્રાથમિક શાળાના અભ્યાસને લાગુ પાડી શકાય. માત્ર સ્થાનિક જરૂરીયાત પ્રમાણે જોઈએ તો એક બે વિષય તેમાં બન્ને ઉમેરાય. ખાસ તો જોવાનું એ કે પ્રાથમિક શાળાનો આખો અભ્યાસક્રમ જરૂરપર ન હોતાં પૂર્ણસ્વરૂપ હોવો જોઈએ.

આ શાળામાં અભ્યાસ પૂરે ચલા પછી જેની ઇચ્છા હોય તેમ જ જે સાધનયુક્ત હોય તે પૂર્વ માધ્યમિક શાળામાં દાખલ થઈ શકે. આ અવસ્થામાં આવતાં, જાળકના અગીયાર વર્ષ પૂર્ણ થયેલાં હશે. અગિયારમું વર્ષ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઘણું અગત્યનું છે. આ ઉંમરે 'Cleave Craft' 'પૂર્ણ પરિચ્છેદ'ના સિદ્ધાંતનો અમલ લાગુ પડે છે. એ વાતનો સ્વીકાર તો ઇંગ્લેંડે પણ હમણાં હમણાં કર્યો છે; અને એના આધારે પ્રાથમિક, કે ઉત્તર પ્રાથમિક યા માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસની તેઓએ પુનર્ચના કરવા માંડી છે.

માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે અગિયાર વર્ષની ઉંમરના સુગારે જાળકમાં મોટા શારીરિક તેમ જ માનસિક ફેરફાર થાય છે, અને તેના આચાર વિચાર પણ બદલાવા પામે છે. એટલે આ ફેરફારને લીધે તેને મળતી કેળવણી અને શિક્ષણમાં પણ અનુકૂળ ફેરફાર થવો જોઈએ. આ ઉંમરે જ જાળક પોતાના વિશેની જવાબદારી સમજતો થાય છે. પોતે ભવિષ્યમાં કર્યો ધંધો કરનાર છે, એનો ખ્યાલ એને આ ઉંમરે આવવા માંડે છે. વળી આ સમયથી જાળકમાં નિશાળે નિયમિત જવાની, તેમ જ ત્યાં વધુ સમય ગાળવાની શક્તિ પણ ગાઢમ પડે છે. તેનામાં જે થોડી તકશુદ્ધિ હોય તેના આધારે હવેથી તે વસ્તુઓમાં સારા નરસાને ભેદ પામતો થાય છે. આથી એ જાળકે માટેના અભ્યાસક્રમ ધીરે ધીરે વિસ્તૃત કરતા જવું જોઈએ. આમ છતાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક વિભાગ વચ્ચે એકદમ ગાળો પડી જાય એમ પણ ન જનવું જોઈએ. બીજા વિભાગમાં તેઓએ ચાર વર્ષ ગાળવાં જોઈએ. અહીં તેમણે કેટલાક વિષયોનો સહેજ વિસ્તૃત અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જેઓને યુનિવર્સિટીની કેળવણી જોઈતી ન હોય તેવા માટે આ વિભાગમાં અભ્યાસને અંતે એક સામાન્ય જાહેર પરીક્ષા રાખવી જોઈએ, અને સફળ ઉમેદવારને એથી હુલસે ઉદ્યોગ કે એવી શાળામાં દાખલ થવાનો હક મળવો જોઈએ.

આમ આ વિભાગને અંતે હું એકદમ ફેરફારી સ્વયંવું તે કેવળ માનસશાસ્ત્રના ધોરણે છે. સમકાલિન વિદ્યાર્થીઓ આ અભ્યાસને અંતે પંદર વર્ષની ઉંમરનો હોય. આ ઉંમરે શરીરમાં અદ્ભુત ફેરફારો થવા પામે છે, અને તેની મન પર પણ ભારે અસર થાય છે. છોકરો કે છોકરી, બાલ્યાવસ્થા વડાની હવે યુવાવસ્થામાં પ્રવેશે છે, અને જે સમૂહમાં તે રહેતાં હોય, તેના એક અંગ તરીકે, તે સમૂહના આદર્શો, બાવનાઓ અને ધ્યેય પોતે સેવતાં થાય છે. આ ઉંમરે તેઓની જીવનની દૃષ્ટિ ગંભીર બને છે; અને પોતા વિશેના વિચારો પણ તેઓ સંધ કે સમૂહને અનુવર્તન કરે છે. આગામીયણ મટી તેઓને પરપરાયણ થવાનું ગમે છે.

જે વિદ્યાર્થીઓને યુનિવર્સિટીની કેળવણીનો મોહ હોય તેઓ આ વિભાગને અંતે ઉત્તર માધ્યમિક વિભાગમાં જાય. અહીં તેમને પોતાના ગમતા વિષયો આપવા; અને એ વિષયોનો તેઓ

જે વર્ષમાં ઉડિ અને વિજ્ઞાન અભ્યાસ કરે એમ યોજના કરવી. આ વિભાગના અભ્યાસને અંતે વિદ્યાર્થી ઉચ્ચતર શિક્ષણને માટે યુનિવર્સિટીમાં જઈ શકે.

*

ટૂંકમાં આ યોજના આ પ્રમાણે જાણવી શકાય :

- [૧] સ્વાધ્યાય વર્ષ—સુમારે ૭ વર્ષની ઉંમરના બાળકો માટે; વાચન, લેખન અને અંગ્રંગણિતનું પ્રારંભિક જ્ઞાન
- [૨] પ્રાથમિક વિભાગ—અભ્યાસની મુદત ૭ વર્ષ : વિષયો : [૧] માતૃભાષા, [૨] અંગ્રંગણિત, [૩] ઇતિહાસ ભૂગોળ (પૌતાના પ્રાંતની તેમ જ હિંદની સામાન્ય માહિતીપૂર્ણ), [૪] હિંદી વાતચીત [૫] શરીરશાસ્ત્ર અને આરોગ્યવિજ્ઞાન [૬] ચિત્રકામ, સંગીત અને હાથકામ
- [૩] પૂર્વ માધ્યમિક વિભાગ—અભ્યાસની મુદત ચાર વર્ષ. વિષયો : [૧] માતૃભાષા, [૨] અંગ્રેજી, [૩] હિંદના કોઈ પણ એક પ્રાંતની શિષ્ટ યા-પ્રચલિત ભાષા અગર યુરોપના દેશની કોઈ ચાલુ ભાષા, [૪] ગણિત, [૫] ભૌતિકશાસ્ત્ર અને ગૃહવિજ્ઞાન [૬] નાગરિક ધર્મનું વ્યવહારિક જ્ઞાન, [૭] ભૂગોળ—આર્થિક તેમ જ કુદરતી પ્રદેશની માહિતી સાથે, [૮] ચિત્રકામ અને હાથકામ.

આ ઉપરાંત એક જે વિષયો જોઈએ તે વધારવા, અને તેમાં પહેલા અને બીજા વિષય સિવાય બાકીના વિષયોના વિભાગો પાડી તે ઐચ્છિક રાખવા.

- [૪] ઉચ્ચ માધ્યમિક વિભાગ—અભ્યાસની મુદત બે વર્ષ. વિષયો : [૧] માતૃભાષા [૨] અંગ્રેજી [૩] નીચેના સમૂહમાંથી કોઈ પણ એક સમૂહ : સમૂહ ૧લો—[૧] અક્ષર ગણિત, [૨] ભૂમિતિ અને ત્રિકોણમિતિ, [૩] પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયન શાસ્ત્ર, [૪] શરીર શાસ્ત્ર અને આરોગ્યવિજ્ઞાન, [૫] ગૃહવિજ્ઞાન, વનસ્પતિશાસ્ત્ર કે પ્રાણીશાસ્ત્ર.

- સમૂહ ૨જો—[૧] હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના કોઈ પણ એક સમયનો બારીક અભ્યાસ, [૨] હિંદુસ્તાનનો રાજ્ય વહીવટ, બ્રિટિશ રાજ્યવંધારણ અને નાગરિક ધર્મનું શિક્ષણ, [૩] આર્થિક ભૂગોળ—આર્થિકશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વોની સમજણ સાથે, [૪] હિંદુસ્તાનની કોઈપણ એક શિષ્ટ કે આધુનિક પ્રાંતીય ભાષા અગર યુરોપની કોઈ એક ભાષા.

કેળવણી શા માટે હોવી જોઈએ એ વિષે બે જાતના મત છે. એક મત કહે છે કે તેને હેતુ માત્ર સંસ્કૃતિ પેદા કરવાનો હોવો જોઈએ. બીજો મત કહે છે કે તેનો હેતુ માત્ર ચેતસો કમાવાની શક્તિ મેળવી આપવાનો હોવો જોઈએ. આ બંનેમાંથી એકે મતને હું પૂર્ણપણે સ્વીકારતો નથી. એકમાં નયો આદર્શવાદ છે, બ્યારે બીજામાં નયો ઉદ્યોગવાદ છે. જો આપણને પ્રજાના જીવનમાં વેગ લાવે એવી કેળવણી જોઈતી હોય તો પછી આ બંને હેતુઓ જેમાં સુંદર સમન્વય થયેલો હોય એવી નવી યોજના આપણે ઉપજાવવી પડશે. આપણા દેશની રીતિ અને જરૂરિયાત જોતાં, કે નિઃસંકોચપણે કહી શકું કે જે કેળવણી જીવનને ઉપયોગી નીવડે તેમ જ જોનાથી જીવન સાર્થક થયે અને તે જ કેળવણી સાચી કેળવણી છે. અસ્તુ.

+

માનસશાસ્ત્રના વિકાસે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં અવનવું પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે. પ્રાચીન શિક્ષણ-પ્રણાલિકામાં શિક્ષક અને શિક્ષણના નિયમનું સ્થાન મહત્વનું હતું અને શીખનાર બાળકનું સ્થાન છેલ્લું મનાતું. પણ નૂતનશિક્ષણ કહે છે કે બાળક અગ્રસ્થાને છે. શિક્ષકે પોતાના વિષયની તૈયારી સાથે બાળકના માનસને સમજવાની પ્રથમ જરૂર છે. શાળા એટલે માત્ર શિક્ષક નહિ, પરંતુ ખરું જોતાં તો શાળા એટલે બાળકો. આમ છતાં શિક્ષકની જવાબદારી તો ઘટવાને બદલે ઊંચી વધી છે. મહાન યુગદંષ્ટા અને કેળવણીકાર રુસોએ અઘરામી સદીમાં નૂતનશિક્ષણનો પ્રથમ મંત્ર કૂંક્યો. એણે રેપેસા બીજામાંથી આજે તો નૂતનશિક્ષણની વેલ મોટે ભાગે દુનિયાભરમાં ફેલાઈ ગઈ છે. દુનિયાના આગળ પડતા દેશોએ પોતપોતાને અનુકૂળ નૂતનશિક્ષણની વેલને પોષી કેળવણીનો ઝડપી પ્રચાર કર્યો છે, પોતાની પ્રજાની અગ્નિના દૂર કરી છે. કેળવણીનો સર્વમાન્ય આદર્શ હેતુ હજી નક્કી થયો નથી. જુદા જુદા કેળવણીકારો જુદા જુદા આદર્શો રજૂ કરે છે. કોઈ મનની નમ્રતા, તો બીજો ચારિત્ર્યનું ધક્કર, તો ત્રીજો નીતિ, તો વળી એથો વ્યક્તિવિકાસને કેળવણીના આદર્શ તરીકે ઓળખાવે છે. આમ અનેક મનો રહ્યા છે. તેમ છતાં એ તો સૌ કોઈ સ્વીકારે છે કે બાળક પોતાનો સ્વાભાવિક સર્વદેશીય—શારીરિક અને માનસિક વિકાસ સાંધી પોતાના સમાજનો એક આદર્શ સભ્ય બને એ કેળવણીનો આદર્શ.

વિશેષમાં આજે જાપાન અને રશિયાએ કેવી ચમત્કારિક રીતે પોતાની પ્રજાની ૯૫ ટકા જેટલી અગ્નિના ઊલ્લામાં વીસ વર્ષમાં દૂર કરી છે એ જોઈ સાચે જ આપણને આશ્ચર્ય થાય છે. પણ સા વિચાર્યાવિમુક્તયે ! નો ઉચ્ચતમ આદર્શ રજૂ કરનાર ભારતવર્ષને અને આજના નૂતન-શિક્ષણને તો કેટલાંય છેડાં છે તેનું શું? આજે તો ભારતવર્ષ પરાધીન છે. બ્રિટિશ પ્રજાના અને હિન્દી પ્રજાના હિતો પરસ્પર વિરોધી છે. આ દશામાં કેટલીય વેળા વિચારતાં લાગે છે કે શિક્ષણ વિના સ્વરાજ્ય નથી અને સ્વરાજ્ય વિના શિક્ષણનો પ્રચાર સદજ નથી. એટલે આપણે માટે તો અભિગમનુના ચક્રાના (Vicious circle) જેવું છે. તેમ છતાં આજની પરિસ્થિતિમાં શું થઈ શકે એ વિચારવું અસ્થાને ન ગણાય.

અદ્ભુત આપણા દેશનો મોટા ભાગનો શિક્ષિતવર્ગ આપણા આધુનિક અભ્યાસક્રમથી કંટાળ્યો છે. એની તુડીઓ, અપૂર્ણતાઓ જોઈ શક્યો છે. શિક્ષણપદ્ધતિમાં પણ જરૂરી ફેરફારની હિમાયત કરવા લાગ્યો છે, અને નવેસરથી અભ્યાસક્રમ તેમ જ શિક્ષણપ્રણાલી પુનર્રચના કરવાની જરૂરિયાત સ્વીકારવા લાગ્યો છે. આ એક આશાજનક ચિહ્ન છે. આપણે જોઈ ગયા તેમ નૂતનશિક્ષણમાં બાળકનું સ્થાન મહત્વનું છે એ જોતાં બાળક શાળામાં શિક્ષણ લેતું થાય ત્યારથી વિચારવું રહ્યું. પરંતુ બાળક શાળામાં પગ મૂકે તો અંગાઢ કશું જ અઢણ કરતું નથી, તે વેળા એતું માનસ કોરી પાટી જેવું છે એવી ચાલી આવેલી માન્યતાને સ્વીકારવાની આજે આપણે તૈયાર ન કરીએ. આજનાં શિક્ષણશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્ર તો કહે છે કે બાળક પ્રથમ પાંચ વર્ષમાં જેટલું અઢણ કરે છે તેટલું એ પાછળની આખી જિંદગીમાં પણ અઢણ કરતું નથી. એટલે ખરું જોતાં તો જન્મથી જ બાળકને યોગ્ય શિક્ષણની જરૂર છે. પરંતુ આજે તો દુર્ભાગી હિન્દમાં બાળક પાંચ-સાત વર્ષનું થાય ત્યાંસુધી તેનામાં યોગ્ય સંસ્કાર પાડવાના કશા જ વ્યવસ્થિત સમ્બંધિત પ્રયત્નો થતા નથી. બાળક પાંચ-સાત વર્ષનું થાય એટલે એને શાળામાં ધકેલી દેવામાં આવે છે. આ જોનાં હાલ તુરત તો નૂતનશિક્ષણ

વિષે વ્યવહારુ વાતો કરવા જતાં પ્રથમ પ્રાયગિક શાળા વિષે વિચારવું જરૂરી થઈ પડે છે. વળી વધારામાં એક કારણ આ છે. યુનિવર્સિટી કહે છે કે હાઈસ્કૂલમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓ બહુ જ ઊતરતી કક્ષાના છે. એના જવાબમાં હાઈસ્કૂલના સંચાલકો કહે છે કે પ્રાયગિક શાળામાંથી આવતા બાળકોને યોગ્ય રીતે તૈયાર કરવામાં નથી આવતાં એટલે અમે શું કરીએ? આમ પ્રાથમિક શાળા પર ચુકાતો દોષ જોતાં તેમ જ હાઈસ્કૂલ તથા કોલેજનું શિક્ષણ બાળકના પ્રાયગિક શાળા મધ્યે વિકાસ પર અવલંબતું હોવાથી આપણી પ્રાયમિક શાળાઓ વિષે વિચારવું જરૂરી છે.

+

પરંતુ પ્રાયગિક શાળા વિષે વિચારવા જતાં આપણી સામે પ્રશ્નોની પરંપરા ખડી થાય છે. આપણે આપણા શિક્ષણનું ધ્યેય નક્કી કર્યા વિના જ આપણું ગાંડું ખેંચતા આગ્યા છીએ. આપણે પાસે આપણા દેશને અનુકૂળ શિક્ષણનો આદર્શ જ ક્યાં છે? આજે તો આપણે નક્કી શિક્ષણ આપ-લે કરી રહ્યા છીએ તેનું શું? આપણી પ્રાયમિક શાળામાં પ્રાણ જ ક્યાં છે? આપણી પ્રાયમિક શાળાને અને આપણા સમાજજીવનને તો પૂર્વપશ્ચિમના છતાં છે તેનું શું? પ્રાયમિક શાળા શિક્ષકનું સમાજમાં સ્થાન જ ક્યાં છે? પ્રાયમિક શાળાના શિક્ષકને અને આપણા સાહિત્યને પદ ધરતી આત્મનાં અંતર છે ત્યાં શું થાય? પ્રાયમિક શાળાનો શિક્ષક સામાજિક પ્રાણી મટી ગયો કે ત્યાં શું કરવું? એ ખેડી અહંતામાં રહી રૂપમંડુકની દશા જોગવી રહ્યો છે તેનું શું? પ્રાયમિક શિક્ષણના પ્રચાર અર્થે પરદેશી રાજસત્તાને કશું કરવાની પડી નથી ત્યાં આપણા વિશાળ દેશમાં નિરક્ષરતાને ક્યાંથી ભારી દહાવી શકાય? આવા અનેક પ્રશ્નોનો સ્વતંત્ર ઊકેલ શોધવા જતાં સાચે જ આપણે ઊદય મહાન ગૂંચવણમાં પડી જઈએ છીએ. રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય હસ્તગત કરવાને લગત આજસુધીના આપણા ઐતિહાસિક પ્રયત્નોનું અને આપણી નાની મોટી પ્રજાકીય સંસ્થાઓનું બારી નિરીક્ષણ કરીએ તો સમગ્ર થ છે કે આપણી હિન્દી પ્રજામાં સમૃદ્ધભાવનાનો સારો સરખો અભાવ છે. નક્કી શિક્ષણ લઈ રહેલા આપણે બધાએ યુરોપ પાસેથી જ લેવું જોઈએ તે નર્મ લીધું ને પરિણામે આપણી સર્વ શક્તિઓ આજે ભિન્ન ભિન્ન વેરાવલી રહી છે. આજે તો આપણી અર્ધદબ્ધતા આપણા વિનાશને નોતરી રહી છે. આપણા પ્રજાજીવનમાં આ એક મહાન ત્રુટી છે એટલે એક પણ પ્રશ્નને પૂરતી રીતે છણી, જોઈતું સંઘન જીવન, પ્રશ્નો નિકાલ લાવવા જેટલ શક્તિ, ધીરજ અને શ્રદ્ધા આજે તો આપણે એક પ્રજા તરીકે નથી બતાવી શક્યા. એના પરિણામે દેશની ઘોડી સરખા આગ્રાહની કરવા જેટલી રાજકીય સત્તા પણ આપણે હસ્તગત ન કરી શક્યા હરકોઈ ક્ષેત્રમાં આપણી આવી જ મનોદશા છે.

આશા-નિરાશામાં ઝોલાં ખાતું આપણું રાજકીય નાવડું અનેકવિધ મુશ્કેલીઓ છતાં આજે કહેવાતા પ્રાન્તિક સ્વરાજના તંત્રમાં ઘોડી શી આંતરિક રિયરતા અનુભવવા તકસી રહ્યું છે, એવું ના ખાડી શકાય એમ નથી.

આ જોતાં પ્રાયમિક શિક્ષણના પ્રચાર અંગે નીચેની મહત્ત્વની વિગતો ધ્યાનમાં લેવી ઘટે છે. આપણી બાલિ પ્રજા સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરતી થાય અને સમૃદ્ધભાવના કેળવે એ જરૂરી છે. બારે આશાવાદીને પણ ધડીભર નિરાશ કરી નાખે એવી આપણી પ્રજાની નિરક્ષરતા દૂર થવી રહી. પ્રાયમિકશાળાનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરનાર દરેક બાળક પોતાની માતાબાપાનું સંગીન યાન ધરાવતો થયો જોઈએ. વળી એ બાળક દુનિયાના વ્યવહારને સમજવા જેટલો જાણકાર થઈ જવો જોઈએ. એમ થતાં વધુ અભ્યાસ માટે જવા આપના બાળકના વિષે અવસ્ય સારા હશે જ. પ્રાયમિક શાળામાંથી જ સંગીન ને ચિત્રકળાની તાલીમ જોડે વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ પણ આપણું જોઈએ. આપણે

આપણું બાળક-બાળકીઓમાં માત્ર જીવનની સુકુમારતા કે લાવણ્ય જ ખીલવવાની નથી, પણ તેમનામાં જીવનને સુંદરપણે ટકાવી રાખનારી ખડતલ અને સંકલ્પશીલ મનોદશા પણ ખીલવવાની છે. એ જોતાં આપણે આપણું બાળકોને માત્ર સંગીત અને નૃત્યથી તો વધુ પડતાં કોમળ, અને સાચું કહીએ તો વિકૃત બનાવી દઈશું. એ વસ્તુનું જીવનમાં સ્થાન છે એની ના ન ખાડીએ, પણ તેની સાથે જો આપણા દીકરા-દીકરીને, તેમ જ નાના બાઈ-બહેનને શારીરિક કામગીરી સરા આવતી હોય, રસોઈ કરતાં ન આવડતી હોય, વાસણ સાફ કરતાં કે કપડાં ધોતાં કંટાળો આવતો હોય, હાથે ફેરવા પડતા હોય ને એવાં કામ તરફ ધૂણા થતી હોય તો એ અતંદુરસ્ત મનોદશા દૂર કરવાની જરૂર છે. એવી મનોદશા આપણું બાળકોમાં ઉદભવે જ નહિ તેની કાળજી પ્રાથમિક શાળામાંથી રાખવી રહી. પ્રાથમિક શાળા અને વિદ્યાલયના શિક્ષણે આજે ઉપર્યુક્ત મનોદશાને જન્માવી છે. કવિઓ અને સાહિત્યકારો આપણા બાળક-બાળકીઓમાં કોમળતા કે નાજુકતા આવે એમ ભલે ઇચ્છે ને તેના બધે સુશુભ્રાન ગાય, પણ આધુનિક જગતનો પ્રવાહ જોતાં ને જીવનને ટકાવી રાખવા માટેનો જીવનસંઘ્રામ જોતાં આપણે આપણું બાળકોમાં ખડતલ મનોદશા જન્માવવી રહી. એટલે શારીરિક શિક્ષણની તાલીમની શરૂઆત પણ પ્રાથમિક શાળામાંથી જ થવી જોઈએ. એમ થતાં બુદ્ધિ અને શરીરનો વિકાસ એક સાથે જ થશે. વધુમાં શારીરિક કાર્યને હલકું ગણવાની અતંદુરસ્ત વૃત્તિ દૂર થશે. શારીરિક તાલીમ ઉત્પાદક કે અનુત્પાદક હોવી જોઈએ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવા જતાં આપણે સહેજે વર્ધા કેળવણી પરિપદે નીમેલી ડો. ઝકરીહુસેન સમિતિના હેવાલ ધિમે પણ વિચારો કરી લેવા પડશે.

અનુત્પાદક તાલીમ કરતાં ઉત્પાદક તાલીમ આપવો શક્ય હોય તો તે તો સૌ કોઈને ગમે. પણ બ્યારે આપણે પ્રાથમિક શાળાનો વિચાર કરીએ ત્યારે તો ઉત્પાદક તાલીમનો અમલ કરવા જતાં બાળકની વયનો વિચાર કરવો પડશે. દશ વર્ષથી ઓછી વયનાં બાળકોને આપણે પ્રાથમિક શાળામાં એકધારી ઉત્પાદક તાલીમ શી રીતે આપી શકીએ ? ગામડાંની શાળાનો વિચાર કરીએ તોયે એટલી વયના બાળક માટે એ શક્ય લાગતું નથી. દશ વર્ષની અંદરનાં બાળકો ખેતીને લગતું કામ ઉપાડી શકે ? નીંદવાનું, સાફસફાનું કે નાનું શું બાગકામ ને હુન્નરકામને લગતું, સાદડી ચૂંથવાનું, માટીનાં નાનાંશાં રમકડાં બનાવવાનું એ બાળકો જરૂર કરે; પણ એ માટે શાળા પાસે સારા પ્રમાણમાં મૂડી ને જમીન હોવાં જોઈએ. ઉત્પન્ન કરતાં એ બાળકોના હાથે વધુ તુકસાન થવાનો સંભવ છે. તદુપરાંત એ એકધારું સતત કામ નથી, ને શાળામાં સૌ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ માટે એટલું કામ લાવવું ક્યાંથી ? સહેરની પ્રાથમિક શાળાઓને અંગે પણ ઓછો ફેર પડતો નથી, ગામડાં કરતાં તે કોઈ રીતે ચઢિયાતી નથી. દશ વર્ષથી પંદર વર્ષની વયનાં બાળકોને થોડી શી ઉત્પાદક તાલીમ આપી શકાય ખરી, પરંતુ પંદર વર્ષની વય સુધીનાં તમામ બાળકોનું શિક્ષણ આર્થિક અને વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ કદી પૂરેપૂરું સ્વાવલંબી ન બની શકે. ગાંધીજીની ભવ્ય કલ્પનાની પાછળ રહેલો આદર્શ સર્વાંગ્ય છે, પણ વ્યવહારદૃષ્ટિએ જોતાં પ્રાથમિક શાળાનું શિક્ષણ સ્વાવલંબી ન બનાવી શકાય. બાળક-બાળકીને બુદ્ધિ અને શરીરનું શિક્ષણ એક સાથે આપવું જોઈએ એ સાવ સાચું; પરંતુ આપણે આપણું પ્રાથમિક શિક્ષણ સ્વાવલંબી બનાવવાની કલ્પનાને તો આજે ભવિષ્યને માટે મુલતવી રાખવી પડશે. પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી તો રાજસત્તાની છે. પણ એ રાજસત્તા ઠોઠી બેસાડેલી રાજસત્તા નહિ; સમાજની, પ્રજાની જરૂરિયાતને માન આપનારી રાજસત્તા જ તે પ્રજાના પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી પ્રમાણિકપણે ઉપાડી શકે. પણ આજે આ જગાએ ભૂલવું ન જોઈએ કે સમસ્ત પ્રજાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ રાજકીય પક્ષપક્ષીની મિનિ ને નિરાળું છે.

આમ દશ વર્ષની અંદરનાં બાળકો માટે મોટે ભાગેનું શારીરિક શિક્ષણ અનુપાદક જ રહેવાનું. દશથી પંદર વર્ષની વયનાં બાળકો માટે થોડા ઘણા પ્રમાણમાં ઉપાદક શિક્ષણ આપી શકાશે. પ્રમુખ શિક્ષણનો આદર્શ, તે તે પ્રમુખી સંસ્કૃતિ અને સમાજવ્યવસ્થાને પોષનારો, તેનો ઉત્કર્ષ કરનારો હોવો જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ જોતાં આપણી પાસે આપણા શિક્ષણનો આદર્શ જ નથી. ગાંધીજીએ આપણો આદર્શ કેવો હોવો જોઈએ એનું સાચું દિશાસૂચન કર્યું છે. એટલે હિન્દ ખેતીપ્રધાન દેશ છે તે જોતાં, આજે જગતભરનાં સાહ્યોમાં હિન્દનું હલકું સ્થાન જોતાં, હિન્દી પ્રમુખી દુર્બળ શરીરસંપત્તિ જોતાં, પ્રગતિકર દેશોની સરખામણીમાં હિન્દ તો કેટલીયે સદી પાછળ પડેલું દીસે છે તે જોતાં, ને હિન્દની ધાર્મિક સંસ્કૃતિ અને સમાજવ્યવસ્થા જોતાં આપણા શિક્ષણનો પ્રશ્ન એટલો મહત્વનો છે તેટલો જ તેનો ઉકેલ પણ વિકટ છે. બાકી બળવાન અને તેજસ્વી રાષ્ટ્ર બનાવવા માટે તો આપણે પ્રજોત્પત્તિના પ્રશ્નથી જ વિચારવું જોઈએ. આપણે ત્યાંના જેટલું બાળમરણ-પ્રમાણ બીજે ક્યાંયે નથી. એ રાષ્ટ્રની સંપત્તિનો વિનાશ નાહ તો બીજું શું ? એટલે વૈદકીય તપાસ અને પરવાના વિના કેઈ પણ દંપતીને પ્રજોત્પત્તિની છૂટ ન મળવી જોઈએ. વળી બાળકો ભવિષ્યના નાગરિકો છે, રાષ્ટ્રની પૂંછ છે તે જોતાં તેમની માવજતની જવાબદારી માથાપ ઉપરાંત સરકારની પણ છે. એટલે સરકારે રશિયાની જેમ બાળકોનાં ‘નરસીંગ હોમ્સ’ ખોલવાં જોઈએ. તે પછી મોટેસોરી શાળાઓની જવાબદારી લેવી રહી. ને પ્રથમિક શાળાનો પ્રશ્ન તો ત્યારબાદ જોવો થાય છે. ઝકારહુસેન સમિતિએ બહાર પાડેલા હેવાલમાં ઉપલી વિગતનો વિચાર સરખો પણ થયો નથી. ને આજના સંજોગમાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય વિના રશિયાની જેમ આપણે સાત વર્ષનું બાળક થાય ત્યાંસુધી તેના પ્રતિ સમૂહગત ને વ્યવસ્થિત ધ્યાન દઈ શકીએ એમ લાગતું નથી. એટલે જ આપણે પ્રાન્તિક સ્વાયત્તતા આ સમયમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ને તે પછીના શિક્ષણને આંગે ધટતું ને યર્ષ શકે તેટલું કરવું રહ્યું. પણ પ્રાથમિક શિક્ષણને અંગે આ બધું ક્યારે અને ? પ્રાથમિકશાળા બાળકોને પોતાના ઘર જેવી લાગે, તેઓ શાળાને પોતાના ઘર કરતાં પણ વિશેષ ગણે ત્યારે શક્ય અને. પણ એમ પણ ક્યારે અને ? એટલે અંતે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ખોળવા બેસતાં શિક્ષક વિશે જ વિચારવું પડે છે. કેવા પ્રકારના શિક્ષક આ જવાબદારી વહાણીપૂર્વક અદા કરી શકે એ જ મોટો પ્રશ્ન આવી જોવો છે.

x

પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી જિલ્લાની લોકલ બોર્ડને સોંપવામાં આવતાં તેની પ્રગતિ થવાને બદલે અવગતિ થઈ છે, અનેક પ્રકારના સડાએ ધર કર્યું છે. કક્કાને ફૂટી મારનારાઓના હાથમાં, શિક્ષણ શી ચીજ છે તેનું જ્ઞાન પણ નથી એવાના હાથમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ જેવા અગત્યના ખતાની જવાબદારી આવી પડે ત્યારે અવગતિ ને સડા સિવાય બીજી શી આશા રખાય ? આજે ૯૫ ટકા જેટલા ભાગના પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો, આગળ જોઈ ગયા તેમ, દેશકાળના પ્રવાહને સમજવાની જ શક્તિ ધરાવતા નથી. એ શિક્ષકોની મનોદશા જોતાંની સાથે જ આપણને પ્રમુખી ઉત્તરવળ ભાવિ વિશે ધડીમર શંકાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ‘વતનનો લાભ’, ‘હાજરી એલાઉન્સનો લાભ’, ‘સાડે-પ્રાંત્યે યોજના’, ‘પોસ્ટનો લાભ’, ‘પ્રોવીડન્ટ ફંડ’ અને ‘પેન્શનનો લાભ’, આટલી વસ્તુઓનો જ તેમની દૃષ્ટિમર્યાદામાં સમાવેશ થયેલો છે. એ સિવાયનું બધું જ તેમને અસ્પર્શ્ય છે. પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકોની આવી મનોદશાને લીધે તેમના શિક્ષણને લગતા વ્યવહારમાં ભ્રમ ને ભ્રમ અપ્રમાણિકતાનાં દર્શન થાય છે. ‘હાજરી એલાઉન્સ’ની લાલચ એટલી બધી હલકી છે કે માણસને જરૂર અપ્રમાણિક બનાવે. શિક્ષક હાજરીપત્રમાં જરૂર પૂરતાં વધારાનાં નામો મૂકી રાખે છે, એની ન ખબર ધરપેકટરને કે શાળાની નામની

અને શોભારૂપ સમિતિના સભ્યોને ! કેટલીક વેળા તો કેટલાંક નામો હાજરીપત્રમાં કેટલાંય વર્ષો સુધી ચાલ્યાં આવેલાં માફમ પડશે. ને વિદ્યાર્થી જાડી ગયો હોય ને સંસારમાં પ્રવેશી ચૂક્યો હોય, તેને ઘેર બાળકો પણ રમતાં હોય તોયે તેનું નામ શાળાના હાજરીપત્રમાં ચાલી આવ્યું જોવાનું મળે તો નવાઈ વાત નથી. આવા સંજોગોમાં શિક્ષકોનો વહેવાર માત્ર રગશીઆં ગાડાં જેવો હોય છે. નિયમિત ઇન્સ્પેક્શન જેવું પણ નથી. શિક્ષકો સમયની સાથે રહી શકે એવી સંજીવ અને વ્યવહારુ યોજના બોર્ડના સભ્યો પાસે, ઇન્સ્પેક્ટરો, સુપરવાઈઝરો અને એડમિનિસ્ટ્રેટીવ ઓફિસર પાસે નથી. આ પરિસ્થિતિમાં આજની પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો પ્રાથમિક શિક્ષણની ઉપર જણાવેલી મહત્ત્વની વિગતોને અંગે ભાગ્યે જ કંઈ કરી શકે. તો શું કરવું ? શું આજના બધા શિક્ષકોને ઘરે બેસાડવા ? વીસ-બીસ વર્ષની નોકરી ચર્ધ હોય એવા શિક્ષકોને પેન્શન પર ઉતારવામાં કશું ખોટું નથી. નવા શિક્ષકોને શિક્ષિત કર્યા વિના ધંધામાં ન લેવા જોઈએ. ચાલુ શિક્ષકો માટે તેમને જગતનો પ્રવાહ કયો દશમાં જઈ રહ્યો છે તેનું જ્ઞાન કરાવવા માટે વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો થવાની, શિક્ષણના વર્ગો ખોલવાની જરૂરિયાત છે. નૂતનશિક્ષણને લગતું સાહિત્ય ચાલુ શિક્ષકોએ પચાવવા તનનોડ યત્ન કરવો જોઈએ, પ્રાથમિક શાળાનો શિક્ષક પોતાને બહુ જ મોટો માની બેસવાની ભૂલ કરતો આવ્યો છે ને પરિણામે ચાર-પાંચ વર્ષ મારતરગીરી કર્યા પછી એ ખરેખર સદાનો વિદ્યાર્થી મટી જાય છે. આ યોગ્ય નથી. શિક્ષક વિદ્યાર્થી મટી જાય તો સાચો શિક્ષક ન રહી શકે. ટૂંકમાં એ વિદ્યાર્થી મટી ગયો એટલે શિક્ષક પણ મટી ગયો.

આજે તો આપણી સામે સારાય રાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન ઊભો છે. તે જોતાં આજનો મેટ્રિક પાસ થયેલો વિદ્યાર્થી જેટલું જાણે છે તેના કરતાં તે ધણું વધારે જાણુનો થવો જોઈએ. એથી વિચાર કરતાં સમજાશે કે આજે આપણે કેટલાંક વર્ગોનો તો નિર્મૂલક વ્યય જ કરીએ છીએ. એ વ્યય અટકાવવા માટે આપણે એકથી દશ ધોરણોનો અભ્યાસક્રમ યોજાએ એ જ ઇષ્ટ છે. દશમું ધોરણ એટલે મેટ્રિકનો વર્ગ. આમ થતાં આપણે ગૂંજરાતી એથી અગર તો ત્રીજીથી જ અંગ્રેજી ભાષાને બીજી ભાષા તરીકે દાખલ કરવી જોઈએ. અંગ્રેજી ભાષા ત્રીજા ધોરણથી છઠ્ઠા ધોરણ સુધી તો બીજી ભાષા તરીકે જ રહે. એમ થતાં કેટલાક વિષયોનું આજે જે પુનરાવર્તન જ થાય છે તેમાંથી વિદ્યાર્થીને બચાવી લેવાય ને તેને બદલે તે સમયનો બીજી રીતે સદુપયોગ કરી શકાય. એથી પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકો પણ અંગ્રેજી જાણતા હોવા જોઈએ. માત્ર ગૂંજરાતી સાતમીની પરીક્ષા પાસ કર્યાથી કે મેટ્રિક પાસ થવાથી શિક્ષક ન બની શકાય. શિક્ષણના ધંધાનું જ્ઞાન આપ્યા વિના થઈ ગેર કે મેટ્રિકને શિક્ષકો બનાવવામાં આવે એ કેમ ચાલે ? આ જ ન્યાય માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોને પણ લાગુ પડી શકે. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક માટે મેટ્રિક પાસ કર્યા પછીથી એ વર્ષનો ટ્રેઇનીંગ કોર્સ ચાલવો જોઈએ; ને માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો માટે ઇન્ટર પછી એ કે ત્રણ વર્ષનો ટ્રેઇનીંગ કોર્સ નક્કી કરવાની જરૂર છે, કેમકે શિક્ષિત અને જમાનાની સાથે રહી શકાય એ માટે આજીવન વિદ્યાર્થી રહેવાની મનોદશાવાળા શિક્ષકો વિના આપણું નાવડું ગમે તેવી આદર્શ અને વ્યવહારુ યોજનાઓ હોવા છતાં આગળ નથી ધપી શકવાનું. ટૂંકમાં ભાવનાવાળા અને ચારિત્રશીલ શિક્ષકોના હાથમાં જ રાષ્ટ્રનું શિક્ષણ સુરક્ષિત રહેશે.

હવે પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત હોવું જોઈએ એ વિષે તો ચર્ચા કરવાની જરૂર જ નથી રહેતી. પણ એ શિક્ષણ ફરજિયાત થતાં દરેક કોમનાં બાળકો એક સંસ્થામાં ભેગાં મળવાનાં; રાત્રીપરજ અને ઊઝળી પરજનાં બાળકો સાથે જ રમવાનાં, બધાવાનાં, સમસ્ત સમાજની બંદીઓનું ને તે સાથે ગુણોનું પણ વત્તા-એછા પ્રમાણમાં શાળામાં પ્રતિબિંબ પડવાનું. ભાષાશુદ્ધિનો પ્રશ્ન

આજના કરતાં તે વેળા શિક્ષકને ગાટે વધુ મુશ્કેલ જનવાનો. રાનીપરજનાં બાળકોની રહેણીકરણીમાં ને બિજાની પરજનાં બાળકોની રહેણીકરણીમાં ઘોડાં વર્ષો સુધી તો ફરક રહેવાનો જ. ને આજે બિજાની કોમનાં વાલીઓ ફરિયાદ કરતા સંભળાય છે કે તેમનાં બાળકો રાનીપરજનાં બાળકો જોડે શાળામાં જોડે છે તેથી ગાળો શીખે છે, ગાળી કે હવડાં મારતાં શીખે છે પણ આ બધું બ્યવહાર-કુશળ અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા, ભાવનાવાળા અને આરિગ્યશીલ શિક્ષકો વિના ચોખ્ખી રીતે ન સંભાળી શકાય એમ કહેવાની પણ ભાવે જ જરૂર છે. એવી જ બીજી વિચારવા જેવી વસ્તુ શિક્ષકોની નિમજીકને અંગે પણ નીતિ કે કોમને આપનામાં આવતી પસંદગી છે. શિક્ષણના ધંધામાં અખત્યાર કરવામાં આવતી અવી જાતની નીતિ જરૂર ધંધાની કાર્યદક્ષતા ઝોણી કરે છે એમ સૌ કોઈ તારવણી કાઢી જુએ તો સમજી શકશે. શિક્ષક તરીકેની લાયકાતને જ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ; પછી ભલે એમ કરતાં મોટા લાગના શિક્ષકો એક જ કોમના હોય કે બધી કોમોમાંથી આવ્યા હોય. શિક્ષણના પવિત્ર ધંધામાં ધંધાને લગતી દક્ષતાને જ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. એમ થશે તો જ ફરિયાદ શિક્ષણમાંથી ઘોડા વર્ષો માટે બિબી યનારી કેટલીક મુશ્કેલીઓને પહોંચી વળી શકશે.

અંતમાં શિક્ષકોના પગારનું ડૉ. ઝાકીરહુસેન સમિતિએ સૂચવેલું ધોરણ ખરેખર ખેદજનક છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિના જરૂરી અંગોને સાચવી રાખવાં જોઈએ એની ના નથી, પણ આજના યુગમાં આપણે વેદકાળના ઋષિમુનિઓનાં જંગલો મધ્યેના આશ્રમોની સ્થિતિએ આપણી શિક્ષણ-સંસ્થાઓને લઈ જઈ શકીએ એમ નથી. ઝાકીરહુસેન સમિતિએ ગામડાની પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોના પગાર કંઈ દૃષ્ટિએ, પદાવળાના અને હજુરીઆના પગાર જેટલા ઝોણા ઠેરડ્યા એ સમજાવું નથી. રાજ્યના બીજા અધિકારીઓ કરતાં શિક્ષકનું કાર્ય કંઈ રીતે ઊતરવું કે ઝોણી જવાગદારીવાળું છે? સગાજ આખો શિક્ષકો પ્રતિ માનની દૃષ્ટિએ જોતો નથી, શિક્ષકના ધંધાને હલકો ગણે છે, તે કંઈ ઝાકીરહુસેન સમિતિની ધ્યાન બહાર ન હોય. શિક્ષકના ધંધાની અવગણના કરનારાઓ પૈકીમાં પણ મોટે ભાગે તો આફિસો કે ખાનગી પેઢીઓના નાના મોટા કારકુનો કે નોકરો જ છે ને? શિક્ષકોના પગારનું માસિક પચાસથી પોણેસો 'રૂપિયા સુધીનું' ધોરણ નક્કી કરવા ઉપરાંત પણ કુટુંબના માથુસોની સંખ્યાને અનુલક્ષીને એલાવન્સ આપવાની સવડતા પણ હોવી જ જોઈએ. શિક્ષક બીજા સરકારી અમલદાર કરતાં કોઈ રીતે ઊતરતો નથી. શિક્ષક ભાવનાશાળી, આરિગ્યશીલ ને ગામનો સાચો પ્રતિનિધિ બની રહે એમ જોઈએ ઇચ્છવામાં આવે તો તેને જેટલી સવડતા આપી શકાય એટલી આપવી જોઈએ. શિક્ષકને ગાટે તેમ જ શાળાને ગાટે ફરતાં પુસ્તકાલયોની પણ જોગવાઈ કરવી આવશ્યક છે. વાલીઓના સદકારના પ્રશ્નો બેઠક પણ પ્રતિભાશાળી શિક્ષક વિના થવો મુશ્કેલ છે.

આજે તો પાઠશાળા મધ્યેના શિક્ષણ કરતાં ભારતવર્ષને પ્રાથમિક શિક્ષણની વધુ અગત્ય છે. પ્રાથમિક શિક્ષણનું કાર્ય માધ્યમિક અને પાઠશાળાના શિક્ષણ કરતાં કપરું અને મહત્ત્વનું છે; એના પર જ માધ્યમિક શિક્ષણ અને વિદ્યાલયના શિક્ષણનો આધાર છે. આધુનિક સંજોગોમાં તો આપણા મુયોગ્ય બાવિ શિક્ષણનો પાયો આપણી પ્રાથમિક શાળાનું શિક્ષણ છે. એટલે આપણા રાષ્ટ્રની જરૂરિયાતને પૂરી પાડવા ગાટે આપણે આપણો પાયો, આપણું અણતર મજબૂત કરવાની જરૂર છે. અંતમાં આપણા પ્રાથમિક શિક્ષણના આદર્શોની સિદ્ધિ જેની મારફતે થવાની છે તે સાધનની-શિક્ષકની પરિવ્રતા તરફ દુર્લભ રાખવું પાઠવે એમ નથી. સાધન અને સાધ્યની પવિત્રતા પર જ અવિનાશી અણતર કરી શકાય છે.

હિંદમાં

ઔદ્યોગિક શિક્ષણ

—શ્રી. મોહનલાલ શાહ

હિંદુસ્તાનમાં જોડ પડી હતી તે આપણી હિંદી સરકારે તા. ૩ જુલાઈ ૧૯૩૬ ન દિને ઇંગ્લંડની બોર્ડ ઓફ એડ્યુકેશન ગારફતે ઔદ્યોગિક કેળવણીમાં નિષ્ણાત મેળવવા ઇન્ડિયા ઓફિસને પત્ર લખ્યો ! ધણી શોધખોળ પછી ત્યાંથી એ નિષ્ણાતોને પસંદ કરવામાં આવ્યા. તેઓ મિ. એ. એન્ટ, સી. બી. ઈ. અને મિ. એમ. એચ. વુડ, એમ. સી. હતા. તેઓ તા. ૨૦ મી નવેમ્બરે (૧૯૩૬) હિંદને કિનારે ઊતર્યા.

તેઓનું કાર્ય હિંદની શાળાઓમાં ઔદ્યોગિક કેળવણી આપવાની નરરિયાત છે કે કેમ ? અને તે કેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં એ સલાહનું નિરાકરણ કરવાનું હતું. વધુમાં એ સલાહમાંથી ઉદ્ભવતા જવાબને કેવી રીતે અમલમાં મૂકવો એ વિશેની સવિસ્તર સૂચનાઓ પણ તેમણે કરવાની હતી.

આ નિષ્ણાતોની પસંદગી વિશે હિંદમાં અનેક શંકાઓ થઈ હતી. પરદેશીઓને શા માટે આવું કામ આપવામાં આવ્યું એ વિશે હિંદના કેળવણીકારો ઉદાપિદ કરવા માંડ્યા હતા, પણ તેમનું કોણ સાંભળે ? હિંદી સરકારને તો પોતાનું ધણું કરવાનું રહ્યું ! તેમણે વળી સલાહ પણ એટલો બધો અગત્યનો કે જે હિંદીઓ એ સલાહનું સાચું નિરાકરણ આપે તો ઇંગ્લંડનો ગળવાન હરીફ જાગે ને ? સમવડીઆ નિષ્ણાતો મેળવવા એ તો સત્તાવાનોનો ધારો જ છે.

એ બંને નિષ્ણાતોને ટૂંક સમયમાં બધું કામ કરવાનું હતું એટલે આખા હિંદમાં બધે ફરવાની તરદી લેવી તેમણે માંડી વાળી. માત્ર દિલ્હી, પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાંતની ઔદ્યોગિક શાળાઓનો પરિચય સાધ્યો અને બીજા પ્રાંતોમાં થોડા ચૂંટેલા કેળવણીકારોનો મેળાપ લીધો અને અહેવાલ તૈયાર કર્યો. તેમણે તે અહેવાલ હિંદી સરકારને તા. ૧૦ મી જૂન ૧૯૩૭ ને દિને સુપ્રત કર્યો.

એ અહેવાલ એન્ટ અને વુડના હેવાલને નામે હવે જાણીતો થયો છે. આખા અહેવાલને પાને પાને સુંદર વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. કેળવણીમાં રસ લેના હોય તેમને માટે એનું વાચન નવીન વિચારપ્રેરક છે. પણ બધી જ બાબતો પરદેશીઓએ લખી છે તે વીસરી ન જવું. તેમનો ઇંગ્લંડનો અનુભવ તેમણે હિંદને માટે ધર્યો છે. હિંદની સાચી જૂખની તેમને ખજાર પડી નથી. પડી છે તો તે તરફ આંખ આડા કાન કર્યા છે.

આત્મારે તો હિંદમાં હાલની કેળવણીની પ્રથાને ચારે તરફથી નિંદવાનો પતન વાયો છે. સરકાર પણ હવે તેમ કરવા માંડી છે. આ અહેવાલમાં પણ ચાલુ પદ્ધતિને વખોડી કાઢી છે. હાલની ચાલુ સંસ્થાઓમાંથી નીકળતા વિદ્યાર્થીઓ ઉદ્યોગો તથા વેપારી સંસ્થાઓ માટે નફામાં નીવડે છે. હાથપગ હાલવવાનું કામ કરવાની તેઓમાં સૂઝ છે. આપણી શાળાઓએ અને કોલેજોએ બાળકોમાં આકાશ પગથી માથા સુધી ભરી દીધું છે. નથી કર્કાઈ બાળકના શરીરની પરવા કે નથી કર્કાઈ તેના મનની પરવા. આત્માની તો વાત જ શી કરવી ?

મોઢું મોઢું, પણ હિંદી સરકારને યહું કે હિંદના બાળકોને, પોતે પોતાના પગખર બિમા રહી શકે તે માટે ઔદ્યોગિક કેળવણી આપવી જોઈએ.

અહેવાલ ૧૩૮ પાનામાં લખાએલો છે. એના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે પ્રથમ ભાગને સાત પ્રકરણમાં વહેંચવામાં આવેલ છે. એ સાતે પ્રકરણોમાં ગિ. વુડે 'સર્વદેશીય કેળવણી અને તેની વ્યવસ્થા' વિશે ચર્ચા કરે છે.

આ રહ્યાં તે પ્રકરણો:—

૧. પ્રાથમિક શાળા
૨. મિડલસ્કૂલ
૩. હાઈસ્કૂલ
૪. હાયકાગ, ચિત્રકળા અને શારીરિક કેળવણી
૫. શિક્ષકોની કેળવણી.
૬. વ્યવસ્થા અને દેખરેખ
૭. સૂચનાઓનો સાર

પહેલા પ્રકરણમાં નાનાં બાળકો માટે (ખાસ કરીને સાત વર્ષ બાળકો માટે) શિક્ષિકાઓની જરૂરિયાત વિશે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તેઓ કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં બધાં સુધી નાનાં બાળકો માટે શિક્ષણ પામેલી શિક્ષિકાઓ નહિ હોય ત્યાં સુધી બાળકોની કેળવણીનો મૂળ પાયો અસ્થિર અને કાચો જ રહેવાનો. વળી છોટરીઓની કેળવણી વિશેની હિંદમાંની બેઠરકારી વિશે તેઓ સાચે જ ઊંડા નિસાસા નાખે છે. નાનાં બાળકોના શરીર તથા મન કેમ વિકસે છે તે તરફ નજર રાખી તેમને કેળવવાં જોઈએ. વળી તેઓ જણાવે છે કે બાળકને શિક્ષણ કરતાં અનુભવની ધણી જ જરૂર છે. હાલના પ્રાથમિક શાળાઓનું શિક્ષણ ગોખાણિયા તથા બાળકો કુદિત બુદ્ધિવાળા બનાવનારું છે તે વિશે તેમને ધણી શાળાઓ જોયા પછી શંકા રહી નથી. તેથી હિંદની ખાસ જરૂરિયાત તો પ્રથમ સારાં બાળમંદિરોની છે નાનાં બાળકો માટેનો અભ્યાસક્રમ તેમના સ્વભાવને અનુસરતો હોવો જોઈએ. બાળકોને જ્ઞાન પકડી શીખવવા કરતાં પોતે પોતાની મેજે શીખે એવી વ્યવસ્થા દરેક શાળામાં હોવી જોઈએ. આઈ, નવ અને દસ વર્ષનાં બાળકો શરીર, મન અને જુસ્સામાં ધણી ત્વરથી વિકસે છે, તેથી પ્રાથમિક શાળાનું કર્તવ્ય છે કે પોતાના કાર્યક્રમમાં એ વિકસતી શક્તિઓને પુષ્ટિ આપે એવી પ્રવૃત્તિઓ શિક્ષણ સાથે દાખલ કરવી, જેથી બાળક શાળાને રમનોદ્યાન સમજે અને જ્ઞાન સાથે ગમગત મેળવે.

દસ વર્ષનું બાળક પ્રાથમિક શાળામાંથી મિડલસ્કૂલમાં જાય ત્યારે તેનામાં પોતાના વિચારો શુદ્ધ અને સ્વતંત્ર રીતે દર્શાવી શકે એવી શક્તિ આવવી જોઈએ. તેઓ જણાવે છે કે ગામડામાં ગામડાંઓની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લઈને શાળાઓનો અભ્યાસક્રમ રચાવો જોઈએ. આવી મિડલસ્કૂલોનું કર્તવ્ય એ છે કે બાળકોને જ્ઞાન પરત્વે તથા તેમના આજુબાજુના વાતાવરણ પરત્વે એવી વૃત્તિવાળા બનાવવા કે જેથી ભવિષ્યમાં તેઓ નવીન વિચારો હસને મુખે યદ્યપ્ત કરનારા અને અને હિંમતથી બુદ્ધિપૂર્વક નવીન સંજોગોમાં પોતાનું જીવન તથા કાર્ય સુખશાંતિથી ગાળી શકે.

૧૪ વર્ષ સુધીના બાળકને અત્યારે જે સારાં હિંદમાં અંગ્રેજ બાળાદાર શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે પ્રથા પરત્વે લેખકો પુષ્કળ તિરસ્કાર દર્શાવે છે અને ખુલ્લેખુલ્લું કહે છે કે હિંદમાં જો

મનસિક શુક્ષ્મગીરી તથા જ્ઞાનમાં ઉપરછલાપણું સામાન્ય જનતામાં ચાલુ છે તે પરદેશી ભાષાકારા અપાતા શિક્ષણને આભારી છે. તેઓ જણાવે છે કે અંગ્રેજી ભાષા શિખવવામાં વાંધો નથી. પણ ખીન્ન વિષયો જેના કે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, ગણિત—જેને બાળકના આનુબાનુના વાનાવરણ જોડે નિકટનો સંબંધ છે અને જે ધરગથ્ય બાળકોના પરથી વધુ સુંદર રીતે શીખવી શકાય—વગેરે વિષયો બાળક સ્વભાષામાં શીખે તો તે તેમાં વિશ્વાસપૂર્વક ઊંડો ઊતરી શકે અને પોતે પોતાનો ક્ષણો તે વિષયમાં સ્વનંત્ર બુદ્ધિથી આપી શકે. બાળકનો આત્મા ચાલુ પ્રચલ્લી અકળાય છે. એના મનની બૂબ બાપાની મારામારીને લીધે ભાંગતી નથી. એને પરિણામે ગોખણીઆઓ અને અણુસમજુઓ પાડે છે. હાઇસ્કૂલોમાં પણ આવા જ બાળસ્વભાવ નિરુદ્ધના પ્રયોગથી તેઓ આંસુ સારે છે અને જેમ અને તેમ વહેલી તકે શિક્ષકો અને કેળવણીકારો આ બાળક સમજે એમ તેઓ ઇચ્છે છે. આ એમના મંતવ્ય સાથે દરેક સગળુ એકમત થશે એમાં શંકા નથી. એમ કરવાથી અંગ્રેજી ભાષા બાળક શીખી નહિ શકે એમ કોઈને શંકા આવે તો તેનો જવાબ—પણ તેઓ આપે છે. અંગ્રેજી ભાષાને ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં વાંધો નથી. તેના ધોરણને વધુ કડક બનાવવાની બક્ષામણુ આપણે જરૂર સ્વીકારીશું. પણ તે પ્રથમ પંક્તિતલી બીજી ભાષા તરીકે જ.

આમ પ્રથમ ત્રણ પ્રકરણોમાં સામાન્ય અર્થાં કર્યા પછી ચોથા પ્રકરણમાં તેઓ જણાવે છે કે હિંદુસ્તાનમાં બાળકોને કામ કરવું પડે તેમાં કંટાળો આવે છે.

તેઓ સાચે જ એનો દોષ હાલની શિક્ષણપદ્ધતિ પર દોળે છે. તેઓ કબૂલ કરે છે કે બાળકોની સર્જકશક્તિને પોષક અભ્યાસક્રમ જ ન ધડાયો હોય તેમાં બાળક અને બીજાઓ શું કરે? હસ્તકર્મોગોદ્વારા બાળકોને શિક્ષણ અપાતાં આવે તો લાંબા સમય પછી હિંદમાં મહેનત કરવામાં શરમ ન રાખે એવા યુવકો અને યુવતિઓ જરૂર મળી આવે.

વળી ચિત્રકળા (ડ્રોઇંગ) પ્રત્યેની હિંદની શાળાઓની બેદરકારી તેમને ગમતી નથી. બાળકો ચિત્રો દોરે છે પણ તે બધા યંત્રવત્. ન મળે તેમાં બાળકોની ઊર્મિઓનાં પ્રદર્શનને સ્થાનકે ન મળે બાળકની સર્જકશક્તિનો વિકાસ. ઉદ્યોગોમાં તો એ કળા ડગલે ને પગલે અગત્યની છે એટલું જ નહિ પણ જીવનમાં રસ લાવવો હોય તો દરેક બાળકને ચિત્રકળાનું શોખીન બનાવવું જ પડશે.

વળી ધણીયે બાળકોના સુકલકડી શરીર જોઈ તેમને ધણું લાગી આવ્યું છે અને તેઓ જણાવે છે કે બાળકોની શારીરિક શક્તિનો વિકાસ સત્વર સધાવો જોઈએ. દરેક પ્રકારની શાળામાં બાળકોને માટે રમતનાં સાધનો તથા રમવાનાં મેદાનોની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. સાથે સાથે તેમની તંદુરસ્તીની કાળજી પણ રખાવી જોઈએ.

ત્યારપછી પ્રકરણ ૫. પાંચમાં કેળવણી શિક્ષકોની અગત્ય જણાવી કેવી રીતે શિક્ષકોને દરોજ નવી નવી દૃષ્ટિએ જોતા કરવા તેના ઉપાયો બતાવ્યા છે. સરકારની પ્રથમ ફરજ તો એ છે કે શાળાઓમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ પામેલા શિક્ષકો પૂરા પાડવા.

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં કેળવણીખાતું તથા શાળાની આંતરવ્યવસ્થા તથા તેમની દેખરેખ વિશેના અનેક પ્રશ્નોનું જણાવમાં આવ્યા છે. શિક્ષકો બહોળા વિચારવાળા થાય અને તેઓની દૃષ્ટિએ આખીયે દુનિયામાં ઘઈ રહેલી પ્રગતિને ઝોળાખતા થાય તે અર્થે કેટલાક ચૂંટેલા શિક્ષકો પરદેશ મુસાફરીએ મોકલવાની વ્યવસ્થા કરવાની હિમાયત કરે છે,

છેવટે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં કરોડો માણસો લખી-વાંચી શકતા નથી તે વિશે કડક ચખ્દોમાં લાગણીપૂર્વક લખે છે, પણ પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત સત્વર, ગમે તે ખર્ચે અને ભોગે સરકારે કરી દેવી જોઈએ એવું સૂચવવાની હિંમત કરતા નથી ! એમાં નવાઈ નથી.

પ્રથમ ભાગના સાતમા પ્રકરણમાં કરેલી સૂચનાઓ સારરૂપે ચાદ કલમોમાં આપવામાં આવી છે.

+

આ અહેવાલના બીજા ભાગમાં મિ. એમટ 'હિંદમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ' ઉપર પોતાનો અહેવાલ રજૂ કરે છે. એમનો અહેવાલ ૧૪ પ્રકરણમાં લખાયેલો છે. આ રહ્યાં એ પ્રકરણો:

- પ્ર. ૧ ઔદ્યોગિક પ્રશ્નોના પરિચય
- પ્ર. ૨ ઔદ્યોગિક શિક્ષણ
- પ્ર. ૩ હિંદના ઉદ્યોગો અને વેપારના મુખ્ય ગુણો
- પ્ર. ૪ ઉદ્યોગ અને કેળવણીનો પરસ્પર સંબંધ અને સહકાર
- પ્ર. ૫ ઔદ્યોગિક શિક્ષણની યોજના
- પ્ર. ૬ ઔદ્યોગિક શાળામાં ઉદ્યોગો માટે કેળવણી
- પ્ર. ૭ ઔદ્યોગિક શાળામાં વેપાર માટે કેળવણી
- પ્ર. ૮ હાલની ઔદ્યોગિક શાળાઓ
- પ્ર. ૯ ચિત્રકળાનું શિક્ષણ
- પ્ર. ૧૦ ટૂંક સમયની શાળાઓ (Part-time schools)
- પ્ર. ૧૧ ઉદ્યોગોમાં કેળવણીઓની ભરતી
- પ્ર. ૧૨ ઔદ્યોગિક શાળાઓ માટેના શિક્ષકો
- પ્ર. ૧૩ ધંધા પસંદગી વિશે ચૂંટણી અને માર્ગદર્શન
- પ્ર. ૧૪ સરનાઓનો સાર અને ભલામણો

એના પછી અહેવાલમાં ચાર પરિશિષ્ટો છે જેમાં ટેકનિકલ સ્કૂલનાં અભ્યાસક્રમ, વેપારી શિક્ષણનાં મૂળ સિદ્ધાંતો, ચેરિસની ઔદ્યોગિક શાળાઓ અને સાંજ-સવારની શાળાઓ વિશેનો અભ્યાસક્રમ વગેરે આપવામાં આવ્યું છે.

એમણે રજૂ કરેલા અહેવાલ વિષે વિવેચન કરવાનું કાર્ય એક વાતે મુશ્કેલ છે, કારણ કે એમનો અહેવાલ આપણને નવું ની જ બાબતો જણાવતો હોય એમ લાગે છે. માત્ર મેટ્રિકને ખાતર વર્ષો સુધી અનેક બાબતોને આપણે આંખમીંચીને અભ્યાસ કરાવતા આવ્યા છીએ તેથી નૂતન સીસામાં પથરો મારનાર આવો અહેવાલ કદાચ આપણને વાંચવો પણ ન ગમે.

પણ એમણે રજૂ કરેલા અહેવાલ ધણું જ ગંભીર ધ્યાન માગી લે છે. જે પ્રશ્ન તેમાં ચર્ચામાં આવ્યો છે તે પ્રશ્ન પ્રત્યે હિંદ વધુ ખેદરકાર રહી શકે એમ નથી. જીવનનિર્વાહ પરંતુ કમાવું હોય તો ઉદ્યોગ-ધંધાની જિજ્ઞાસુ જરૂર નથી. બીજા માગીને પણ પેટ ભરાય છે, પણ જગતમાં પોતાનું મસ્તક ઊંચું રાખીને જેને પોતાની શક્તિનો વિકાસ સાધવો છે તેનાથી ઔદ્યોગિક શિક્ષણ પ્રત્યે ધૂણાથી નહિ જોવાય. મિ. એમટના અનેક વિચારો આપણને કડવા લાગશે. કેટલીક બાબતો આપણને અવગે રહેતે ચક્રવર્તી માલૂમ પડશે. પરંતુ આપણને પોતાનો જ હરીફ જાણવો

સલાહ આપે એ માનવું જનસ્વભાવ વિરુદ્ધ છે, છતાંયે આપણે એમના અહેવાલનું પુસ્તક ગને વિવેચન કરીશું. 'એમટ અને વુડ અહેવાલ'ના બીજા ભાગમાં એમટ સાહેબ ઔદ્યોગિક શિક્ષણ કેટલા પ્રમાણમાં અને કેવી રીતે હિંદમાં દાખલ કરવું તે વિશે લાંબું વિવેચન કરે છે. દરેક દેશને હાલના જમાનામાં શાની જરૂર છે તે તેઓ બરાબર જાણે છે. જે દેશમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ તરફ ખેંચકારી બતાવવામાં આવી છે તે દેશ આ જમાનામાં ગરીબ થઈ ગયો છે એ વાતની એમને પ્રતીતિ હોવા છતાં ઔદ્યોગિક કેળવણી હિંદમાં બહુ જ ધીમી ગતિએ દાખલ કરવાનું તેઓ સૂચવે છે.

વિજ્ઞાનનાં બળોનો દરેક ધંધામાં છૂટથી ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે એટલે દેશમાં દરેક પ્રકારના ઉદ્યોગમાં નિષ્ણતાતોની ખાસ જરૂર રહે છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખી ઔદ્યોગિક શિક્ષણ વડે દેશમાં નિષ્ણતા તૈયાર કરાવવા જોઈએ. પણ તેઓશ્રી પ્રથમ પ્રકરણમાં જણાવે છે કે એવા નિષ્ણતા તૈયાર કરવાની હાલ બહુ જરૂર નથી. પણ એવું જ્ઞાન આપવું કે જેથી વિદ્યાર્થીઓને એક ધંધામાંથી બીજા ધંધામાં જવાને મુશ્કેલી ન પડે. ટૂંકમાં વિદ્યાર્થીઓને એક વાતમાં નિપૂણ બનાવવાની હાલ જરૂર નથી કારણ કે હિંદમાં તેમની બહુ જરૂર નથી. આ સલાહને માન્ય રાખવાથી હિંદ વર્ષો સુધી પરદેશીઓનો લાભ લઈ શકે ને ?

અહેવાલના બીજા પ્રકરણમાં કેળવણીના સામાન્ય ધ્યેય વિષે ચર્ચા કરી લેખક જણાવે છે કે ઔદ્યોગિક કેળવણી માત્ર એકાદી બુદ્ધિવાળાઓ માટે જ નથી. સારા અને ઉચ્ચ જ્ઞાનવાળાઓ પણ ઔદ્યોગિક કેળવણીમાંથી ઉત્તમ પ્રકારનો લાભ મેળવી શકે એ એમનું મતન્ય સાચું છે. તેથી તેઓ સાચે જણાવે છે કે દરેક સારા બાળકનું ધ્યાન માત્ર યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ લેવા પ્રત્યે દોરવાય છે તે હવે ઔદ્યોગિક શિક્ષણ તરફ વળવું જોઈએ. ઇંગ્લંડમાં ત્યાંની પબ્લીક સ્કૂલોમાં પણ એ વાતને પ્રથમથી જ સ્વીકારવામાં આવી છે અને હાલ તો ત્યાં પબ્લીક સ્કૂલોમાં વિદ્યાર્થીઓનું વલણ જોઈએ. એવા ધંધામાં તેને વાળી દેવામાં આવે છે. ક્યાં આપણી માત્ર મેટ્રિક-ધ્યેયી શાળાઓ અને ક્યાં તે ?

અમુક ઉંમર સુધી સામાન્ય જ્ઞાન મળે એવી કેળવણી ગળ્યા પછી બાળકને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ મળવું જોઈએ. અગર તો બન્ને જાતનું શિક્ષણ સાથે જ મળવું ચાલ તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો બન્ને પ્રકારનું શિક્ષણ દીપી નીકળે.

'વળી ઔદ્યોગિક કેળવણી માત્ર શાળાઓમાં જ અપાવી જોઈએ કે બાળકને ખુદ કારખાનામાં કામ કરવા મોકલીને અપાવી જોઈએ; એ સલાહની ચર્ચા કરી તેઓ સલાહ આપે છે કે હિંદની હાલની સ્થિતિને જોતાં હાલ તો એ જ્ઞાન શાળાઓમાં અપાવું જોઈએ. તેઓ કબૂલ કરે છે કે જેમ ઇંગ્લંડમાં ચાલ છે તેમ બાળકને ખુદ કારખાનામાં મોકલીને જ એ શિક્ષણ અપાવું જોઈએ. તો હિંદ માટે એમની સલાહ કેમ જુદી હશે ? તેઓ ઇચ્છે છે કે મોટા પ્રમાણમાં ચાલતા ઉદ્યોગો માટે બાળકને તૈયાર કરવામાં બહુ ઉતાવળ ન કરવી કારણ કે તેમ કરવામાં ભય આવી પડવાનો સંભવ છે. કોને ? હિંદને કે બીજા દેશો હિંદમાં પોતાનો માલ ખપાવે છે તેમને ? હિંદનું હૈં જાણુવા છતાં આવી સલાહ શા અર્થે તેમણે આપી હશે તે સમજવું નથી.

ત્રીજા પ્રકરણમાં ખેતીવાડી, નાના અને મોટા પ્રમાણમાં ચાલતા ઉદ્યોગો અને શહેરોમાંનાં વિશાળ કારખાનામાં કામ કરનારાઓનું વર્ગીકરણ કરી બતાવે છે. એ બધા કામોમાં રોકાએલા માણસોને કેવા પ્રકારનું જ્ઞાન જોઈએ તે તેઓ અહીં જણાવે છે. વળી વેપારમાં રોકાએલાનું કામ કેવા પ્રકારનું છે તે પણ જણાવવામાં આવ્યું છે.

યોગ્ય પ્રકરણમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ અને ઉદ્યોગો એ બન્નેનો બાળકોના હિતમાં શુભ સહકાર કેવી રીતે સધાવે તે જોઈએ તે ઇંગ્લંડના દાખલા આપી સમજાવે છે. એ વાત સાચી છે કે ઉદ્યોગોમાં રસ લેનારાઓ કયા પ્રકારના માણસો ઔદ્યોગિક શાળાઓમાંથી મેળવવા માગે છે તે સારી રીતે જાણી શકે. તેથી જ તેઓ કહે છે કે ઔદ્યોગિક કેળવણીની સંરચાઓ માટે સલાહકારી મંડળો નિર્માણ જોઈએ, જે બધા પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવતા હોય. આથી ઔદ્યોગિક શિક્ષણ હાયમાં હાથ મિલવી આગળ વધી શકે. તે પછી તેઓ એવી સલાહકારક મંડળીનું કર્તવ્ય અને કાર્યક્ષેત્ર સૂચવે છે.

પાંચમા પ્રકરણમાં ઔદ્યોગિક શાળાઓ કયા કયા પ્રકારની હોવી જોઈએ, તેમાં બાળકોને દાખલ કરવાનું કયું ધોરણ હોવું જોઈએ એ વિશે તેઓએ ચર્ચા કરી છે. કેળવણીની એ બધી વિગતો સાથે આપણને મળતા થવામાં મુશ્કેલીઓ નહિ જ આવે. એમણે ચાર-પાંચ જાતની ઔદ્યોગિક શાળાઓ દર્શાવી છે. બધું ઇંગ્લંડના ધોરણ પર સૂચવાયું છે. બધી વાતો આપણા દેશને અનુકૂળ થશે કે કેમ એ સવાલ છે. છતાં ય હિંદ જેવા ગરીબ દેશને એવી ખર્ચાળ પદ્ધતિઓ જતાવવાનું એમને હીક લાગે છે ! આપણે ત્યાં હર ટકા અમણુ ભેડે છે. કેળવણી ફરજિયાત નથી. ઇંગ્લંડમાં બધા જ બહેલા છે. કેળવણી ફરજિયાત અને અમુક અંશે મફત છે. એ સરખામણીમાં જાનરવામાં ખાસ સાર નથી. આપણા સવાલો જુદા છે. આપણી પ્રજા કમાણીમાં તાત્કાલિક વધારો કરી શકાય એવી કેળવણી હાલ તરત મુશ્કે છે. ત્યારે એઓથી વર્ગોના વર્ગો નીકળી જાય એવી પદ્ધતિ સૂચવે છે. મેટ્રિકના જેટલું જ જ્ઞાન આવી (Junior) ઔદ્યોગિક શાળાઓની અંતિમ પરીક્ષાઓને અપાવું જોઈએ એવી તેમની સૂચના સારી છે. સીનિયર ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં વધુ બાળકો દાખલ ન કરવાની તેમની સૂચના આપણે માન્ય રાખી શકીએ એમ નથી. આપણા ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે આપણને હાલ દરેક લાઈનમાં ધણું જ નિષ્ણાનોની જરૂર છે.

હાલમાં ઉદ્યોગોમાં રોકાણોના માટે યોગ્ય સમયની [part-time] શાળાઓ ચલાવવાનું તેઓ સૂચવે છે એ ખરેખર સારી વાત છે. ઇંગ્લંડમાં એવી શાળાઓ અન્યથા કામ કરી રહી છે. તેમાં જગ્યા વિવાર્યાની પોતાનો વિકાસ સાધવાની તક મળે અને જે બાબતમાં પોતે રોકાણે છે તે બાબત વિશે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આગળ મેળવી શકે અને પોતાના હવનને વધુ ઉપયોગી બનાવી શકે. હિંદની કેટલીક રેલ્વે કંપનીઓ એ પ્રમાણે વર્ગો ચલાવે છે એ ખુશ થવા જેવું છે. આવી શાળાઓમાં લેવાતી પરીક્ષાઓ વિશે ચર્ચા કરી છેવટે ઔદ્યોગિક કેળવણીના વહીવટ કેવી રીતે થવો જોઈએ તે તેઓ જણાવે છે.

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં પાંચિક કામો માટે બાળકોને કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ અપાવું જોઈએ એ વિશે તેઓ ચર્ચા કરે છે.

આની કેળવણીના અનેક પ્રકાર છે. બાળકને કયા કામમાં પડવું છે એ વાત ને જોમ બને તેમ વહેલી તકે જાણવામાં આવે તો તેને એ બાબતનું શિક્ષણ વહેલું મળી શકે એવો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. મેટ્રિક થતાં પહેલાં પણ તે બાબતનું શિક્ષણ એક-એ વર્ષ તે મેળવી શકે. તેથી તેઓ સલાહ આપે છે કે આપણી હાઈસ્કૂલોમાં છેલ્લા બે વર્ષોમાં વિદ્યાર્થીને એ બાબતનું શિક્ષણ આપવું ચાર કરવું.

હિંદનું દર્દ જાણે તેઓ ખરેખર જાણે છે એમ જતાવવા બાર મૂકી તેઓ જણાવે છે કે ઇંગ્લંડના ધોરણે અહીં સીનિયર અને જૂનિયર ઔદ્યોગિક શાળાઓ ઘણા પ્રમાણમાં ફાટી જોઈએ.

પશુ સાથે સાથે તેઓ કહે છે કે એની શાળાઓ ૫૦,૦૦૦ થી ઓછી વસ્તીવાળા શહેરોમાં તે કદાચ ન જોઈએ. હિંદુસ્તાન ગામગામ વસ્યું છે એ વાત તેઓ વીસરતા લાગે છે. તેઓની કેટલીક વાતો વિચારવાલાયક છે પણ બ્યારે વ્યવહારમાં મૂકવાની વાત આવે છે ત્યારે તેમની સૂચના સાવ મોળી પડી જાય છે.

સાતમા પ્રકરણમાં વેપારી કેળવણી કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ તે તેઓ લંગ્લાણ્થરી ચર્ચે છે બહારની દુનિયામાં આજતો વહેવાર અને વેપારી કેળવણી એ બંનેનો સહકાર સાધી બાળકોને કેળવણી આપવામાં આવે તો બાળકોનું હિત સારી રીતે સધાશે એમ તેઓ સાચે જ સૂચવે છે. આઠમા પ્રકરણમાં તેઓએ પંબમ, સંયુક્ત પ્રાંત, તથા હિંદીમાં જોયેલી ઔદ્યોગિક શાળાઓ વિષે તેઓ જણાવે છે. ત્યાં કેવા પ્રકારનું કામ થઈ રહ્યું છે અને તેમાં શા સુધારા-વધારા થવા જોઈએ અને તેમણે ધ્યેય કેવા પ્રકારનું રખાવું જોઈએ એ તેઓ જણાવે છે. ખાસ કારખાનામાં મોકલીને બાળકના શિક્ષણને વ્યવહારિક બનાવવાની વાત તેમને હિંદ માટે રુચતી નથી.

નવમા પ્રકરણમાં જે વાતને ઔદ્યોગિક કામ સાથે ખાસ સંબંધ છે અને જેના જ્ઞાન વિના બાળકનું મન અણુવિકસ્યું રહી જાય છે એની ચિત્રકળા વિષે તેઓ ખૂબ આંતુ સારી કહે છે: હિંદમાં જોયેલી બધી શાળાઓ એ વિષય પરત્વે બંધકર બેઠકારી ગતાવતી આવી છે. સ્વમાન્ય જીવન સાથે ચિત્રકળાને એટલો સંબંધ છે કે તેના વિના જીવન શુષ્ક અને તર્કરહિત બની રહે તેમ જ ઉદ્યોગોનો વિકાસ પણ સારી ચિત્રકળાને અભાવે અટકી જવાનો સંભવ છે.

વણકરો, સુધારને અને ઉદ્યોગોમાં કામ કરતા દરેકને ચિત્રકળાનું જ્ઞાન ન હોય તો તેના કાર્યમાં નવીનતા આવી શકતી નથી. ચિત્રકળા તો વિચારોને જીવંત સ્વરૂપમાં બહાર કરવાનું સાધન છે. ઔદ્યોગિક કેળવણીનો વિકાસ એના સચોટ જ્ઞાન વિના થવો મુશ્કેલ છે. તે જ પ્રમાણે હિંદીઓની હાથકામ કરવાની સૂચને તેઓ વખોડી કાઢે છે.

દશમા પ્રકરણમાં તેઓ ઉદ્યોગોમાં શિક્ષકોનાં માટે આગળ શિક્ષણ લેવાનું શક્ય બને તેથી સવાર અગર સાંજની શાળાઓની જરૂરિયાત વિષે જણાવે છે. અગિયારમા પ્રકરણમાં આવી શાળાઓમાં તૈયાર થતા વિદ્યાર્થીઓને નોકરીઓમાં કેવી રીતે લેવાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ તે વિશે થોડી વ્યવહારિક સૂચના આપે છે.

બારમા પ્રકરણમાં ઔદ્યોગિક શાળાઓમાંના શિક્ષકોની કેળવણી કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ, તે વિષે ઘણી સૂચનાઓ આપે છે. ઇંગ્લંડમાં ખાસ ઉદ્યોગો માટેના શિક્ષકો ઉદ્યોગમાં કામ કરેલા હોય છે. શિક્ષકો ને ઉદ્યોગોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોવો જોઈએ.

આપણે ત્યાં જેમ ગમે તેવા શિક્ષકો હાઈસ્કૂલોમાં શિક્ષકોમાં આવે છે તેમ જો ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં થાય તો ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ પણ પુસ્તકીયું રહેવાનો ધણો સંભવ છે. ખરી વાત તો એ છે કે બાળક જે સમાજમાંથી આવે છે તે સમાજનું સદ્દર જ્ઞાન ધરાવનાર શિક્ષક ન હોય તો તેના શિક્ષણમાં બાળકને રસ ઉત્પન્ન કરે એવા તરતો આવી શકતાં નથી.

આ વાતને એક યા બીજા કારણે વિસારી મૂકવાથી બાળકો માત્ર પુસ્તકમાંનું જ લખા-વાંચી શકે છે પણ તેના સમાજને તેના જ્ઞાન સાથે તથા શિક્ષણ સાથે શું સંબંધ છે તે તે સમજી શકતો નથી એટલે તેનું નિશાળનું જ્ઞાન નિશાળની ચાર દિવાલો વચ્ચે જ રહી જાય છે. શિક્ષણનું ખરું ધ્યેય પરીક્ષા નથી પણ મેળવેલું શિક્ષણ બાળક પોતાના વ્યવહારુ જીવનમાં કેટલે અંશે વાપરી શકે, તે છે. આ બાજતને ઔદ્યોગિક શિક્ષણની સંસ્થાઓ શરૂ કરનારાઓ યાદ રાખે તો જ એ શિક્ષણનું મહત્ત્વ ગણાશે.

અને આર્થિક દૃષ્ટિએ સુખી ધર્મી, પરંતુ જ્યાં સુધી આપણા બાળકોની કેળવણી તરફ બેદરકાર રહીશું, ત્યાં સુધી આપણી એ કમાણી નિરર્થક જવાની છે, અને ભવિષ્યમાં આપણા જ પોતાના પગમાં બેડી રૂપ બની રહેવાની છે. તમે તો માતાઓ છો. પિતા કોઈ પણ કારણસર બાળકોની કેળવણી માટે બેદરકાર રહેવા સારું પોતાની જાતને ન્યાય અપાવવાના પ્રત્યેનો કરી શકશે. પરંતુ માતાઓ તેમ નહિ કરી શકે. તમારે તો આટલે દૂર સુધી આવ્યા પછી બેવડી જવાબદારી ઉપાડવાની રહે છે. આપણાં બાળકોની કેળવણી સરુ અનુકૂળ વાતાવરણ દેશમાં મળી શકે તે વાતાવરણ પશુ અહીં નથી. આપણાં બાળકોને સારી કેળવણી મળવી જોઈએ તેની સાથે જ રાષ્ટ્રભાવનાને પોષક કેળવણી પશુ મળવી જોઈએ. તમારે માથે આ બેવડું કામ આવી પડેલું છે તે તમારે બહતું ન ધરો.

આપણે આર્થ બાવનાવાળા માણસો છીએ. બાળક તો પ્રભુનો દીધેલ પરોણો આપણે ધરે છે તેમ આપણે માનનારા છીએ. આ પરોણાનો ચોખ્ખો સત્કાર થાય અને જ્યાં સુધી આપણી છાયા નીચે એ રહે ત્યાં સુધી પોતાના વિકાસ માટે અનુકૂળ તેવાં બધાં સાધનો તેને મળતા રહે તે જોવાનું કામ આપણું છે. આપણે સૌ કોઈ ભવિષ્યની ઝાંખી કલ્પના કરી રાહીએ છીએ. આપણાં પોતાનાં બાળકોના ભાવિ સંબંધે પશુ આપણે નાના મોટા અનેક તરંગો સેવતા હોઈએ છીએ. આ તરંગોનો સાક્ષાત્કાર કરવો હોય તો તો બાળક આપણે ત્યાં અવતરે ત્યારથી જ એની કેળવણી શરૂ થાય છે એ સત્ય આપણે જાણી સમજી લેવું જોઈએ. કહેતાં મને ધણું દુઃખ થાય છે કે આપણે તો ચાર પાંચ વરસનું બાળક થાય ત્યાં સુધી તેને રમકડાં જેવું ગણીએ છીએ. એક બાળક મરણમાં આવે ત્યાં સુધી રમકડાને રમાડે છે અને પછી યાકે કે કંટાળે ત્યારે એને દૂર ફગાવી દે છે તે ન્યાયે આપણે પણ આપણને આનંદ મળે ત્યાં સુધી રમાડીએ છીએ અને સહેજ પશુ કંટાળે જાઓ થાય અથવા તો આપણા કામમાં આડખીલી રૂપ દેખાય કે તુરંત જ આપણે તેને દૂર ફગાવી દઈએ છીએ. આપણું બાળક આવા એક રમકડાં જેવું છે તેની આપ કોઈ ના નહિ કહી શકો. આ દુઃખદ છતાં સત્ય હકીકત છે. જીવતા જંગતા વ્યક્તિત્વવાળા ભવિષ્યના એક સુંદર નાગરિકને એક રમકડા સમાન ગણવા માટે જે યુતો આપણે માગ્યાં કરી રહ્યાં છીએ તે માફ નહિ કરી શકાય તેવો છે. આપણા આ યુનાનું બાન આપણને પ્રથમ ધર્મ જતું ધરે છે. એ બાન થાય એટલે પછી આપણે એ યુતો કરતાં જરૂર અટકશું. બાળકની ચોખ્ખો સંબાળ લેવા માટે આપણે કેવો વર્તીવ રાખવો આવશ્યક છે એ પ્રશ્ન પછી ઉપસ્થિત થાય છે.

દુનિયામાં અવતરેલું બાળક પોતાનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવા મથતું પોતાના જ ક્ષત્રતંત્ર વ્યક્તિત્વવાળું એક મનુષ્ય છે. એને જેમ દેહ છે તેમ જ મન, બુદ્ધિ અને લાગણી પણ છે. એના દેહની સાથે કામ પશ્ચી વખતે એની અસર એના મન અને હૃદય ઉપર પણ થાય છે તે આપણે બહતું ન જોઈએ. એની બુદ્ધિનો વિકાસ સાધવા માટે પ્રયોગો કરતી વખતે એ પ્રયોગોની અસર માંથી બાળકનો દેહ કે એનું મન મુક્ત નથી તે પણ આપણે સમજી લેવું જોઈએ. બાળકને સ્વતંત્ર મન જેવી કોઈ વસ્તુ છે એ સત્ય તો આપણે હજી સુધી સમજ્યા જ નથી એમ કહું તો માફ કરશો. બાળક સાથેનો જે પ્રકારનો વર્તીવ આપણી આજની શાળાઓમાં ચાલી રહ્યો છે તે તેના શરીર અને બુદ્ધિને વિકસાવવાને બદલે હાસ કરનારો છે. આપણાં ધરોગાં આપણે જે રીતે બાળક સાથે વર્તીએ છીએ તે રીત તેના મનને વિકૃત કરનારી અને હૃદયની લાગણીઓને મારી નાખનારી હોય છે. કેળવણીને નામે આપણે કંઈક જોઈએ જ કામ કરી રહ્યા છીએ. આજની શાળાઓના શિક્ષક પ્રશ્નને દૂર રાખીને હું આપણા ધરો તરફ વળું છું. અને તમ માતાઓને પોતાનાં બાળકોની કેળવણીમાં જરૂરી અનુકૂળતાઓ જોવી કરી દેવા માટે વિનંતિ કરું છું. બુદ્ધિના શિક્ષણનું કામ

શાળાના શિક્ષક ઉપર બંને છોડી દેવામાં આવે, પરંતુ મન અને હૃદયની કેળવણી માટે માતાઓનો સદકાર નહિ મળે તો તે બુદ્ધિનું શિક્ષણ એણે જવાનું છે.

હમ્મરો માર્ગદર્શક દર વસતી માતાઓ, મારી આ વાતનાં સમર્થનમાં હું તમારી સામે રોજના કેટલાએક પ્રશ્નો રજૂ કરવા ધારું છું. એ પ્રશ્નોનો વિચાર આપણી આંખને ઉઘાડશે અને આપણા બાળકો સાથેના ભવિષ્યના વર્તીવને યદ્વાની નાખશે. આવો એક પ્રશ્ન એ બાળકોને બીવડાવવાનો છે. તમે સૌ કોઈ સ્વીકારશો કે દરરોજ નાના-મોટા પ્રસંગોએ તમારે બાળકોને બીવડાવવા પડે જ છે. એમ બીવડાવવા માટે તમારી પાસે કારણો અનેક પ્રકારના હશે. બહુ જોડા ન ઊતરીએ તો કદાચ એમ પણ કહીએ કે તેનાં કારણો ધણાં સર્વજન પણ હશે, પરંતુ બાળકોને એમ બીવડાવવાથી તેમનાં મન અને હૃદય ઉપર ઈશ્વરની અસર થાય છે તે પણ તમારે સમજી લેવું જોઈએ. હું જરૂર માનું છું કે તમારાં બાળકો ભવિષ્યમાં નિર્ભય શહેરોંઓ થાય એમ તમે ઇચ્છો જ છો. હું જરૂર માનું છું કે તમારાં બાળકો દરકોઈ મુશ્કેલીને હિંમતથી વટાવી દેવાની શક્તિ ધરાવતા યર્ધન્ય એમ પણ તમે માનો છો ; તમારાં બાળકો બીજા સાથે ગુડગીરી ન કરે એવી પણ તમારી માન્યતા હોય જ છે. આમ છતાં ય અહીં હું તમને એ કહેવા માગું છું કે તમારાં બાળકો ડરપોક થશે, નાહિંમન બનશે, મુશ્કેલીઓ સામે આવશે ત્યારે નમી પડશે અને અનુકૂળતા ગળી તો બીજાઓને દબાવશે તથા ગુડગીરી ચલાવશે તેમાં જરાય શકા નથી. હું જ્યારે એમ કહું કે બાળક ભવિષ્યમાં આવું થાય છે તેનાં મૂળ આપણી માઆપોની તેમને બીવડાવવાની કુટેવમાં પડેલાં છે ત્યારે તમે તેના ઉપર ઈચ્છુવટથી વિચાર કરજો. મારી વાતને વૈજ્ઞાનિક શોધબોળનો ટેકો છે અને આજે હું કહી રહ્યો છું તે પણ માગ રોજના પ્રયોગો અને અનુભવોમાંથી નવનીત રૂપે તમારી પાસે મૂકી રહ્યો છું. બાળકને તમે બીવડાવશો તો એ અચૂક ડરપોક બનશે અને બીર બનશે. પાછળથી તેની બીરતા કાઢી નાખવાના તમારા બધા જ પ્રયત્ન મિથ્યા જવાના છે. જે સંસ્કાર બાળકના મન ઉપર કુમળી વયમાં પડે છે તે જીવનભર ટકી રહે છે. બાળવયમાં કેવા સંસ્કાર પડ્યા દેવા તે કામ મોટે ભાગે માતાઓનું છે. આ સંસ્કારો બાળકને ભવિષ્યમાં પોતાની ઉન્નતિના કામમાં આવે તેવા હોવા જોઈએ અને તેથી જ આપ સૌને મારી વિનંતિ છે કે કોઈ પણ માતા હવે પછીથી બાળકને બીવડાવે નહિ. એક વાત અધરી છે છતાં તમારી પાસે મૂકી દેવા ધારું છું. આપણું મને જે રીતે કામ કરી રહ્યું છે તે મનનો એક એવો નિયમ છે કે એના ઉપર જે પ્રકારનું દબાણ થાય તેવો સામનો વખત આવ્યે અચૂક કરવો. બાળકને આપણે બીવડાવીએ એટલે એ મોટું થાય અને તાકાત આવે ત્યારે બીજાને જરૂર બીવડાવવાનું છે. જે ઘરમાં બેચાર બાંડરડાં હોય છે તે ઘરમાં આવાં પ્રસંગો રોજ બનતા હોય છે. મોટા ભાઈબહેન નાના ભાઈને બીવડાવે છે ત્યારે આપણે તેના ઉપર ચીડાઈએ છીએ. પણ આપણે સમજી લેવું જરૂરનું છે કે તેની રીતે અન્યને બીવડાવવાનું કામ શીખવનારા આપણે પોતે જ છીએ. મેં જે હમણાં કહ્યું કે બાળકો મોટપણે ગુડગીરી કરતા બને છે તેના મૂળમાં પણ બાળકને બીવડાવવાની આપણી ટેવ જ રહેલી છે. એટલે ફરીથી કહું છું કે આપણાં બાળકને નિર્ભય બનાવવા માટે તેમ જ બીજાને દબાવનારું નહિ પણ બીજાની સેવા કરતું કરવા માટે તેને બીવડાવવાની આપણી પ્રવૃત્તિમાંથી આપણે તરત જ છૂટી જવું જોઈએ. હું માનું છું કે મારી આ વાત આપ સૌને સહેલાઈથી ગળે ઊતરશે અને બાળકને નહિ બીવડાવવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને જ સૌ કોઈ અહીંથી છૂટા પડશે. બાળકનું મન નિર્ભય થાય અને એનું હૃદય સેવાભાવી થાય તેવી કેળવણીની આ આવી સમજજો.

આવી જ બીજી વાન બાલકોને મારવાની છે. હું એમ કહેવાની જરૂર ધૂંધતા કરું છું કે આઝી જે માતાઓ હાજર છે તેમાંની એક પણ માતા બાળકને થોડે વત્તે આંશે ભારતી નહિ હોય તેવી નહિ હોય હું ઇચ્છું છું કે બાળકને મારવાથી તેના મનમાં જે વિકૃતિઓ પેદા થાય છે તે સંબંધે હું તમને સહેલાઈથી સમજાવી શકું. જે થોડો વખત તમારી સાંચે વાતો કરવાનો મને મજબો છે તે વખતનો સદુપયોગ ત્યારે જ થયેલો હું માનીશ કે ત્યારે બાળકોને નહિ મારવાની વાત તમને હું સમજાવી શક્યો હોઉં. આપણા બાળકને નાના મોટા પ્રસંગોએ તમારો મારવાનું કે એવી બીજી શિક્ષા કરવાનું આપણને મન થઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે. આપણી પાસે બાળકમાં તોફાન-મસ્તી માટે કોઈ પણ ઉપાય નથી તે પણ હું સમજું છું. બાળક વર્તનનો દોષ કરે કે નીતિનો દોષ કરે ત્યારે તેને કેવી રીતે ઠેકાણે લાવવું તે આજના મામાપો બરાબર સમજતા નથી તે પણ હું જાણું છું. મૂંઝવણનો ઊકેલ ન આવે ત્યારે આતુ પ્રધાને છોડી દેવી મુશ્કેલ પડે છે. આ બધું જાણતાં છતાંયે હું તમને મારામાં વિશ્વાસ રાખવાનું કહું છું અને વિનંતિ કરું છું કે તમે તમારા બાળકોને જરા પણ મારશો નહિ. આજ દિવસ સુધીની તમારી મારવાની ટેવને અહીંજ દફનાવીને જાલો અને તમને કોઈ પણ માર્ગ ન સૂઝે તો પણ બાળકને સજ્ન કરશો નહિ. મૂંઝાઈને બેસી રહેવું પડે તો પણ કશી ચિંતા નથી. આપણું બાળક એકાએક જિભાર પડી જાય ત્યારે સારા ડોક્ટરની સહ બેઠકને આપણે જેમ બેસી રહીએ છીએ અને કશા જ ઊંડ-ઉપચાર કરવા લાગતા નથી તે ન્યાયે તમારા બાળકમાં વર્તનનો કે નીતિનો દોષ દેખાય ત્યારે બાળકના મનને સમજનાર મનના વૈદને પૂછવાનું અને તેની સલાહ લેવાનું વધારે દુરસ્ત છે તેમ સમજાવે. હું સમજું છું કે શરીરના વૈદો મળ્યા સહેલા છે પરંતુ મનના વૈદો મળવા અધરા છે. આમ છતાંયે આ સલાહ આપવા હું પ્રેરાઈ છું એના બે હેતુઓ છે. એક તો એવો આકરો પ્રસંગ ઊભો થાય ત્યારે તમે બાળકને મારવામાંથી તમારા મનને રોકશો એટલે પાંચ પંદર મિનિટ પછી કદાચ તમને એવું પણ સૂઝી આવશે કે તમારો ક્રોધ કાં તો ખોટી રીતે ઊભો થયેલો હતો અને બાળકને અન્યાય કરનારો હતો અથવા તો એ કેદવું પરિણામ બાળકને સજ્ન કરવામાં જ આવે તે વાત ધણી વધારે પડતી હતી. આવી ખામોશ પડવાથી બાળકને થનારો અન્યાય ટળી જાય છે અને આપણને પણ સજ્ન કરવાને બદલે સ્નેહનો કે સમજાવટનો બીજો માર્ગ ધણી વખત સૂઝી આવે છે બીજો હેતુ એ છે કે આપણે જાણું રહેલી બાળકને સજ્ન કરવાથી ક્રોધ આ રીતે આપણે બંધ કરીએ તો તેમાંથી ઊભા થનાર પ્રશ્નોના નિવારણ લાવવા સારુ ખાસ નિષ્ણાતોની આપણને જરૂર ઊભી થશે. કોઈ પણ રોગ વધી જાય ત્યારે અથવા તો નવો રોગ ફેલાવો પામવા માટે ત્યારે તે જગ્યાએ તેના નિષ્ણાત વૈદને લાગ્યા વિના છૂટકો નથી પડતો તે જ ન્યાયે મનના રોગ આપણને મૂંઝવનારા થઈ પડે અને વિષમ દેખાય ત્યારે મનના વૈદની પણ જરૂર ઊભી થવાની છે. એવી જરૂર માટે આપણને સચોટ જ્ઞાન થઈ જાય તેટલા સારુ આપણી મૂંઝવણો વધશે તેવી પરિસ્થિતિ આપણને મદદરૂપ થઈ પડવાની છે. હું તો એમ માનું છું કે દરેક માતાપિતાએ આવા વૈદ બનવું પડશે. દરેક ગામ કે શહેરની શાળાના શિક્ષકે બાળકના મનનો સાચો અભ્યાસ કરવો પડશે અને મનના રોગોના નિવારણ અર્થે તે તે ગામના કે શહેરના માનસચિકિત્સક બની રહેવું પડશે. બાળકના એક વક્રીક તરીકે અને ધંધાએ અનુભવી શિક્ષક તરીકે હું તમને એટલી વિનંતિ કરું છું કે બિવિધમાં આપણાં બાળકોને આપણે ટેંગી ચોર, નિર્ભર, કે બીજાઓને મારીને સુધી થનારાં ન બનાવવાં હોય તો બાળકને સજ્ન કરવાની પ્રમા પ્રતિપાપૂર્વક છોડી દેજો. [અપૂર્ણ]

પ્રશ્નોત્તરવિભાગ

અપરાધુ' છાત્રાલય કોમી છે, તેમાં કોઈ વિદ્યાર્થી ગૃહપતિને ભાંડે ને મોટા અક્ષરે ગૃહપતિના નામ આગળ ચાકથી અપરાધ્દો લખે. ગૃહપતિને મન તો પોતાનો વિદ્યાર્થી ગણે જોડે છે એટલા માટે નહિ પણ એક વિદ્યાર્થીનું જીવન અવળે રહેતે દોરાય છે તેમ જાણી તે અદ્વત માફી મળાવવાનું થાય અને લાભિયમાં આવું નહિ કરવાનું કહે, પણ વિદ્યાર્થી હોં અડે અને માફી માગવાની ના કહે તો ગૃહપતિ તે વિદ્યાર્થીને કમી કરી શકે કે નહિ ?

માફી નહિ માગવાનું કારણ વિદ્યાર્થીના પિતા કોમના આગેવાન છે અને તેમને મન એમ છે કે મારા છોકરાને ગૃહપતિ કમી કરી શકે નહિ. પણ ગૃહપતિ કમી ન કરે તો બીજા વિદ્યાર્થીઓ આ દાખલાથી અરાજકતા ઊભી કરે કારણ કે ગમે તે જુનો થયો તો પણ વિદ્યાર્થીને ગૃહપતિ કમું કહી પણ નહિ શકે અને કમી તો ક્યાંથી જ કરી શકશે ? આથી તેમનું નૈતિક પતન થાય. તો આ ચૂંચનો ઊકેત આપશે ?

આવા પ્રશ્નો સનાતન હોય છે. દરેક ગૃહપતિના જીવનમાં શરૂ શરૂમાં અથવાં તો કામ કરવાની આવડત મેળવી ન લીધી હોય ત્યાં સુધી આવી મૂંઝવણો ઊભી થવાની જ છે. વિદ્યાર્થી ગૃહપતિને ગાળો દે અથવા તો તેના નામની સામે અપરાધ્દો લખે એવી સ્થિતિ સર્વસામાન્ય તો નથી જ, પરંતુ કોઈ કોઈ કેસોએ એવું જાનવા પામે છે તે વાત સાચી છે. આમ થવાનાં બે મુખ્ય કારણો હોય છે. એક કારણ આપણા ગૃહપતિની અનાવડત અને બીજું કારણ આગંતુક વિદ્યાર્થીઓની નિકૃત મનોદશા. આ બંને કારણોને નાબૂદ કરવા માટે દરેક ગૃહપતિએ પ્રમાણિક પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

આપણી પોતાની અનાવડતમાં હું સાચા જ્ઞાનના અભાવને કારણજૂત ગણું છું. આપણે ગૃહપતિઓ આપણી જાતને ભણેલા કહેવડાવીએ છીએ અને શિક્ષણ જેવા પવિત્ર ધંધામાં પડીએ છીએ તો પણ આપણી અહંતા ઓછી થવાને બદલે વધે જ જતી હોય છે. ધણી વખત તો એવું પણ જોવામાં આવે છે કે શિક્ષક કે ગૃહપતિનો સત્તાનો શોખ કોઈ પણ કદર સત્તાધારીના કરતાં પણ ધણો વધારે વ્યક્તિયો દેખાય છે. આવા જોડા શોખના પરિણામે માનાપમાનના અનેક પ્રસંગો બન્યા કરે છે. એવા માનાપમાનના અનેક પ્રસંગોને પરિણામે ગૃહપતિના મનમાં ખોટી ચીઝ ઊભી થયા વિના રહેતી નથી. આપણી પાસે એવી ચીઝ કાઢવા માટે કાંઈ નહિ તો સત્તા તો છે જ. ચીઝની સામે ચીઝ કાઢવા માટે વિદ્યાર્થી પાસે કશું જ સાધન નહિ હોવાથી અને વૃત્તિઓ ધણી જ પ્રાથમિક દશામાં હોવાથી છૂપી છૂપી પણ ગાળો દેવાની વૃત્તિઓ સેવવા લાગે છે. વધારે વખત એવી ગાળો પોતાના મિત્રોના મોઢે ભાંડ્યા કરે છે. ગાળો ભાંડવાની એ વૃત્તિને મિત્રો તરફથી ઉત્તેજન મળે છે ત્યારે અને થોડીએક દિંમત એનામાં પેદા થાય છે ત્યારે પ્રશ્નકાર ગૃહપતિ પૂછે છે તે પ્રશ્નોએ લખવાનું શરૂ થાય છે. અમારી સલાહ છે કે તેને વખતે છોડી પડવાને બદલે તેવા વિદ્યાર્થી સાથે સહાનુભૂતિ અને રોહથી કામ લેવું, અને કારણો જાણી લઈ તેને નાબૂદ કરવાના પ્રયત્નો કરવા. ગૃહપતિનાઈઓ કંઈ નહિ તો પોતાના સત્તાના શોખને થોડોક ઓછો કરે અને જે પવિત્ર કામ પોતે હાથ ધરી બેઠા છે તે કાર્ય માટે પોતાની અહંતા ઉપર થોડો ધણો અંકુશ રાખતા થઈ જાય તો આવા પ્રસંગો ધણા ઓછા થઈ જશે.

બીજું કારણ વિદ્યાર્થીઓની નિકૃત મનોદશા હોય છે. ગમે તેટલી શાન્તિ જાળવવા છતાં અને રોહ તથા સદ્ભાવથી કામ લેવા છતાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ નાના-મોટા સૈને અનેક પ્રકારની

ગાળો ભાંડવામાં જ મગ્ન હોતા હોય છે. આ એક પ્રકારની કલુષિત વૃત્તિ હોય છે. એ વૃત્તિ ઊભી થતા પાછળ માથાપોતું અગ્નિ અને સામાજિક વાતાવરણની અશુદ્ધિ રહેલાં છે. આના વિદ્યાર્થીઓ સાથે કામ લેતી વખતે દરેક ગૃહપતિએ એને રોગી મનનો ગણીને એની સાથે કામ પાડવું. જેમ શરીરના રોગો હોય છે તેમ જ મનના પણ રોગો હોય છે. શરીરના રોગો માટે કુચળ દાકતરની જરૂર પડે છે તેમ જ મનના રોગો માટે તેવા જ કૌશલ્યની અપેક્ષા રહે છે. આપણે ગૃહપતિએ તે દિશામાં પ્રયત્ન કર્યા સિવાય છૂટકો નથી. રોગી મનના વિદ્યાર્થીઓને તરછેડાયે આપણો આરો નથી. તેમ કરવાથી તો સમાજમાં રોગોનો ફેલાવો કરવામાં આપણે મદદગાર થઈએ. આપણું કામ તે રોગોને યથાશક્તિ નાબૂદ કરવાનું છે.

પ્રશ્નકાર ગૃહપતિ એમ જણાવે છે કે ગુનેગાર વિદ્યાર્થી છાત્રાલયના આગેવાનનો દીકરો હોય છે. અને એટલા માટે એ ગૃહપતિની માફી માગતો નથી. આપણો વિદ્યાર્થી ગમે તે હોય. ગરીબ હો કે તવંગર, સામાન્ય ગણસનો દીકરો હો કે આગેવાનનો દીકરો હો, આપણે મન એ આપણો નવો વિદ્યાર્થી છે. એની પાસે માફી મગાવવાનો વિચાર તો આપણા મનમાં આવી જ કેમ શકે? એક ગૃહપતિ તરીકે આપણું કામ એક વૈજ્ઞાનિકના જેવું હોય છે. જે કોઈ વિધેય આપણી પાસે આવે તેની સાથે આપણે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી કામ લઈએ, વિદ્યાર્થી અમુકતમુનો દીકરો છે એટલા માટે, અથવા તો અમુક પ્રકારની પરિસ્થિતિવાળો છે એટલા માટે તેની સાથેનું આપણું કામ કોઈપણ પ્રકારે રંગાયેલું ન બનવું જોઈએ. કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં નિર્ભયતાથી અને એક યા બીજી બાજુના કોઈપણ પક્ષપાત વિના જે ગૃહપતિ કામ કરી શકે છે તે જ સાચા વિજ્ઞાનને માર્ગે છે.

વિદ્યાર્થીને છાત્રાલયમાંથી કાઢી મૂકવાનો પ્રશ્ન આટલી વિચારણા કર્યા પછી આપોઆપ જ ઊડી જાય છે એ વાત પ્રશ્નકાર બાઈ જોઈ શક્યા હશે. શારીરિક યા તો માનસિક સગ્ન કરવાનો વિચાર આપણા બહેલા ગણેલા અને ખુદ શિક્ષણના કામમાં રોકાયેલા શિક્ષિત વર્ગમાંથી પણ આજ મુઠ્ઠી ગયો નથી, એ આપણું એક દુર્ભાગ્ય છે. શરીરનો કોઈપણ રોગ શરીરને સગ્ન કરવાથી નાબૂદ કરી શકાતો નથી, તે જ રીતે મનનો કોઈપણ રોગ શરીર કે મનને સગ્ન કરવાથી નાબૂદ નથી થઈ શકતો એ વાત સમજવા માટે આથી ત્રિશેષ ઈક્ષીલની અપેક્ષા રહેતી નથી.

છાત્રાલયમાં અસાજકતા ઊભી થવાનો ભય હાલે તેનાં કારણો શોધીને એને જ નિર્મૂળ કેરવામાં સાચું શિક્ષણ આપવું રહેલું છે. વિદ્યાર્થીઓનું નૈતિક પતન યાવ એની ચિંતા આપણને જરૂર રહે પણ નૈતિક ઉદ્ધારનો માર્ગ કોઈ પણ પ્રકારની સગ્ન નથી એ કેમ બૂલીએ? નીતિનો પ્રશ્ન ધણો અટપટો છે તે વાત સાચી, પરંતુ એ પ્રશ્ન એટલો જ પવિત્ર છે એ વાત પણ આપણે યાદ રાખવાની જરૂર છે. કોઈપણ પવિત્ર પ્રશ્નના ઊકેલ વખતે અપવિત્ર સાધનનો ઉપયોગ સૌ માટે અપ્રાપ્ય હોવો જોઈએ. નીતિ જેવી પવિત્ર વસ્તુના ઉદ્ધાર માટે સગ્ન જેવા અપવિત્ર સાધનનો આપણને ઉપયોગ કરવો પડે એ તો અત્યંત ખેદની વાત ગણાય, એટલું જ નહિ પરંતુ એ આપણો અગ્નિજ્વળ ગુનો પણ ગણવો જોઈએ.

આશા રાખું છું કે પ્રશ્નકાર ગૃહપતિની ગૂંચ ઊકેલવાના કામમાં આ જવાબ યોડી ધણી પણ મદદ જરૂર કરશે.

કેટલાક અભિપ્રાયો

[ફેબ્રુઆરીના અંકમાં વર્ધા કેળવણી પરિષદે નીચેલી ડૉ. ઝાકીરહુસેન સમિતિના હેવાલને અંગે એક પ્રશ્નમાળા પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. એના ઉપર કેટલાક લાઈઓના જવાબો આપ્યા છે તે અહીં છાપ્યા છે. જે ખીન્ત જવાબો હવે પછી મળશે તેા તે આવતા અંકમાં પ્રગટ કરવામાં આવશે. જવાબો સહેલાઈથી સમજાય તે માટે પ્રશ્નમાળા પણ નીચે ઉતારી છે. —તંત્રી]

— પ્રશ્નમાળા —

૧. (ક) સાત વર્ષની ઉંમરે ન્યારે જાળક શાળામાં જોડાય ત્યારે તે ઉત્પાદક કામ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે ખરું ?

(ખ) જે ઉપરના પ્રશ્નનો જવાબ નકારમાં હોય તો ઉત્પાદક હાથઉદ્યોગ શીખવતાં પહેલાં એનું હસ્તકૌશલ્ય ખીલવવા એને કેટલો વખત સુધી ને કેવા પ્રકારની તાલીમ આપવી જોઈએ ?

(ગ) જે શરૂઆતમાં જાળકની ઉત્પાદનશક્તિ કાચી હોય તો એણે તૈયાર કરેલું સૂતર કે બીજો માલ જામરમાં વેચી શકાય ખરો ? ને જે ન વેચાય તો શરૂઆતનાં વર્ષો દરમિયાન કેળવણી સ્વાવલંબી જનાવવાનો વિચાર કયાં સુધી નશી શકે ?

૨. કેળવણીના પાયારૂપ હાથઉદ્યોગદ્વારા બૌદ્ધિક વિષયો [જન્મભાષા, ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, ચિત્રકામ, વગેરે] નું શિક્ષણ કેટલે દરજ્જે શક્ય છે ?

૩. બૌદ્ધિક વિષયો માટે જે અભ્યાસક્રમ ધરાવતાં આપ્યા છે તે વિદ્યાર્થીની ઉંમર (૭ થી ૧૪ વર્ષ) તથા ઔદ્યોગિક શિક્ષણનો ખોળે ધ્યાનમાં લેતાં વધારે પડતો નથી લાગતો ?

૪. શિક્ષકનો પગાર ઝોજામાં ઝોજો રૂ. ૧૫ નો ને જાને તો રૂ. ૨૫) નો રાખવો એવી સૂચના થઈ છે. આ ધોરણ શું વાજબી લેખાય ? ગામડામાં પણ એક શિક્ષક રૂ. ૨૫) માં પોતાના કુટુંબનો ભાર ઉપાડી શકે ખરો ? નૂતન રાષ્ટ્રનો વિધાયક શિક્ષક સરકારની આર્થિક સંકડામણનો ભોગ જાને ને ખીજા અધિકારીઓ સરકારી નિએરીમાંથી મોટા પગાર લે એને શું તમે વાજબી લેખો છો ?

૫. ડૉ. ઝાકીરહુસેન સમિતિએ પાયારૂપ ઉદ્યોગ પાછળ રોજ ૩ ક. ૨૦ મિ. ગાળવાનું, બૌદ્ધિક વિષયો પાછળ રોજ ૧ ક ૫૦ મિ. ગાળવાનું તથા વ્યાયામ અને રમ્મ માટે ૧૦-૧૦ મિનિટ ગાળવાનું સૂચવ્યું છે. આ સમય-વહેંચણી શું વાજબી છે ? જે ન હોય તો શાને લીધે ?

૬. આ યોજના શહેરની શાળાઓમાં સર્વોંશે સ્વીકાર્ય થઈ પડશે ખરી ? એમાં શી શી અડચણો નડવાનો સંભવ છે ?

૭. ગ્રામવિભાગમાં આ યોજના પ્રમાણેની શાળાઓ જે દરેક ગામમાં ખૂલે તો શું દરેક શાળામાં એકથી વધારે ઉદ્યોગ શીખવવાની જોગવાઈ થઈ શકે ખરી ? જે ન થઈ શકે તો જુદી જુદી ક્ષતિવાળાં, ભિન્નભિન્ન ધંધાદારીનાં જાળકો શું એક જ ખીજામાં ધરાશે ?

૮. આ સિવાય આ હેવાલ પરત્વે ખીજાં કેઈ પણ વ્યાખત પર ખાસ રજૂ કરવા જેવા વિચાર હોય તે.

— ઉત્તરો —

[૧]

ભાઈશ્રી,

આપની પ્રશ્નમાળા જરા ઉનાવળે બહાર પડી છે એમ મને લાગે છે. વિગતવાર અભ્યાસક્રમ બહાર પડ્યા પછી પડી હોત તો ઠીક થાત. છતાં જવાબો આપવા પ્રયત્ન કરું છું :—

૧. (ક) યોગ્ય રીતે કળવાયું હોય તો ધરાવે. પણ નથી ધરાવતું એમ માનીને આવીએ.

(ખ) સગબત વર્ષ

(ગ) જે મીજ ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવી એ કરી શકે એમ ન હોય, તે તેની પાસે કરાવવી જ ન જોઈએ. પણ ઉત્પાદનની ઉપ-ક્રિયાઓમાં એ પહેલાંથી જ ભાગ લઈ શકે. વળી કાચી અને બગડેલી વસ્તુઓના પણ ઉપયોગો શોધી શકાય. શરૂઆતના વર્ગી પોતાનો ખર્ચ કાઢી શકશે એવી આશા જ સમિતિએ બતાવી નથી. [જુઓ સમિતિનો રિપોર્ટ : દરિજન (અંગ્રેજી) પા. ૩૭૫]

૨. ધણે અંશે શક્ય છે. છતાં ઉદ્યોગ ઉપરાંત બૌદ્ધિક વિષયોના સમવાય [Coordination] ના ખીખાં એ કેન્દ્રસ્થાનો પણ સમિતિએ સૂચવ્યાં છે, નિર્મળ અને સમાજ [Physical and Social environment]. છતાં આ સમવાયપદ્ધતિને થકુ જ અક્ષરશઃ ન લેવી જોઈએ. ધણે મોટે ભાગે સર્વ વિષયોના શિક્ષણનો જીવનના કોઈ વિભાગ સાથે સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ એમ અર્થ કરવો જોઈએ.

૩. એનો આધાર શિક્ષણપદ્ધતિ પર રહેશે. વિષયોની નામાવલિથી ભડકવું ન જોઈએ.

૪. પગાર રૂ. ૧૫ નહિ, પણ રૂ. ૨૫, અને ૨૦ થી ઓછો તો નહિ જ, એમ સમિતિએ સૂચવ્યું છે [જુઓ પા. ૩૭૪]. આ પણ ન્યૂનતમ મર્યાદા છે. એટલે કે એમાં વધારાને અવકાશ માન્યો છે. રૂ. ૨૦ થી રૂ. ૨૫ ની શરૂઆત ઓછી છે એમ દેશની આજની દશામાં તો નહિ કહી શકાય. ગૂંચરાત અને ખુબઈને છોડી દઈએ તો દેશના ખીખ પ્રાંતોમાં રૂ. ૨૫ સુધી ચડવાનો વારો ગામડાંના શિક્ષકને આવે તો તે આખરહાર સ્થિતિમાં મૂકાયેલા લાગે એવી વર્તમાન દશા છે. પ્રાન્તિક સરકારો આ ન્યૂનતમ મર્યાદાએ સ્વીકારવા કેટલી હિંમત બતાવશે એ સવાલ જ છે. ખીખ નોકરો બારે પગાર લે એ છાટ તો નથી, પણ સમિતિને તો પોતાના ક્ષેત્રમાં શું વ્યવહાર્ય છે તેનો જ વિચાર કરવાનો હોય.

૫. ઉદ્યોગ માટે ૩ ક. ૨૦ મી. થી ઓછો સમય રાખવો પાલવશે નહિ એટલું મને નિશ્ચિત લાગે છે. એ ઔદ્યોગિક શિક્ષણના અનુભવમાંથી આવે શોખ્યા છીએ. જે બાકીના શિક્ષણ માટે એ કલાક ઓછા જ પડે છે એમ અનુભવે જણાય તો તેનો કોલેજ શાળાનો સમય છ કલાક કે તેથી વે વધારે વખતનો કરી લાવવો પડશે. પણ મને લાગે છે કે એમ કરવાની જરૂર પડશે એમ માની જ લેવાની જરૂર નથી, અને કરવો જ પડે તો તેથીવે ગમરાવાની જરૂર નથી. એ યાદ રાખવું કે ઉદ્યોગને લાગવું ધણખરું બૌદ્ધિક માન ઉદ્યોગ દરમિયાન જ આપવાનું છે.

૬. 'શહેરની' કરતાં 'મધ્યમવર્ગની' શાળાઓ માટે એમ પ્રશ્ન પૂછ્યો હોત તો ઠીક થાત. શહેરનાં અમલ્લી વર્ગનાં બાળકો માટે તો આ ચોજના માફક આવવાને કશી અડચણ જણાતી નથી. પણ જેમનું ધ્યેય સાક્ષરી અને દૂતરી કામો માટે જ તૈયાર થવાનું છે અને જેમને

શરીરજન્ય માટે કંટાળા કે ક્ષુદ્રતાના સંસ્કાર છે, તેમને આ યોજના બીજામણી અને ખટકનારી લાગશે એમ ધારતી છે. પણ જે બાળકો ધીરજથી એ નિયમન (discipline) માંથી પસાર થશે, તેમને પેલાં કામોની દૃષ્ટિએ પણ લાભજ થશે એમાં શંકા નથી. છતાં, કેટલાકને એ નહિ જ રુચે એમ સ્વીકારવા તૈયાર છું. તેઓ પોતાને ગનગમતી ખાનગી શાળાઓમાં પોતાને અર્થે કેળવણી લઈ લેશે. એનો બોલો સાર્વજનિક નાણાં પર ન પડે એ ઇચ્છ છે.

જે ઉદ્યોગમય શિક્ષણની કલ્પના સામે જ વાંધો ન હોય તો તો શહેરની શાળાઓને ગામડાં કરતાં કાંઈક વધારે સગવડ રહેશે. કારણ કે તેઓ નગરચોખ્ખો વ્યવસાયો પણ દાખલ કરી શકશે, અને વધારે સારાં સાધનો મેળવી શકશે.

૭. જે કે ત્રણથી વધારેની ભાગ્યે જ થઈ શકે એમ મને લાગે છે. જે અભ્યાસક્રમ ધડાચો છે તેમાં એક જ બીબામાં ધડવાપણું છે જ નહિ. એનું ચિત્ર હજુ સામે ખડું નથી થતું, તેથી આ ધારતી લાગ્યા કરે છે. કોઈ અમુક ઉદ્યોગો માટે જ આ બાળકો સર્ગશી એમ નહિ, પણ બુદ્ધિપૂર્વક કોઈ પણ ઉત્પાદક મજૂરી કરવા ટેવાશે એમ માનો. જે એને કોઈ ઉદ્યોગ વધારે શીખવાનો અવકાશ ન મળે, તો એ તેનામાં ગામડાંના ૭૦ થી વધારે ટકા લોકોના ઉદ્યોગોને બુદ્ધિ-પૂર્વક કરવાની શક્તિ આવશે. આ કામે, માનો કે, અનેક ઉદ્યોગરૂપી વ્યવસ્થાને લગાડવાનાં સ્વરચ્છો છે. ૭૦ થી વધારે ટકા બાળકોને માટે આ સિવાય બીજા ઉદ્યોગમાં પડી શકાય એવું દેશની વર્તમાન સ્થિતિમાં તો શક્ય જ નથી. બાકીના ૩૦ કે તેથી ઓછા ટકામાંથી જેને આ વ્યવસાયોમાં રુચિ ન હોય તેઓને પણ એટલું કાવું મળી ગયું હશે કે તેના બગે તેઓ પોતાની વૃત્તિને અનુકૂળ શિક્ષણ તથા વ્યવસાયો શોધી લે.

—વર્ધા

—કિશોરલાલ ઘ. મહારાજાના

[૨]

૧. (ક) ધણાં ખરાં નહિ.

(ખ) આશરે ત્રણ વર્ષ, સમિતિએ સૂચવેલા વિષયોનું.

(ગ) ધણો ખરો માલ બજારમાં ન વેચી શકાય. અથવા જે માલ વેચી શકાય અથવા જે માલ શાળા અભ્યાસનારી સંસ્થા કે રાજ્ય ઉત્તેજન ખાતર થોડું ધણું મૂલ્ય આપી રાખી લે; તેટલા માલની ઊપજ ઉપરાંત કેળવણી સ્વાવલંબી ન બની શકે.

૨. આનો ધણો આધાર શિક્ષક અને શિષ્યોનાં માનસ તથા સામગ્રી ઉપર રહેલો છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે દરેક વિષય માટે જુદો સમય હોય તો વધારે સારું, જેથી તે તે વિષય પર તે તે દૃષ્ટિબિન્દુથી શિક્ષણ અપાય કે લેવાય અને એકધ્યાનપૂર્વક કામ થાય. પરંતુ તે શિક્ષણના કેન્દ્ર તથા પદાર્થપાઠ તરીકે બની શકે ત્યાં ત્યાં હાયઉદ્યોગની વસ્તુ કે વસ્તુઓના ઉપયોગ થઈ શકે. એટલે હાયઉદ્યોગ દ્વારા બૌદ્ધિક વિષયોનું શિક્ષણ થોડે દરજ્જે શક્ય છે.

૩. હું ધારું છું કે સમિતિએ નિર્દેશોનાં વિષયો અને ધ્યેયો ધ્યાનમાં રાખી વધારે પડતો નહિ એવો અભ્યાસક્રમ કદાચ ધડી શકાય.

૪. એવું બને કે કેટલાક જલ્દિયારી, અતિશય સારું જીવન ગાળનારા શિક્ષકો સ્વેચ્છાએ ડા. ૨૫) માસિક પગાર લઈ આનંદ માને. સામાન્ય રીતે એ પગાર ન આવે, જે શિક્ષકને નવશબ્દનો વિધાયક બનાવવો હોય તો.

૫. વાજખી નથી, કારણ કે એ રીતે બૌદ્ધિક વિષયો માટે પૂરતો સમય મળતો નથી. ઉદ્યોગ ખાતર ઉદ્યોગ માટે દોઢ કે બે, બૌદ્ધિક વિષયો માટે અઢી કે ત્રણ કલાક, અને વ્યાયામ તથા રમ્મ માટે ૪૫-૪૫ કે ૧૫-૧૫ મિનિટ હોય તો ઠીક. કુલ સાડા પાંચ કલાક એ ગરાજર છે.

૬. સ્વીકાર્ય થઈ શકે એવું લાગતું નથી. મુખ્ય અડચણો યોગ્ય મકાનો તથા શિક્ષકોની સ્થામનીની તથા નાણાંની તંગી રહેવાનો સંભવ છે.

(૭) ધણાં ગામડાઓમાં એક કરતાં વધારે ઉદ્યોગ શીખવવાની જોગવાઈ થઈ શકે એવું જણાતું નથી. તેથી એક ગામનાં સર્વ બાળકો એક જ ખીજામાં ધડાશે એ બધા અમુક અંશે અનિવાર્ય અને બાકી અવાસ્તવિક હોય એવું લાગે છે.

દિનકરરાય જાદવરાય વૈષ્ણવ,
આચાર્ય • યૂન-ન હાઇસ્કૂલ • સરત

[૩]

૧. (ક) હા. પણ તે કાચું. માટીના ઘાટ, કાચું ચિત્ર, કાગળ કાપવા-એવું એવું અન્યાર્થિક કામ કરી શકે.

(ખ) માટીકામ, કાગળકામ, ચિત્રકામ, ચાક ખડી વગેરેથી દોરવાનું વગેરે.

(ગ) ન નબી શકે.

૨. બાળવર્ગ, પહેલા અને બીજા ધોરણ સુધી શક્ય નથી. પછી ૫૦ ટકા થ.પ.

૩. વધારે પડતો છે.

૪. પગાર ૩૦ થી ઓછો ન જોઈએ. Living wage રૂ. ૩૦ જોઈએ જ. મિલ મજૂરને રૂ. ૨૫ મળે, પટાવાળાઓને રૂ. ૧૮ મળે તો શિક્ષકને ૧૫ શા માટે ?

૫. વાજખી નથી. બૌદ્ધિક વિષય પાછળ રા કલાક, ઉદ્યોગ પાછળ ૨ કલાક અને વ્યાયામ-રમ્મન પાછળ ૧ કલાક ઓછામાં ઓછો જોઈએ.

૬. અને શંકા છે.

૭. જોગવાઈ તો થઈ શકે. પ્રાયમિક શાળામાં ૪ થા ધોરણ સુધી બૌદ્ધિક વિષય હંમેશાં મુખ્ય અને દસ્ત-ઉદ્યોગ ગૌણ જોઈએ.

લોગીલાલ કેશવલાલ પટવા

આચાર્ય, ગવર્મેન્ટ મિડલ સ્કૂલ, અમદાવાદ

[૪]

૧. (ક) સાત વર્ષની ઉંમરે બાળકમાં ઉત્પાદક કામ કરવાની શક્તિ હોતી નથી. જો હોય તો પણ તે પ્રદર્શિત હોતી નથી.

(ખ) દસ્તકૌશલ્ય ખીલવવાને માટે બે વર્ષની તાલીમ બસ છે. જો બાળક સાત વર્ષે નિશાળે જશે (સાત વર્ષની પહેલાં કોઈ પણ બાળકને કોઈ પણ શાળામાં પ્રવેશ ન મળવો જોઈએ) તો નવ વર્ષ સુધીમાં એવું દસ્તકૌશલ્ય ખીલી જાશે અને એનામાં ઉત્પાદક કામ કરવાની શક્તિ આવશે.

(ગ) જે શરૂઆતમાં બાળકની ઉત્પાદનશક્તિ કાચી હોય તો તેણે બનાવેલો માલ બજારમાં ઘોડા મૂલ્યે પણ વેચી શકાય ખરો. સુતર જેવો માલ તો ન જ વેચી શકાય. સુધારી અને બીજો માલ વેચી શકાય.

૨. હાયડ્રોગ એ કેળવણીનો પાયો છે એ તદ્દન સત્ય છે અને એ પાયા પર જ બૌદ્ધિક શિક્ષણ શક્ય બનતું નોઈએ. જે નાનપણમાં બૌદ્ધિક શિક્ષણ અપાયું હશે તો કૌંસમાં ગણાવેલા કોઈ પણ વિષયમાં બાળકને સારી “મુઝ” આવશે.

૩. અભ્યાસક્રમ નાન્યો નથી.

૪. શિક્ષકનો પગાર પંદરનો તો હોઈ જ ન શકે. હું શિક્ષક છું એટલે શિક્ષકની સ્થિતિ સારી રીતે સમજી શકું છું. શિક્ષકને સારી રીતે રાખવા માંગતા હો તો એને ઓછામાં ઓછો માસિક રૂ. ૫૦ નો પગાર મળવો જોઈએ, પછી ને પ્રાયમિક શાળાનો શિક્ષક હોય કે માધ્યમિક શાળાનો. પ્રાયમિક શાળાના શિક્ષક તેમ જ માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકની રહેણીકરણીમાં તફાવત નથી પડતો. તેવી જ રીતે બીજા ધંધામાં પડેલા માણસો અને શિક્ષકોની રહેણીકરણીમાં ફેર નથી પડતો. ઈશ્વરે ધડેલા બધાએ માણસો છે. શિક્ષકના ધંધાનો ઉમદા ગણવો પણ શિક્ષકને ઓછું વેતન આપીને શિક્ષકની કિંમત ઓછી આંકવી એ કયો ન્યાય? મોટા મોટા હેડમાસ્ટરો ભારે પગાર ખાય છે તેના વેતનમાં ઘટાડો કરવાની સૂચના કેમ કોઈ કરતું નથી? એવો કાયદો ન થાય કે કોઈ પણ શિક્ષકને પછી તે હેડમાસ્ટર હોય કે ગમે તે હોય રૂ. ૧૦૦ થી વધારે પગાર મળવો ન જોઈએ?

૫. ડૉ. ઝાફીરહુસેનની સમયવહેંચણી વાજબી નથી. બૌદ્ધિક વિષયોને ઘણો ઓછો સમય આપવામાં આવ્યો છે.

૬. શા સારું નહિ? કાર્ય કરવાની વૃત્તિ હશે તો બધી અડચણો એની મેળે ઉકેલાઈ જશે. ધાર્યું હોય તો ગમે તેવું ફાકર કાર્ય પણ પાર પડી શકે છે. આ યોજના કાંઈ એટલી બધી અશક્ય નથી.

૭. અધુનિક કોલેજોમાં જે “Inter-Collegiate Training” ની પદ્ધતિ ચાલે છે. તેને મળતી પદ્ધતિ ગામડામાં દબલ થઈ શકે. એક જિલ્લાના વિસ્તારમાં દરેક જાતના ઉદ્યોગો શિખવવા જોઈએ. જે ગામમાં જે ઉદ્યોગ શીખવાતો હોય તે ગામમાં બીજા ગામના વિદ્યાર્થીઓ આવે ને શીખે. નાનપણથી છોકરાઓ કમલું કરતાં શીખે તો તે અંતે લાભદાયી જ નીવડશે. એક જિલ્લાના વિસ્તારને લીધે નાનાં છોકરાઓ તેમના માળાપથી બહુ દૂર નહિ જાય.

૮. “ખાસ રજૂ કરવા જેવા વિચાર” તો ઘણાં છે પણ તમારા પત્રમાં જગ્યા નહિ હોય!

રમણિકલાલ જેડીસન્નદાસ વેપારી
શિક્ષક • યૂન્યન હાઈસ્કૂલ • સુરત

[૫]

૧. (ક) ના.

(ખ) દરરોજ એક કલાક તાલીમ આપવી.

(ગ) કેળવણી સ્વાવલંબી બનેજ નહિ. રૂની કિંમત પણ આ કામમાંથી નીકળે તો સારું ગણાય.

૨. બૌદ્ધિક વિષયોનું શિક્ષણ ઉપરચોટીયું પણ થતું મુશ્કેલ લાગે છે.

૩. લાગે છે.

૪. ના. શિક્ષકનો પગાર રૂ. ૨૫-૫૦ જોઈએ.

૫ ના. ઉદ્યોગ પાછળ ધણો સમય ગાળવો હિતકર અને વ્યવહારુ નથી.

૬. શહેરોમાં આ યોજના અશક્ય થશે. ઉદ્યોગ પાછળ દરરોજ એક કલાક ખસ છે.

૭. Mass scale ઉપર આ યોજના ચાલે તેમ લાગતું નથી. અખતરા થશે એટલે સગળશે. વધારે ઉદ્યોગો શીખવવાની વ્યવસ્થા હોય એ જ કેળવણીની દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે. પણ આમ કરવાથી કેળવણી બહુ જ ખર્ચાળ થવાનો સંભવ છે.

૮. મને લાગે છે કે આ યોજનામાં ધણાં સારાં તત્ત્વો છે. આધુ અનિષ્ટાનાં મૂળમાં જ એણે કુદાડો લગાવ્યો છે. અવ્યવહારુ ચીજો અનુભવે પડતી મુકાશે. કેળવણી સ્વાવલંબી નહિ થાય તો રાજ્ય તો તૈયાર છે જ એટલે તે ઉપર બહુ વર્ગન આપવાની જરૂર લાગતી નથી.

લી ખાલાઈ પટેલ

નર્મદા હાઈસ્કૂલ, શુકલતીર્થ

— શિક્ષક મતદારોને —

મુજબ વિદ્યાર્થીની સેનેટના બે સભ્યો નિયમ મુજબ નિહત થતા હોવાથી જુલાઈ માસમાં એ બે બેઠકો પૂરવા માટેની ચૂંટણી થશે. એને માટે જે ઉમેદવારી બહાર પાડી છે. સ્નાતકમતદારવિભાગ [Graduates' Constituency] એટલે વિશાળ છે કે તેના ૧૩૦૦૦ મતદારોના સીધા સંપર્કમાં આવવું અશક્ય છે. આથી આ પત્રદ્વારા બૃહદ્ ગુજરાતની શિક્ષકજનતાને વિજ્ઞાપિત કરવાની હું પ્રયત્ન કરું છું. જો તેમને એમ લાગતું હોય કે મુજબ વિદ્યાર્થીનીમાં માધ્યમિક શાળાઓ અને શિક્ષકોના વધુ પ્રતિનિધિત્વ માટે અવકાશ છે, અને એ કાર્ય હું સારી રીતે કરી શકીશ એવા જો તેમને વિશ્વાસ હોય તો તેઓ પોતાનો પહેલો મત મારી તરફેણમાં નોંધાવે અને પોતાના મિત્રોને તેમ કરવા વિનંતિ કરે.

ચન્દ્રવર્દન શાહ

TO ENSURE SUCCESS IN THE MATRICULATION EXAMINATION,
STUDY THE FOLLOWING BOOKS

WRITTEN BY

EXPERIENCED TEACHERS AND GREAT SCHOLARS.

1. New Course in General English by Prof. G. H. Kelkar, Prof. J. J. Nanavatty and T. P. Bagli ... 1 12 0
2. Revised Course in English Grammar and Composition by Principal H. I. Robertson and S. M. Mate ... 1 12 0
3. A Manual of English Grammar by S. V. Vasavada ... 1 8 0
4. Solutions of Geography Papers 1919-35 ... 1 2 0
5. Solutions of Algebra & Geometry Papers 1926-37 ... 1 0 0
6. Solutions of Algebra & Geometry Papers 1919-37 ... 1 10 0
7. Physics & Chemistry Papers 1927-37 ... 0 12 0
8. Solutions of General English Papers (1879-1937) by S. M. Gandhi & M. J. Shahani 1 12 0

THE EDUCATIONAL PUBLISHING Co., KARACHI

બાળકની કેળવણીનું કાર્ય તો આપણે કદબીએ તેના કરતાં ધણું વધારે વહેલું શરૂ થાય છે એમ મેં તમને કહ્યું. એ કામ બાળકની ગર્ભાવસ્થામાંથી શરૂ થાય છે તેમ કહું તો પણ તેને તમે અતિશયોકિત ન માનશો. તમે તો સૌ કોઈ જાણો જ છો કે આપણા પુરાણોમાં અભિગન્યુનું દર્શાવ મરાદર છે. કહે છે કે લગ્નક્રિયા જ્ઞાન તેને માતાના ગર્ભમાં થયું હતું. એ કથાની આસપાસ વીંટાઈ ગયેલાં વહેમનાં અને અતિશયોકિતનાં જાળાં તોડી નાખો તો તેમાંથી પણ આપણને એક સત્ય કાઢ્ય શકે છે અને તે એ કે બાળક ગર્ભાવસ્થામાં પણ ધણું જ્ઞાન મેળવી લે છે, જેની આપણને પણ ઓછી ખબર હોય. આજે પશ્ચિમમાં અષ્ટાંગમંથ વિકસી રહેલું નવીન માનસવિજ્ઞાન પણ પોતાની શોધોના પરિણામે આવું જ સત્ય આપણી પાસે રજૂ કરે છે. એ પણ કહે છે કે બાળક ગર્ભાવસ્થામાં હોય છે ત્યારે પણ તેના મન અને હૃદય ઉપર અનેક પ્રકારના સંસ્કારો ગાળાપના આત્મલક્ષી વ્યાપારોમાંથી જ ઊભા થતા હોય છે તેમ નહીં પરંતુ માતૃપિતાઓના પરલક્ષી વ્યાપારો પણ બાળકના મન અને હૃદયને સ્પર્શે છે અને આપણે જાણીએ કે ન જાણીએ તો પણ અનેક સારા માઠા સંસ્કારોનું બાળક ઉપર સિંચન થયા જ કરે છે. એ વિજ્ઞાન તો વળી એટલી હદે જાય છે કે એવા સંસ્કારો એટલા બધા દૃઢ અને બળવાન હોય છે કે પછી તો એણે જે સ્પર્શને ધારણ કર્યા હોય છે તે માણસ જીવે ત્યાં સુધી ધણા મોટે અંશે એવા ને એવાનું રહે છે. હા, શિક્ષણની કે સમાજની બાહ્ય અસરો ઉપરનો આપ કે દેખાવનો વિવેક માણસમાં પેદા કરે છે ખરાં, પરંતુ એ તો માત્ર ઉપરનું જ પડ છે અને બીતરની વસ્તુ તો જે આકારે અને જે પ્રકારે ધરાઈ તેવી ને તેવી જ હોય છે. એવા સંસ્કારોનું સાચું દર્શન આપણને બાગ્યે જ થતું હોય છે. તેવા દર્શન માટે તે માણસના ખાનગી જીવનમાં ડોઝાઈ કરવું પડે અથવા તો માણસની શારીરિક યા માનસિક માંદગી વખતે સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાનું રહે.

માનસવિજ્ઞાન આજે ખૂબ આગળ વધી રહ્યું છે. એણે ધણી ધણી અને નવી નવી શોધો કરી છે. આ શોધો આપણને સૌ કોઈ માળ્યાપોને બારે ઉપયોગી છે. એક ખીલ વાત પણ બારે અન્યબધી પમાડે તેવી આપણી પાસે રજૂ કરવામાં આવી છે. કહે છે કે શોધજોળના પરિણામે એમ જાણવા મળ્યું છે કે બાળક પોતાની નિંદ્રાની પહેલાં સાત કે નવ વર્ષોમાં જે જે સારા માઠા સંસ્કારો મેળવે છે તે જ તેની નિંદ્રાની સમગ્ર વર્તીવના પ્રયાસ બની રહે છે. આનું કારણ એ છે કે માણસનામાં રહેલી તમામ બળવાન વૃત્તિઓ પોતાનો માર્ગ આ નાની ઉંમર દરમિયાન નક્કી કરે છે અને તે ઉંમર દરમિયાન જે માર્ગ એને મળે છે તે જ પછી તો કાયમ રાખે છે. માટે તો બાળકની આઠ-નવ વર્ષ સુધીની ઉંમર માટે આપણે સૌએ બારે કાળજીવાળા રહેવાની જરૂર રહે.

માનસશાસ્ત્રના શબ્દથી જરાય ભડકવાની જરૂર નથી. આજકાલ એ શબ્દ એટલો બધો સસ્તો અને છતાં ય કંઈક રહસ્યભરેલો થઈ પડેલો છે કે સામાન્ય માળ્યાપ તેનાથી છેટા નાસે છે. આ વાત ખરાબર નથી. માનસશાસ્ત્રને તો હમેશના એક ધરગથ્ય શાસ્ત્ર જેવું બનાવી દઈ સંકાય છે તેના, અટપટા નિષ્કર્ષો અને ક્રિયાઓ બંધે મોટા વૈજ્ઞાનિક માટે રહે પરંતુ તેનો રોજના વિચારો-પૂરતો સામાન્ય ખ્યાલ

તો દરેક માટે જરૂરી છે અને શક્ય પશુ છે જ. જેમ આપણા ઘરોમાં તંદુરસ્તીના સામાન્ય નિયમો દરકોઈ કુટુંબનો સભ્ય જાણુનો જ હોય, જેમ સામાન્ય રોગો માટેના સામાન્ય ઉપાયો દરકોઈ માતપિતા જાણુતા જ હોય તેમ જ બાળકની સાથેના વર્તીત માટે સામાન્ય માનસશાસ્ત્ર અને તેની ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓ માખાપોએ જાણવી જ જોઈએ. આવું જ્ઞાન ન હોય તેને માખાપ થવાનો હક ન હોય અને માખાપ થયા પછી તો જ્ઞાનને હસ્તગત કરી લેવું જ જોઈએ.

વિકસતા બાળકના રોગરોજના જીવનમાં બિમાર થતા નાના-મોટા પ્રસંગોએ આપણે કેવી રીતે અભ્યાસ કરી શકીએ અને આપણો વ્યવહાર નિર્ણય કરી શકીએ તે હવે પછી જનાવશું.

હરભાઈ ત્રિવેદી

[૨]

ગૃહપતિને માર્ગદર્શન*

[પત્ર નવમો]

વખતપત્રક સિવાય ચાલે ?

ભાઈ ગૃહપતિ,

વખતપત્રકના વમળમાં ગૃહપતિનું મગજ એટલું આટવાઈ પડેલું છે કે તેમાંથી તે બહાર નીકળી શકતું નથી. તેને પ્રશ્ન થાય છે કે વખતપત્રક સિવાય ચાલે ?

નિશાળો અને રેલ્વે એ બેને બાદ કરતાં દુનિયામાં ભાગ્યે જાઈ જગ્યાએ હમેશના કાર્યક્રમનું વખતપત્રક હોય છે. છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે દુનિયાનું કામ ચાલ્યા કરે છે. તમામ નોકરો વખતસર દુકાને જઈ પહોંચે છે. તમામ સ્ત્રીઓ વખતસર રસોઈ તૈયાર કરી દે છે. વખતપત્રક ન હોવા છતાં તમામ સવારમાં ઊઠે છે, અને રાતે જાંબી જાય છે. સૌની જરૂરિયાત પ્રમાણે વખતપત્રક જનાવી લે છે.

ગૃહપતિને અનુકૂળ વખતપત્રક

પરંતુ છાત્રાલયમાં તો બધાની ચિંતા ગૃહપતિને થાય છે. એટલી ચિંતા ધમિરને પશુ નહિ થતી હોય. અને ગૃહપતિ પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે બધાને માટે વખતપત્રક જનાવી દે છે. પોતે ઘરેલા થયો હોય અને આખો દિવસ છાત્રા પર સત્તા બોગવવા સિવાય બીજા કંઈ ધંધો ન હોવાથી રાતે જાંબ ન આવતી હોય અને પાંચ વાગે જાંબો હોય તો તે બધા છાત્રાને માટે જાંબાનો વખત ૪ વાગ્યાનો રાખે. પોતાને જમ્યા પછી બપોરે જાંબુ પડતું હોય તો તે બધા છાત્રાને માટે જમ્યા પછી જાંબાની છૂટ રાખે. અને રાતે તેને વહેલી જાંબ આવતી હોય તો બધા છાત્રા માટે વહેલા જાંબાનો વખત રાખે.

છાત્રાલયમાં વખતપત્રકની બીનજરૂરિયાત

નિશાળોમાં દરરોજના ૫-૬ વિષયો શિખવવાના હોય છે. અને દરેક વિષય શિખવવા બુદ્ધ-બુદ્ધ શિક્ષક આવે છે. એટલે કયા શિક્ષકે કયો વિષય કયા વર્ગમાં કયે વખતે લેવો તે બતાવવા વખતપત્રક બનાવવામાં આવે છે. પશુ છાત્રાલયમાં કયા એવા વિષયો છે ને કયા એવા શિક્ષકો છે ?

રેલ્વેમાં ઘણી ગાડીઓ આવ-જા કરતી હોય છે. જે તેનું વખતપત્રક બનાવવામાં ન આવે અને ગમે તે ગાડીને ગમે ત્યારે દોડાવવાની છૂટ આપવામાં આવે તો ગાડીઓ અથડાઈ પડે. પણ છાત્રાલયમાં કયી ગાડીઓ અથડાઈ પડે એમ છે?

ખોટી ખીક

પણ, તમે કહેશો, એમ વખતપત્રક ન રાખીએ તો છાત્રો મોડા મોડા ઊઠે, વાંચે નહિ અને રમ્યા કરે. પણ આ બધી ખોટી ખીક છે. સવારમાં વહેલા ઉઠાડવાની, વંચાવવાની બધી ચિંતાનો ટોપસો આપણે આપણા ગાયે લઈ લીધો છે, તેથી છાત્રો જોશીકર થઈ ગયા છે. તેમને એમ લાગે છે કે તેઓ બહુ આપણે માટે કરે છે. પણ એક વખત તેમને ખબર પડશે કે આપણે ચિંતા કરવી મૂકી દીધી છે, એટલે તેઓ તેમની જવાબદારી સમજતા થશે. અંતે જે સારું અને જરૂરનું હશે તે જરૂર અંદણુ કરશે. અત્યાર સુધી આપણે તેમના પર જે દબાણ કયું છે તેને લીધે શરૂઆતમાં પ્રત્યાઘાત થશે, પણ તેઓ તેમની જવાબદારી સમજતા જરૂર થશે.

વગર વખતપત્રકનો અનુભવ

મારા અનુભવ ઉપરથી હું કહું છું કે વગર વખતપત્રકે છાત્રાલય ચાલી શકે છે અને તે વધારે સારું ચાલી શકે છે.

રાતે કેટલાક છોકરાઓ વાતો કરતા, ત્યારે મને લાગતું કે એમની વાતોથી ખીજા વાંચનારાઓને ખલેલ થાય છે અને તેને લીધે વાચનને માટે અમુક વખત નક્કી કરવો જોઈએ. પણ થોડી વારમાં વાતો બંધ પડી જતી અને વાતો કરનારા વાંચવા લાગી જતા.

છાત્રો કેમ વાંચતા નથી?

જે છાત્રાલયમાં કડક ગૃહપતિઓ હોય છે, અને કડક વખતપત્રક હોય છે તેના ગૃહપતિઓની જ માટે બાગે ફરિયાદ હોય છે કે છાત્રો ખૂબ તોફાની, રમતિયાળ અને વાતોડિયા હોય છે. તેમને વાંચવા બેસાડ્યા સિવાય પોતાની મેળે મેળે વાંચવા બેસે જ નહિ. આ છાત્રાલયોના છાત્રો તોફાની, રમતિયાળ અને વાતોડિયા હોય છે એ વાત ખરી છે, પણ તેટલા માટે વખતપત્રકનો આશ્રય લેવાની જરૂર નથી. કારણ કે જે છોકરાઓનું મન વાંચવામાં ન હોય તો વખતપત્રકને લીધે વાંચવાનો ઊણ થઈ શકે, પણ વંચાય નહિ.

છોકરાઓ વાંચતા નથી તેનું કારણ તેઓ રમતિયાળ હોય છે અને વાંચવા પ્રત્યે તેમને કંટાળો હોય છે એમ નથી. પણ ખીજાઓ તેમને વાંચવા માટે ટોફ્યા કરે છે અને તેમને માટે અમુક વખત વાંચવાનો નક્કી કરી આપે છે તે તેમને પસંદ નથી. અને ખરેખર કોઈ પણ સ્વતંત્ર માણસને પોતે કયે વખતે કયું કામ કરવું એ ખીજા માણસ નક્કી કરી આપે એ પસંદ ન જ પડે. કોઈ પણ કામ કરવાને માટે એકને જે વખત સારામાં સારો લાગે, તે ખીજાને અનુકૂળ આવે નહિ. એકને સવારમાં વહેલા ઊઠી વાંચવા બેસી જવાનું અને એકાદ બે કલાક વાંચી પછી ખીજું કંઈ કામ કરવાનું પસંદ પડે, પણ ખીજા કોઈને વહેલા ઊઠી નાહી ધોઈ પરવારી કસરત કરી પછીથી વાંચવા બેસવાનું પસંદ પડે. આ બંનેને વાંચવા માટે જે કોઈ ત્રીજા માણસ, વખત નક્કી કરી દે તો તે બેમાંથી કોઈને પસંદ પડે નહિ.

છાત્રાલયમાં છાત્રો વાંચતા નથી, કારણ કે તેમની દૃષ્ટિ તોફાનો તરફ વિશેષ હોય છે. આનું કારણ તેઓ તોફાની હોય છે એમ નથી, પણ છાત્રાલયમાં આવ્યા પછી ગૃહપતિની આપખુદી તથા તુરંગી નિયમોને લીધે તેઓ તોફાની બનેલા હોય છે. છાત્રોને વાંચતા કરવા માટે સાચી રીત તો એ છે કે ગૃહપતિઓએ છાત્રોનાં તોફાનનું મૂળ દૂર કરવું જોઈએ.

ન કરી શકાય. ધણી વખત તો એકનો એક ઉપાય એક વિદ્યાર્થી માટે પણ નિષ્ફળ નીવડે છે. સમૂહને માટે પણ એક વખત સફળ થયેલો માર્ગ અનેક વખત નિષ્ફળ નીવડે તેવું પણ બને છે. આ બધી પરિસ્થિતિ એ બતાવે છે કે વિદ્યાર્થીનું વ્યક્તિગત માનસ ક્ષણે ક્ષણે ને પલટાઓ લીધા કરે તેનાથી ગૃહપતિએ હમેશાં પરિચિત રહ્યા કરવું. વહેલા નહિ ઊઠવાના કેઈ પણ કારણોને કામચી કારણ તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવે તો ભારે ભૂલ થઈ જાય. વહેલા ઊઠવા માટે ને પ્રયોગો કરવામાં આવે તે પ્રયોગોને કામચી સ્વરૂપ અપવામાં આવે તો પણ ભારે ભૂલ થઈ જાય. કારણો ભિન્નભિન્ન હોય છે અને પ્રયોગો સચિ પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન રહેવા જોઈએ. આપણાં છાત્રાલયોમાં વહેલા ઊઠવાના પ્રશ્નને આ રીતે નિચારવામાં આવ્યો નથી હોતો. ધીરજવાળા ગૃહપતિની પણ ધણીયે વખત ધીરજ ખૂટી પડે છે. પરંતુ એ યોડીએક વ્યક્તિઓને અન્યાય થાય છે અને સમૂહતંત્ર ઉપરથી લાદેલા નિયમો ઉપર નિર્ભર બને છે. આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં શિસ્તનો પ્રશ્ન આપણે જોને ગણીએ છીએ તે આ પ્રકારનો પ્રશ્ન છે.

વિદ્યાર્થી એક વ્યક્તિત્વ ધરાવનારું પ્રાણી છે એ જોઈતું સત્ય છે, તેટલું જ સત્ય એ સામાજિક સ્વભાવ ધરાવનારું પ્રાણી છે તે પણ છે. એના વ્યક્તિત્વનો વિચાર કરતી વખતે એના સામાજિકપણનો વિચાર પણ આવશ્યક બને છે. ધણી જગ્યાએ આજે એવી ભૂલો બનતી જોવામાં આવે છે કે વિદ્યાર્થીના કેવળ વ્યક્તિત્વને ગણવામાં આવે અને એના સામાજિક જીવનની ઉપેક્ષા થાય. પરિણામે બ્યારે પણ સમૂહની સાથે ધર્મણુમાં આવવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે એના વ્યક્તિવિકાસનો પ્રવાહ કાં તો રુંધાઈ જાય છે અને કાં તો આડે માર્ગે વહે છે. જે જગ્યાએ વિદ્યાર્થીને કેવળ સામાજિક પ્રાણી ગણવામાં આવે છે તે જગ્યાએ વ્યક્તિત્વની અવગણના થતી હોવાથી સમૂહગત જીવન સ્વતંત્રીતે ખીલી શકતું નથી. તેવા સમાજને પછી તો નુકસી કરેલા નિયમો પ્રમાણે જ વર્તવાનું રહે છે. આતું પરિણામ એ આવે છે કે ધાંચીના ણજની માફક સમાજને ચાલવાનું સતન હોય છે પરંતુ તેમાં પ્રગતિ નથી હોતી. આવી ગતિથી એક કાળે સમાજને ભારે મોટા થાક લાગે છે અને એક પણ ઝાણું આગળ બરવાની પણ ના કહે, ત્યારે એ રિડ્યુસ્ટ દશાને પ્રાપ્ત કરે છે. આના રિડ્યુસ્ટ સમાજની સામે વ્યક્તિત્વવાળી વ્યક્તિઓ બંડ કર્યા વિના રહી શકે નહિ. આપણા સમાજની આજે આવી જ સ્થિતિ છે. છાત્રાલયમાં કામ કરનાર આપણે ગૃહપતિને સારુ એટલા જ માટે વ્યક્તિમાનસ અને સમૂહમાનસનો પરિચય જરૂરનો બને છે અને આપણા આખા કામનો મદાર એના ઉપર જ અવલંબી રહે એ પણ એટલું જ આવશ્યક બને છે. આ કથનનાં દૃષ્ટાંતો આપવાની જરૂર રહેતી નથી. દરેક ગૃહપતિને દૃષ્ટાંતો તો રોજ સાંપડી રહે છે. એવા પ્રશ્નોનો ઊકેલ લાવતી વખતે અર્ડાં રજૂ કરવામાં આવેલું દૃષ્ટિબિંદુ પોતાની નજર આગળ રાખે એટલી જ વિનંતિ.

હરભાઈ ત્રિવેદી

[૪]

દિશાભૂલ ન થવી જોઈએ.

આપણાં છાત્રાલયોમાં નાના મોટા વિદ્યાર્થીઓના અનેક કોષ્ટકો આપણે હાથ ધરવા પડે છે. કોઈ વિદ્યાર્થી નિયમ ન પાળે તો કોઈ વિદ્યાર્થી શિથિલતાનું જ સેવન કર્યું કરે. કોઈ વિદ્યાર્થી સદાકાર ન આપે તો કોઈ વિદ્યાર્થી સામને કરવામાં જ મગ્ન માને. કોઈ વિદ્યાર્થી ગૃહપતિની આજ્ઞાને અનાદર કરે તો કોઈ વિદ્યાર્થી એની અવગણના કરીને સંતોષ મેળવે આવા આવા તો

અનેક કિસ્સાઓ આપણા હાત્યાલયમાં રોજ રોજ બન્યા કરતા હોય છે. આવા બંધા કિસ્સાઓનો દરેક અદ્યપતિને એ રીતે વિચાર કરવો પડે છે. એકઠાં એનો તાત્કાલિક નિકાલ, અને બીજો કાયમી નિકાલનો તાત્વિક વિચાર.

રોજેરોજનું કામ સુવ્યવસ્થિત ચલાવવા માટે તાત્કાલિક નિકાલ યોજના વિના આપણું કામ સરળ થઈ શકતું નથી. પરંતુ ગૃહપતિએ એ પણ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે કે તાત્કાલિક નિકાલ એ થઈ શકે છે. થઈ શકે છે એવાથી કપડાના રૂપરંગમાં ફેર પડે છે અને એનું આયુષ્ય વધું તેવી ભ્રમણા બોલે છે. થઈ શકે છે એવાથી ગતિમાં વેગ કરાવે છે. વ્યવહારને તાત્કાલિક ચાલતો રાખવા માટે આવાં થઈ શકે છે એવા ભલે દેવાય, પરંતુ વારંવાર ઠેકઠેકાણે ફાટવાં કપડાંને થીંગડાં દેવાની જ ક્રિયા આપણે રાખવામાં આવે તો એ કપડાંનું મૂળ સ્વરૂપ બદલાઈ જાય અને તેને સ્થાને થઈ શકે એવી માળા નેવું જ નહીં રહે. કાંઈ પણ વિધાર્થી સાથે એના અંગત કે સર્વસામાન્ય પ્રશ્નોનો વિચાર કરતી વખતે જ કાંઈ તાત્કાલિક ઉપાયો હાથ ધરવામાં આવે તેને આવા થઈ શકે એવી વિશેષ મહત્વ ન મળે તે દરેક ગૃહપતિએ લક્ષમાં રાખવું જરૂરી છે.

ગૃહપતિ માટેના બીજા વિચાર તે સર્વસામાન્ય તાત્વિક વિચાર, અને એ વિચારને અમલી સ્વરૂપ આપવા માટે ધરવી જોઈતી યોજનાઓ છે. જે કોઈ પ્રકારનો કિરસો આપણા હાથમાં આવે તે કિરસો વિદ્યાર્થીના માનસના એ અંશનું પ્રતીક હોય છે. માનસના એ અંશને પારખી કાઢવો અને પછી તેનાં મૂળગત કારણો શોધી લેવાં એને આપણે તાત્વિક વિચારણા કહીશું. એવાં મૂળગત કારણો સાચાં જ છે તેવી ખાતરી કર્યા પછી તેને નિર્મૂળ કરવા માટે અમલી યોજનાઓ વિચારવાની રહેશે. આવી યોજનાઓ સહેલાઈથી આપણને હાથ લાગી જવાનો સંભવ નથી. કારણો જડ્યાં એટલે કાર્યને નાખૂદ કરવાની જડીબુટ્ટી હાથ લાગી ગઈ એમ જણદીથી માની ન લેવું. હા, કારણો હાથ લાખ્યાં એટલે પચાસ ટકા આપણો રસ્તો સરળ થયો તેમ માનવામાં વાંધો નથી. પાકીના પચાસ ટકા માટે આપણે ધણો ઝીણવટથી વિચાર કરવાનો રહે છે અને સૂઝી આવતી યોજનાઓના તેટલી જ ઝીણવટથી પ્રયોગો પણ કરવાના રહે છે.

આને આપણાં જાત્રાલયોમાં જે પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ આવે છે તેના ઉપર ચારિત્ર્યક્રાંતરનું કામ કરવું સહેલું નથી. ખુદ માળાપોતું વર્તન કૃત્રિમ સંયોગોએ અને ખોટા પ્રકારની કેળવણીએ ધરેલું હોવાથી બાળકોમાં તેનાં ખીજ ન ખાયાં હોય છે. સ્વભાવેની કુટિલતા, સરળતાનો અભાવ, ત્રિચાર કરવાની અશક્તિ, નિર્ણયિકં બુદ્ધિની ખામી, અહંતાની પ્રાથમિક દશા, વગેરે એવાં તેા વિકૃત સ્વરૂપ પામીને આપણી પાસે આવ્યાં હોય છે કે તેનાં નાનાં મોટાં પરિણામો આપણને ધણીયે વખત ગૂંચલાડમાં નાખે છે. આપણું દુર્ભાગ્ય એ છે કે માળાપોતો આપણને પૂરો પરિચય નથી હોતો, અને માળાપોએ પોતાનાં બાળકોનો સાચો પરિચય આપણને આપ્યો નથી હોતો. આવાં બાળકો આપણી પાસે જાત્રાલયમાં આવે છે ત્યારે પ્રથમ તેા આપણું કામ એમનો સાચો પરિચય મેળવવાનું રહે છે. એવા પરિચય માટે વિદ્યાર્થીની નાની મોટી દરેક ક્રિયા-પ્રક્રિયાનું આપણે બારીકાઈથી અવલોકન કરવું પડે અને તેના સમગ્ર વર્તનનો ઉઠિા અભ્યાસ કરવો પડે. એવા અભ્યાસ વખતે માળાપો સાથે પત્રવ્યવહાર રાખીને એમનાં જીવનો અને વિચારોનો તપ્પી લઈએ તેા પશુ આપણું કામ સરળ બને ખડું.

ઉપર કહ્યા તેવા ગણાતા વિષયધારણુ બાલકો આપણાં છાત્રાલયોમાં આજે તો સારી સંખ્યામાં આવે છે. એ વિષયધારણુતા મોટે ભાગે ચામડીના ઉપરજવા રોગ જેવી હોય છે. ત્યાં સુધી એણે શોહીમાં પ્રવેશ નથી કર્યો હોતો, ત્યાં સુધી એ રોગનું નિવારણુ અશકું નથી હોતું. આપણું શૃદ્ધપતિનું કામ એ રોગના સ્વરૂપને પારખી લેવાનું અને તેનો તાત્કાલિક નિકાલ કરવાનું છે. એ તેમ ન કરીએ તો રોગનાં જતું શોહીમાં પ્રવેશે અને ખીન્ન બાળકોને પણ ચેપ જોડે. આ ક્રિયાને આપણે વૈદ્યકીય સારવાર કરીશું. એ સારવારમાંથી કોઈ વખત નાની એવી શસ્ત્રક્રિયા સુધી જતું પડે તો આપણે માટે એ કુપ્રદ હશે પરંતુ અનિવાર્ય પણ હશે. આમ છતાંયે તાત્કાલિક વૈદ્યકીય સારવારથી આપણું કામ જલદી પતી જાય તેની કાળજી આપણે હંમેશાં રાખવી જોઈએ. આજનાં આપણાં છાત્રાલયોમાં આ જાતની મોટી સંખ્યા આવતી હોવા છતાં માનસવૈજ્ઞાનિક રોગના અટકાવનો માર્ગ પણ આપણે માટે મુશ્કેલ નથી એ સમજી લેવું જરૂરનું છે. આવી માનસ-વૈજ્ઞાનિક શુદ્ધિની ક્રિયાને આપણાં છાત્રાલયોમાં આજે બહુ જ ઝોણું રચાતું છે. પહેલા પ્રકારની ક્રિયા ઘણા મોટા પ્રદેશ રોકી રહી છે. એને કારણે જ આપણે દિશા બૂલ્યા હોઈએ તેવું જનવા પામ્યું છે. ખીન્ને માર્ગ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વૈજ્ઞાનિક હોવાથી લાંબા હોવા છતાં પરિણામે લાભલપી છે. વિદ્યાર્થીના રોગના વર્તીતને લક્ષમાં રાખીને સર્વસામાન્ય તાર્કિક વિચારણા કરવાની ટેવ આપણે કેળવતા રહીએ તો વિજ્ઞાનને પથે પકવાનું આપણે માટે સહેલું થઈ પડે. એ દિશા સાચી છે; એને બૂલીને ખીન્ન માર્ગનું અહણુ આજે થતું હોય તો તેને અટકાવી દેવામાં જ કેળવણીનું કિત રહેલું છે.

• હરભાઈ ત્રિવેદી •

સુખર્ષ ઇલાકા, વડોદરા અને ખીન્ન રાજ્યોનાં કેળવણી ખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતનશિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને માળખાપ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું સુખપત્ર —

દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

■

જો તમે આહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લવાજમ •

• પત્રવ્યવહારનું સરનામું •

હિન્દમાં — રૂપિયા ૫

વ્યવસ્થાપક

બ્રહ્મદેશમાં — રૂપિયા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં — પાંચ શિલિંગ

દેસાઈ યોગ • સૂરત

મુદ્રક • હર્ષદાસ હજીરામ દેસાઈ ‘લોકવાણી’ મુદ્રણમંદિર ચોલાપુર • સૂરત

પ્રકાશક ચન્દ્રવર્દન ચૂનીલાલ શાહ • દેસાઈ યોગ • સૂરત

મે . ૧૯૩૮

કોઈ પણ ક્રિયા અથવા ઉચોગ વાટે કેળવણી આપવાના વિચારને જે રૂપ અત્યારે અપાયું છે તે નવું છે, પણ એ વિચાર નવો નથી, અને જૂના સમર્થ કેળવણીકારોએ જાણેઅજાણે એનો અમલ કર્યો છે જ. ફ્રેંચ વૈજ્ઞાનિક પેસચ્ચરની જીવનકથામાં એક ફકરા આવે છે તે આ વિષય પર સારી પેઠે પ્રકાશ પાડે છે, અને ક્રિયા વાટે કેળવણી લેવામાં કેવો આનંદ રહેશે છે તેનો ખ્યાલ આપે છે. ૧૮૫૪ માં પેસચ્ચરને સિલેની વિજ્ઞાનશાળાનો આચાર્ય જનાવવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે વિદ્યાર્થીઓને પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગો કરવા દેવાની જે નવી પ્રથા શરૂ કરવામાં આવી હતી તેની સ્તુતિ એણે એના ઉદ્ઘાટન સમારંભના પ્રથમ પ્રવચનમાં જ કરી, ને કહ્યું : “તમારાં કુટુંબોમાં તમને એવો છોકરો કે જુવાન ક્યાંથી મળશે જેના હાથમાં તમે બટોટો મૂકો, ને એ બટોટામાંથી તે ખાંડ પેદા કરી શકે, ખાંડમાંથી દારૂ પેદા કરી શકે, ને એ દારૂમાંથી ધંધર કે સરકો પેદા કરી શકે, તો તેની જિજ્ઞાસા ને રસરસિ તરત જ જાગૃત નહીં થાય ? સાંજે ઘેર આવીને કુટુંબીજનોને કહેતાં કયા છોકરાને આનંદ નહીં થાય કે પોતે વીજળી વાટે તાર મોકલવાનું કામ જાને કર્યું છે ? અને સજ્જનો, આટલી ખાતરી રાખજો કે એવા અભ્યાસ ભાગ્યે જ ભુલાય છે. એ તો ભૂરોળવિદ્યા પ્રવાસ મારફતે શીખવવા જેવું છે; એવી ભૂરોળ યાદ રહી જાય છે કેમકે એ જગાઓ વિદ્યાર્થીઓ જાને જોઈ હોય છે. એ જ રીતે તમારા છોકરાઓ એકવાર હવાનું પૃથ્વરણ કરી જોશે, અને તેમના હાથમાં ને તેમની નજર આગળ હવાનાં તત્ત્વો છૂંકાં પડશે, પછી આપણે જે હવા શ્વાસમાં લઈએ છીએ તેમાં ક્યાં ક્યાં તત્ત્વો છે એ તેઓ ભૂલી નહીં જાય.”

સર્જનમાં એક પ્રકારનો દૈવી આનંદ છે, પણ ન્યાંસુધી સર્જક પોતાના સર્જન વાટે કેળવણી ન લે ત્યાંસુધી એ આનંદનો અનુભવ ન થઈ શકે. ઉચોગ દ્વારા શિક્ષણ આપવાની વર્ધાની શિક્ષણની યોજનામાં-શાળાકોને નીરસ વૈતરુ કરવું પડશે એવી ખીક જેઓ રાખે છે, તેમને ખગર નથી કે ઉચોગને લગતી ક્રિયાઓની યુક્તિપૂર્વક સમજમાંથી ને પોતે પેદા કરેલી ઝીજમાંથી બાળકોને જે આનંદ મળી રહેશે તે આજની વૈતરાણ કેળવણીને બદલીને નિરંતર રસ આપનારી બનાવી દેશે.

શ્રી. મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

માધ્યમિક

શાળાનો શિક્ષક*

શ્રી. મોહનલાલ શાહ

વિષય ધણો વિરાળ છે અને એ વિષે પુષ્કળ કહી શકાય. પરંતુ હું તો માત્ર માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોના સંબંધમાં કેટલીક સત્ય ખીનાઓ રજૂ કરી મારો વિષય દેખાડું છું જે પતાવવા પ્રયત્ન કરીશ.

આપણે શિક્ષકો ધણા જ સંકુચિત વાતાવરણમાં જન્મ્યા છીએ અને મોટા થયા છીએ. આપણું શિક્ષણ પણ એવા વાતાવરણથી મુક્ત નહોતું. બ્યારે આપણે વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે શાળાઓમાં યત્રવત્ સેવાતી પરીક્ષા પસાર કરવાનો જ આપણો હેતુ હતો. ફાઈલ પણ પ્રકારે પરીક્ષામાં સફળ થવું એ જ આપણું ધ્યેય હતું. યોગ્ય ફેરફારો સાથે હાલ પણ એવી જ પરિસ્થિતિ ચાલુ છે. વિદ્યાર્થીજીવનમાં આપણા ઘણાથે મિત્રો હતા. તમને એ યાદ તો આવતા હશે. અત્યારે તેઓ શું કરે છે? જીવન અને સમાજમાં તેમનું સ્થાન કયાં છે? શાળામાં 'મજેશું' શિક્ષણ તેમને કેટલે અંશે મદદ કરે છે? આપણા જ ધંધામાં એ કેટલે દરજ્જે ઉપયોગી નીવડ્યું છે? આ બધા પ્રશ્નો ઉત્તર તમારી નવરાશે આપણે. મારે તો તમારા સંબંધમાં જ કહેવાનું છે. હવે મા શોક સહિત યાદ કરો કે એ દિવસ, કે બ્યારે તમે શિક્ષકના ધંધામાં નોડાયા. ખાસ કરીને આ જ ધંધો કેમ પસંદ કર્યો એનું કારણ મારે નથી જાણવું. કદાચ તમને ખીજે નિષ્ફળતા મળી હોય અથવા તો કુમળાં અને નિર્દોષ બાળકો પ્રત્યે તમારા પ્રેમને લીધે આ ધંધો તમે પસંદ કર્યો હોય. પરંતુ એથી તમારે લેશમાત્ર પણ નારાજ થવાનું નથી. કારણ પ્રજાના ધડતરમાં અમૂલ્ય ફાળો આપનારાઓ માંના તમે એક છો. તમારી મહેનતનો ચોખ્ખો બદલો જરૂર મળશે. બાળકોની માનસિક શક્તિઓ ખીલવી, તેમનામાં સારી ટેવો દાખલ કરી, સારા સંસ્કારો અર્પી તેમનામાં આત્મશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવી એ પ્રાથમિક શાળાઓના આપણા શિક્ષકાંશુઓનું કાર્ય છે. પરંતુ એથી ય વધુ જવાબદારી-ભરેલું કાર્ય આપણે કરવાનું છે.

'માધ્યમિક શિક્ષણ દરેકને મળવું જોઈએ' એ સૂત્ર આજે બધી જ પ્રગતિશાળી પ્રજા કહે છે. શિક્ષણમાં આગળ વધેલા દેશોમાં દરેક બાળકને પંદર વર્ષની વય સુધી ફરજિયાત અને મફત શિક્ષણ મળે છે. અગિયાર વર્ષની ઉંમરે પછી બાળકનું 'માધ્યમિક શિક્ષણ' શરૂ થઈ પંદર વર્ષની ઉંમરે સમાપ્ત થાય છે. અદ્યાર કે વીસ વર્ષની ઉંમરે તો દેશનો દરેક યુવાન જીવનના કાર્ય માટે તૈયાર થઈ રહે છે. પાકિસ્તાનમાં અને હુન્નરઉદ્યોગોની શાળાઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવનારાઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે. આ તો આપણે સરકારી શાળાઓની વાત કરી. ત્યાંની જાહેર શાળાઓની પદ્ધતિ જુદી હોય છે. ઈંગ્લંડની જાહેર અને સરકારી શાળાઓ એક જ પ્રકારના કાર્યમાં યુથાયેલી હોય છે, પરંતુ જુદા જુદા ધોરણ પર જાહેર શાળાઓમાં સારામાં સારા વીણી કાટેલા વિદ્યાર્થીઓને જ સેવામાં આવે છે. આવી શાળાઓમાંથી શિક્ષણ લઈને બહાર પડેલા વિદ્યાર્થીઓ કાર્યદક્ષી, વિચારવંત અને કંઈક નવીન દરી શકે એવા હોય છે. એ લોકો જ આખા સામ્રાજ્યના સંચાલકો થઈ પડ્યા છે એ શાળાઓના શિક્ષકો અંતર્પૂર્વક કામ કરનારા, પ્રમણિક માન્યતાવાળા, નવીનતા દાખલ કરવાની ઇનેતરી રાખનારા અને વખત આવે પોતાનું ગાનસ બદલી શકે એવા હોય છે.

● મુંબઈ ઇડાકા માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદમાં મુંબઈની બાણ પન્નાલાલ નેન રજૂવના શિક્ષક રા. શાહે વાંચેલા 'The Secondary Teacher' નામની નિબંધનો શ્રી. રતનલાલ તોલાઈ કરેલો અનુવાદ

પશ્ચિમના મારા અનુભવો લક્ષમાં રાખી આપણી માધ્યમિક શાળાઓ અને શિક્ષકોની વાત કરવી એ મારે માટે ઘણું કઠિન અને નિરાશાજનક કાર્ય છે. અત્યારે લગભગ બધા જ શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓમાં અણગમતી યઈ પડેલી શાળાંત પરીક્ષા માટે તૈયાર કરવામાં રોકાયેલા હોવાથી, આદર્શ સ્થિતિ હેઠળ ચાલતી માધ્યમિક શાળાઓમાં એમનામાં યોગને જ લેવામાં આવે. નબળી શક્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓ માટે અલાયદી શાળાઓ ન હોવાથી, એક જ વર્ગમાં જુદી જુદી શક્તિઓ ધરાવનારા વિદ્યાર્થીઓને શિખવવાનું કાર્ય ઘણું મુશ્કેલ અને ગૂંચવણભરેલું છે. એવું પરિણામ ઘણું ખરાબ આવે છે. એમાં માનવશક્તિ અને દ્રવ્યનો વ્યય થાય છે. આવાં અનિષ્ટ પરિણામોનો દોષ આપણે શિક્ષકોને માથે ફાલવવામાં આવે છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓ કેવળ પુસ્તકિયું જ્ઞાન ધરાવનારા નીવડે છે. શાળાનું શિક્ષણ પૂરું કર્યું તેમનામાં નથી હોતું જ્ઞાનનું તેજ, કે નથી હોતી કામ કરવાની શક્તિ; તેઓ તદ્દન નિરસ અને કમજોર માણસ પડે છે. જીવનમાં કેમ આગળ વધવું એમનું પણ તેમને જ્ઞાન હોતું નથી. બાર દરિયે ઝાઝા ખાતાં વહાણ જેવી તેમની સ્થિતિ હોય છે. આપણી આખી શિક્ષણપદ્ધતિને તદ્દન નવેસરથી ધડતારી ખાસ જરૂર છે. માધ્યમિક શાળાઓમાં સારામાં સારા વિદ્યાર્થીઓને જ દાખલ કરવા પગલાં ભરવા જોઈએ. જ્યાં સુધી એમ નહીં થાય ત્યાં સુધી આપણી બધી મહેનત નિરાશામાં જ પરિણમશે.

આ સ્થિતિ માટે આપણે કોનો દોષ કાઢવો? કેળવણીખાતાના અધિકારીઓનો કે પોતાના બાળકોને શાળામાં શું શિખવવામાં આવે તે જાણવાની જગ્યા પર પંચાત ન કરનાર બેપરવા માખાપોનો? ગમે તેનો દોષ હોય પરંતુ આપણે બીજાને દોષ દેવા ધડતો નથી. કારણ, આપણી પોતાની જ ખામીઓ શોધી કઢાડી તેમને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ‘જાતને યરાગર પારખતા રીખવું’ [Know thyself] એ જ આપણો મુદ્દાલેખ હોવો જોઈએ. આપણી ખામીઓ, આપણામાં પેડેલાં સડો વગેરેની તપાસ કરવામાં એનો ઉપયોગ કરીએ.

આપણી ફરજે આપણે યરાગર બગ્ગરીએ છીએ? હાલની શિક્ષણપદ્ધતિને સુધારી તેને ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જવા આપણે ખરેખર આતુર છીએ? આપણાં બાળકોની કેળવણીનો સમાવેશ જગતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ છીએ? બેપરવાઈ, સંકુચિત મનોદશા, નજીવી ઈર્ષ્યા—આ બધા માટે શું આપણે જવાબદાર નથી? આ બધા અગત્યના પ્રશ્નોના જવાબ આપવા મારે માટે મુશ્કેલ છે. પરંતુ આ પરથી હું શિક્ષકોની કાળી બાજુ ચીતરું છું એમ ન માનશો. હું તો એમ ઇચ્છું છું કે દરેક શિક્ષક દેશની સંસ્કૃતિ અને ઉપયોગી પ્રણાલિકાઓનો વાલક બને; સરકાર અને સમાજ બન્ને શિક્ષકના ધોધાને માન આપે. ‘પોતે બીજાથી ઊતરતો છે’ [Inferiority Complex] એવો ખ્યાલ કોના મગજમાંથી હંમેશાં માટે નીકળી જવો જોઈએ. કારણ, એક સ્વદેશપ્રેમી નેતા પ્રજાની જેટલી અમૂલ્ય સેવા બગવે છે એટલી જ, બહુકે એવાયે વધુ કીમતી સેવા એક શિક્ષક બગવી શકે છે.

અત્યારે તો શાળાંત પરીક્ષા માટે ધકાયેલી યોજના પ્રમાણે અક્ષરશઃ વર્તવામાં દરેક શિક્ષક પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. ઠેક અંગેણ પહેલા ધોરણથી સાતમા ધોરણ સુધી વિદ્યાર્થીઓને એક જ પદ્ધતિ મુજબ શિખવાય છે. બધા ધોરણોનું કામ સાતમા ધોરણને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે. મારા શિક્ષકબંધુઓને તેથી મારી વિનંતિ છે કે શાળામાં સ્વતંત્રપણે અને ઉદ્દેશપૂર્વક તમે જે કાર્ય કરતા હો તેની આડે શાળાંત પરીક્ષાને ન આવડવા દેશો. વિદ્યાર્થીઓમાં સ્ફુર્તા અને રસ આણવા દરેક શિક્ષકે પુસ્તકોમાંના લખાણને બહુ જ સુંદર અને રપજપણે સમજાવવા એ તેની પવિત્ર

ફરજ છે. ફક્ત પરીક્ષાના જ દિગ્બિંદુથી શીખવતા સેંકડો શિક્ષકો શું નથી માલુમ પડતા ? એનું પરિણામ શું આવે છે તે આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ.

અવધારુ જીવનમાં જરાયે ઉપયોગી ન નીવડે એનું અધૂરું અને ત્રુટક જ્ઞાન આપણે વિદ્યાર્થીઓ આપીએ છીએ. તેમનામાં ઝડપથી વિચાર કરી શકવાની શક્તિ આવતી નથી. સાત-સાત. ધર્મના શાળાના અભ્યાસને અંતે પણ તેમની વિચાર શક્તિ સુપ્તાવસ્થા ભોગવે છે. આપણી મહેનતનાં આવાં પરિણામો આવે એ શું ઇચ્છવાયોગ્ય છે ?

ત્યારે આવી અવ્યવસ્થા દૂર કરવા આપણે શું કરશું ? આખી શિક્ષણપદ્ધતિ તદ્દન નવેસરથી ચોખ્ખા ત્યાં સુધી યોગીશું ? શાળાઓ બદલાશે, નવા વિદ્યાર્થીઓ આવશે, નવી યોજનાઓ હેઠળ શાળાઓને નવાં સાધનો પૂરાં પાડવામાં આવશે. આ બધું યશો પરંતુ આપણે શિક્ષકો તો મોટે ભાગે એ જ રહેવાના, આપણે કંઈ નવેસરથી ધડાવાના નથી, તેથી જ દરેક શિક્ષકની અર્ધપક્વ શક્તિઓ સંપૂર્ણપણે ખીણવવા માટે કહું છું.

તેથી દરેક શિક્ષકે વખતના વહેણ સાથે રહેવું પડશે. એની અજ્ઞાનતા એને આશીર્વાદરૂપ નહીં રહે. હાલની પદ્ધતિ મુજબ શીખવી સંતોષ માનવાથી તેને ભવિષ્યમાં ફાયદો નહીં થાય. સમયાનુસાર પોતાનામાં યોગ્ય ફેરફાર કરતાં એ નહીં આવડશે તો ભવિષ્યમાં ઘણું દિલગીર થવું પડશે. તેથી આપણા તથા ખીજા દેશોમાં કેળવણીને લગતા અને ખીજા ઉપયોગી સાહિત્યના વિશાળ વાચન અને સતત અભ્યાસ વડે તમારા વર્ગમાંના અનુભવને વિસ્તૃત બનાવવો પડશે. તમને એમ કરવાનો સમય નથી એમ કદી ન કહેશો. આપણા અને ખીજા દેશોમાં જાળકોની કેળવણીને લગતું રોજ કંઈક વાંચવું એવા નિયમ રાખો. પોતાને જોઈતી માહિતી અને માર્ગદર્શન માટે જે શિક્ષક ફક્ત વર્ગમાં શીખવવામા આવતાં પુસ્તકો ઉપર જ આધાર રાખીને બેસી રહે છે એવા શિક્ષકને શિક્ષક તરીકે જીવવાનો જરાયે અધિકાર નથી. જાળકોની કેળવણીમાં નવીનતા દાખલ કરવા દરેક પ્રગતિશાળી પ્રજાના કેળવણીકારો નવા નવા અખતરાઓ કર્યે જાય છે. એ અખતરાના શુભ પરિણામોમાંથી પણ લાભ ઉઠાવવા આપણે તૈયાર નથી. ખીજાના અનુભવમાંથી લાભ ઉઠાવવાના વિચારને આપણે કેટલીક વખત દસી કાઢીએ છીએ. કેળવણીને લગતી જુદી જુદી બાબતો પર સેંકડો પુસ્તકો લખાયાં છે. એમાંથી તમને ગતાં પુસ્તકો પસંદ કરી ઘેર અથવા તમારા મિત્રો સાથે એમનો અભ્યાસ કરો. તમારી શાળા થા તમારા શહેરમાં અભ્યાસસંઘ સ્થાપો. દરેક શિક્ષકે લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે વર્ગમાં કોઈપણ વિષય સચોટ રીતે શીખવવા માટે દેશની જૂત સંસ્કૃતિ તથા પ્રજાવિકાઓનું તેને ઠીક ઠીક જ્ઞાન હોવું જોઈએ. દરેક શિક્ષક પોતાનું સ્વતંત્ર પ્રસ્તાવના બનાવે તો મને બહુ ગમે.

અત્યારે આપણી ટ્રેનિંગ કોલેજો બહુ સુંદર કાર્ય કરી રહી છે. પરંતુ તેમાં પણ જ જ શિક્ષકો માટે જ આ સગવડ યથા શકે. જોગને એ કોલેજોમાં તાલીમ લેવા માટે વર્ષો સુધી યોગવાનું છે તેમનું શું ? કેળવણીને લગતું સાહિત્ય વાંચવાનું અને કેળવણીના અને અનુભવી શિક્ષકોના સંસર્ગમાં રહેવાનું તેમને માટે હાલ પૂરતું બસ છે.

આ બધું દરેક શિક્ષક પોતાને માટે અને પોતાની જાને જ કરે એમ હું ઇચ્છું છું. ખીજા એમાં મદદ કરે તો મણું સારું. હાલગો શિક્ષક તો ધણો જ ગરીબ છે. તે માનસિક, શારીરિક અને

આર્થિક ભૂખમરો વેડે છે. પરિણામ એ આવે છે કે ઊગના યુવાનો અને પ્રજાને એનાં અનિષ્ટ પરિણામો સહન કરવાં પડે છે.

ખીજા મંત્રે શિક્ષકોના દુર્ગોચ્ય પ્રત્યે બેદરકારી બતાવે પરંતુ શિક્ષકની તો હવે આંખ ઉઘાડ્યાની ફરજ છે. પોતાનો દરજ્જો સુધરવાનું કામ એવું છે. આખા ધંધાકાની બંધીય શાળાના શિક્ષકો સતેજ યત્ન કામ કરવા માંડી પડે. તેના કેળવણીવિષયક આદર્શ અને અમલમાં, વિચાર અને કાર્યની મોટાકાલા લાગણી દરેક શિક્ષકે કોશીશ કરવી જોઈએ. દરેકે શિખવવાની કળા હસ્તગત કરવી પડશે. સારામાં સારા વિદ્યાર્થીઓ હોય, શ્રેષ્ઠ અભ્યાસક્રમ હોય, ઉત્તમ સાધનો હોય, અને આકર્ષક પગાર હોય તો પણ જો શિક્ષક જાતે જ નિરસ અને નિરુત્સાહી હોય તો આ બધું નિષ્ફળ જાય. સાદાં સાધનો વડે વધુમાં વધુ જ્ઞાન આપી શકે એવું શિક્ષણ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.

શિક્ષકના ધંધા માટે તાલીમ લેવી એ વિચારને ધણી શિક્ષકો હસી કાઢે છે. તમે એ વિચારને મહેલો હસી કાઢો પરંતુ મહેરબાની કરીને તમારા શિક્ષણના કાર્ય પ્રત્યે એટલી બેપરવાઈ ન બતાવશો. દરિયાઈ યુસાફરી કરી નવા શોધી કઢાયલા દેશો વિષે તમે શિખવતા હો તો ધડી બર જગવાનું પણ વીસરી જાઓ. જેવી રીતે તમારો ઉત્સાહ એપી છે એવી જ રીતે તમારું મંદપણું પણ એપી છે. તમારા વિદ્યાર્થીની જ્ઞાનસિક્ષ અને શારીરિક શક્તિઓ ખીલવવામાં તમે કેટલા સફળ નીવડ્યા એ જાણવા હંમેશા આતુર રહેજો. આ ધંધામાં જૂત અને વર્તમાન કાળના મહાન કેળવણીકારો પોતાના સમય અને શક્તિનો જરાયે દુર્વ્યય કર્યા વગર કેવી રીતે પ્રતિષ્ઠા બાંધી એ તમારે જાણવું જોઈએ.

આ બધું શિક્ષકોને ટ્રેઇનિંગ કોલેજમાં શિખવવામાં આવે છે. પરંતુ કમભાગ્યે કેટલીક વખત તાલીમ પામેલા શિક્ષકો પણ પોતાનું કામ સતોષકારક રીતે કરી શકતા નથી. એનાં કારણો દેખીતાં છે. પરીક્ષાના દબિયિંદુથી જ વાંચવાની ટેવ આપણમાં ઊડી ઊતરી ગઈ છે. આ પરેખર બેદરજનક છે. આપણું શીખેલું જલ્દી જૂલો જવાય છે અને પરીક્ષા પછી પુસ્તકો ખાંજરે પડે છે. અહીં હાજર રહેલા શિક્ષકોમાં એવા કોઈ હોય તો હું તેમને એ પુસ્તકો ફરીથી વાંચી જઈ એમના અનુભવોના વર્ગમાં ઉપયોગ કરવા અરજ કરીશ. ખંત અને ચીવટથી કરવામાં આવેલું કામ સારા રૂળ આપે છે અને જો એ કામ ઉત્સાહપૂર્વક કરવામાં આવે તો એનાં પરિણામ ધણા જ આશ્ચર્યજનક અને સંતોષકારક આવે છે.

• ટ્રેઇનિંગ કોલેજોમાં કેળવણીના સિદ્ધાંતો અને માનસશાસ્ત્રના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો પડે છે. એના અભ્યાસથી ઘણું જ્ઞાન મળે છે. બાળક તથા પુખ્ત ઉંમરના માણસોનાં મન કેવી રીતે કામ કરે છે અને માનસિક શક્તિઓ કેવી રીતે ખીલે છે એ બધું એના અભ્યાસથી જાણી શકાય છે. ઉપલાં ધોરણોથી નીચેના ધોરણનું શિક્ષણ જુદું હોવું જોઈએ એવું આપણને સારી રીતે જ્ઞાન થાય છે. ત્યારે શું દરેક શિક્ષકે બાળકોના મગજ અને એની મગજશક્તિ કેવી રીતે કામ કરે છે એ જાણવા પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ? માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ શિક્ષકોને બાળકોની શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ અને લાગણીઓ કેવી રીતે ખીલે છે તે જરાયર સમજાવશે.

પરંતુ આપણા બધા પ્રશ્નોનો ઊકેલ એકલું માનસશાસ્ત્ર નહીં કરી શકે. એના અભ્યાસ ઉપરાંત દરેક શિક્ષકે વર્ગમાં શિખવવાના વિષયને લગતી તમામ માહિતીઓ મેળવી લેવી જોઈએ. તેણે માત્ર ખંતપૂર્વક શીખવ્યે જવાનું નથી. પરંતુ સાથે સાથે કેળવણીવિષયક વિચારો અને પ્રવાહોનો નિઃશીર્ષક અભ્યાસ કરવાનો છે. જે દિવસે તે નવું જ્ઞાન મેળવે

અટકશે, જે દિવસે તેનામાં અહંકાર આવશે, જે દિવસે તે સંકુચિત મનોદશવાળો અને અદેખો બનશે, જે દિવસથી પોતાને હાથ ધરેલાં કામ પ્રત્યે અણગમો દર્શાવશે, જે દિવસથી તેના કાર્યોનો જીવન અને સમાજ સાથે સંબંધ નહીં રહેશે, તે દિવસથી એનું પતન થઈ ચૂક્યું છે એ જરૂર માનજો. એનું બારે પાન થશે. એનો ધધા તે દિવસથી ઉગમ નહીં ગણાય.

માધ્યમિક શિક્ષકે માત્ર શિક્ષણ નથી આપવાનું પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને સારી રીતે કેળવવાના છે. આ ધધાનું ધ્યેય પવિત્ર હોવાથી ધણા માણસોને શિક્ષકો પ્રત્યે અર્ધખાઈ આવે છે. જે શિક્ષકો અંતઃકરણપૂર્વક પોતાની ફરજને બળવે તો દેશના ધણાએ યુવકોના હૃદયમાં તેમની મૂર્તિ હંમેશા જડાયલી રહેશે. પોતાની કેળવણીના આદર્શો અગત્યમાં મૂકવા દરેક પ્રજાની નજર પ્રથમ શિક્ષકો પર પડે છે. અર્ધ મહાસભામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે જે ઠરાવ થયો તે બિનિબંધમાં માધ્યમિક શિક્ષણ કેવું હશે તે સૂચવે છે. તેથી જ આપણે ધણા સ્ફૂર્તિવાળા અને નવા સંજોગોમાં કામ કરી શકીએ એવા બનવું પડશે. સુમાર્ગે દોરવાયલી આપણી મહેનત આપણા ધધાને કીર્તિ અપાવશે.

તેથી આપણે શિક્ષકોને આપણી શાળાઓના મુખ્ય શિક્ષકો અને બીજા સંચાલકોનો સંપૂર્ણ ટેકા જોઈએ. વર્ગમાં સ્વતંત્રપણે શિખવવાની છૂટ શિક્ષકો પાસે લઈ લેવામાં આવે તો શિક્ષક પોતાનું કાર્ય સારી રીતે કરી શકતો નથી. ડગલે અને પગલે શિક્ષકોની ખામી કાઢી એમના કાર્યમાં અવરોધ કરવાની વૃત્તિ શાળાના મુખ્ય શિક્ષકો રાખે તો શિક્ષક જરૂર નિરાશ બની જાય અને પોતાનો આત્મવિશ્વાસ ગુમાવી બેસે. પરિણામ એ આવે કે વિદ્યાર્થીઓ પણ એમના જેવા નિસ્તેજ અને મંદ બની જાય.

વર્ગમાં શિખવતી વખતે તમારાંમાના ધણાને લાચું હશે કે શિક્ષક તરીકેના જીવનની સરખાત કરતા પહેલાં જે તમને સહેજ તાલીમ અને મહાવરો આપવામાં આવ્યો હોત તો તમે ધણી સારી રીતે કામ કરી શક્યા હોત; તમારી ધણી જૂસો થતી અટકાવી શકત; અને વિદ્યાર્થીઓનો ધણો સમય જત્રાવી શક્યા હોત.

હવે વર્ગમાં શિખવતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી કેટલીક બાબતો વિશે હું તમને કહીશ. વર્ગમાં શિખવવાના વિષય સાથે ચાલુ બનાવોનો સંબંધ સાધવા દરેક શિક્ષકે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેથી આપણે સ્કાઉટિંગ, ચિત્રપટ, શાળાનાં પર્યટન, રેડિયો, ઓફિસ, ચિત્રો, નમૂનાઓ તથા આધુનિક ચળવળોનો જેમ બને તેમ છૂટથી અને છુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તમારામાંથી કોઈને આ બધી ચીજોનું પૂરતું જ્ઞાન ન હોય તો તેણે બીજા અનુભવી અને જુલુકાર શિક્ષકો પાસેથી એ જ્ઞાન મેળવી લેવું જોઈએ. તેમણે જાતે વિદ્યાર્થીઓ સાથે બધી રમતોમાં ભાગ લેવો જોઈએ. દરેક વર્ગશિક્ષકને ટૂંક સમયમાં જ પોતાના વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક કેળવણીની સંભાળ લેવી પડશે. પરંતુ બધા શિક્ષકો આ કામથી જાણુકાર હોતા નથી. આ મુરંકલી દૂર કરવાનો માત્ર એક જ ઉત્તમ માર્ગ છે. એક સમયા સમય દરમિયાનમાં શાળાના શારીરિક ખાતાના અધિકારીએ બધા શિક્ષકોને એ વિષયનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપી દેવું જોઈએ. જે આપણે બધા હળીમળીને અને ઉત્સાહપૂર્વક આ કામ ઉપાડી લઈએ તો ટૂંક સમયમાં ધણા આગળ વધી શકીએ.

આખી શાળાનું વાતાવરણ જેમ બને તેમ શુદ્ધ, નિર્ગળ અને અંદરઅંદરની નજીવી તકરારો વિનાનું હોવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓની સર્વદેશીય પ્રગતિને આડે આવે એવો કોઈ પણ વિચાર શિક્ષકોના મગજમાં ન આવવો જોઈએ. આપણા વિદ્યાર્થીઓને આપણે ઉત્તરવળ ચારિત્ર્યવાળા બનાવી તેમના ખાનગી અને જોડેરજીવનને નિષ્કલંકિત બનાવવા ઇચ્છીએ છીએ. શું આપણા જ પોતાના દાખલાથી એ કષ્ટકા પાર પાડવા આપણે યત્ન ન કરવો જોઈએ ?

આપણી શાળામાં વધુ પડતા વિષયો શિખવીએ છીએ. ઘણા વિષયોના થોડા થોડા ભાગ શિખવવાથી વિદ્યાર્થીઓને ઝુટક ઝુટક જ્ઞાન આપીએ છીએ એ આપણે બધા સારી રીતે જાણીએ છીએ તેથી આપણે વિદ્યાર્થીઓના મગજમાં જે વિચારો દાખલ કરીએ તે થોડા અને અગત્યના હોવા જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ એ વિચારો બરાબર સમજે અને વખત આવે જીવનમાં તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકે ત્યારે જ આપણું શિખવેલું સફળ થયેલું કહેવાય; તેથી જુદા જુદા ધોરણોમાં અભાવવાના વિષયોની પસંદગી કરવામાં આપણે ઘણી કાળજી રાખવી પડશે.

હવે આપણે માટે એક ઘણો અગત્યનો પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે. કઈ ભાષાદ્વારા શિક્ષણ અપાવવું જોઈએ? એટલું તો ચોક્કસ છે કે જે જે પ્રજાએ પોતાની માનસિક અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિ સાધી છે તે પોતાની માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપીને—નહીં કે પરદેશી ભાષાદ્વારા. ગમે તે ભાષાદ્વારા શિક્ષણ અપાય પરંતુ આપણે તો આપણી માતૃભાષાને સમૃદ્ધ બનાવવામાં મદદરતો ભાગ ભજવવાનો છે. અત્યારસુધી આપણી ભાષાઓને આપણે ઘોર અન્યાય કર્યો છે. જ્યાં સુધી દેશની જુદી જુદી ભાષાઓનો સંપૂર્ણ વિકાસ નહીં થાય ત્યાં સુધી શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ અને આખા સમાજના વિચારો અને કાર્યવું એકય સધારો નહીં.

જો બંધા જ શિક્ષકો એક વખત દૃઢ-સંકલ્પ કરી પોતપોતાનું કાર્ય અંતઃકરણપૂર્વક કરવા મંડી પડે તો દૂક સમયમાં તેઓ આખા સમાજનું જીવન પલટાવી શકે. બીજા દેશોમાં પણ એ જ પ્રમાણે થયું છે. આપણા દેશમાં શા માટે એમ ન કરીએ?

અંતમાં, આપણા પવિત્ર ઉદ્દેશને સરળતાથી અને સફળતાથી પાર પાડવા પ્રભુ આપણને શક્તિ, હિંમત અને ડહાપણ બક્ષે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

જનતાનો અપૂર્વ વિશ્વાસ

ભા ર ત

૧૯૩૭ ના આશ્ચર્યજનક આંકડો

બે કરોડ પાંચ લાખથી વધુ (નવી પોલીસીઓ)

ત્રણ કરોડથી વધુ નવું કામકાજ

નવી મેનેજમેન્ટ આબ્યા પછી કંપનીએ આટલા ટૂંકા વખતમાં આશ્ચર્યજનક ઉત્તરિ કરી છે, તે વિષે ઉપરના આંકડો જ પૂરતા છે; વધુ કહેવું જરૂરનું નથી.

હિંદની આ મહાન વીમા કંપની સ્થિરતાથી છતાં અપૂર્વ વેગથી દિનપ્રતિદિન ઉત્તરિ કરી રહી છે, અને અમારી આશા છે કે, નિકટના ભવિષ્યમાં અમે હિંદના વ્યાપારી ઇતિહાસમાં અપૂર્વ ઘટના રજૂ કરીશું.

૧૯૩૮ માં અપૂર્વ ક્રાંતિની પ્રતીક્ષા કરજો.

આખા હિંદના દરેક સુખ્ય શહેરમાં ઓફિસ છે.

કવિતાશિક્ષણ

શ્રી. મણિભાઈ શામળદાસ શાહ

“In a poem the poet gives a personal experience of his own; that this experience is one in which the poet feels as well as thinks, loves as well as knows.”
— E. Parker

આપણી શાળાઓમાં કવિતાનું શિક્ષણ જે પદ્ધતિથી આપતું જોઈએ તે રીતે તે આપવામાં આવતું નથી. ઘણી શાળાઓમાં કવિતાની બધી કડીઓ મોઢે કરી લાવવા બાળકોને આપવામાં આવે છે. અને બીજે દિવસે શિક્ષક તે બોલાવે છે. પછી એક એક ટુક લઈ, તેના અન્યથ અગર પર્યાય શબ્દ આપી સમજૂતી અગર અર્થ શિખવવામાં આવે છે. આમ શિક્ષક તે વિષય વાચનની માફક શીખવે છે. પણ આમ કરવું સુંદરમાં સુંદર કાવ્યને બાંગીતોડીને તેમાં સુંદરતા ક્યાં રહેલી છે તેની શોધ કરવા બરાબર છે. જેમ બાળની અંદર ફૂલના છોડ ઉપરથી એક ફૂલ ચૂંટી કાઢવામાં આવે અને તેને બીજા ઝોરડામાં મૂકવામાં આવે ત્યારે તે ઝોરડાની શાખામાં વૃદ્ધિ કરે છે પરંતુ તે બીજાં ફૂલથી છૂટું પડેલું હોવાથી, પોતાની આકર્ષક શક્તિ યોગ્ય પ્રમાણમાં ગુમાવે છે તે જ પ્રમાણે, કાવ્યના બાળ પાડી શિખવવામાં આવે તો તેની સુંદરતા તથા બાવમાં ઊણપ આવે છે, અને તેથી જ કવિતાનું ખરું શિક્ષણ તો બાળકો, કાવ્યમાં રહેલાં આનંદ, રસ તથા તેના બાવનો અનુભવ કરે તેમાં જ છે. આ માટે શિક્ષકે આપું કાવ્ય એક અને અવિભક્ત એકમ તરીકે, લઈ કવિનો અનુભવ તથા તેમણે જે વિચાર્યું હોય તથા અનુભવ્યું હોય, અને જે બાળ્યતોના તેમને સદૃશ અનુભવ થતાં તે સમયે તેમણે પોતાનાં અનુભવ, વિચાર તથા પ્રેરણા જે શબ્દોમાં ગૂંથીને આલેખ્યાં હોય તે કવિનું આપું માનસ સમજાવવા યત્ન કરવો જરૂરી છે. આમ આખી કવિતાની દગ તથા તેના શબ્દશબ્દોમાં કવિએ જે ભાવ મૂકી આનંદ અનુભવ્યો હોય તે વિચારવા તથા અનુભવવાનો આપણે પ્રયાસ હોવો જોઈએ; એટલે કે કવિતાનું ખરું શિક્ષણ કાવ્યનાંદમાં જ છે એ બરાબર સમજવું તથા આવાં કાવ્ય વાંચી તે આનંદ લેવો તથા લેવડાવવા યત્ન કરવો આવશ્યક છે.

સામાન્ય રીતે કવિતાની ભૂમિકા માટે કવિ કુદરત, પ્રાણી, પદાર્થોમાંથી હકીકત લે છે અને તેના કોઈ પદાર્થ અગર પ્રાણી ઉપર પોતાનો અનુભવ તથા તેનું વર્ણન લખી આનંદ લે છે. આમ તેઓ ખરી વસ્તુ ધણા વખત પહેલાં આપણે જોઈએ તોના ચિતાર ધાર્થ રીતે આપે છે અને બ્યારે તેવી હકીકત આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે તે જ અનુભવ આપણે પણ ફરીથી મેળવીએ છીએ. આપણને આપણો અનુભવ તાજો થાય છે, કવિ આમ વર્ણન કરી અટકી જતા નથી. પરંતુ તેઓ આથી આગળ વધીને પોતાને અનુકૂળ તે તે બાળતોમાં શું હોતું જોઈએ તથા પોતાનાં મંતવ્યોને અનુલક્ષીને કવિતાના ભાવ યોજે છે અને તર્કશક્તિ વડે યોને અનુભવી રહેલ દુનિયા-પોતાના વિચાર આપણી સમક્ષ મૂકે છે. આમ કવિ ધણી વખત ધણા સમય પછી થનાર મુધારાનો ખ્યાલ પોતે દલ કવિતાદ્વારા આપે છે. કવિ નવી દુનિયાના સર્જક હોવાથી, લોકોની બદોઓ દૂર કરવા, તેમજ રાંદૂ તથા તે તરફની તેમની દરમને વગેરેનું સૌચુ ગાન આપે છે. કવિ આ રીતે પોતાની તર્કશક્તિ એટલી બધી દોડાને છે કે તેમને આપણી દુનિયામાં રહેલું આકરું લાગે છે. તેમને જે સ્વાનુભવ થયો હોય છે તેમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેવાનું તેમને ગમે છે અને તેથી ધણા કવિઓ ગાંડા જેવા આપણી નજરે જણાય છે. આમ કવિને સમાજસુધારક પણ ગણી શકાય છે.

કોઈ સ્વજનના ગરણ પાછળ કવિતા લખવાની પ્રથા છે. આવાં કાવ્યોને અંગ્રેજીમાં Elegy કહે છે. ગૂંજરાતીમાં તેવા કાવ્યને કુરુણ પ્રશસ્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવાં કાવ્યોમાં સ્વજનના મૃત્યુને લીધે કવિને થયેલો વિયોગ, દુઃખ અથવા તેનો અનુભવ અને તેદ્વારા અસાર સંસાર મારેતું તત્ત્વચિંતન કવિ આલેખે છે. આમ કવિ ગમે તે વિષય ઉપર પોતાના વિચારો દર્શાવી પોતાનો અનુભવ તથા હર્ષશોક વર્ણવે છે. કવિ દલપતરામની કવિતામાંથી એ પંક્તિઓ અહીં ઉપયોગી થઈ પડે તેવી જણાય છે.

“ કવિતા કહીએ કદપના, જન મન રંજન થાય,
સરસ સરસ રસ શબ્દ કરી, અર્થની રચના આણુ.”

...

“ કામળ લાગે કાનને, મન લીપજે મીઠાશ
જુકિત સરસ જો જોઈએ, કવિમાં નહિ કચાશ.”

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કવિ એકલા ભાવ, વર્ણન કે પોતાના વિચારો ગમે તે રીતે લખવાને બદલે કાવ્યમાં એવી રીતે મૂકે છે કે તે ગાતાં આપણું મન ફરીફરીને તે જ ગાવા પ્રેરાય. ગાવા તથા પ્રાસ પશુ એવી રીતે ગોઠવેલા જણાય કે વાંચકોને તે વાંચતાં મજા પડે.

સામાન્ય રીતે શિક્ષકોએ જણવું જોઈએ કે દરેક મનુષ્યને કર્ણપ્રિય મધુર અવાજ પસંદ પડે છે અને તેથી જ ગીત સાંભળવું તથા ગાવું એ કુદરતી રિવાજ હોઈ, નાનાં તેમ જ મોટાં બાળકો સમક્ષ ગીત પ્રધાનપદે મૂકવું જોઈએ; અને તેની સગજૂતી તથા કાવ્યાનંદ તો જેમ જેમ બાળક ઉમ્મરમાં આગળ વધતાં જાય તેમ તેમ તે અનુભવતાં થશે. માટે શરૂઆતથી જ સમજૂતી અગર અર્થ ઉપર વધુ લક્ષ આપવાને બદલે, તાલમાં તેને બાળકો ગાતાં શીખે તે તરફ ખાસ ધ્યાન કરવા જરૂરી છે. શાળામાં કાવ્ય મુખ્યપાઠ માટે આપવાનું હોય જ નહિ. શરૂઆતમાં શિક્ષકે વર્ગ સમક્ષ તાલ સાથે કાવ્ય ગાઈ બતાવવું અને બાળકોને તેમના મનમાં તે રાગ અનુસાર તાલ આપવા જણાવવું. શિક્ષકે ફરીથી કાવ્ય ગાવું અને બાળકોને મનમાં ગાવા તથા તાલ આપવા જણાવવું. આમ કરવાથી બાળકોને તે કાવ્યનો રાગ આવડશે. પછીથી તે કાવ્ય તેમને વાંચવા જણાવવું. શિક્ષકોએ બાળકોને કાવ્યનો રાગ એસે નહિ ત્યાં સુધી તેમને મોટેથી ગાવા કહેવું નહિ. આમ કાવ્ય ગાતાં ગાતાં બાળકોનાં મન પર તેની ઊંડી અસર થશે અને આખી કવિતા તાલ સાથે વારંવાર વાંચાથી તે આપોઆપ યાદ પશુ રહી જશે. કાવ્યને અંતે આવેલ રસ શિક્ષક બાળકોમાં પેદા કરી શકે નહિ અગર વિદ્યાર્થીઓમાં તે કાવ્ય વાંચતાં ઉદ્બોધે નહિ તો તે કાવ્યનું શિક્ષણ બરાબર થયેલું ગણાય નહિ.

ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાન્તો અમલમાં મૂકવા માટે આ વિષયનું શિક્ષણ નીચેના ક્રમમાં શાળાઓમાં આપવામાં આવે તો આ દિશામાં ધણું કરી શકાય તેમ છે.

૧. શરૂઆત: કવિનું ઓળખાણ પ્રથમ આપવું. અને પછી તેના કાવ્ય સંગ્રહમાં પ્રાથમિક જ્ઞાન આપવું. આ જ કવિનાં બીજાં કાવ્યો જો બાળકો શીખી ગયાં હોય તો તે તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચવું. આમ કવિનો હેતુ કહી તે માટે બાળકોની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવી.

૨. શિક્ષકનું પ્રાથમિક વાચન: શિક્ષકે આખું કાવ્ય, તાલ સાથે રાગમાં વર્ગ સમક્ષ વાંચી જવું. શિક્ષક ગાય તે બાળકો સાંભળે અગર મનમાં વાંચી સાથે બોલે.

૨. શાન્ત વાચન અને ચર્ચા: આખી કવિતા બાળકો શાંતિથી વાંચે તેમ સૂચના કરવી. અને તેઓ તે બરાબર સમજે ત્યાં સુધી ફરી ફરીને વાંચે તેમ પણ જણાવવું.

જ શિક્ષકે શાન્ત વાચન હેતુપુરઃસર થાય તે માટે એક બે મુખ્ય સલાહ કા. પા. પર લખવા.

જા શિક્ષકે જરૂર પડે બાળકો પાસે જઈ, તેમની વ્યક્તિગત મુશ્કેલીઓ દૂર કરી સમજાવવા મદદ કરવી.

૩ ધણુ વિદ્યાર્થીઓની એક જ જાતની અગર એકની એક જ મુશ્કેલી હોય તો તે દરેકને સમજાવવાને બદલે શાન્ત વાચન પૂરું થતાં, આખા વર્ગ સમક્ષ શિક્ષકે સમજાવવી.

૪ ઉપર જણાવેલા સામાન્ય પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવી.

૫ શિક્ષકે કાવ્યનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવાને જરૂરી પ્રશ્નો પૂછવા. મુખ્ય વિચારોની ચર્ચાદ્વારા સમજૂતી આપવી. અન્વય અગર ચર્ચા શબ્દ આપવાના નથી તેમ જ શબ્દશબ્દના અર્થ પણ કરવાના નથી.

૬. શિક્ષકનું તથા વિદ્યાર્થીઓનું વાચન: શિક્ષકે કાવ્ય ફરીથી વાંચી જવું. બાળકો હવે તે બરાબર સમજતા હોવાથી, તેમને વધુ રસ પડશે. જો કાવ્ય ધણું જ સહેલું હોય તો શિક્ષકના વાચનની હવે જરૂર નથી. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેજે તે મોટેથી વાંચી શકશે.

૭. કાવ્યનો રસાન્વાદ [Appreciation]: હવે શિક્ષક નીચેની બાબતોની ચર્ચા વર્ગની ચોખ્ખતા ધ્યાનમાં રાખીને કરી શકશે:

[૧] કવિએ કોરેલાં શબ્દચિત્રો

[૨] મધુર શબ્દરચના—સુષોભ્ય શબ્દોની પસંદગીમાં કવિને કેટલે અંશે સફળતા મળી તે.

[૩] પ્રાસ [Rhyme]

[૪] અલંકાર [Figures of Speech]

[૫] કાવ્યનું સ્વરૂપ [Form]

૮. મનોચાતલ: જ. બાળકો પાસે કાવ્યનાં મુખ્ય પાત્રોનું વર્ણન તેમની ભાષામાં કરાવવું.

જા. મુખ્ય પાત્રોનાં રેખાચિત્રો તેમની પાસે દોરાવવા.

૩. સંવાદાત્મક કવિતાઓ હોય તો તે બજાવવવી. વિદ્યાર્થીઓ પાસે કાવ્ય ફરી વંચાવવું.

૭. વાચન: હવે બાળકો કાવ્ય સમજેલા હોવાથી પૂરા ભાવ સાથે તે કાવ્ય વાંચતા જણાશે. એટલે કે તેઓ જે બોલે છે તે સમજીને બોલે છે અને તેનું ગાન થતાં તેઓ બીજાના દિલમાં હવે તેવા ભાવની છાપ પણ પાડી શકશે. પદ્યાર્થપાઠની માફક કાવ્યો પણ ઝડપે અનુસાર શિખવવા જોઈએ અને તેનું ગાન પણ તેના ભાવ પ્રમાણેના સમયે જ થાય તેમ જાને તો કરવાથી તે કુદરતને વધારે અનુકૂળ થતાં વધુ રસમય બનશે એમ લાગે છે.

હૈદરઅલી

શ્રી. ચન્દ્રવદન ચૂનીલાલ શાહ

[એક નમૂનાનો પાઠ]

ધોરણુ : બીજું

સમય : પોણા કલાક

તારીખ : ૩ ૭ નવેમ્બર ૧૯૩૬

વિષય : ઇતિહાસ [હૈદરઅલીનું જીવન]

સાધનો : હિંદુસ્તાનનો નકશો; હિન્દનો રેખાનકશો—વર્ગ માટે, તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ માટે દક્ષિણ હિંદના રેખાનકશાની નકશો, હૈદરઅલીની છબી

વસ્તુ

પદ્ધતિ

૧ તૈયારી :

દેશી રાજ્યો વિષે વાતચીત; મૈસુરના રાજ્યનો ઉલ્લેખ

પ્રશ્નો : હિંદમાં હાલ કોનું રાજ્ય ચાલે છે ?
આખા હિન્દમાં ?

ત્યારે અમુક ભાગમાં કોણુ રાજ્ય કરે છે ?

એવાં દેશી રાજ્યોનાં નામ આપો.

દક્ષિણ હિન્દમાં મુખ્ય દેશી રાજ્યો કયાં ?

[હૈદરાબાદ; મૈસુર; ત્રાવણકોર]

હૈદુનિર્દેશ :

૧૭૫૨. આજે મૈસુરમાં હિન્દુ રાજ છે. વર્ગો પહેલાં પણ હિન્દુ રાજ હતા. પરંતુ અંગ્રેજોએ હિન્દમાં પોતાની સત્તા જમાવવા માંડી તે અરસામાં તેની ગાદી એક મુસલમાન સૈનિક પર્યાવી પડેલો. આ સૈનિકનું નામ હૈદરઅલી. એને વિષે આજે આપણે થોડી માહિતી મેળવીશું.

૨. વસ્તુનિરૂપણ

[૧] શરૂઆતનું જીવન :

હૈદરઅલી જાતે અદ્રધાન હતો. એના વડવાએ હિન્દમાં લોદી વંશ સ્થાપનારીની જાતિના જ હતા ને ઉત્તર હિંદમાં આવીને વસેલા. એના બાપના દાદા ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ હિન્દમાં આવી વસેલા. તેઓ ફકીર હતા. હૈદરના પિતા મૈસુર રાજ્યમાં ફોજદાર હતા. હૈદરનો જન્મ ક્યારે થયો તે ચોક્કસ કહેવાતું નથી. આશરે ઈ. સ. ૧૭૦૨માં થયો હોય એમ ધણાંનું માનવું છે.

શિક્ષક હૈદરઅલીના પૂર્વજીવનની હકીકત વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે એવી રીતે કહેવી.

ત્યારબાદ પ્રશ્નોત્તરદ્વારા વિભાગીય પુનરાવર્તન કરવું.

હૈદરઅલીનો જન્મ ક્યારે થયો હતો ? એના પૂર્વજો વિષે તમે શું જાણો છો ? એના બાપ-દાદાએ ઉત્તર હિંદ કેમ છોડ્યું હશે ? તે કયાં જઈને વસ્યા ? કયા રાજ્ય સાથે હૈદરના કુટુંબીઓને સંબંધ બંધાયો ? કેવી જાતનો એ સંબંધ હતો ? એ રાજ્ય નકશામાં બતાવો.

દેદર તદ્દન અમશ્ય હતો. તેને લખતાં વાંચતાં પણ આવડતું નહોતું. તે ગરીબીમાં ઊછર્યો હતો; તેનું શરીર કસાએલું ને ખડતલ હતું; ૪૭ વર્ષની ઉંમર સુધી તો તેણે કોઈ પણ ધંધો શરૂ કરેલો નહોતો; તે તો માત્ર રખડુ ટોળાનો સરદાર જ હતો.

[૨] સૈનિક તરીકે

એના પિતાની માફક દેદરનો ભાઈ પણ મૈસુરના લશ્કરમાં જોડાયો હતો. ઈ. સ. ૧૭૪૯માં તેને યુદ્ધમાં જવું પડ્યું. દેદર પણ સ્વયંસેવક તરીકે એની સાથે ગયો.

યુદ્ધ દરમિયાન દેદરે ખૂબ ઉત્સાહ ને હિંમત બતાવ્યાં. રણક્ષેત્રમાં ફ્રેન્ચ સિપાઈએએ તેનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું. એમની લડવાની કળા વિશે વધારે માહિતી મેળવવાને તેણે પોંડીચેરીમાંની તેમની છાવણીની મુલાકાત લીધી. આ સંબંધનું પરિણામ મિત્રાચારીમાં આવ્યું.

ઈ. સ. ૧૭૫૫ માં તેને ફ્રાન્સદારી મળી. ફ્રેન્ચોની મદદથી આખા દક્ષિણ હિન્દના ગાલિક જનવાની ઇચ્છા તેને થઈ.

[૩] મૈસુરની ગાદી તે કેવી રીતે પચાવી પકડ્યો?

પોતે અમશ્ય હોવાથી ખરેખર નામના દક્ષિણી શ્રાક્ષણને તેણે પોતાનો મંત્રી જનાવ્યો. એના મિત્ર તરીકે તે રાજકુટુંબમાં જન્મીતો થયો. ખરેખર મારફત પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવાનો દેદર દાવ ખેલવા લાગ્યો. રાજમાતા તથા રામના કાન બંનેરીતે તેણે પ્રધાનને જરતરફ દરાવ્યો. પોતાના હાથમાં રાજ્યની લગભગ આવતાં તેણે રાજને વર્ણસન બાંધી આપ્યું ને ગાદી પર પોતે બેસી ગયો. ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં ૫૯ વર્ષની ઉંમરે દેદરઅલી મૈસુરનો પહેલો મુસલમાન રાજા બન્યો.

[૪] રાજ્યવિસ્તાર :

પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવા જતાં દેદરઅલી નિઝામ, મરાઠા ને અંગ્રેજો સાથે અથગ્રામણ્યમાં આવવા લાગ્યો; પણ દેદર ડરી જાય એવો ન હતો. પીસ હનર ઘોરેસ્તાર અને ચાળીસ હનર પાયદળ સૈન્યને ઠવાપત આપી તેણે તૈયાર કર્યું હતું. વળી

દેદરને કેવી જાતનું શિક્ષણ મળ્યું હતું? એનો ધંધો શો હતો?

આ પુનરાવર્તનમાં મળેલા જવાબો પરથી શિક્ષકે પાટિયા પર ટૂંકી નોંધ કરવી. વિદ્યાર્થીએ તે પોતાના પુસ્તકમાં લખવા કહેવું.

દેદરની સૈનિક તરીકેની કારકીર્દિનું શિક્ષકે વર્ણન કરવું, ને પછી પ્રશ્નોદ્વારા પુનરાવર્તન કરી પાટિયા પર નોંધ કરવી ને વિદ્યાર્થીએ તે પોતાના પુસ્તકમાં ઉતારવા કહેવું.

ઉપરના બે વિભાગોની માફક જ આ વિભાગમાંની હકીકત રસિક વિગતો સાથે રજૂ કરી પુનરાવર્તન કરાવવું; ટૂંકી નોંધ લખવી ને વિદ્યાર્થીએ પાસે લખાવવી.

દેદરઅલીની છબી વિદ્યાર્થીએને બતાવવી.

નકસાનો ઉપયોગ કરીને આ વિભાગમાંની વિગતો વિદ્યાર્થીએને કહેવી. પ્રશ્નોદ્વારા પુનરાવર્તન કરવા ઉપરાંત રેખાનકશામાં મૈસુર રાજ્યની દદ, કૃષ્ણા નદી, ને બીજાં અગત્યનાં સ્થળો દોરવામાં વિદ્યાર્થીએને મદદ કરવી વિદ્યાર્થીએને આપેલા

તેની પાસે અઢળક દ્રવ્ય હતું. આમ સત્તાવાન બનેલા હૈદરે મૈસુર રાજ્યની હદ વધારવા કમર કરી. તે ચારે કોર ધૂમવા લાગ્યો, કદાચ કેઈ શત્રુ આગળ નમતું આપતું પડે તો તેમ કરીને બીજા દિશામાં તે હુમલા કરતો. આમ કૃષ્ણા નદી સુધીનો બધો પ્રદેશ તેણે સર કર્યો. નિઝામ ને મરાઠાઓનો મુલક તેણે કબજે કર્યો એટલું જ નહોતું, પરંતુ અંગ્રેજોને પણ તેણે હંકાવ્યા-મદ્રાસને ઘેરા બાલી અંગ્રેજોને સંધિ કરવાની ફરજ પાડી. રામ થયા પછી આમ વીસ વર્ષ સુધી યુદ્ધ એ જ એની મુખ્ય કામગીરી હતી. યુદ્ધ કરતાં કરતાં જ તે ઈ. સ. ૧૭૮૨ માં મરણ પામ્યો.

રેખાનકશામાં આ બધું દોરવા તેમને કહેવું. શિક્ષકે બધા નિદાર્થીઓ બરાબર કામ કરે છે કે કેમ તેની ખાતરી કરવા વર્ગમાં ફરતું.

હેવટે હૈદરઅલીના ચારિત્ર વિષે ચર્ચા કરી એના ગુણદોષ વર્ગ પાસે કઢાવવા.

પાઠની સંક્ષિપ્ત નોંધ

હૈદરઅલી

[૧] શરૂઆતનું જીવન :

જન્મ : આશરે ઈ. સ. ૧૭૦૨ માં

કુટુંબ : જાતે અધ્યાન-એના બાપના દાદા મહમુદ લોદી વંશના સ્થાપકના સંબંધી-ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ દિશામાં જઈ વસેલા; હૈદરના પિતા ને ભાઈ મૈસુર રાજ્યના ફોજદાર.

કેળવણી : તદ્દન અભણ-લખતાં વાંચતાં આવડતું નહોતું; ગરીબીમાં જીજ્ઞેસો; શરીર કસેલું. ખડતલ, મહેનત કરી શકે એવું; ૪૭ વર્ષ સુધી રણકુ ટોળીનો સરદાર.

[૨] સૈનિક તરીકે :

ઈ. સ. ૧૭૪૯ માં યુદ્ધમાં સ્વયંસેવક-રણક્ષેત્રમાં ઉત્સાહ, દિગ્મત ને ચપલતા-ફોજદારી મળી (ઈ. સ. ૧૭૫૫); ફ્રેન્ચ સૈનિકોની સારી છાપ-પોંડીચેરીમાં તેમની જીવણીની મુલાકાત —જીવનભરની ગિનાચારી; ધીમે ધીમે હૈદરે સૈન્યમાં મોટો અધિકાર મેળવ્યો-આખા દક્ષિણના શાસિક થવાની ઇચ્છા.

[૩] મૈસુરની ગાદી કેવી રીતે તે પચાવી પડ્યો ?

ખરેખર નામના દક્ષિણી બ્રાહ્મણની મદદથી રાજકુટુંબમાં પ્રવેશ; પ્રધાનને બરતરફ કરાવ્યો; સત્તા પોતાના હાથમાં; રાજ્યને વર્ષોસન સેવાની ફરજ પાડી; ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં ૫૯ વર્ષની ઉંમરે પોતે રાજા.

[૪] રાજ્યવિસ્તાર :

વીસ હજાર ઘોડેવારો ને આળીસ હજાર પાયદળ-અઢળક દ્રવ્ય, નિઝામ, મરાઠા ને અંગ્રેજોના મુલક પર તરાપ—કૃષ્ણા નદી સુધી મૈસુરની હદ; વીસ વર્ષ સુધી યુદ્ધ; રણક્ષેત્રમાં જ મરણ. ઈ. સ. ૧૭૮૦.

[૫] ચારિત્ર :

ખડાદુર; યુદ્ધ કળામાં કુશળ; ખંતીસો; મોટો થવાની આશા રાખનાર સ્વાર્થી; કપટી; ખટપટી

સૂચક સંખ્યા :

શ્રી. મોહનલાલ પંચોળી

[ગણતરીનો વિકાસ : મહત્વ, સ્થિતિ અને દિશા]

૧

સ્વરૂપ :

ગણતરીનો ક્રમ, સમૂહ અને ગુણોત્તરના સંબંધથી અંક સંખ્યાનો હૃદયનું યોગ્ય છે અર્થાત્ અંકગણિતમાં વપરાતી સંખ્યાઓ નિરપેક્ષ, ક્રમિક અને વિચિત્ર છે. એવી સંખ્યાઓ માત્ર મહત્વનો નિર્દેશ કરે છે.

૧. [૧] એક નાના ગામમાં વસતા ખેડૂતોની આર્થિક તપાસ કરનાર અમલદારે તે ગામમાં વસતા ખેડૂતોની સ્થિતિની તોષ નીચે પ્રમાણે કરેલી છે.

ખેડૂતનું નામ	અ	બ	ક	ઢ	ઇ	ફ	હ	ગ	મ	ન
મૂડી શ.			૫૦	૧૦૦				૩૦૦		
દેવું શ.	૫૦				૨૦૦	૫૦૦	૪૦૦		૮૦૦	૬૦૦

તેમાં વ ને મૂડી નથી અને દેવું પણ નથી.

ક, ઢ અને ગ એ દરેકને અનુક્રમે ૫૦, ૧૦૦ અને ૩૦૦ રૂ. ની મૂડી છે. એ સર્વે વ થી એટલા વધારે સારા-પૈસાદાર ગણાય ?

અ, ઇ, ફ, હ, મ અને ન એ બધા ય અનુક્રમે ૫૦, ૨૦૦, ૫૦૦, ૪૦૦, ૮૦૦ અને ૬૦૦ ના દેવાદાર છે, અર્થાત્ એ બધા વ થી એટલા વધારે નબળા-દેવાદાર છે.

એ બધાને તેમની ધનાઢ્યતાના ક્રમમાં ગોઠવીએ તો,

ખેડૂતનું નામ	મ	ન	ફ	હ	ઇ	અ	બ	ક	ઢ	ગ
મૂડી શ.								૫૦	૧૦૦	૩૦૦
દેવું શ.	૮૦૦	૬૦૦	૫૦૦	૪૦૦	૨૦૦	૫૦				

ગણતરીની આ બધી જ ગોઠવણ વ ની સાથે તુલનાત્મક રીતે થએલી છે. તેનાથી વધારે પૈસાદારને તેમની ધનાઢ્યતાના ક્રમમાં તેનાથી જમણી બાજુએ ગોઠવ્યા છે, તેનાથી વધારે નિર્ધનને તેમની ગરીબાઈના ક્રમે તેની ડાબી બાજુએ ગોઠવ્યા છે.

આ ગણતરીનો આ દૃષ્ટિએ નિર્દેશ કરવો હોય તો વધારે સરળ રીતે આ પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય :

ખેડૂતનું નામ	મ	ત	ફ	હ	ફ	અ	વ	ક	હ	ગ
સ્થિતિ રૂ.	-૮૦૦	-૬૦૦	-૫૦૦	-૪૦૦	-૨૦૦	-૫૦	૦	+૫૦	+૧૦૦	+૩૦૦

જ તેમ જ ક ની સંખ્યા તો સરખી જ છે. પણ તેમની સ્થિતિ તદ્દન વિરુદ્ધ છે. તે બેદ દર્શાવવા માટે આ પ્રમાણે સંખ્યાની પહેલાં + કે - નાં ચિહ્ન યોજવાની જરૂર પડે છે.

[૨] એક વેપારીના કેટલીક જાતના વેપારમાં થયેલા નફા તેમ જ ખોટની નોંધના આંકડા આ પ્રમાણે છે :

બાજત	ગામની જમીન	મોટર	વાસણુ	ઢોર	ખેતર	સાચ-રચીલું	રૂ.	અનાજ
નફો રૂ.	૧૦૦			—	૨૦૦		૫૦	
ખોટ રૂ.		૩૫	૧૦	—		૭૦		૬૦

આ જ ગણતરી ટૂંકામાં દર્શાવવી હોય તો આ પ્રમાણે લખાય :

બાજત	ગામની જમીન	મોટર	વાસણુ	ઢોર	ખેતર	સાચ-રચીલું	રૂ.	અનાજ
સ્થિતિ રૂ.	+ ૧૦૦	- ૩૫	- ૧૦	૦	+ ૨૦૦	- ૭૦	+ ૫૦	+ ૬૦

આ રીતે સંખ્યા લખીએ છીએ ત્યારે એ પ્રત્યેક ગણતરીની પહેલાં યોજેલાં + કે - નાં ચિહ્નો ઊમેરો કે બાદ કરો એવો અર્થ દર્શાવતાં નથી. પણ એ ચિહ્નો તે સંખ્યાની સ્થિતિ દર્શાવે છે. કમની દૃષ્ટિએ ગણતરી કરતાં મળેલી સંખ્યા ઉદ્ભવ (આરંભ) થી (૧) દિશા અને (૨) સ્થિતિ સૂચવે છે. અર્થાત વિચિત્ર સંખ્યા ઉલનારહિત હોવાથી માત્ર મહત્ત્વ સૂચવે છે, ત્યારે સચિત્ર સંખ્યા ઉલનારહિત રીતે ઉદ્ભવતી હોવાથી, મહત્ત્વ તો દર્શાવે છે જ, ઉપરાંત દિશા અને સ્થિતિનું પણ સૂચન કરે છે.

એ રીતે જ સંખ્યા વડે 'મહત્ત્વ ઉપરાંત સ્થિતિ અને દિશાનું' સૂચન થાય છે, તેવી સચિત્ર સંખ્યાને સૂચક સંખ્યા કહે છે.

સૂચક સંખ્યાનાં બે સ્વરૂપ છે :

+ રૂ. ૧૦૦ એ ઘન સંખ્યા કહેવાય છે,

અને - રૂ. ૩૫ એ ઋણ સંખ્યા કહેવાય છે.

કારણ કે + રૂ. ૧૦૦ નો અર્થ એ વેપારીની એટલી સ્થિતિ સારી ગણાય, એટલે એ વેપારમાં તેની મૂડી રૂ. ૧૦૦ જેટલી વધી ગણાય; અને - રૂ. ૩૫ નો અર્થ એ વેપારીની આર્થિક સ્થિતિ એટલી નબળી થઈ ગણાય, એટલે તેની મૂડીમાં રૂ. ૩૫ જેટલો ઘટાડો થયો ગણાય.

૨. [૧] જે બપોરના ૧૨ વાગ્યાને આપણે વખતની ગણતરીના આરંભ તરીકે સ્વીકારીએ, તો બપોરના ૩ ને + ૩ કલાક ગણાય, અને સવારના ૮ ને - ૪ કલાક ગણાય.

[૨] જે વિક્રમ સંવતને આપણે વરસની ગણતરીના આરંભ તરીકે સ્વીકારીએ, તો યુધિષ્ઠિરના રાજ્યારોહણનો સમય તે પહેલાં ૩૧૦૦ વર્ષ થયેશે હોવાથી તે - ૩૧૦૦ ની સાથે ગણાય, અને સંવત ૧૯૫૬ નો ભયંકર દુકાળ + ૧૯૫૬ ની સાસમાં ગણાય.

[૩] જે દરિયાની સપાટી સાથે જમીનની સપાટીને સરખાવીએ તો પાવાગઢના શિખરની ઊંચાઈ ને સપાટીથી ૨૮૦૦ ફૂટ ઊંચી હોવાથી તે પરિમાણ + ૨૮૦૦ ફૂટ ગણાય. તેમ જ કોલસાની ખાણો ૬૦૦૦ ફૂટ ઊંડી હોવાથી, તેમ જ તે સ્થળ દરીયાની સપાટીથી ૧૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ હોવાથી તે ખાણના તળાચાની ઊંડાઈ - ૫૦૦૦ ફૂટની ગણાય.

[૪] જે રાજકોટથી ઊગમણી દિશા ધન અંતર સૂચવે, તો આથમણી દિશા ઋણ અંતર ગણાય, તેથી રાજકોટથી વઢવાણનું અંતર + ૬૬ માઈલ ગણાય, તો ત્યાંથી જામનગરનું અંતર - ૫૨ માઈલ ગણાય.

[૫] અમદાવાદથી ઉત્તર દિશા ધન અંતર સૂચવે તો દક્ષિણ દિશા ઋણ અંતર ગણાય. તેથી અમદાવાદથી પાલણપુર + ૮૦ માઈલના અંતરે ગણાય ત્યારે ત્યાંથી વડોદરા - ૬૦ માઈલના અંતરે ગણાય.

આ પ્રમાણે ન્યાં ગણતરીનો આરંભ [સંખ્યાના ઉદ્ભવ ભાવ] નો અને તે ગણતરીની દિશાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો હોય, ત્યાં એવી બધી ગણતરીઓ સૂચક સંખ્યાથી દર્શાવી શકાય છે.

અંકગણિતમાં ગણતરીનો આરંભ ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, એમ થાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે એ આરંભ ૦, ૧, ૨, ૩, ૪, ૫,.....એમ ગણાયેલો છે. આરંભમાં ૦ નો સ્પષ્ટ નિર્દેશ સૂચક સંખ્યાની શોધ પછી જ સ્વીકારવામાં આવેલો છે. જેમ ૦ ની ઉપર ગણતરી કરી શકાય છે, તે જ પ્રમાણે ૦ ની નીચે પણ.....-૪,-૩,-૨,-૧, ૦ એમ ગણતરી કરી શકાય છે. એ બે બાજોનો સ્વીકાર કરવાથી સૂચક સંખ્યાના સ્વરૂપનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર થઈ જાય છે.

અર્થાત્ ગણતરીનો ઉદ્ભવ ૦ થી થાય છે, અને તે ૦ થી બંને દિશાએ ગણતરી કરી શકાય છે. જેમકે.....

.....-૪, -૩, -૨, -૧, ૦, +૧, +૨, +૩, +૪,.....

↓
V
←—ઋણ સંખ્યાની દિશા ←— ઉદ્ભવ —→ ધન સંખ્યાની દિશા —→

એ રીતે ઉદ્ભવથી બંને દિશાએ ક્રમના ભાવે ગણતરી કરી શકાય છે. એવી દૃષ્ટિમાંથી સૂચક સંખ્યાની ઉત્પત્તિ થઈ છે. એમાં + ૦ કે - ૦ એ ૦ ની બરાબર જ છે. બાકીની બધી જ સંખ્યાઓ સચિદ્ર છે; માત્ર ૦ જ વિચિદ્ર સંખ્યા છે.

૩. + એટલે 'સરવાળો કરો' અથવા 'ઉમેરો.'

તેમ જ - એટલે 'બાદ કરો' અથવા 'તફાવત કાઢો.'

એ પ્રમાણે ક્રિયા કરવાની આજ્ઞા કરતાં હોય એવી રીતે અંકગણિતમાં તેમ જ બીજાગણિતમાં અત્યાર સુધી એ ચિહ્નો આપણે વાપરતા આવ્યા છીએ. પણ ન્યાયે સંખ્યાની સાથે + કે - નાં

ચિહ્નો વાપરેલાં હોય, ત્યારે એ ચિહ્નો વડે ઉદ્ભવથી ‘સારું’ ‘જોડું’, ‘જગણું’ ‘અમું’, ‘આગળ પાછળ’, ‘ઉપર નીચે’, ‘ધડિયાળના કાંટાની માફક કે ધંડિયાળના કાંટાથી ઊલટું’, વગેરે દિશાનું સૂચન થાય છે. અહીં + અને - એ ચિહ્નો સંખ્યાની પહેલાં આવીને તેનો સ્થિતિદર્શક ગુણ બતાવે છે. એટલે એ રીતે વપરાયેલાં ચિહ્નો સંખ્યાની સાથે વિશેષણ રૂપે વપરાયેલાં છે. અત્યાર સુધી આપણે એ ચિહ્નો અંકગણિતમાં તેમ જ બીજગણિતમાં આપણાં દર્શક ક્રિયા બતાવનાર ક્રિયાપદના અર્થમાં વાપરતાં આવડ્યાં છીએ.

૪. સૂચક સંખ્યા એ સ્વાભાવિક અંકસંખ્યાનો જ વિકાસ છે, અને અંકસંખ્યાનો સ્વરૂપનો પ્રાથમિક વિચાર અંકગણિતમાં જ કરવામાં આવે છે. છતાં સૂચક સંખ્યા વિષે ત્યાં જરાયે ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી, કારણ કે એવી સંખ્યાના સ્વીકારની ત્યાં બાગ્યે જ જરૂર પડે છે. પણ બીજગણિતમાં સમીકરણના ફક્તની ઋણ ક્રિયાતમાંથી સૂચક સંખ્યાનું અસ્તિત્વ ઊભું થાય છે. તેથી સૂચક સંખ્યાના શિક્ષણનું સ્થાન બીજગણિતમાં રાખવામાં આવેલું છે.

આપણે સમીકરણના જે હિસાબો ગણી ચૂક્યા છીએ તેમાં કોઈક વખત આવી નીચેનાં સ્વરૂપો આવી મળે:—

$$- ૬ = - ૩$$

$$- ૧૫ ૬ = - ૬૦$$

આવા પ્રસંગે સામાન્ય રીતે ધક્કાંતર કરીને લખીએ તો તેને બદલે આ પ્રમાણે લખાય:—

$$૩ = ૬$$

$$૬૦ = ૧૫ ૬$$

પણ એ માનસિક વિચારણા અને ક્રિયાની પાછળ યાંત્રિક તત્ત્વ છે, જોડી સગજણ નથી. તેને બદલે દરેક બાંજુએ પહેલાંમાં ૬ + ૩ અને બીજામાં ૧૫ ૬ + ૬૦ બિમેરીએ, તો

$$- ૬ + ૬ + ૩ = - ૩ + ૬ + ૩; \text{ તેમ જ } - ૧૫ + ૧૫ ૬ + ૬૦ = - ૬૦ + ૧૫ ૬ + ૬૦$$

$$\therefore ૩ = ૬$$

અને

$$\therefore ૬૦ = ૧૫ ૬ \text{ થાય છે.}$$

બૃત્તકાળમાં બીજગણિતના શિક્ષણમાં ધન અને ઋણ સંખ્યાનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો હતો તેને બદલે વર્તમાનમાં એ બંનેના સંયુક્ત સ્વરૂપ તરીકે સૂચક સંખ્યાનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે.

હવે સૂચક સંખ્યાની ગણતરીની પ્રાથમિક ક્રિયાઓ આપણે એક પછી એક વર્ણવીએ.

૨

— સરવાળા —

$$-૭ -૬ -૫ -૪ -૩ -૨ -૧ ૦ +૧ +૨ +૩ +૪ +૫ +૬ ૭$$

૩

સૂચક સંખ્યા દર્શાવનાર માપપટ્ટી દોરી છે. આરંભ [૦, ૦] થી જમણી તરફ +૧ +૨ +૩... વગેરે લખેલાં છે, અને તે ૩ થી ડાબી તરફ -૧, -૨, -૩... વગેરે લખેલાં છે. એ પટ્ટી ઉપર નીચેની ગણતરીઓ ગણીએ:

$$\begin{array}{ll} ૧. [અ] & (+૪) + (+૩) = ? \\ & (-૪) + (+૩) = ? \end{array} \quad \begin{array}{ll} [બ] & (+૪) + (-૩) = ? \\ & (-૪) + (-૩) = ? \end{array}$$

આ ચારેય ગણતરીઓમાં બંને પદો વચ્ચે + નું ચિહ્ન છે, તે પહેલા પદમાં બીજું પદ “ઉમેરો” એમ આજ્ઞા કરે છે. એ ઉમેરણ બીજા પદના સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે.

[અ] માં બતાવેલી બંને ગણતરીઓમાં + ૩ છે, તેથી પહેલા પદના સ્થાનથી જમણી તરફ ત્રણ આગળ ગણો. ત્યારે [બ] માં બતાવેલી બંને ગણતરીઓમાં - ૩ છે, તેથી પહેલા પદના સ્થાનથી (જમણી બાજુથી વિરુદ્ધ) ડાબી બાજુ તરફ ત્રણ ગણો, એમ સમજે છે.

સરખાવો :

$$(+૪) + (+૩) = (+૭)$$

$$૪ + ૩ = ૭$$

$$(+૪) + (-૩) = (+૧)$$

$$૪ - ૩ = ૧$$

$$(-૪) + (+૩) = (-૧)$$

$$-૪ + ૩ = -૧$$

$$(-૪) + (-૩) = (-૭)$$

$$-૪ - ૩ = -૭$$

નોંધ : એમાં + (+ન) એટલે ટૂંકમાં + ન અર્થાત્ ન બરાબર છે.

તેમ જ + (-ન) એટલે ટૂંકમાં - ન અર્થાત્ ઋણ ન બરાબર છે.

૨. જો ૨.૫ નું દેવું છે, અને તે વની પાસે ૩.૨ માગે છે તો જની સ્થિતિ કેવી ગણાય?

$$(-૫) ૩. + (+૨) ૩. = (-૩) ૩.$$

એટલે જો ૬૭ ૩. ૩ નું દેવું ગણાય.

૩. સેન્ડીગ્રેડ માપના ઉષ્ણતામાનના આંકડા આપેલા છે, તે ઉપરથી માંગેલી ગણતરી કરી આપો :

	(૧)	(૨)	(૩)	(૪)
આરંભનું ઉષ્ણતામાન	+ ૨૦	+ ૨૫	- ૫	- ૧૦
ઉષ્ણતામાં વધારો	+ ૧૦	- ૨૦	+ ૩૦	- ૨૦
અંતનું ઉષ્ણતામાન	?	?	?	?

$$(૧) (+૨૦) + (+૧૦) = (+૩૦) \text{ ગણાય.}$$

$$(૨) (+૨૫) + (-૨૦) = (+ ૫) \text{ ગણાય.}$$

$$(૩) (- ૫) + (+૩૦) = (+૨૫) \text{ ગણાય.}$$

$$(૪) (-૧૦) + (-૨૦) = (-૩૦) \text{ ગણાય.}$$

૪. $(૬ - ૬૨ - ૪૬) + (૪૬ - ૩૬ - ૨) + (૬ - ૭ + ૬)$ નું સાદું રૂપ આપો.

જેમ અંકગણિતમાં સરખા મહત્વનો કે સરખી

સ્થાનિક ક્રિયતવાળા અંકો એકબીજાની નીચે

આવે તેમ ગોઠવીને સરવાળા કે બાદબાકી

કરીએ છીએ તે પ્રમાણે આ ત્રણેય દૈંસમાં

સમાજેલ પદવસિને ગોઠવીને દિસાળ ગણીએ :

$$\begin{array}{r} - ૬૨ - ૪૬ + ૬ \\ + ૪૬ - ૩૬ - ૨ \\ + ૬ - ૭ + ૬ - ૭ \\ \hline ૪૬ - ૬ - ૩ \end{array}$$

પ્રથમ ઊભી દાર : $-૬૨, + ૪૬, + ૬$ એ પડેલો સરવાળો મૂકી તે જ પ્રમાણે બાકીની બંને ઊભી દારોનો સરવાળો ગણી જવાળ મૂકીએ, એટલે એકેદર જવાળ તૈયાર માળ.

૩.

— બાદબાકી —

‘ધન સંખ્યાનું સ્થાન જે દિશામાં હોય, તેનાથી વિરુદ્ધ દિશામાં ઋણ સંખ્યાનું સ્થાન હોય. તેમ જ ‘બાદ કરવા’ એટલે ‘ઊમેરવા’ની (અર્થાત્ ધન સંખ્યાની) દિશાથી વિરુદ્ધ દિશા તરફ ચાલીને ગણતરી કરો. એ નિયમે માપપટ્ટી ઉપર ગણતરીઓ કરાવો.

$$[અ] \quad (+૪) - (+૩) = ?$$

$$(-૪) - (+૩) = ?$$

$$[બ] \quad (+૪) - (-૩) = ?$$

$$(-૪) - (-૩) = ?$$

આ ચારેય ગણતરીઓમાં બંને પદો વચ્ચે - નું ચિહ્ન છે. તેનો અર્થ પહેલા પદમાંથી બીજું પદ બાદ કરો એમ સૂચવે છે. એ બાદબાકી બીજા પદના સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે.

[૧] [અ] માં બતાવેલી બંને ગણતરીઓ +૩ છે. તે બાદ કરવાના હોવાથી પહેલા પદના સ્થાનથી ડાબી બાજુ તરફ એટલા ગણો.

$$\text{જેમકે, } \begin{cases} (+૪) - (+૩) = (+૧) \\ (-૪) - (+૩) = (-૭) \end{cases} \left\{ \begin{array}{l} \text{માપપટ્ટી ઉપર ગણીએ તો,} \\ \text{આ પરિણામો મળે.} \end{array} \right.$$

[બ] માં બતાવેલી બંને ગણતરીઓ -૩ છે, અને તે બાદ કરવાના છે, માટે પહેલા પદના સ્થાનથી ડાબી તરફ જવાની દિશાથી વિરુદ્ધ દિશાએ, અર્થાત્ જમણી તરફ એટલા ગણો.

$$\text{જેમકે, } \begin{cases} (+૪) - (-૩) = (+૭) \\ (-૪) - (-૩) = (-૧) \end{cases} \left\{ \begin{array}{l} \text{માપપટ્ટી ઉપર ગણીએ તો,} \\ \text{આ પરિણામો મળે.} \end{array} \right.$$

[૨] કૌંસને છોડીએ ત્યારે અંદરનાં પદોનાં ચિહ્નોને ચતી અસરના જે સિદ્ધાંતો આપણે જાણી ગયા છીએ તેનો ઉપયોગ ઉપરની ગણતરીમાં કરીએ, તો $-(+૩) = -૩$ તેમ જ $-(-૩) = +૩$ ગણાય, એથી એ ગણતરીઓનાં સ્વરૂપ આ પ્રમાણે થાય:

સૂચક સંખ્યાની દૃષ્ટિએ:

કૌંસ છોડવાની દૃષ્ટિએ:

$$[અ] \quad \begin{cases} (+૪) - (+૩) = ? \\ (-૪) - (+૩) = ? \end{cases}$$

$$\begin{cases} ૪ - ૩ = ૧ \\ -૪ - ૩ = -૭ \end{cases}$$

$$[બ] \quad \begin{cases} (+૪) - (-૩) = ? \\ (-૪) - (-૩) = ? \end{cases}$$

$$\begin{cases} ૪ + ૩ = ૭ \\ -૪ + ૩ = -૧ \end{cases}$$

નોંધ: જેમ $+(- ન) = - ન$ છે, તેમ જ $-(+ ન) = - ન$ છે. અને $+(+ ન) = + ન$ છે, તેમ જ $- (- ન) = + ન$ થાય છે.

[૩] અંકગણિતમાં બાદબાકી જે સ્વરૂપે થાય છે.

$$૮ - ૫ = ? \text{ એમાં બાદબાકીનું સ્વરૂપ છે.}$$

$$૮ = ૫ + ? \text{ એમાં પૂરક સરવાળાનું સ્વરૂપ છે.}$$

સૂચક સંખ્યાની આ જ ગણતરીઓ પૂરક સરવાળાની દૃષ્ટિએ ગણીએ તો સરળતાથી ગણી શકાય છે.

મુલક સંખ્યાની દૃષ્ટિએ :

પૂરક સરવાળાની દૃષ્ટિએ :

[અ] $(+૪) - (+૩) = ?$

$(+૪) = (+૩) + ?$

$(-૪) - (+૩) = ?$

$(-૪) = (+૩) + ?$

[બ] $(+૪) - (-૩) = ?$

$(+૪) = (-૩) + ?$

$(-૪) - (-૩) = ?$

$(-૪) = (-૩) + ?$

આ રીતે અંકગણિતના પ્રાથમિક સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરીને ઉપરની ગણતરીઓ વધારે સરળતાથી કરી શકાય છે.

[૪] એ ન ગણતરીઓ સમીકરણના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરવાથી પણ કરી શકાય છે.

$$[અ] (૧) \because (+૪) = (+૧) + (+૩)$$

$$\frac{-(+૩)}{(+૪) - (+૩)} = \frac{-(+૩)}{(+૧)} \left\{ \begin{array}{l} \text{બંને બાજુએ એક સરખું} \\ \text{રકમ ભાગેરીને} \end{array} \right.$$

$$(૨) \because (-૪) = (-૭) + (+૩)$$

$$\frac{-(+૩)}{(-૪) - (+૩)} = \frac{-(+૩)}{(-૭)} \left\{ \begin{array}{l} \text{બંને બાજુએ એક સરખું} \\ \text{રકમ ભાગેરીને} \end{array} \right.$$

$$(૩) (+૪) = (+૭) + (-૩)$$

$$\frac{-(-૩)}{(+૪) - (-૩)} = \frac{-(-૩)}{(+૭)} \left\{ \begin{array}{l} \text{બંને બાજુએ એક સરખું} \\ \text{રકમ ભાગેરીને} \end{array} \right.$$

$$(૪) (-૪) = (-૧) + (-૩)$$

$$\frac{-(-૩)}{(-૪) - (-૩)} = \frac{-(-૩)}{(-૧)} \left\{ \begin{array}{l} \text{બંને બાજુએ એક સરખું} \\ \text{રકમ ભાગેરીને} \end{array} \right.$$

બાદબાકીના આ ચારેય સિદ્ધાંતો દૃઢ કરાવવા નીચેના સ્વરૂપના મૈથિક ઉદાહરણોનો મહાવરો કરાવવો જોઈએ :

$$(૧) ૩ - ૭ = ? \text{ તેમજ } ૩ \text{ ટા - } ૭ \text{ ટા} = ?$$

$$(૨) - ૧૫ + ૮ + ૪ = ? \text{ તેમજ } - ૧૫ \text{ અ} + ૮ \text{ અ} + ૪ \text{ અ} = ?$$

$$\text{અર્થાત્ } - ૧૫ + ૧૨ = ? \quad - ૧૫ \text{ અ} + ૧૨ \text{ અ} = ?$$

$$(૩) ૬૧^૨ - ૮૬૧^૨ + ૩૬૧^૨ = ?$$

$$- ૮૬૧^૨ + ૩૬૧^૨ = - ૫૬૧^૨$$

$$(૪) ૫, -૮, ૭, -૨ \text{ એ સંખ્યાઓનો સરવાળો કરો.}$$

$$૫ - ૮ + ૭ - ૨ = -૩ + ૭ - ૨ = ૪ - ૨ = ૨$$

$$\text{અથવા : } ૫ - ૮ + ૭ - ૨ = ૫ + ૭ - ૮ - ૨ = ૧૨ - ૧૦ = ૨$$

એ પ્રમાણે મિત્ર મિત્ર ક્રમમાં ગણતરી કરવા છતાં અંતિમ ફળ એ બંનેમાં એક જ મળે છે. માટે + અને - ના સંબંધથી જોડાયેલાં પદોની પદાવલિની કિંમત તેમાંના દરેક પદને તેના પદોનાં મિદ્ધ સહિત ગમે તે ક્રમે ગણીએ છતાં અંતિમ ફળ એવું એ જ મળે છે. કારણ ? પદોના ક્રમનો વિષય કરવાથી તેની એકંદર વાસ્તવિક કિંમતમાં કોઈ જ ફેર પડતો નથી.

$$(૫) - ૯ ક્ષ + ૭ ક્ષ - ૫ ક્ષ + ૪ ક્ષ \equiv ?$$

$$૩૫૫ બાજુ \equiv - ૯ ક્ષ - ૫ ક્ષ + ૭ ક્ષ + ૪ ક્ષ$$

$$” \equiv - ૧૪ ક્ષ + ૧૧ ક્ષ$$

$$” \equiv - ૩ ક્ષ : જવાબ.$$

$$(૬) ૫ અ + ૫ બ - ૪ અ - ૫ બ નું સાદું રૂપ આપો.$$

$$\begin{aligned} કળ &\equiv ૫ અ - ૪ અ + ૩ બ - ૫ બ \\ &\equiv અ - ૨ બ \end{aligned}$$

$$(૭) ૪ ક્ષ - ૫ ય + ૭ માંથી ૩ ય - ૬ - ૫ બાદ કરો.$$

એ જ પ્રમાણે કૌંસના સ્વરૂપમાં લખીએ તો આ પ્રમાણે લખાય :

$$(૪ ક્ષ - ૫ ય + ૭) - (૩ ય - ૬ - ૫) \equiv ?$$

$$\begin{aligned} કળ &\equiv ૪ ક્ષ - ૫ ય + ૭ - ૩ ય + ૬ + ૫ \\ &\equiv ૫ ક્ષ - ૮ ય + ૧૨ \end{aligned}$$

$$\text{અથવા : } \text{વિયોજ્ય : } ૪ ક્ષ - ૫ ય + ૭ માંથી$$

$$\text{વિયોજક : } (- ૬ + ૩ ય - ૫)$$

$$\text{બાદબાકી } ૫ ક્ષ - ૮ ય + ૧૨$$

એમાં વિયોજકના દરેક પદની પહેલાં આપેલાં ચિહ્નને બદલાવીને સરવાળો કરેલો છે.

સ્વાભાવિક રીતે બાદબાકી કરવાની હોય ત્યારે વિયોજકના પ્રત્યેક પદના વાસ્તવિક ચિહ્નથી જોડતાં ચિહ્નને મનમાં સ્વીકારતાં જઈને સરવાળો કરવાની ટેવ પાડવાની જરૂર છે. ત્યાંજ હવેલાં ચિહ્નો મૂકવાની જરૂર નથી.

(૮) ૩ અ - (૪ બ - ૫ ક) ને ૫ અ - (બ + ૩ ક) માંથી બાદ કરવાના સ્વરૂપમાં લખી બતાવો. પછી તેનું સાદું રૂપ આપો.

$$કળ \equiv \{ ૫ અ - (બ + ૩ ક) \} - \{ ૩ અ - (૪ બ - ૫ ક) \}$$

અંદરના કૌંસને છોડી ગણતરી કરવાની શરૂઆત કરીએ તો,

$$કળ \equiv \{ ૫ અ - બ - ૩ ક \} - \{ ૩ અ - ૪ બ + ૫ ક \}$$

$$\equiv ૫ અ - બ - ૩ ક - ૩ અ + ૪ બ - ૫ ક$$

$$\equiv ૨ અ + ૩ બ - ૮ ક$$

અથવા : બહારના કૌંસને છોડી ગણતરી કરવાની શરૂઆત કરીએ તો,

$$કળ \equiv ૫ અ - (બ + ૩ ક) - ૩ અ + (૪ બ - ૫ ક)$$

$$\equiv ૫ અ - બ - ૩ ક - ૩ અ + ૪ બ - ૫ ક$$

$$\equiv ૨ અ + ૩ બ - ૮ ક : જવાબ.$$

શાળામાં પ્રાર્થના

શ્રી. ર. જે. વેપારી

આપણી આધુનિક નિશાળામાં પ્રાર્થના બુલાઈ ગઈ છે. વિદ્યાર્થીસ કરવો એ એક અતિ પવિત્ર ક્રિયા છે એમ વિદ્યાર્થીઓના મનમાં ઉતારવા પ્રાર્થના ઘણી આવશ્યક છે. અધ્યયન શરૂ કરતાં પહેલાં ઈશ્વરનું નામસ્મરણ કરવામાં કંઈ વાંધો હોઈ ન શકે. તેની સાથે જ સરસ્વતીકૃપાસના પણ થઈ શકે. આવી જાતની પ્રાર્થનાઓ એક સમૂહમાં જ થવી જોઈએ, એટલે પ્રાર્થનાસમયે આખી નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ ભેગા મળે છે. તાલીમ વગરના વિદ્યાર્થીઓ એક પણ ગાયન તાલ્યમઢ રીતે સાથે ગાઈ શક્તા નથી. આપણું રાષ્ટ્રગીત વંદેમાતરમ પણ આવી રીતે ગવાતું નથી. જે પ્રજા યોતાનું રાષ્ટ્રગીત પણ એક સૂરે ગાઈ શક્તી નથી તેને શું એ શરમાવનારું નથી? સાથે ગાવાથી વિદ્યાર્થીઓને “કોરસ” સંગીતની તાલીમ મળે છે અને પછી મોટી મોટી સભાઓમાં પણ રાષ્ટ્ર-સંગીત સારી રીતે ઝીલી શકાય છે.

આપણી સંસ્કૃતિનું મૂળ સંસ્કૃત ભાષા છે. નૂતન યુગના યુવકો ભલે ખીજા ભાષાઓ શીખે પણ તેઓ સંસ્કૃતથી તદ્દન અલિપ્ત તો રહેવા ન જોઈએ. આજે જેઓ ફ્રેન્ચ, જર્મન, ફારસી વગેરે ખીજા ભાષા તરીકે શીખે છે તેમને સંસ્કૃતનું કશું જ ભાન હોતું નથી. જે ગીર્વાણગિરામાંથી આપણી ભાષા જન્મ પામી છે તેનું સાવ અજ્ઞાન તો નજ નભાવી લેવું જોઈએ. જો શાળાઓમાં પ્રાર્થના દાખલ કરવામાં આવશે તો વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત શ્લોકો બોલતા શીખશે અને જો પ્રાર્થના વખતે જ એનું ગૂઝરાતી ભાષાંતર બોલવામાં આવે તો નિત્ય ત્રવણથી વિદ્યાર્થી, એનો અર્થ પણ સમજી જશે. થોડે થોડે સમયે શ્લોકોમાં ફેરફાર કરવામાં આવે તો વર્ષને અંતે વિદ્યાર્થીને ઘણા શ્લોકોનું સારું સરખું જ્ઞાન મળી રહેશે.

અને સામુદાયિક પ્રાર્થનાથી નિશાળમાં સામાન્ય સંપર્ક વધુ ગાઢ થશે. વિદ્યાર્થી અને આચાર્ય એક જ સંગીત સમયે બોલતા થવાથી જેડમાં એક સામાન્ય તન્મયતા જન્મ પામશે. મને લાગે છે કે સામુદાયિક પ્રાર્થનાથી વિદ્યાર્થી અને ગુરુનો સંબંધ વધારે મીઠાશવાળો બનશે. કદાચ આવી પ્રાર્થના દૈનિક બનવાથી વિદ્યાર્થી અને ગુરુ વચ્ચેનું અંતર પણ ઝોણું થશે. આ વસ્તુ છુટ લેખની એ જવાબદારી વહેારી લેવા જેવું છે. પણ એક ઝીક ફિલ્મફે કહ્યું છે કે “We can learn only from our friends.” આ વિધાન સ્વીકારવા જેવું લાગે છે.

શાળામાં પ્રાર્થના દાખલ થવાથી તેનું બધું વાતાવરણ ફરી જશે એમાં શંકા નથી અને કેઈ પણ માણસને લાગ્યા વગર નહિ રહે કે નિશાળ એ ઇતિહાસ, ગંભીર અને અગ્રેજી શીખવવાનું ઘરખાતું નથી પણ ખરેખરું વિદ્યામંદિર છે. શોકો એને વિનયમંદિર ગણતા થાય ત્યારે જ કેળવણીનો હેતુ પાર પડ્યો ગણાય. અસ્તુ.

‘નૂતનશિક્ષણ’નો

જૂન-જુલાઈનો સંયુક્ત અંક
તા. ૧ લી જુલાઈ ૧૯૩૮ ને દિને
પ્રગટ થશે

પ્રશ્નોત્તરવિભાગ

વિદ્યાર્થીઓ સવારે પ્રાર્થનામાં આવે છે ખરા પણ પાછા જઈ પથારીમાં સૂઈ જાય છે; તો બધા પછી જાગે ત્યારે શું કરવું?

આ પ્રશ્નનો વિચાર જોઈએ સહેલો છે તેટલો જ તેનો આચાર અધરો છે. હમણાં હમણાં છાત્રાલયોમાં એક વાતાવરણ ઉભાથી ફેલાવા લાગ્યું છે અને તે પ્રાર્થનાનો વિરોધ. પ્રાર્થના સંબંધેની વધારે જાડી ચર્ચામાં આપણે અહીં નહિ જિતરીએ, પરંતુ એટલો વિચાર જરૂર કરવાનો રહે છે કે જે વસ્તુને ધર્મની સાથે લેવાદેવા છે તે બધી વસ્તુઓનો વિરોધ જીવાન-આલમમાં આજે જોશમેર થઈ રહ્યો છે. કમનસીબે ખીજી બાજુ શિક્ષક હો કે ગૃહપતિ હો તેનો દુરાગ્રહ વધવા માંડ્યો છે. ધર્મની ક્રિયાઓ વિના ધર્મ ખોવાઈ જશે અને વિદ્યાર્થીઓ બનિયામાં અધર્મી બનશે તેવી બીક આજે શિક્ષણસંસ્થાઓને લાગવા માંડી છે. આપણે એટલું જરૂર સમજી લેવું જોઈએ કે ધર્મ જે સનાતન સત્ય હશે તો એનો લોપ કદી થવાનો નથી. અને મનુષ્ય-આત્માની એ ભૂખ હશે તો આજે નહિ તો કાલે દરેક મનુષ્યને એનો સ્વીકાર કરવો જ પડશે. આ વિચારસરણી પ્રમાણે વર્તીએ તો ધર્મની ક્રિયાઓ સંબંધમાં આજે આપણો જે દુરાગ્રહ પ્રવર્તે છે તે ઘણે અંશે ઓછો થઈ જાય. છાત્રાલયમાં પ્રાર્થના કરાવવામાં આવે છે તેની સામેનું વિદ્યાર્થીઓનું ઝેર ઓછું કરવું હોય તો ગૃહપતિઓએ પોતાના મનના દુરાગ્રહનું ઝેર ઓછું કરવું જ પડશે. હા, પીઠ ગૃહપતિઓને પ્રાર્થના તરફ પક્ષપાત હોય છે તે વાત સાચી છે. પરંતુ એ પક્ષપાતને વ્યવહારુ સ્વરૂપ આપવું હોય તો તેને વધારે સ્વરૂપમાં સંગીતની સાથે જોડી દેવી એવી અમારી સલાહ છે.

વિદ્યાર્થીઓ પ્રાર્થના વખતે ઊંઘવા માટે છે તેનાં અનેક કારણો પૈકીનું પ્રાર્થના સામેનો અણગમો એ પણ એક જગરું કારણ છે. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે પ્રાર્થનાનો દુરાગ્રહ છોડી દઈ શકે તેવી સ્થિતિ હરકાઈ ગૃહપતિની હોવાનો સંભવ નથી. કેમકે છાત્રાલયોમાં તો ગૃહપતિને નોકરીમાં રાખવામાં આવે તેની સાથે જ ધર્મની ક્રિયાઓને ફરજિયાત કરવાની શરત કરવામાં આવી હોય છે. આવી મર્યાદિત સ્થિતિ હોય ત્યારે ગૃહપતિએ અનેક પ્રકારની યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ કરવાની રહે છે. પ્રાર્થના બદલાતી રહે, તેનાં સ્વરૂપ બદલાતાં રહે, તેની સાથે સંગીત જોડાઈ જાય, વાતાવરણ વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષક બનવું રહે તેવી નાની મોટી અનેક યુક્તિઓ કરવાથી આ પ્રશ્નને ગૃહપતિ હળવો કરી શકશે.

પરંતુ વિદ્યાર્થી પ્રાર્થના સમયે જાંઘે છે અથવા તો પ્રાર્થના માટે ઉઠાડ્યા પછી પણ પાછો પોતાની પથારીમાં જઈને પડે છે તેનાં બીજાં પણ અનેક કારણો હોય છે. આ કારણો પણ આપણે તપાસવાં જોઈશે.

છાત્રાલયમાં વિદ્યાર્થી સાથે હરેક પ્રશ્નનું કામ પાડતી વખતે બ્યાં બ્યાં જે જે વિદ્યાનની મદદ લેવી જરૂરની નજીક તે મદદ આજે બહુ ઓછા પ્રમાણમાં આપણે લઈએ છીએ. આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે વધતી ઘટતી વયના પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓને વધતી ઘટતી જાંઘની આવશ્યકતા રહે છે. પ્રશ્નકાર જે છાત્રાલયની વાત કરે છે તે છાત્રાલયમાં આઠ વર્ષની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ પણ છે અને અઢાર વર્ષની ઉંમરના પણ છે. સૂતા-જાંઘવાનો એક જ સમય આટલા મોટા તફાવતવાળી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ માટે સામાન્ય રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યો હોય છે. શારીરિક વિદ્યાન તો એમ કહે છે કે વયની દૃષ્ટિથી તેમ જ શરીરની ઓછી વધતી તાકાતની દૃષ્ટિથી ઓછા વધતા પ્રમાણમાં જાંઘની અપેક્ષા રહે છે. આઠથી બાર વર્ષની ઉંમરના વિદ્યાર્થીને સામાન્યતઃ

સાતથી સાડસાત કલાકની જાંઘ જોઈએ. પરંતુ તે જ વયના એક વિદ્યાર્થીની શારીરિક શક્તિ ઓછી હોય તો તેને એકાદ કલાક વધારે જાંઘવાની જરૂર રહે. ખીજી બાજુ, જરા વધારે પડતી તાકાતવાળા વિદ્યાર્થીને એકાદ કલાક ઓછી જાંઘ મળે તો પણ વાંધા ન આવે. આ રીતે જ વધતી જતી ઉંમરના સંબંધમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ વિચાર થવો ધટે. છાત્રાલય જેવી સમૂહસંસ્થામાં ઘણીયે વખત સૈને માટે એક જ નિયમ વિના તંત્ર ચાલતું શક્ય નથી બનતું તે સમજી શકાય તેવી વાત છે. પરંતુ એક જ નિયમને નજર આગળ રાખીને જડવત્ તંત્ર ચાલે છે તેની સામે સૈ કોઈનો વિરોધ હોવો જોઈએ. નિયમ બસે એક હોય પરંતુ એનો વ્યવહાર કરતી વખતે દરેક વિદ્યાર્થીનું અંશગ વ્યક્તિત્વ અને એના દેહ-મનની ખાસિયતો ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તે જરૂરનું છે. આવું ધ્યાન રખાય ત્યાં વાતાવરણ ચેતનમય રહે, આવું ધ્યાન ન રખાય ત્યાં એ જડ ચંત્રવત્ બને.

વિદ્યાર્થીઓ જીડીને પાછા જાંઘવા માટે છે તેનો સીધો અર્થ એ પણ થાય કે કાં તો તેને પૂરતી જાંઘ મળી નથી કે કાં તો તેના શરીર કે મનમાં નાનો યા મોટો રોગ પેડો છે. પૂરતી જાંઘ નહિ મળવાનું ખીજું એક કારણ રાત્રે સૂતી વખતે વખતસર એને જાંઘ નથી આવી હોતી એ પણ હોય છે. આવી રીતે વખતસર નહિ જાંઘવાનાં પણ અનેક કારણો હોઈ શકે. કોઈ મિત્રોએ એને સતાવ્યો હોય, આસપાસ ગડબડને કારણે એ જાંઘી શક્યો ન હોય, એનું મન વિચારે ચડી ગયું હોય, શાળાના કામની ચિંતામાં એ જાગતો પડ્યો હોય, નાનીમોટી પરીક્ષાને કારણે એને વાંચવું પડ્યું હોય, શરૂઆતમાં એને ખીક લાગી હોય, વગેરે અનેક પ્રકારના કારણો એની પાછળ શોધવા જવાથી આપણને હાથ લાગી શકે છે. એ કારણો નાબૂદ કરીને જ્યાં સુધી વખતસર જાંઘવાની બાબતમાં એ નિયમિત ટેવવાળો બની નહિ ત્યાં સુધી જીડીને જાંઘવાની ફરિયાદ ચાલુ જ રહેવાની છે.

આ બધી બાબતોનો વિચાર શુદ્ધપતિને કરવાની જરૂર છે તેમ જ વિદ્યાર્થીના મનને કેળવવાનો પ્રશ્ન પણ તેટલો જ આવશ્યક છે. અંગ્રેજીમાં એક કહેવન છે કે “ટેવ એ માણસના સ્વભાવથી ખીજે ન બેરે આવી શકે છે.” આનો અર્થ એ થયો કે મનુષ્ય પોતાની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓને અનુસરીને જ કામો જે પ્રકારે કરી શકે તે કામો લગભગ તેવા જ પ્રકારે ટેવ કેળવવાંથી કરી શકે છે. છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓમાં આ જાતની નાની મોટી અનેક પ્રકારની ટેવો કેળવવાની આવશ્યકતા રહે છે. આ ટેવો કેળવવાની વાત કહેતી વખતે એક લાક્ષ જતી બતાવવાની જરૂર રહે છે. ટેવ પાડવી એ મનુષ્યની સહજ વૃત્તિ હોય છે, એ વૃત્તિને વાતાવરણ અને અનુકૂળતાઓથી કિત્તેજન મળે એ કામ શિક્ષક અને શુદ્ધપતિનું છે. વળી વિદ્યાર્થીઓના સ્વભાવને કયે વખતે કઈ ટેવ અનુકૂળ પડશે તે પણ પારખી લેવું જોઈએ. જે કામ કરવાની ટેવ માટે એનું મન કોઈ પણ કારણે તૈયાર ન હોય તે ટેવ પડાવવાનો તે વખતે પૂરતો આગ્રહ છોડી દેવો જોઈએ. ઘણી વખત તો એવું જ બને છે કે ટેવ પડાવવાના ઝોણ નીચે અનેક પ્રકારના બેદરદાર નિયમોને વિદ્યાર્થીના નિત્યક્રમમાં ઉપરથી લાદી દેવામાં આવતા હોય છે. આ તકાવત ઘણું સૂક્ષ્મ હોય છે. એને પારખવા માટે વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસની અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિની જરૂર રહે છે એ કોઈ પણ શુદ્ધપતિએ બૂલવું ન જોઈએ. વિદ્યાર્થી વહેલો ઊઠે કે મોડો, વિદ્યાર્થી જીડીને કામે લાગે કે આજસ દરે, વિદ્યાર્થી સચેત થાય કે પાછો સૂઈ જાય એ બધી વિગતો ઉપર ગણાવી તે વિચારસરણીથી અવલોકવી અને સમજની જોઈએ. તેટલું થયા પછી વ્યક્તિગત કે સમૂહગત ઊકેલ લાવવાની દૃષ્ટિ દરેક શુદ્ધપતિમાં અવશ્ય આવી જશે.

સામયિકોમાંથી

કેળવણી ન ઉદ્યોગનો સંયોગ

આજે દેશની અનેક શિક્ષણસંસ્થાઓમાં ભણતરની સાથેસાથે હાથઉદ્યોગની જે કેળવણી આપાય છે તેનાથી ઉદ્યોગ વાટે શિક્ષણ આપવાની આ યોજના જુદી જ વસ્તુ છે. આધુનિક કેળવણી છોકરાછોકરીઓને પુસ્તક-કૃત્રિમ બનાવે છે અને હાથપગ વડે કંઈ પણ કામ કરવાની તેગની શક્તિ હરી લે છે, એવો ખુમાર થતો હતો તે બંધ પાડવાને કેટલીક નિશાળોમાં ભણતરની જોડેજોડે ઉદ્યોગનું સહેજસાજ શિક્ષણ આપવાનું દાખલ થયેલું. એ ખુમારના જવાબ તરીકે એ કીક હતું, પણ એવી નિશાળો લોકપ્રિય થઈ શકે એવું હતું જ નહીં. જે માળાપો છોકરાને અક્ષરજ્ઞાનનું શિક્ષણ લેવા મોકલતાં હતાં તેમને બાળકો ઉદ્યોગ પાછળ વખત બગાડે એ વિચાર આસલ હતો. અને મહેનતમજૂરી કરનારા લોકોને લાગતું કે એમનાં બાળકોને નિશાળમાં કશું નવું શીખવાનું મળતું નથી. હવે આ નવી યોજનાનો અગમ જો સુપાત્ર શિક્ષકોદ્વારા કરવામાં આવે તો તે ગામડામાં વસતાં માળાપોને બહુ જ ગમી ગય એવી છે. શહેરનાં માળાપોને પોતાનાં બાળકોને એવી નિશાળોમાં ન મોકલવાં હોય તો બંને ન મોકલે.

અમે બંગાળમાં રહ્યા તે દરમિયાન ભણતરની સાથે ઉદ્યોગ શીખવનારી બે શાળાઓ જોવાનો અવસર મને મળ્યો. ઉપગ્રામની શાળા આસનસોલ શહેરની નજીક છતાં ગામડાંમાં આવેલી છે. મિ. વિલિયમ્સ અને તેમનાં પત્ની આ નિશાળ ચલાવે છે. તેમણે એને ગામડી રૂપ આપવાનો બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. નિશાળનાં ઘરો બધાં મટીયાં છે, કેટલાંકને ગાત ઘાસનું છાજ છે, અને કેટલાંકને પતરાંનાં છાપરાં છે. એ ઘરમાં અમુક ભાગ છોકરાઓએ જોતે બનાવેલા છે. ત્યાંની સ્વચ્છતા આદર્શ છે. મી. વિલિયમ્સે 'સેપ્ટીક ટેન્ક'ની યોજના કરી છે તે એક ઝૂંપડીમાં રહેનાર દસ માણસોને કામ આવે એવી છે. આ મોરી પણ છોકરાઓએ જોતે બનાવી છે અને તેથી દરેક પાછળ શ. ૧૮ નું ખરચ થયું છે. તે આઠ નવ વરસ સહેજે વાપરી શકાય એવી છે. મી. વિલિયમ્સે ગયે વરસે આવી મોરીઓ બનાવતાં શીખવાનો એક વર્ગ કાઢેલો, તેમાં મોટે ભાગે બિહારના ૭૦ કાર્યકર્તા આવેલા. આ એમનું સૌથી સર્ગીન કામ છે. એમણે નિશાળમાં ટોપલા બનાવવા, ચોપડીઓ બાંધવી, કાગળ બનાવવા વગેરે ઉદ્યોગ દાખલ કર્યા છે. નિશાળમાં એક નાનું છાપખાનું પણ છે. ત્યાં નિશાળનું માસિક પત્ર છપાય છે. આ ઉદ્યોગનું દ્રશ્યિયાત શિક્ષણ એ સંતોષકારક વસ્તુ છે. છતાં એથી વધારીની યોજનાની શરતો સંતોષાય છે એમ ન કહી શકાય. એવી જ જાતની બીજી શાળા કલકત્તાના એક પરા બેલગચિયામાં આવેલી છે. તેનું નામ 'પન્નાલ સીસ વિદ્યામંદિર' છે. એ અનેક ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ મફત આપે છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓને સાત વરસમાં મેટ્રિકની પરીક્ષા માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેની સાથેસાથે નીચેના શહેરી ઉદ્યોગોમાંથી કોઈ પણ બેની દ્રશ્યિયાત તાલીમ આપવામાં આવે છે. એ ઉદ્યોગો તે આ— ચોપડીઓ બાંધવી, નેતરકામ, સીવણકામ, સુતારી, લુહારકામ, ઇલેક્ટ્રોપ્લેટિંગ, વણાટ, મોન્ડીકામ, ધડિયાળ અને સાઈકલની દુરસ્તી, ફોટોગ્રાફી, મોટર હાંકવાનું કામ વગેરે... છોકરાછોકરીઓ પાસેથી ભણવાની ફી લેવામાં આવતી નથી, અને તેઓ એકાદ ઉદ્યોગ શીખી લે તે પછી તેમને તેમના કામ માટે કંઈક મહેનતાણું આપવામાં આવે છે. આ નિશાળમાંથી નીકળેલા ઘણા છોકરા પ્રમુખિયુપણે આશુનિકા મેળવે છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું.

આ બધું બહુ સરસ છે, પણ એ વર્ધાની યોજના નથી. દાખલા તરીકે, સીવલુકામ વાટે કેળવણી આપવી એનો અર્થ એ કે ભૂમિતિ, માપન, ત્રિજાલેખન, સીવવાના સંચાની રચના વગેરેનું જ્ઞાન આપવામાં આવે. કપડાં વેતરીને સીવતાં આવડતું એટલું આજીવિકા મેળવવાની શક્તિ આપવા માટે પૂરતું થાય, પણ સીવણનાં શાસ્ત્ર અને કળા બાલુકાર બુદ્ધિશાળી કારીગરને માટે એટલું બસ નથી.

જુદી જાતની શાળા

આથી અનેક રીતે બિન્ન એવી શિક્ષણસંસ્થા તે થી. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તનું હરિજનસેવકો માટેનું વિદ્યાલય છે. સોદપુરના એમના આશ્રમમાં એમણે પંજી, કાંતણ અને વણાટ ઉપરાંત બીજા અનેક ઉદ્યોગો રાખ્યા છે: મધમાખતો બીછેર, દીવાસળીની બનાવટ, છીપમાંથી બટનની બનાવટ, વગેરે. વીસેક હરિજનસેવકો આશ્રમમાં તાલીમ માટે રહે છે. તેઓ પોતે પસંદ કરેલા એ ઉદ્યોગનું પડું શિક્ષણ મેળવી લીધા પછી બહાર નીકળીને કોઈ હરિજન શાળા ચલાવશે ને પોતે શીખેલા ઉદ્યોગો આજીવન સીખવશે. સતીશચંદ્ર એમની પાસે કેવળ આ ઉદ્યોગનું કામ જ નથી કરાવતા, પણ રોજ ત્રણ સમય જેટલો વખત એમને આ ઉદ્યોગ મારફતે શિક્ષણ આપે છે. આ તો મારી સમજ છે, પણ એમાં કદાચ ભૂલ હોય કેમકે મને એ વર્ગો ચાલતા જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો નથી. મારા ખ્યાલને સમજ બનાવનારી બીજી એક વસ્તુ છે. પ્રખર બુદ્ધિશાળી હોઈ સતીશચંદ્ર વિદ્યાન જેવી એકબક્તિ માગનારી સહચારિણીને વરેલા છે, છતાં હવે એમણે એને પોતાની દાસી બનાવી છે અને એની પાસે ધાર્યા બધાં કામ કરાવે છે. એ કામ એ સહચારિણી વગર ફરિયાદ કરે છે કેમકે એને ખબર છે કે એનો ઉપયોગ સ્વાર્થને સારુ થતો નથી. સતીશચંદ્ર બાપુ બંગાળ કેમિકલ ફાર્મસીના સંચાલક હોત તો સ્વાર્થને સારુ એનો ઉપયોગ ક્યોં કહેવાત; પણ એનો ઉપયોગ ભારતવર્ધના દીનદલિતોની સેવાના પુણ્યકાર્યમાં થાય છે. સતીશચંદ્રના વિદ્યાનના જ્ઞાનની સાથે યાંત્રિક કળાનો અદ્ભુત સંયોગ થયેલો છે, એટલે એમણે ગિલેના જંગી સંચાલના નમૂના પર ઝૂંપડીઓમાં ચલાવી શકાય એવા નાના નાના સંચાલના ઝૂંપડીનાં કારખાનાં પેદા કર્યાં છે. એટલે એમનું ચામડાં કેળવવાનું અને મરેલા દોરના શરીરના બધા ભાગનો ઉપયોગ કરવાનું કારખાનું એ વિદ્યાનનું, ગરીબ માણસના લાભ માટે ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય એના નમૂનારૂપ છે.

કાગળની બનાવટમાં તેઓ જાતજાતના પ્રયોગો અજમાવી રહ્યા છે. નકામા ચીંધરાં ને કાગળના દુકડામાંથી જે તૈયાર 'ગે'યુલોઝ' મળે છે તેમાંથી કાગળ સહેજે બનાવી શકાય છે. પણ વાંસ અને બીજા કાચા માલનું શું? એવા કાચા માલને ખાંડણીમાં ખાંડી ખાંડીને તેનો માવો બનાવવાની જે ચાલુ રીત છે એમાં વખત અને શક્તિનો ઘણો બગાડ થાય છે, એમ તેઓ મને છે. એટલે એ કાચા માલને ઘણી સખત ગરમી આપીને રાસાયણિક રીતે માવો બનાવવાનો પ્રયોગ તેઓ કરી રહ્યા છે. આથી બહુ સુંદર માવો તૈયાર થાય છે, અને માવો બનાવવાની ક્રિયામાં જે કોરિટક સોડા વાપરવો પડે છે તે પાછો મેળવવાની સહેલી રીત પણ એમણે શોધી કાઢી છે. હજુ છેવટનું પરિણામ તેમના હાથમાં આવ્યું નથી, પણ હાથે બનાવવાના કાગળમાં તેઓ ક્રાંતિ કરશે એવો દીકડીક સંભવ દેખાય છે. તેમણે ગાકટરીનો અને દેશી દવાઓનો પણ અભ્યાસ કર્યો છે અને પરિણામે કેટલાક સરતા ઉપચારો શોધી કાઢ્યા છે; તેનાં ઔષધો ગમે ત્યાં તૈયાર કરી શકાય એવાં છે. સોદપુરની નજીકમાં જુદાંજુદાં ગામડાંમાં એમનું ગ્રામઉદ્યોગનું ધણુંખણું કામ ચાલે છે, આ

વરસે પાંચ કેન્દ્રોમાં મળીને રૂ. ૬૯,૦૦૦ ની ખાદી, રૂ. ૮૪,૦૦૦ ના હાથછડના ચોખા, રૂ. ૫૯,૦૦૦ નું ઘાણીનું પીલેનું રાઈનું તેલ, રૂ. ૬૦,૦૦૦ નું ગાયનું ધી, અને રૂ. ૭૨,૦૦૦ નાં કેળવેલાં આમડાં, ચરખી, તાંત, માસનું ખાતર, એટલે માલ વેચાયો હતો.

એમના આમઉદ્યોગમાં મેં દીવાસળીની બનાવટનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. દીવાસળીનો ઉદ્યોગ આમઉદ્યોગના પાયા પર ચલાવવાનો પહેલો પ્રયત્ન હિંદુસ્તાનમાં એમણે કર્યો છે. નકામાં છાપામાંથી તેઓ દીવાસળીની પેટી બનાવે છે. વાંસની સળીઓમાંથી દીવાસળી બનાવે છે. એને શહેરમાં મોકલેલી ગંધકના મિશ્રણમાં ઘોળાવે છે અને બજારમાં ગળતી કોઈ પણ દીવાસળીના જેવી જ સરસ દીવાસળી તૈયાર કરાવે છે. પણ આ દીવાસળીના ઉદ્યોગ વિષે બવિષ્યમાં કોઈ વાર લખીશ.

એમના બાઈ ક્ષિતીશ્યામુ પણ સોદપુરમાં આવીને વસ્યા છે. એમણે બટન બનાવવાનો ઉદ્યોગ હાથમાં લીધો છે. વરસો પહેલાં દરિયાની છીપોમાંથી બટન બનાવવાનો ઉદ્યોગ ધમધાકાર ચાલતો હતો. પણ જપાની સસ્તાં અને રંગવાળાં બટનના ધસારાએ એ ઉદ્યોગનો લગભગ નાશ કરી નાખ્યો. હવે આ બે બાઈઓ બટન બનાવવાનાં ગામડી ઝોજરો ચોજી રહ્યા છે. *આત્યારનાં ઝોજરોમાં એમણે સુધારા કર્યો છે, અને વર્ધાની ચોજન પ્રમાણે ચાલતી નિશાળોમાં આ ઉદ્યોગ ચાલી શકે એટલી હદે એને પહેંચાડવાની આ બે બાઈઓની મનીષા છે. ક્ષિતીશ્યામુએ ધણું મધપૂડા રાખ્યા છે ને તેમાંથી સારી પેઠે મધ તૈયાર કરે છે.

સતીશ્યામુનાં ધર્મપત્નીએ અને તેમના પુત્રે પણ જીવન દેશને અર્પણ કરેલું છે. તે ઉપરાંત એમની પાસે કેટલાક સેવાભાવી સાથીઓ પણ છે. એ સૌને લઈને સતીશ્યામુએ સોદપુર આશ્રમને એક ઉદ્યોગી મધપૂડા જેવો બનાવી દીધો છે, અને તેમાં એટલી બધી જુદીજુદી વસ્તુઓ અને છે કે એનું જ એક નાનકડું પ્રદર્શન જરી શકાય. ગાંધીજી એક દિવસ સવારે વખત કાઢીને સોદપુર ગયા ત્યારે એવું પ્રદર્શન જરવામાં પણ આવ્યું હતું. આ બંને કુટુંબો વિદ્યાર્થીઓની સાથે રહે છે, ને એક જ રસોડે એક જ જાતનો ખોરાક ખાય છે. નોકરોને જમવાના અને કપડાંના મહિને આઠ રૂપિયા આપે છે. જમવાનું ખરચ મહિને ચાર રૂપિયા આવે છે. બંગાળમાં બુદ્ધિની, સાહસની, ત્યાગશક્તિની અને સર્જનશક્તિની જરણે ખોટ નથી. તે જ સંગઠિત ચાય, નેના યુવાનોની શક્તિ રચનાત્મક અને લાભદાયક માર્ગે વળે, અને જે સેંકડો યુવાનોની શક્તિ થોડા જ વખતમાં દેશસેવાના કાર્ય માટે મોકળી થવાની છે, તે યુવાનોને જ સતીશ્યામુ જેવા રચનાત્મક પ્રતિભાવાળા પુરુષો આકર્ષી શકે તો બંગાળ હજુ પણ આખા દેશની આગેવાની કરી તેનો પંચ ઉમળા શકે એમ છે.

[“ હરિનમઃ ”]

ચર્યાવિભાગ

મે. તંત્રીઓ,

‘નૂતનશિક્ષણ’ સૂરત

આપના કેળવણીવિષયક માસિકમાં નીચેની ચર્ચાને સ્થાન આપશે એવી આશા છે.

“કર્તારિ રચનામાં કર્તા ઉદ્દેશ્ય, અને કર્મણિરચનામાં કર્મ ઉદ્દેશ્ય હોય છે.”

“વધારે ખુદ્દા શબ્દોમાં કહીએ તો ક્રિયાપદના પ્રત્યયથી જેનું અભિધાન થાય છે તે ઉદ્દેશ્ય છે.”

“અર્થાનુ ક્રિયાપદના પ્રત્યયથી જેનું અભિધાન થાય છે તે ઉદ્દેશ્ય.”

“ઉદ્દેશ્ય માટે કર્તા શબ્દ વાપરવો એ કેવો ખોટો છે તે હવે સમજાશે.”

સ્વ. કમળાશંકર : મધ્યવ્યાકરણ

“ક્રિયાપદના કર્તાને જ-Door of the action ને જ-“કર્તા” કહીએ તો ‘રાજાર્થ વાધ મરાયો,’ એમાં ‘રાજાર્થી’ કર્તા કહેવાય. અહીં કર્તા ઉદ્દેશ્ય નથી જ.

પણ ક્રિયાપદથી જેનું અભિધાન થાય એને જ ઉદ્દેશ્ય ગણીએ તો રાજાએ વાધ માર્યો, એ વાક્યમાં-વાધનું અભિધાન થાય માટે ‘વાધ’ ઉદ્દેશ્ય ગણાવો નોંધીએ. અગ્રેજીની Passive રચના અર્થે સંસ્કૃતની કર્મણિ રચનામાં “કર્મ” કર્તાનું સ્થાન લે છે. “મારાથી કામ થાય છે” એમ કામ ઉદ્દેશ્ય બને છે. મારાથી ચોપડી લખાઈ. “ચોપડી” અહીં કર્તા તરીકે વપરાયું છે, અને ઉદ્દેશ્ય છે

પણ “રાજાએ વાધ માર્યો” એ વિધાન સંબંધી પ્રશ્ન પૂછવો હોય તો, કોણે વાધ માર્યો? રાજાએ રાજાએ શું માર્યું? વાધ; આમ પૂછી શકાય. બન્ને પ્રશ્ન ઉપરથી મળતા જવાબો કોને ઉદ્દેશી છે? જાને જવાબોમાં કોને ઉદ્દેશીને વિધાન થયું છે? એમાં ઉદ્દેશ્ય શું? કર્તા કે કર્મ?

ચોક્કસ વ્યાકરણમાંથી—ક્ષમા મળી રહેશે એ આશાએ-તેમાં આપેલા પૃથક્કરણન નમૂના ટાંકી જતાં હું.

૧. તેણે દવાખાનાં કેમ સુધારવાં તે સંબંધી પુસ્તકો લખ્યાં છે.
૨. તેણે યોગ્ય રથ અને ઘોડેસ્વારની ટૂંકડી મોકલી.
૩. મોગલોએ મરાઠી કિલ્લા લેવા માંડ્યા.
૪. તેમાં જગા ખરીદીને તેમણે બંગલો બંધાવ્યો.
૫. માળાપની આજ્ઞા માનવી.

ઉદ્દેશ્ય

ક્રિયાપૂરક

૧. તેણે	દવાખાના સંબંધી પુસ્તકો
૨. તેણે	યોગ્ય રથ અને ઘોડેસ્વારની. ટૂંકડી
૩. મોગલોએ	મરાઠી કિલ્લા.
૪. તેમણે	બંગલો
૫. (તેમણે)	માળાપની આજ્ઞા

ઉપરનાં વાક્યોમાં ક્રિયાપદથી શેનો બોધ થાય છે? કર્તાનો કે કર્મનો? તો કર્તાને ઉદ્દેશ્ય ગણવાનો હેતુ શે?

વ્યાકરણ માટે દશ જ માર્ક સુધરેલ યએલા છે એ દૃષ્ટિએ વાંચતા મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને આ વ્યાખ્યામાં કેટલી ઊંડી ચર્ચામાં ઉતારી શકાય? જેને Standard authors ગણીએ તેનાથી ભિન્ન મત ધરાવીને તે પ્રમાણે શીખવવાનો બિચારો શિક્ષકોનો દમ્મ દ્રવ્યો? કેઈ સુખ આ પૃથક્કરણની ચર્ચાને ખુલાસો કરશે એવી આશા છે.

ગર્ભાધાનથી બાળકના ઉપર અનેક પ્રકારના માનસિક સંસ્કારો પડે છે તેના જોગદ બે દૃષ્ટાંત તમને આપું.

એક સંસ્કારી અને ધનાઢ્ય માતૃપિતાનું બાળક ગમે તેટલા ઉપાયો કરવા છતાં વિવિધધારણ મનોદશામાંથી સર્વાંશે મુક્ત થયું ન હતું. પિતા ઍરિસ્ટર હતા અને છેલ્લી ચાર પાંચ પેઢીથી બુદ્ધિ અને સંસ્કારમાં અગ્રણી ગણાય તેવા કુટુંબના વારસ હતા. માતાએ કોયેજનું શિક્ષણ લીધું હતું અને પોતાના શિક્ષણ ઉપર ઝોપ ચઢાવવા માટે પરદેશોમાં પણ ફરી આવેલા હતા. સમાજ-સુધારાનો બનેને ખુબ શોખ હતો. બાળકોની કેળવણી માટે બંને હંમેશા ખૂબ ચિંતાતુર રહેતા. કેટલાયે અગ્રાત માતૃપિતાઓને તેઓ માર્ગદર્શન કરાવતા. આદર્શ માતૃપિતા કેમ થઈ શકાય અને પોતાનાં બાળકોને ઉત્તમમાં ઉત્તમ સંસ્કારી શિક્ષણ કેમ આપી શકાય તેના તેઓ પદાર્થપાઠ સમાન હતા. તેમનાં પહેલાં બે બાળકોને તેઓ પોતાના નમૂનેદાર પ્રમાણુ તરીકે હંમેશા રજૂ કરતા અને આમ છતાંયે તેમનું ત્રીજું બાળક બચપણથી જ વિવિધધારણ મનોદશાનું દેખાણું અને એના ઉપર શિક્ષણ અને સંસ્કારના ગમે તેટલા પ્રયોગો કર્યા છતાં એ સ્થિતિમાં બહુ ઝાઝો ફેર દેખાયો નહિ. બાળક પંદર વર્ષની ઉંમરનો થયો ત્યાં સુધી તેના ઉપર અનેક પ્રકારની વૈદકીય સારવારો કરવામાં આવી અને છેવટે માનસચિકિત્સક દાકતરની પણ મદદ લેવી પડેલી. એની આવી વિકૃત મનોદશા માટે કશું જ કારણ ઠેક સુધી હાથ નહિ લાગેલું. માનસ ચિકિત્સકે મહા મહેનતે એ શોધી કાઢ્યું. બાળકની ગર્ભાવસ્થાન દરમિયાન કોઈ કોટુંબિક કારણને લીધે માતાને હંમેશા ઓપ્રેશનું રહેલું પશ્ચાત્ત અને ઊર્મિપ્રધાન પિતાને પોતાના સંસ્કારોને એક બાજુ મૂકીને માતા સાથે ઝઘડવું પડેલું અને ધણીપદ્મ જન્મવતું પડેલું. એ કાળ તેમના જીવનમાં વિકટ હતો, એ કાળ બહુ લાંબો ચે ન હતો. એ કાળ દરમિયાન માતાની માનસિક વેદનાળી અસર ગર્ભાશયમાં રહેલા બાળક ઉપર બહુ ભારે થઈ. ગર્ભમાં રહેલું બાળક વગર ઇચ્છેલું અને અમાગિયું છે એવા માતાના રોપભર્યાં શબ્દોએ એ વિવિધધારણ બાળકને પણ વિચિત્ર રીતે વિકૃત બનેલા માનસવાળું સર્જ્યું. એ વિવિધધારણુ તો હતું જ પણ તેમાં ચે જીવન ઉપરનો એનો નિરાશાવાદ અને સંસારમાંથી બાણે કે લુપ્ત થઈ જતો હોય તેવા એના દેખાવો તે બધું ય માતાની મનોદશાને આભારી હતું. આ વિવિધધારણુ બાળક માટે પછી તો બીજા કશા ઉપાયોને અવકાશ જ ન હતો. શરીરને આનંદ પડે તેવા કામમાં પ્રવૃત રાખવું, સંસ્કારી વાતાવરણમાં રહેવા દઈને મનને આડે માર્ગે જતું અટકાવવું, એ જ એને માટે એક રસ્તો હતો. આ ઉપાયોથી એનામાં કાયમ ટકી રહે તેવો કોઈ ફેરફાર નહોતો થતો, પરંતુ એવા ઉત્તેજક વાતાવરણમાં હંમેશા ઊંચા પ્રકારની ઉત્તેજના ગળ્યા કરતી. આને પરિણામે માતૃપિતાને ચિંતા ઓછી થતી. પોતાના આ બાળકને માટે માતાપિતાને માથે જીવનભરની આવી સાળા-ચલાવવાની ફરજ આવી પડી.

એક બીજો દાખલો આપું. એ એક છોકરીનો છે. સામાન્ય શિક્ષિત કુટુંબોમાં જે રીતે છોકરાછોકરીઓને ઉછેરવામાં આવે છે તે રીતે જ એ છોકરી ઊછરેલી હતી. માતૃપિતા ન હતાં અમલુ કે જડ અથવા તો ન હતાં વધારે શિક્ષિત અને શાસ્ત્રીય. પોતાનાં બાળકોને તેઓ ખૂબ આદરતાં. તેમની કેળવણી પાછળ દીકરું અર્થે પણ કરતાં. પોતાની આ મોટી દીકરી તરફ પિતાને ધણું વફાવું હતું. એના માટે કંઈ પણ કરવામાં એ બાકી નહોતો રાખતો. પિતાએ આ પોતાની લાડકી દીકરીને કંઈ દિવસ ઊંચે સાદે પણ બોલાવી ન હતી; અને આમ છતાંયે આ છોકરીને એના પિતા તરફ એક પ્રકારની ધૂણી રહ્યા કરતી હતી. આટલા બધા સદ્ભાવ અને પ્રેમના બદલામાં આવી ધૂણી કેમ મળતી હતી તે પિતાનો એક કાયકો હતો. પિતાને એક દાકતર મિત્ર હતો. એ દાકતરને મનના રોગોની ચિકિત્સા કરવાનો અને તેના ઉપચાર કરવાનો ધણો ભારે શોખ હતો. માનસવિજ્ઞાન તો એમ દહે છે કે દીકરીને માતા કરતાં પિતા તરફ વધારે પડતો પક્ષપાત અને પ્રેમ હોય છે. આનાં મૂળ વિજ્ઞાનીય વૃત્તિમાં અને તેના આકર્ષણમાં રહેલાં હોય છે. છતાંયે આ કિસ્સામાં વિપરિત પરિણામ કેમ હતું? માનસચિકિત્સાની કસોટીએ અગ્રવતાં માલૂમ પડ્યું કે એ બાલિકાની ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન એના પિતાના માતા તરફના સ્થાન્ય વહેવારો પુરુષસદૃશ સ્વભાવથી ધૂણી ઉત્પન્ન કરાવે તેવા હતા. એની અતિશયનાએ ગર્ભકાળ દરમિયાન એ છોકરીના મન ઉપર વધારે ઊંડી છાપ પાડી. બહારથી સમજી પણ ન શકાય તેવાં કારણોએ એ છોકરીના મનમાં પિતા તરફ તિરસ્કાર જન્માવ્યો.

આ દૃષ્ટાંતો સમાજમાં બહુવિધ નથી હોતાં. સ્ત્રી-પુરુષના સામાન્ય વહેવારો સામાજિક બંધનોને કારણે કહો કે એક બીજા તરફના મોહને કારણે કહો કે ભાવિ બાળક તરફના પ્રેમના કારણે કહો પણ હંમેશા મર્યાદિત જ હોય છે. એ મર્યાદા બાળક ઉપર થતી ખરાબ અસરને અટકાવવામાં સહાયમૂત બને છે. સારી અસર થાય નહિ તો કંઈ નહિ પરંતુ ખરાબ અસર આટલે તો પણ માતૃપિતા પોતાનું કર્તવ્ય જાનવવાને પથે છે તેમ સમજવું. આપણા સમાજમાં મનના નિર્જળ અને વિકૃત બાળકો દેખાય છે તેનું કારણ માતાના મન ઉપર પડતી ખરાબ અસરો છે. આપણા સમાજમાં પ્રખર મનોભયજાણા અને તેમજ્વી માણસો નથી દેખાતા, તેના મૂળમાં માતાના મન ઉપર તેવી મુંદર અને સમૃદ્ધિ છાપ પાડવાના પ્રયત્નોનો અભાવ હોય છે. વિષમધારણતા મનનો દુર્ગુણ છે અને મનમાંથી જન્મે છે. અસાધારણતા મનનો સદ્ગુણ છે અને મનમાંથી જન્મે છે. માતાના ગર્ભકાળ દરમિયાન માતાને અસાધારણ કાળજીથી સાચવવી તેના દોહદને સમજવા અને પૂરા પાડવા એવી આર્થપ્રણાલિકા પાછળ પણ તે જ રહસ્ય રહેલું છે.

• હરભાઈ •

[૨]

વ્યક્તિત્વ

વ્યક્તિત્વવાળો માણસ જનસમૂહને હંમેશાં આકર્ષી શકે છે. વ્યક્તિત્વવાળો માણસ અન્યના કરતાં વધારે સારું કામ કરી શકે છે. વ્યક્તિત્વવાળા માણસને ક્ષેત્ર શોધતી આવે છે, તેમ કહીએ તો પણ ખોટું નથી.

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં વ્યક્તિત્વવાળો માણસ ગળી જાય તો શિક્ષણનું કામ વધારે સચીન રીતે થવાની શકાય. દરેક શિક્ષકનામાં વ્યક્તિત્વ હોવું જોઈએ તેમ જ દરેક ગૃહપતિમાં પણ વ્યક્તિત્વ

હોતું જોઈએ. જે ગૃહપતિ વ્યક્તિત્વ ધરાવતો હોય છે તે ગૃહપતિને સામાન્ય ગૃહપતિના જેટલા અંતરાયો નડતા હોતા નથી. તેવો ગૃહપતિ પોતાના કાર્યના પચાસ ટકા તો પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી જ પાર ઉતારી શકે છે. સામાન્ય ગૃહપતિને ડગલે ને પગલે કાયડાઓ ઊભા થયા કરે છે તેવા કાયડાઓ વ્યક્તિત્વવાળા ગૃહપતિને ખૂંડવતા નથી. આતું કારણ એ કે એવા કાયડાઓ જેમ વિદ્યાર્થીઓમાંથી ઉદ્ભવેલા હોય છે તેમ જ તેમના હાથે જ ઊકેલી શકાય તેવા હોય છે. સામાન્ય ગૃહપતિ તેવા કાયડાઓનો એકલે હાથે ઊકેલ કરવા મથે છે; તેની મથામણ જેમ જેમ વધતી જાય તેમ તેમ તે કાયડાઓ વધતરે અટપટા બનતા જાય છે. વ્યક્તિત્વવાળો ગૃહપતિ પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવ માત્રથી તે કાયડાઓથી અલિપ્ત રહી શકે છે અને ખૂંડયા વગર વિદ્યાર્થીઓના હાથે જ તેનો ઊકેલ આપવા દે છે. આમ વ્યક્તિત્વવાળા ગૃહપતિ માટે પોતાનું સંસ્થાનું અને વિદ્યાર્થીઓનું કામ ધણું અંશે સરળ બની જાય છે.

પણ આતું વ્યક્તિત્વ એટલે શું? અને તે આવે કેવી રીતે?

વ્યક્તિત્વ કેવળ બુદ્ધિની પ્રખરતાથી નથી જન્મતું; વ્યક્તિત્વનો આધાર હૃદયની કુળવણીઓ ઉપર નથી રહેતો. વ્યક્તિત્વ શારીરિક કે માનસિક એવા કોઈ પ્રયોગ તત્ત્વમાંથી કેવળ નથી પેદા થતું; પણ વ્યક્તિત્વ માટે તો માણસનામાં એકાદ અજળ ધૂનની જરૂર હોય છે. માણસ પોતાના ધંધામાં પાવરણે હોય અથવા તો પોતાના ધંધાના શાસ્ત્રનો નિષ્ણાત હોય તેથી તે વ્યક્તિત્વ નથી જમાવી શકતો. માણસનામાં બુદ્ધિ બાલે ઓછી હોય, માણસનામાં બલે શાસ્ત્રીયપણું ઓછું હોય પણ તેનામાં જે કોઈ પણ એક બાબતની ધૂન હોય તો તે વ્યક્તિત્વ કેળવી શકે છે અને જમાવી પણ શકે છે. આવી એકલી ધૂનને પણ અધૂરી ગણી શકાય. જે વિષયની માણસનામાં ધૂન હોય તે ધૂન ખાતર જીવતરને ફના કરવાની તાકાત પણ તેનામાં હોવી જોઈએ. ખરી રીતે તો ‘ધૂન’ શબ્દમાં જ ફના થવાની તાકાત સમાઈ જાય છે. છતાંએ સ્પષ્ટતા ખાતર આપણે એમ કરી શકીએ કે જે માણસનામાં એક વસ્તુની અસાધારણ ધૂન હોય અને તે ધૂનમાં મચ્યા રહેવા માટે જાતને ન્યોચાવર કરી નાખવાની તાકાત હોય તે માણસને આપણે વ્યક્તિત્વવાળો માણસ ગણી શકીએ.

છાત્રાલયના દરેક ગૃહપતિ પાસે ધૂનનો કોઈ એકાદ વિષય તો હોવો ઘટે. એ વિષય કોઈ બુદ્ધિનો જ હોય તેમ નહિ; એ વિષય તો ગમે તે હોઈ શકે—માત્ર વિદ્યાર્થીના જીવનને સ્પર્શનારો હોવો જોઈએ. ગૃહપતિ કલાકાર હોય, ગૃહપતિ જગરો લેખક હોય, ગૃહપતિ વક્તા હોય, ગૃહપતિ વૈજ્ઞાનિક હોય—એમ ગૃહપતિ ગમે તે એક બાબતનો અસાધારણ શોખીન હોય તો પોતાના વિદ્યાર્થીઓને પોતાની સાથે ખેંચી જઈ શકે છે. આવા ગૃહપતિના વિદ્યાર્થીઓ હમેશાં તેના મિત્ર સમા થઈને રહે છે અને તેના કાગમાં સહાયરૂપ બને છે.

[૩]

ગૃહપતિને માર્ગદર્શન

[પત્ર દસમો]

છાત્રાલયમાં શિક્ષા

ખીછ કોઈ પણ સંસ્થા કરતાં છાત્રાલયમાં શિક્ષાના વધારે પ્રસંગો ઊભા થાય છે, અને શિક્ષાની વધુ રીતોનો અમલ થાય છે, તેનું કારણ છાત્રાલયની કૃત્રિમતા છે. જેટલે દરજ્જે કૃત્રિમતા વિશેષ હોય છે, તેટલે દરજ્જે શિક્ષાના પ્રસંગો પણ વિશેષ હોય છે.

શિક્ષાના પ્રસંગો અને રીતો

છાત્રાલયમાં શિક્ષાના જે પ્રસંગો જિભા ચાપ છે તેના મુખ્ય બે વર્ગ પાડી શકાય. એક વર્ગમાં છોકરાઓની અંદર અંદરની તકરારના પ્રસંગો આવે. આવા પ્રસંગોએ ઘણી વખત તકરાર કરનાર બંને વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષા થાય છે. કોણુ ગુનેગાર છે અને કોણુ બિનગુનેગાર છે એ નક્કી કરવાની ભાંજગડમાં ગૃહપતિ ઊતરતો નથી, અથવા તો ઊતરવાની તેનામાં આવડત હોતી નથી. આથી કોઈને અન્યાય થાય નહિ માટે બંનેને શિક્ષા કરી બંનેને ન્યાય આપે છે. આવો ન્યાય લેવા માટે કોઈ છાત્રો ગૃહપતિ પાસે જતા નથી. પણુ જો તેઓ ગૃહપતિની નજરે ચડી જાય તો જ તેમને આવો ન્યાય મળે છે. ન્યાય આપવાની આ રીત બહુ સરળ છે, પણુ તેનાથી તકરારની આગ ધડીભર દેખાતી બંધ થાય છે, પણુ થોડા વખત પછી તે ફરીથી પાછી કોઈને કોઈ રૂપમાં બમૂકી ઊડે છે.

શિક્ષાના પ્રસંગોના બીજા વર્ગમાં ગૃહપતિના બનાવેલા આપખુદ નિયમોના ઉલ્લંઘનના પ્રસંગો આવે. આવા પ્રસંગોએ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવાનું કારણ શું તે સંબંધી ગૃહપતિ વિચાર કરતો નથી. નિયમ ચોખ્ખો કે અચોખ્ખો છે એ બાબતનો તે વિચાર કરતો નથી, પણુ પોતે બનાવેલા ગમે તેવા નિયમો છાત્રોએ પાળવા જ નોંધે એવો ગૃહપતિનો આગ્રહ હોય છે, અને એનું ઉલ્લંઘન કરનાર છાત્ર પોતાનો દુશ્મન છે એમ કેટલાક ગૃહપતિઓ માને છે. તેના પર તેઓ કરડી નજર રાખે છે અને તેને દબાવવા માટે તેના વાંકની શોધમાં ગૃહપતિ ફરે છે અને તેનો જરા પણુ વાંક હાય આવતાં તેને સાંડસામાં લે છે.

શિક્ષાનો હેતુ

શિક્ષાનો હેતુ છોકરાઓને સુધારવાનો હોય છે, પણુ એ બહાના નીચે ઘણી વખત પોતાના આપખુદ અગત્યમાં અંતરાય રૂપ ચર્ષ પેડલા છોકરાઓને સીધા કરવાનો, દબાવી દેવાનો, અને તેમની પ્રત્યેનું વેર વાળવાનો હેતુ છુપાર્ષ રહેલો હોય છે. કેટલીક વખત શિક્ષાદારા છોકરાઓને સુધારવાનો શુદ્ધ હેતુ હોય છે, પણુ શિક્ષાથી તે હેતુ સધાય છે કે નહિ તે તરફ ગૃહપતિનું લક્ષ હોતું નથી. શિક્ષા કરીને છોકરાઓના મનમાં જે ખરાબ વૃત્તિઓ જિભી કરે છે, જે નવાં અનિષ્ટો દાખલ કરે છે અને તેને પરિણામે છોકરાઓને જે તુકસાન કરે છે તે તરફ તેનું ચિલકુલ ધ્યાન હોતું નથી.

શિક્ષાની અસર

શિક્ષાની બીકથી છોકરો પોતાનો ગુનો છુપાવે છે, છુપાવવા માટે જૂઠું બોલે છે, અથવા તો તે ઉરકેસય છે અને શિક્ષા કરનારની સામે બંડ ઉઠાવે છે અને તેનો દુશ્મન થાય છે. તે તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય ભૂલી જાય છે અને પોતાનું વેર વાળવાના ઉપાય શોધવા લાગી જાય છે.

શિક્ષાથી ગુનો કરવાની વૃત્તિને દબાવી શકાય, પણુ દૂર કરી શકાય નહિ. વખત મળતા તે ઉછળો મારે. શિક્ષા એ ગુનો અટકાવવા માટે સાચો રસ્તો નથી.

ચોર કોટવાલને દડે

ગુનાના મૂળમાં ઊતરીને તપાસ કરીએ તો ઘણી વખત ગુનાને માટે ગુનો કરનારને વાંક હોતો નથી પણુ શિક્ષા કરનાર પોતેજ ખરો ગુનેગાર હોય છે. આમ ચોર કોટવાલને દડે એવું બને છે.

ગૃહપતિ પૂછે છે : "તમે અંદર અંદર તકરાર કેમ કરી ? અને ફરિયાદ કેમ કરી નહિ ?" પણુ જરા આગળ વધીને તપાસ કરીએ કે શા માટે છોકરાઓએ ગૃહપતિને ફરિયાદ ન કરી, તો

માત્રમ પડે છે કે છોકરાઓની ફરિયાદોને ગૃહપતિ દાદ આપતા નથી. તકરારને માટે જવાબદાર આ રીતે ગૃહપતિ પોતે જ હોય છે.

આપણે ફરિયાદો પ્રાર્થના દાખલ કરીને, વખતપત્રકનું ચોકડું ગોઠવીને અને વિચિત્ર પ્રકારના નિયમો રચીને ગુના કરવાની નવી તકોનો લાભ લેનાર છાત્રોને શિક્ષા કરીએ છીએ, પણ એ તકો ઊભી કરી આપનાર આપણે-ગુનાનું મૂળ-ઉત્પત્તિ માથું રાખી ફરીએ છીએ.

આપણે છાત્રોની પાસે તેમની મરજી વિરુદ્ધ પ્રાર્થના કરાવીને, તેમને વખતપત્રકના ચોકડામાં જકડી નાખીને અને તેમના પર વિચિત્ર પ્રકારના નિયમો લાદીને તેમને ઉશ્કેરીએ છીએ અને એ ઉશ્કેરણીને પરિણામે છાત્રો તોફાન કરી બેસે છે. ત્યારે આપણે તેમને શિક્ષા કરીએ છીએ, પણ એ ઉશ્કેરણીનું મૂળ-આપણે શાહુકારની પેટે ફરીએ છીએ.

ગુનો કેને કહેવો ?

ખરું પૂછાવો તો ગુનો કેને કહેવો તે જ આપણે સમજતા નથી. અને તેને લીધે સદગુણને આપણે દુર્ગુણ માનીએ છીએ અને શિક્ષાનો સોટો સ્થાપવા તૈયાર થઈ જઈએ છીએ. આપણને જે નસતુ ઠીક ન લાગે તેને આપણે ગુનો ગણીએ છીએ. આપણા આપણુદ કાયદા અને હુકમો પ્રત્યે નિષ્વાસપણે જે કોઈ છાત્ર વાંધો ઉઠાવે તો તેને આપણે ગુનેગાર ગણીએ છીએ. આપણે આપણા છાત્રોને ગુલામીની તાલીમ આપવા માગીએ છીએ, એ તાલીમનો વિરોધ કરનારને આપણે ગુનેગાર ગણીએ છીએ.

સત્તારમાં ૪-૫ વાગે વહેલા ઊઠે એવા દુનિયામાં બહુ જ યોગ્ય માણસો હોય છે. મોડા ઊઠનાર બધા લોકો ગુનેગાર ગણાતા નથી. પણ છાત્રાલયની દુનિયામાં મોડા ઊઠનાર ગુનેગાર ગણાય છે અને તેમને શિક્ષા થાય છે. પરમેશ્વરની નિયમિત પ્રાર્થના કરનારા ભક્ત લોકો બહુ યોગ્ય હોય છે. પ્રાર્થના ન કરનારા બધા લોકો ગુનેગાર ગણાતા નથી. પણ છાત્રાલયની દુનિયામાં તો તેઓ ગુનેગાર ગણાય છે અને તેમને શિક્ષા થાય છે. કોઈ એ સર્વમાન્ય દુર્ગુણ છે, છતાં એ કોઈને વશ થઈ છાત્રોને શિક્ષા કરનાર ગૃહપતિ શિક્ષકથી સુક્ત રહે છે.

એકાદ છાત્ર કોઈ બીજા છાત્રને આવીને મારી બેસે તો ગૃહપતિ તેને શિક્ષા કરે છે પણ આવેશમાં આવીને ગૃહપતિ ધણી વખત નિર્દોષ છાત્રને શિક્ષા કરી બેસે છે તો તે ગૃહપતિને કોઈ શિક્ષા કરવું નથી.

છાત્રોની ફરિયાદો શાંતિથી સાંભળવા માટે મગજનું સમતોલપણું ગૃહપતિ પાસે હોવું નથી. અને સાંભળ્યા પછી ઊઘાણમાં ઊતરી છાત્રોની વચમાં યંત્રેલી ગેરસમજ અને બૂલોની પરપરા શોધી તેમને તેમના નગ્ન સ્વરૂપમાં છાત્રોની આગળ રજૂ કરવાની આવડત ન હોવાને લીધે ગૃહપતિ ફરિયાદોથી કંટાળી જાય છે, અને તેથી તે જ છાત્ર વિરુદ્ધ ફરિયાદ આવે તેને સત્યતાની બરોબર ખાતરી કર્યા વગર શિક્ષા કરી દે છે.

ફરિયાદોથી ગૃહપતિ એટલો કંટાળી જાય છે કે જેથી ધણી વખત ફરિયાદના મૂળ તરફ નહિ જતાં ફરિયાદ કરનારને જ ફરિયાદ કરવા બદલ શિક્ષા કરે છે.

જરા બુદ્ધિશાળી ગૃહપતિ હોય અને ફરિયાદ કરનારને આ પ્રમાણે ઉધાડો અન્યાય કરી પોતાની નાસાવકાત ઊધાડી પાડવા ઇચ્છતો ન હોય તો ફરિયાદ સાંભળે છે; પણ ફરિયાદમાંથી ફરિયાદ કરનારનો વાંક શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને વાંક હાથ આવતાં તેને તે બદલ શિક્ષા કરી ફરીથી ફરિયાદ કરવા આવતાં આડકતરી રીતે અટકાવે છે.

ફરિયાદો સાંભળવાની શૃદ્ધપતિની અગત્યની ફરજ છે એ ધણી શૃદ્ધપતિઓ સમજતા નથી. અને તેનો બંને પક્ષને સંતોષ આપે અને બંને પક્ષની તૂટી ગયેલી મિત્રતા સાંધી આપે એવો નિકાલ કરવાની તેમનામાં આવડત ન હોવાથી છાત્રોને સુધારવાની અને તેમને સાચા નાગરિક બનાવવાની મોટી તક તેઓ ગુમાવે છે. મારા બુદ્ધ પત્રમાં આ વિષય વધારે વિગતે ચર્ચાશ.

છાત્રોના હિતની વાત જો તેમના હિતની વાત છે એમ કહેવામાં આવે અને તે તેમના વાત છે એમ તેમને સમજાવવામાં આવે તો તેઓ એવા મૂર્ખા નથી કે તેઓ ન માને. પરંતુ શૃદ્ધપતિ સંચાલકોની નજરમાં અને દુનિયાની નજરમાં પોતાનું ખરાબ દેખાશે એની બીકથી છાત્રો ઉપર વખતપત્રક અને ફરિયાદો આપવાના જેવા કૃત્રિમ અને આપખુદ નિયમો છોડે છે ત્યારે જ તેમનો વિરોધ થાય છે.

જ્યારે શૃદ્ધપતિ શૃદ્ધપતિ તરીકે લાયક હોય નહિ, જ્યારે તેનામાં ચારિત્રની મોટી ખામી હોય અને તેને લીધે અને તેને લીધે વિદ્યાર્થીઓમાં તેનું ગાન હોય નહિ, ત્યારે જ તેના હુકમોનો અનાદર થાય છે.

જો શૃદ્ધપતિઓ પોતે જ સુધરી જાય, જો તેઓ ઊંડા ઊતરીને વિચારતા થઈ જાય, જો તેઓ પોતાની ફરજ સમજતા થઈ જાય, જો તેઓ અમલદારીપણું છોડી દઈ વિદ્યાર્થીઓના મિત્ર થઈને રહે, જો તેમને વિદ્યાર્થી ઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હોય, જો તેઓ વિદ્યાર્થીઓ ગાંઠે પોતાનો સ્વાર્થ તમવા તૈયાર હોય તો શિક્ષા કરવાની જરૂર રહે નહિ. શિક્ષા એ શૃદ્ધપતિની નબળાઈ બતાવે છે. એ અનર્થમાંથી શૃદ્ધપતિઓ જેટલા વહેલા છૂટે તેટલું સારું.

નાથાભાઈ મો. ખરેલ

[૪]

ભૂલ કેમ થાય છે ?

સાંજ પડી ગઈ હતી. રાત્રે ચનારી પ્રાર્થનાને દશ થોડી વાર હતી. મારા મનને યુ' કે ધડીતર આમ તેમ આંટા મારી લઈ. વળી પ્રાર્થના પહેલાં વિદ્યાર્થીઓ પશુ જરા લટાર મારતા હોય છે તેથી તેમને પણ અવગોઠવાનો અવકાશ મળશે. આમ ધારી હું રસ્તા ઉપર ફરવા નીકળ્યો. તુરંત જ એક મોટો વિદ્યાર્થી મળ્યો.

‘ સાહેબ, આજના બોજનનો અસંતોષ સાંભળ્યો ? ’

‘ ના મને તો આજના બોજન સામે કશું જ કહેવાપણું નથી. મેં પણ આખું હતું. ’

‘ બોજન અગાડ્યું છે તેમ નથી કહેતો. શાક ખૂટ્યું હતું. ’

‘ હા, તે હું સમજી શકું છું. બપોરે બરાબ સુધારાતા હતા ત્યારે જ મેં જોયું હતું કે તેમાં ઘણો ભાગ સડેલા હતા અને તેથી તે કેંડી દેવા પડતા હતા. શાક સુધારનારા તો તમે જ ને ! શાક ખૂટવાનો વડેમ મને તો તેજ વખતે ગયો હતો. ’

‘ તે સાચે જ ખૂટ્યું. ’

‘ પછી ? ’

‘ પછી શું ? આપણી દોઢા કરનારી ટોળી તુરંત જ બીજી પડી ! કહે કે શાક ન હોય તો ગોળ કાઢો. ’

‘ભોજનના નેતાએ શું કહ્યું ?’

‘તેણે ચોખ્ખી ના કહી.’

‘કહેવતે. તમારી જ કચ્છસર સમિતિએ જે રસ્તો મુક્યો છે તે પ્રમાણે ભોજનના નેતાને ન કંરે તો તમારું જ કાર્યવાહક મંડળ તેને પીંખી ખાય ! તેણે ના કહી તે વાજ્યની જ કહ્યું.’

‘પણ સાહેબ, એને તો અગસ્તો જ પીંખી આધો !’

‘શું કહો છો ?’

‘હા, હા, મોટી હોદ્દા યઈ ગઈ. જેજેને, આખું ટાળું હમણું જ તમારી પાસે આવશે.’

‘આવવા દો.’

આટલી વાત યઈ ત્યાં તો થોડે દૂરથી અવાજ આવવા લાગ્યા. થોડી જ વારમાં એક ટાળું મોટાથી આવજો કરતું મારા તરફ ધસી આવતું મેં જોયું. ટાળાની વચ્ચે જ મોટી ઉંમરના એક જવાનદાર વિદ્યાર્થી આવતો જોઈ મારા મનને ભારે ખેદ થયો. ફરિયાદી વિદ્યાર્થીએ શું કહેવાનું છે તે પૂછતા પહેલાં જ મેં તો પેલા મોટા વિદ્યાર્થીને ઊધડા લીધો !

‘આ નાના અને અણુસમજી વિદ્યાર્થીના ટાળામાં બળતાં તમને શરમ નથી આવતી ?’

એ કંઈ બોલ્યો નહિ. મારી સામે જ જોઈ રહ્યો. મારો ઉત્કેશ વધ્યો.

‘સામું શું જોઈ રહ્યા છો ? તમારે તો શરમાવું ઘટે. આ મંડળના નાયક થવામાં તમને આટલો બધો રસ જોઈ મને દુઃખ થાય છે. તમારું કામ તો ઊણટાનું આ અણુસમજીએ સમજાવવાનું અને યોગ્ય માર્ગ દોરવાનું હોય. એને જલ્દે.....

‘પણ સાહેબ, એ અમારી સાથે છે જ નહિ. એ તો અહિં રસ્તામાંથી હમણું જ સાથે થયા છે. એને શા માટે વઢો છો ?’ પેલા ટાળામાંથી એક નાના વિદ્યાર્થીએ વચ્ચે જ કહ્યું.

મોટા વિદ્યાર્થી તો એકા દશે મારા સામે જ જોઈ રહ્યો હતો. એના મોં ઉપર દુઃખ અને અજાણી સ્પષ્ટ હતાં. થોડી જ વારમાં આંખ નીચી કરી કંઈ પણ બોલ્યા વિના એ ટાળામાંથી ચાલી ગયો.

ટાળાના વિદ્યાર્થીએ મેં પોતાના નિવાસગૃહમાં જવા કહ્યું. હું ત્યાં હમણું જ આવું છું અને વાતો કરી ખુલાસો આપશું તેમ કહી તેમને વળાવ્યા. હું જરા અસ્વસ્થ થયો હતો. વિદ્યાર્થીએ વળાવી હું પાછો આંટા મારવા લાગ્યો. આ વખતે ખૂબ નેરથી મારા મનમાંથી અનેક વિચારો પસાર થઈ રહ્યા હતા.

‘આ મેં શું કહ્યું ? પૂછ્યા ગાળ્યા વિના શા માટે મેં એક વિદ્યાર્થીને અન્યાય કર્યો ? એના મનમાં શું થતું હશે ? હું એની જગ્યાએ હોઉં તો મારા મનમાં શું થાય ? મને તો અપમાન થવા જેવું લાગે ! ત્યારે એને પણ એમ જ થયું હશે ને ?’

ઉતાવળાં અનુમાને, તે આવું નામ ? શિક્ષક કે ગૃહપતિ આટલો ઉતાવળો ન જ થઈ શકે. તેમ તેનાથી ન બનતું હોય તો તેણે શિક્ષક કે ગૃહપતિનું કામ છોડી દેવું. આવું નામ તો ભારે અન્યાય ! જુવાનના મનમાંથી આવા વખતે કેવા કેવા ભાવો પસાર થયા કરતા હશે. તેની કલ્પના, મારી જાતને જ તેની જગ્યાએ મૂકીને કરી શકું છું. ગૃહપતિ માટે આવી ભૂલો ન શોભે.

‘આજે મને ઠીક ભાન થયું કે ભૂલો કેમ થાય છે ?’

સમાચારસંગ્રહ

પ્રાથમિક શિક્ષણનો કાયદો

પ્રાથમિક શિક્ષણને લગતા ૧૯૨૩ ના કાયદામાં ફેરફાર કરતા નવા ખરડાને રજૂ કરતાં મુંબઈ ઇલાકાના મુખ્ય પ્રધાને આપેલા બાપજીમાંથી કેટલીક અગત્યની વિગતો આ રહી.

શરુઆતમાં, ૧૯૨૩ ના કાયદામાં રહેલ કેટલીક ખામીઓ બહાવવામાં આવી હતી. આ કાયદાથી ઇલાકાના દરેક જિલ્લામાં ફરજિયાત કેળવણી દાખલ થઈ શકી નહિ, તેમજ પ્રાથમિક શાળાઓ ચલાવતી સંસ્થાઓ પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી ઉપાડી શકી નહિ.

કેટલાક તુલનાત્મક આંકડાઓ :

(૧) ૧૯૩૬-૩૭ માં મુંબઈ ઇલાકાની જિલ્લા બોર્ડોએ રૂ. ૧૨,૫૦,૦૦૦ નો ખર્ચ પ્રાથમિક-શિક્ષણ માટે કર્યો છે.

(૨) મ્યુનિસિપાલિટીઓએ રૂ. ૧૨,૫૦,૦૦૦ નો ખર્ચ કર્યો છે.

(૩) ૧૯૨૫-૨૬ માં ૧૩,૪૮૦ પ્રાથમિક શાળાઓ હતી જ્યારે ૧૯૩૫-૩૬ માં ૧૪,૯૨૨ થઈ.

(૪) ૧૯૨૫-૨૬ માં પ્રાથમિક શાળામાં ૯,૧૩,૧૬૮ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હતા જ્યારે ૧૯૩૫-૩૬ માં વિદ્યાર્થીઓનો આંકડો વધીને ૧૨,૪૮,૦૦૦ થયો.

ખરડાને લગતી કેટલીક વિગતો :

(૧) શિક્ષણને લગતા પ્રશ્નો પર સરકારને સલાહ આપવા એક 'પ્રેવિન્ટિયલ બોર્ડ ઓફ એડ્યુકેશન' નીમવામાં આવશે.

(૨) સભ્યોની સંખ્યા ૧૨ રહેશે. આ પૈકીના ચાર સભ્યો, "સ્કૂલ બોર્ડો" તરફથી ચૂંટવામાં આવશે, જ્યારે બાકીના ૮ ની નિમણૂક સરકાર કરશે.

(૪) દરેક 'સ્કૂલ બોર્ડ'માં ૧૨ સભ્યો રહેશે, અને તેમાંનાં કેટલાક સભ્યો માટે કેળવણીની લાયકાતો નક્કી કરવામાં આવશે.

(૫) હવેથી 'એડમીનીસ્ટ્રેટીવ' અમલદારની નિમણૂક પ્રાંતની સરકાર કરશે.

આ ખરડાને અંગે ખાસ નીમવામાં આવેલી સમિતિએ સચવેલા કેટલાક ફેરફાર આ રહ્યા :

(૧) "પ્રેવિન્ટિયલ બોર્ડ ઓફ એડ્યુકેશન" ના ૧૨ સભ્યોમાંથી છની ચૂંટણી કરવામાં આવશે. બાકીના છની નિમણૂક સરકાર જતે કરશે. આ છ સભ્યોમાંનાં ત્રણ સરકારી અમલદાર રહેશે.

(૨) મૂળ ખરડા મુજબ "એડમીનીસ્ટ્રેટીવ" અમલદાર તરીકે કામ કરશે. તેની નિમણૂક, પગાર, સત્તા અને ફરજો સરકાર તરફથી જાણવામાં આવશે.

આ જાખતમાં સમિતિએ વધુ એમ નક્કી કર્યું છે કે આ અમલદારની નિમણૂક કરવાની સત્તા મ્યુનિસિપાલિટીને આપી શકાશે અને આ સોંપાયેલી સત્તાની જાહેરાત 'સરકારી પત્ર'માં કરવામાં આવશે. આ પ્રમાણે નિમાયતા અમલદાર તે મ્યુનિસિપાલિટીને જવાબદાર રહેશે.

ભૂગોળના અભ્યાસની અગત્ય

યોગ્ય દિવસો પર મુજબમાં “બોમ્બે જ્યોગ્રોફીકલ એસોસીએશન” તરફથી ‘ભૂગોળ દિન’ જાહેરવામાં આવ્યો હતો.

આ મંડળના પ્રમુખ શ્રીયુત વી. ડી. ધાટેએ આ વિષયને લગતી ઉત્સુકતા વિદ્યાર્થીઓમાં જાગૃત કરવામાં નડતી અડચણો જતાવી હતી.

(૧) ભૂગોળના સ્નાતકો નથી.

(૨) ભૂગોળને લગતાં યોગ્ય પાઠ્ય પુસ્તકો અને સાધનોની ઘણી ખોટ છે.

ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરતી વખતે માનવંતા શ્રીયુત બી. જી. ખેરે જણાવેલી કેટલીક બીના આ રહી.

મનુષ્યને માટે ભૂગોળ સિવાય બીજા કોઈ પણ વિષય વધુ રસવાળો નથી. એ વિષય શીખવનારે એ વિષયની અગત્ય ખાસ જણાવવાની જરૂર છે. મુસાફરી અગત્યનું સાધન ધર્મ પડતું નેઈએ. તેમણે દેશનાં નાનાં નાનાં ગામડાંઓ અને ત્યાંના રહેવાસીઓના સમાગમમાં આવવા ખાસ સૂચવ્યું છે. હિંદની ભૂગોળ તથા આસપાસના વાતાવરણથી અજાણ અને જિનઅનુભવી નહોય, ઘણાં હિંદીઓ હિંદની અદ્ભુત જગ્યાઓ જોવાને જદલે ઈંગ્લેન્ડના પ્રવાસે જવાનું પસંદ કરે છે. એમના વિચાર મુજબ ભૂગોળના અભ્યાસક્રમમાં મુસાફરીને અગત્યનું સ્થાન મળવું નેઈએ.

શ્રીશિક્ષણ

મધ્યસ્થ કેળવણી સલાહકાર સમિતિએ નીચેથી ‘શ્રીશિક્ષણ સમિતિ’ એ કરેલી કેટલીક બલામણો :

જો બાલિકાઓને પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવાની યોજનાનો બહોળો વિકાસ કરવામાં ન આવે તો અમણુતા દૂર કરવાના દરેક પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડશે. આથી શિક્ષણ માટે બાલિકાઓને પ્રથમ પદ આપવું નેઈએ.

એ સમિતિના હેવાલ મુજબ હિંદની વસ્તીના ૧૨ ટકા બાળકોમાંથી ફક્ત ૧૬.૫ ટકા જ બાલિકાઓ શાળામાં અભ્યાસ કરે છે જ્યારે ૫૦.૩ બાળકો શાળામાં દાખલ થયા છે.

જો પ્રાથમિક શાળામાં ૫૦ ટકા બાલિકાઓ દાખલ થાય તો આખા હિંદમાં ૧૫૧,૧૮૮ શિક્ષકોની જરૂર પડશે.

કેટલીક પ્રાથમિક શાળાઓમાં બધાં ધોરણો રાખવામાં આવતાં નથી. આ કારણને લઈને ખાસ અપચત (vacant) જોવામાં આવે છે. સમિતિ ખાસ સૂચન કરે છે કે દરેક પ્રાથમિક શાળાઓમાં બધા જ ધોરણો હોવા નેઈએ.

વડોદરા શિક્ષકપરિષદ

વડોદરા રાજ્યની માધ્યમિક શિક્ષકપરિષદની નવમી બેઠક તા. ૧-૨-૩-૪ મે ૧૯૩૮ને દિને વડોદરા કોલેજના તત્વજ્ઞાનના આધ્યાપક શ્રી. અતિસુખરાંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી, એમ. એ., એલ. એલ. બી. ને પ્રમુખપદે નવસારીમાં મળશે. રાજ્યરત્ન શ્રી. એસ. વી. મુકરજી, એમ. એ., તા. ૧લીએ માંગલિક પ્રવચન કરશે. પરિષદને અંગે વ્યાખ્યાનો, ચર્ચા, નમૂનાના પાઠો, ઇત્યાદિનો વિવિધ કાર્યક્રમ રખાયો છે. વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં બે દાયકાથી વધારે સમય સુધી એકનિષ્ઠાથી સેવા કરી, રાજ્યમાં કન્યાકેળવણી પગભર બનાવવામાં આગળ પડતો ભાગ ભજવનાર મિસ નીડવામ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થતા હોવાથી તેમને વિદાય આપવાનો સમારંભ તા. ૨જીએ યોજવામાં આવ્યો છે. પરિષદનો હેવાલ આવતા અંકમાં આપવામાં આવશે.

સાંસ્કૃતિક નર્મદાતીરે આ કેળવણી સંસ્થાનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૧૫ માં થયો હતો. - દેસ વર્ષના સતત પ્રયાસો પછી આખા ગૂજરાતમાં સંસ્થાએ સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલી. પરંતુ વ્યવસ્થામાં થએલા ફેરફારથી સંસ્થાની સ્થિતિ બગડતી ગઈ ને ઈ. સ. ૧૯૩૬ માં તેના અસ્તિત્વ વિષે શંકા ઉદ્ભવવા લાગી. પરંતુ તેના સંચાલકોના આગ્રહથી ચરોતર એડ્યુકેશન સોસાયેટીના આગ્રહન સ્વયંસેવક શ્રી. બીખાભાઈ પટેલે સોસાયેટીની સેવામાંથી નિવૃત્ત થઈને આ સંસ્થાનું સુક્રાન નૂતન માસથી સંભાળી લીધું છે. હાલ તેઓ નર્મદા કેળવણી મંડળના નિયામક તરીકે અને નર્મદા હાઈસ્કૂલના આચાર્ય તરીકે કામ કરે છે. છેલ્લાં આઠ વર્ષથી તેઓ ગૂજરાતીની ગાંધીયક શાળાઓના પ્રતિનિધિ તરીકે મુંબઈ વિદ્યાપીઠની સેનેટના સભ્ય છે.

મંડળનો ઉદ્દેશ જગાનાને અનુકૂળ અને ઉપયોગી કેળવણીના અખતરા કરવાનો છે. તેના આગ્રહ દેશ એક હાઈસ્કૂલ આવે છે. છેલ્લામાં છેલ્લી ઢળનાં સચોટ સાધનોની મદદથી વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓનો સર્વદેશીય વિકાસ થાય એવી વાગ્યર્થિની સભા, હસ્તલિખિત: માસિક, સંગીત, રમતગમત, વ્યાયામ, ઇત્યાદિ ઈતર પ્રવૃત્તિઓ તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવે છે.

શાળાની સાથે એક વિદ્યાર્થી આશ્રમ જેડવામાં આવ્યો છે. જવાનદારીપૂર્વક સ્વતંત્રતાથી કામ કરવાની તાલીમ મળે એ હેતુથી આશ્રમની વ્યવસ્થા મોટે ભાગે વિદ્યાર્થીઓને સોંપવામાં આવી છે. આશ્રમના ગૃહપતિ ને શાળાના અધ્યક્ષ સંસ્થાનાં મકાનોમાં રહીને વિદ્યાર્થીઓની સુધળી શક્તિનો વિકાસ અને ચારિત્ર્યનું ધરતર કરવાનો યોગ્ય પ્રયત્ન કરે છે.

સર્વનળૂને સીધે ચાલતી અનેક શાળાઓમાં પોતાની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓથી ભાત પાડતી આ સંસ્થાનું સચિત્ર સચિપત્ર મંગાવી તેને વિષે વધુ માહિતી મેળવવા અમે સૌને ભલામણ કરીએ છીએ.

મુંબઈ હસાકા, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણી ખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો આટે મંજૂર કરેલું

નૂતનશિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને આખાપ’

— જુહાપૂ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખપત્ર —
દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

જો તમે ગ્રાહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લવાજમ •

• પત્રવ્યવહારનું સરનામું •

દિન્દગાં - રૂપિયા ૪૦

વ્યવસ્થાપક

જાલદેશમાં - રૂપિયા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં - પાંચ શિલિંગ

દેસાઈ પોળ • ચરત

મુદ્રક - ઈશ્વરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ ‘લોકનાળી’ મુદ્રણમંદિર વોલપુર • ચરત

પ્રકાશક - ચન્દ્રવદન ચૂનીલાલ શાહ • દેસાઈ પોળ • ચરત

જૂન - જુલાઈ - ૧૯૩૮

વર્ગની શિસ્ત જાળવવા માટે વર્ગશિક્ષકને, શાળાની શિસ્ત જાળવવા માટે શાળાના આચાર્યને રોજ રોજ પોતાની કેટલીય શક્તિઓ ખર્ચવી પડે છે. આ શક્તિઓનો ખર્ચ પણ હમેશાં સમધારણ સ્થિતિ-સંયોગોમાં જ થતો હોય છે તેમ. પણ નથી: શિક્ષક તેમ જ આચાર્યને પોતાનાં મન હમેશાં તંગ સ્થિતિમાં જ રાખવાં પડે છે. શાંતિ અને ધીરજથી વાતો કરવાનો અને પ્રેમથી સમજાવવાનો અવકાશ જ નથી ! અને એ ઘટમાળ લગલગ કાયમી બની ગઈ છે.

આ માનસિક તેમ જ જૈવિક શક્તિઓનો વ્યય આપણે હવે અટકાવવો જ જોઈએ. શાળાના શિક્ષકે તેમ જ આચાર્યે શિસ્તને હવે નવા દૃષ્ટિબિંદુથી તપાસતાં તુરત જ શીખી લેવું પડે છે. શિસ્તનો જે ભંગ થઈ રહ્યો હોય છે તે ભંગ આ ઉપાયોથી મટવાનો નથી એ પહેલાં સમજી લેવું. એ સમજાય એટલે નકામો થતો શક્તિઓનો વ્યય અટકશે. પછીનો વિચાર શિસ્તભંગનાં કારણો શોધવાનો અને તેના શાસ્ત્રીય ઉપાયો ચોજવાનો છે. શક્તિઓનો નકામો ખર્ચ અટકી પડશે એટલે એ જ શક્તિઓનો ઉપયોગ શિક્ષક તેવાં કારણો શોધી કાઢવામાં અને ઉપાયોની શોધ કરવામાં ઠીક પ્રમાણમાં કરી શકશે.

શિસ્ત ઊભી કરવા માટે આ માર્ગ સાચો છે, શાસ્ત્રીય છે,

શિક્ષણને રાષ્ટ્રીય કહેવું કે અરાષ્ટ્રીય કહેવું એ તો કાળ અને સંયોગના બેઠ અનુસાર હોય છે. હરેક પ્રકારનું સાચું શિક્ષણ તે જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ હોઈ શકે. જે શિક્ષણ રાષ્ટ્રને વિરોધી હોય તે રાષ્ટ્ર માટે સાચું શિક્ષણ નથી. જે શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય અને સિદ્ધાંતને અનુસરતું હોય તે રાષ્ટ્રને અવિરોધી હોય જ. આજે આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને સરકારી શિક્ષણથી જુદું પાડવું પડે છે, કારણ કે પરદેશી સરકારે જીતું કરેલું શિક્ષણ આપણા રાષ્ટ્ર માટે હિતાવહ ન નીવડે. રાષ્ટ્રહિતને લક્ષમાં રાખીને એટલા જ માટે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું સ્વરૂપ ઘડવાના પ્રયત્નો આપણે ત્યાં થયા અને તેનો અગલ કરનારી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓ જામી ચર્ચ. આવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો અને ખરી રીતે કહીએ તો સાચા શિક્ષણનો ચોડાગ્રેક વિચાર આપણે કરીએ.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વ્યાખ્યા બાંધવી સહેલી છે અને સહેલી નથી. સહેલી એટલા માટે કે જે કોઈ શિક્ષણ રાષ્ટ્રના હિત માટે હોય તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ. સહેલી નથી એટલા માટે કે આજના અટપટા યુગમાં કયું શિક્ષણ રાષ્ટ્ર માટે હિતાવહ છે અને કયું નથી તે નક્કી કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ રાષ્ટ્રહિતની દૃષ્ટિએ હાથ-ઉઘોગમાં જ સમાઈ રહેલું છે, તેવી માન્યતાને અતિશયતાની હદ સુધી લઈ જઈને કાંતવા-વણવાના કામને જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું મુખ્ય અને ઘણી વખત તો એકમાત્ર અંગ ગણવાની ભૂલ તેટલા જ સારુ આપણે ત્યાં ચર્ચ હતી. આજે આપણી શાળાઓમાં જે વિષયો શીખવાઈ રહ્યા છે તેમાંના મોટાભાગના વિષયો અને તેની શિક્ષણપદ્ધતિઓ યોગ્ય ફેરફાર સાથે પણ રાષ્ટ્રહિત માટે જરૂરી છે, તેવી માન્યતા નીચે ઉઘોગ અને ટળાને અવગણીને ફેવળ બુદ્ધિના જ વિષયોનું શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ આપણી વચ્ચે આજે પણ છે, અને પોતાની જાતને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓ કહેવાય છે.

ચારેક દાયકા પહેલાં આપણા દેશના નાયકોને પહેલવહેલું ન્યારે જ્ઞાન થયું કે પરદેશીઓ અહીં આવીને આપણા દેશને હરેક રીતે ચૂસી રહ્યા છે અને પોતાના લાભ માટે જામી કરેલી શિક્ષણ-પ્રણાલિકાદારા અનર્થકારી શિક્ષણ આપી રહ્યા છે, ત્યારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં ખીજ નખાયા. ચાલુ શિક્ષણથી જુદું કરીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કેવી રીતે આપવું એની ગમ શરઆતમાં ન પડે એ સ્વભાવિક છે. વળી જેમને એ વિચારો આવ્યા હતા તે લોકો મોટે ભાગે ચૂનદારી પુરોગો હતા. પરિણામે તેમની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની કષ્ટના તો રાજકારણ ઉપર નિર્ભર હતી. આજે પણ આ સ્થિતિમાં બહુ ફેર પડ્યો છે તેમ કહી શકાય એમ નથી. આજના ફેળવણીપ્રધાનો ધીમે ધીમે ફેળવણીની ફેળવણીગત પુનર્ઘટનાના વિચારો કરવા લાગ્યા છે તે વાત સાચી છે. શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તેથી જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને એકમાત્ર હેતુ પરદેશી સરકારની શુભામીમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો રહ્યો હતો અને તે મથક જ હતો. રાજકારણના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વ્યાખ્યા અનુસાર કોઈ શિક્ષણમંસ્થા જાહેર રીતે અસ્તિત્વમાં આવે તે શક્ય ન હતું. ચાલુ સરકારની સામે બંધકર અસતોષ જાનો કરવો, તે સરકારને આપણી દુશ્મન ગણવી અને હરકોઈ ઉપાયે તેનો નાશ કરે તેનું જાન શિક્ષણદારા આપતું અનિવાર્ય ગણાયું. આવી સંસ્થાઓ ખાનગીમાં અને છૂટીછાપાઈ જામી ચર્ચ, મોટા પાયા ઉપર દેશાભિમાન ફેળવાવા લાગ્યું અને રાષ્ટ્ર ખાતર દેદનું બલિદાન આપવામાં જ શિક્ષણની સાર્વિકતા સમજવા લાગી. આવા બલિદાન માટે જે સાધનોનો ઉપયોગ થતો તે દિ'સત્તમક હોય તો પણ ન્યાય ગણવાં લાગ્યાં.

જેમ જેમ લોકમાં જાગૃતિ વધવા માંડી અને શિક્ષણના વિચારો થોડા વધારે વ્યાપક બનવા લાગ્યા, તેમ તેમ સ્વદેશાભિમાન સાથે જરૂરી એવા વિષયોનું પદ્ધતિસરનું જ્ઞાન આપતું પશુ આવશ્યક ગણવા માંડ્યું. અંગાળ અને પંચાંગમાં તે વિચારને અનુરૂપ એવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓ જિન્ની થવા લાગી. સ્વ-ભાષા અને સ્વ-દેશના આગ્રહને હરકાઈ શિક્ષણના કેન્દ્રમાં ચૂકવામાં આવ્યાં. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના વિચારો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની આ વ્યાખ્યાને અનુકૂળ થઈ પડ્યા અને તેથી આર્યસમાજની સંસ્થાદ્વારા ઠેકઠેકાણે ગુરુકુળો જિમાં થવા માંડ્યાં. આવાં ગુરુકુળોમાં સરકારી શિક્ષણક્રમથી જુદો જ એવો એક શિક્ષણક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યો. તેમાં માત્ર રાષ્ટ્રાભિમાનની નકારાત્મક બાજુ જ નહિ, પરંતુ વિધિયાત્મક લક્ષણોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. રાષ્ટ્રના બાળકોની માનસિક કેળવણી રાષ્ટ્રદિતને અનુકૂળ રહે અને તેમનાં શરીરો તેમને મદદગારી થઈ પડે તેવા પ્રકારના શિક્ષણનો આગ્રહ આવાં ગુરુકુળોમાં જિભો થયો. પરિણામે આપણી પાસે શિક્ષિત અને સંસ્કારી સ્વદેશાભિમાની સ્ત્રી-પુરુષો નજર આગળ દેખાવાં લાગ્યાં. ગુરુકુળ પ્રવૃત્તિ એટલી બધી જોશભરે આવી કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની બીજી અનેક પ્રવૃત્તિઓ એના પ્રકાશ પાસે ઝાંખી દેખાવા લાગી.

એની સાથે સમાન્તર પ્રવાહમાં વહી જતી અને કામની દૃષ્ટિએ બહુ દૂર નહિ એવી પ્રવૃત્તિ બનારસમાં ડૉ. એની એસન્ટના નેતૃત્વનીયે શરૂ થઈ. એનું મુખ્ય કેન્દ્ર ‘બનારસ સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ’ બન્યું. જે પ્રકારની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની ચળવળ શરૂ થઈ હતી તે ચળવળમાં સંસ્કારિતા થોડાંકણે અંશે ખૂટશે એવો ભય એમની મંડળીને લાગ્યો. એ લાયક નિવારવા માટે રાષ્ટ્રદિતને અનુકૂળ એવા વિષયો ઉપરાંત સંસ્કારી ઉદ્યોગો અને કળાઓને પણ સ્થાન મળ્યું વિશ્વજંતુલના સિદ્ધાંતમાં અખૂટ શ્રદ્ધા હોવાથી રાષ્ટ્રીયતાનો જરૂરનો આગ્રહ પણ આ પ્રણાલિકામાં શિથિલ દેખાય અને મનની મક્કમતા માટે જે પ્રકારનું શિક્ષણ જોઈએ તે ન મળવા લાગ્યું. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના વિરોધી તત્ત્વો તેમાંથી નાખૂંદ થવાં લાગ્યાં, પરંતુ અવિરોધી તત્ત્વોનો સમાવેશ જોઈએ તેટલો ન થયો. આમ છતાં ય ગુરુકુળ સંસ્થાઓએ જેમ એક બાજુથી રાષ્ટ્રપ્રેમ વધાર્યો અને તેની સાથે જ અનુકૂળ એવું ગન અને શરીર તૈયાર કરાવ્યું, તેવી જ રીતે આ વિધિસૌક્રિય રાષ્ટ્ર સંસ્થાઓએ રાષ્ટ્રદિતને ઉપયોગી એવો બુદ્ધિવાદ અને જ્ઞાન સંપ્રકાશ્યાં. પ્રજાનાં બાળકોને બુદ્ધિથી સમજાવા લાગ્યું, તર્કથી ગળે ઊતરવા માંડ્યું કે દેશમાં જે શિક્ષણ અપાઈ રહ્યું છે તે રાષ્ટ્રનાં બાળકો માટે હિતાવક નથી.

આ મોટી ચળવળોને પરિણામે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની દિશામાં નાના નાના ઘણા પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. સરકારી શિક્ષણની સાથે લેવાદેવા ન હોય તેવી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ દેશભરમાં જિભી થવા માંડી. આવી સંસ્થાઓમાં કેમ્પી સંસ્થાઓ પણ હતી અને સાર્વજનિક પણ હતી. જૈન ગુરુકુળો અથવા તો હિંદુ સનાતનીઓનાં ગુરુકુળો, આર્યવિદ્યા માટેની સંસ્થાઓ અને આપણી શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પણ આની આંદર સમાઈ જાય. આવી બધી સંસ્થાઓનું મુખ્ય કામ રાષ્ટ્રદિતને વિરોધી શિક્ષણ નાખૂંદ કરવાનું અને તેની સાથે જ રાષ્ટ્રદિત માટે આવશ્યક તેવા શિક્ષણને અગ્રસ્થાન આપવાનું હતું. આવી નાની નાની સંસ્થાઓ સમય વીતતાં વધારે બળવાન અને પ્રાણવાન બનવા લાગી. તેમાંની કેટલીકે પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય બળવાની આવશ્યક એટલે સરકારી સંબંધ બાંધ્યો અને કેટલીકે પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ બળવાની રાખ્યું.

પંજીના દોહ-મે દાયકાની વિગતોમાં આપણે નહિ ઊતરીએ. છેલ્લો લગભગ બે દાયકાનો ઇતિહાસ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની દૃષ્ટિએ ઉબજો અને મદદત્તવો છે. ઈ. સ. ૧૯૧૬ માં અસહકારની રાજકીય હિલચાલને પરિણામે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની બાબતમાં પણ એક મોટું મોજું આવ્યું અને

૧૯૨૦ માં આપણા પ્રાંતમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ. આ વિદ્યાપીઠની લગભગ સાથે જ મહારાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠ, કાશી વિદ્યાપીઠ, ગિદાર વિદ્યાપીઠ, અને દિલ્હીની જામિયા મીલિયા જેવી અનેક પ્રખર સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. આ બધી વિદ્યાપીઠોએ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની દિશામાં જે કામ કર્યું છે તે આજે કોઈથી અનુદ્યું નથી. રાજકારણની ઉદાપોદમાંથી એમનો જન્મ થયેલો હોવાથી માતૃભૂમિની રાજકીય સુકિત માટે એમાંથી નીકળતા વિદ્યાર્થીઓએ કેટલો ભોગ આપ્યો એની જે કલ્પના કરવામાં આવેલી એ તો લગભગ સર્વોચ્ચ સફળ થઈ છે તેમ કહ્યા વિના ચાલે નહિ. પરંતુ એ વિદ્યાપીઠોનો આદર્શ માત્ર રાજકીય ન હતો. રાષ્ટ્રનાં બાળકોનાં મનમાં સાચી સ્વતંત્રતાની તમત્રા પ્રગટે અને એ પ્રાપ્ત કરવા માટે જરૂરી એવું શિક્ષણ એમને મળી રહે એ આ બધી વિદ્યાપીઠોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. એ ઉદ્દેશને પાર પાડવા માટે એમણે પોતપોતાના શિક્ષણક્રમે રચેલાં અને અનુકૂળ અધ્યાપકોની ભરતી કરીને આવસ્યક વાતાવરણ પેદા કરેલું. બીજી વિદ્યાપીઠોનો વિચાર છોડીને આપણે આપણા પ્રાંતની ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની દિશામાં જે મહત્ત્વનું કામ કર્યું છે તેનો વિચાર કરીએ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે જે મહાનમાં મહાન તત્ત્વોનો સ્વીકાર પોતાદ્વારા પ્રજા પાસે કરાવ્યો અને તેનો સફળ પ્રચાર પણ કર્યો. આ જે મહાન તત્ત્વો આ છે : એક અભ્યાસક્રમમાં ધરમજયથી ફેરફાર, અને બીજો, અદિસાનો સિદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ સ્વીકાર. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને માન્ય થયેલી અનેક શાળા-મહારાજાઓમાં આપણે બીજી અનેક ખામીઓ શોધી કાઢી શકીશું, પરંતુ આ જે તત્ત્વોનો સ્વીકાર અચૂકપણે જોઈ શકીશું. હા, આપણી પ્રજા અભ્યાસક્રમના આવા અત્યાનંક ફેરફારથી ટેવાઈ ગયેલી નહિ હોવાથી તે પ્રમાણેનું શિક્ષણ આપવામાં તુલા જળજી શકી નહિ. ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ વેદ જેવું થઈ પડ્યું, બુદ્ધિના શિક્ષણમાં શિથિલતા આવી, હાથપગની તાલીમ અને બુદ્ધિના શિક્ષણનો સાચો સમન્વય ન કરી શકાયો, પરંતુ એ દોષ તો આપણો - એટલે કે એ સિદ્ધાંતનો અમલ કરનારાઓનો હતો. શિક્ષણના આદર્શ તરીકે એ સિદ્ધાંત પોતે સાચો જ હતો અને છે, એમ આજે પણ આપણે કહી શકીએ છીએ. વધારેજનાના પરિણામરૂપ જે સમિતિ નીમાર્ધ અને જેણે તાજેતરમાં જ આ સિદ્ધાંતને લક્ષમાં રાખીને પોતાનો અભ્યાસક્રમ દેશ માટે રચ્યો છે તે કામ જેતાં આપણને આ સત્યની પ્રતીતિ થાય છે. એ સમિતિની પ્રસ્તાવના આપણી દિશાબૂલનું સૂચન કરે છે. ફરીથી આપણે તેની ભૂલ ન કરીએ તેનો આગ્રહ સેવે છે.

અદિસાનું તત્ત્વ ધર્મમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં ચર્ચાનું હતું ખરું, કુટુંબોમાંથી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓમાંથી અને સમગ્ર રાષ્ટ્રજીવનમાંથી એ તત્ત્વનો લોપ થયો હતો. જલ્દી મોટી વાત 'ન કરીએ તો પણ આપણે કહી શકીએ છીએ કે બાળકોને સુધારવાના બહાના હેઠળ માઆપો બોટી રીતે દિસાનો આદર્શ લેતા હતા, વિદ્યાર્થીઓના વિકાસના ઝોલા હેઠળ શાળાના શિક્ષકો પણ એ જ માર્ગે જઈ રહ્યા હતા અને રાષ્ટ્રની સુકિત સારુ એ જ તત્ત્વનું અનુકરણ કરવામાં આવતું હતું. મહાત્મા ગાંધીએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરતી વખતે અદિસાના તત્ત્વ ઉપર જ પોતાનો બધો ભાર મૂક્યો હતો, અને શિક્ષણદાર પ્રજાના જીવનમાં અદિસાનો પ્રવેશ કરાવવા સારુ એ વિદ્યાપીઠનું અસ્તિત્વ હો એવી આશા વ્યક્ત કરી હતી. રાષ્ટ્રના શિક્ષણના ઇતિહાસમાં શાળાના શિક્ષકને પડેલી જ વાર કહેવામાં આવ્યું કે એનાથી પોતાના વિદ્યાર્થીને શારીરિક સજ્જ ન કરાવ. દુનિયાની સમર્થમાં સમર્થ વિદ્યાપીઠોમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ત્યારે જ પોતાનું ગૌરવભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે એણે દુનિયાભરમાં ઘોષણા કરી કે શારીરિક સજ્જ એ ગુનો છે. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સમર્થ વિચારકોએ આ વાત તો ક્યારનીયે કરી નાખી હતી પરંતુ એણે સમૃદ્ધગત સ્વરૂપ નહોતું

પદ્ધતિ. શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં અહિંસાનો સમૂહગત ઉપયોગ કરાવવાનું પહેલું માન દુનિયાભરની વિદ્યાપીઠોની અપેક્ષાએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને ધટે છે. હા, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને માન્ય એવી શાળાઓમાં કેઈ ઠેકાણે શારીરિક સગ્ન અવસ્થા થતી હશે, પરંતુ એ સગ્ન શિક્ષકોની નિર્બંધતાની સ્પષ્ટ હતી. અહિંસાના ભવ્ય આદર્શને વળગી રહેવા માટે શિક્ષકોને તાલીમ આપવાનું કામ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે તરત જ હાથ ધર્યું હતું. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું એ મહત્ત્વનું અંગ હતું. નિરીક્ષકોદ્વારા શિક્ષકોને યોગ્ય સલાહ-સૂચનાઓ આપવામાં આવતી; અહિંસાને માન, વાણી, કર્મથી ત્યજીને તેને સ્થાને અહિંસાને બેસાડવા સારુ ભગીરથ પ્રયત્નો થયા હતા.

દશકાઓથી ચોક્કસ ધરેડ પ્રમાણેના અભ્યાસક્રમને વળગી રહેવાની ટેવવાળા આપણા શિક્ષણકારો અને કેળવણીકારો માટે આપણી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો અભ્યાસક્રમનો ફેરફાર જરા ચોંકાવનારો હતો. આજે તો આપણને હવે ધણે અંશે સમજાઈ ગયું છે કે આજના અભ્યાસક્રમની પ્રણાલિકાને તોડીને નવો જ અભ્યાસક્રમ રચવામાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સાચી ચાલી રહેલી છે. આપણું માન પાઠ્યપુસ્તકોમાં થોડાએક ફેરફારો માટે માંડ તૈયાર હતું. અભ્યાસક્રમ ઉપરથી નકામા વિષયોનો બોલને નીકળી જાય, આવશ્યક બીજા વિષયો ઉમેરાય અને વિષયબાહુલ્ય ન થઈ જાય એટલા માટે અનેક પ્રકારના વિકલ્પો બનાવવામાં આવે એ હકીકત સૌ માટે નવી હતી. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે ધીરજ અને જહાદુરીથી એ કામ કર્યું. અભ્યાસક્રમના એ ફેરફારો ઉપર ટીકાઓ તો ગમે તેટલી થઈ શકે, પરંતુ તાત્કાલિક દૃષ્ટિએ ધરમૂળથી આવો ફેરફાર કરવાનું પ્રથમ માન ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને જ ધટે. આજે પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અભ્યાસક્રમના ફેરફારનું તત્ત્વ સ્વીકારવાનું યોગ્ય હોવા છતાં અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો સમર્થ પ્રયોગ આપણી નજર સમક્ષ હોવા છતાં, મુંબઈ વિદ્યાપીઠ જેની શિક્ષિત અને સંસ્કારી સંજ્ઞાઓથી ચાલતી સંસ્થા પણ તે દિશામાં ઓછું-ધણું જ ઓછું કરી શકી છે. તેમ કરવા માટે મુંબઈ વિદ્યાપીઠ પાસે સાધનો નથી એમ નહિ, પરંતુ એ જાતની વૃત્તિ સતેજ થવા સારુ જે પ્રકારનો સમગ્ર દૃષ્ટિગોળમાં ફેરફાર થવો આવશ્યક છે, તે દૃષ્ટિફેરફાર હજી સુધી થયો નથી એમ દુઃખ સાચે પણ કહેવું જ પડે.

અહિંસાનું તત્ત્વ વ્યક્તિગત પાળવું મુશ્કેલ તો છે જ, પરંતુ એનો સમૂહગત અગમ અતિ દુર્લભ છે. એ તત્ત્વના એક સામાન્ય સ્પષ્ટ તરીકે શાળાઓમાંથી શારીરિક સગ્નનો બહિષ્કાર કરવાનું કેઈને સૂઝવું ન હતું, એટલું જ નહિ પણ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના અખતરા પછી પણ મોટી મોટી વિદ્યાપીઠોને હજી સુધી એનો પૂરેપૂરો અગમ કરાવવાનો માર્ગ સૂઝ્યો નથી. શારીરિક સગ્નનો બહિષ્કાર પોકારાયો છે ખરો, પરંતુ એ તત્ત્વની અંદરની શ્રદ્ધા હજી શિથિલ છે. શિક્ષકોને શારીરિક સગ્ન કરવાની મના છે, પરંતુ એવી શિક્ષણસંસ્થાઓ ધણી છે કે જ્યાં આચાર્યને શારીરિક સગ્ન કરવાની સત્તા આપવામાં આવી હોય. આ હકીકત એ જાતાવે છે કે અહિંસાના તત્ત્વમાં નૈતિક દૃષ્ટિએ શ્રદ્ધા બેઠી નથી.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ઇતિહાસમાં આપણે ગૌરવ લઈ શકીએ તેવા તો અનેક બનાવો બની ગયા છે અને હજી પણ બનતા રહેશે. પરંતુ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે ઉપર જણાવેલા બે સિદ્ધાંતોનો સાર્વત્રિક અમલ કરાવીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના એ ઇતિહાસમાં તદ્દન નવી જ ભાત પાડી છે. આપણા રાષ્ટ્રના શિક્ષણની પુનર્ધર્મના ઘર્ષ રહી છે તે વખતે આ હકીકત પુનર્ધર્મના કરનારાઓની નજર આગળથી સરી ન પડે તે અત્યંત જરૂરનું છે.

આજે મહાસભાના હાથમાં કેળવણીનું નાવ કેટલાયે પ્રાંતમાં આવેલું છે. ગાંધીજીની પ્રેરણાને વશ થઈને તે પ્રાંતોમાં શિક્ષણમાં પરિવર્તન થવાનાં ચિહ્નો દેખાય છે. એમાં હસ્તઉદ્યોગ એક આવશ્યક અંગ થવાનું છે એ સમયે રશિયાએ શિક્ષણમાં એવો નદિ પરંતુ કેટલાક અંશમાં એને મળતો પ્રયોગ કર્યો છે, તે આપણે સહુએ વિચારવા જેવો છે.

વર્ગો પહેલાં માકર્સે લખ્યું હતું કે સમાજવાદી તંત્રમાં શિક્ષણ પદ્ધતિનું નેઈએ. મૂડીવાદી તંત્રમાં શેઠ-વ્યવસ્થાપકનો એક વર્ગ અને કેવળ વૈનરું કરનાર મજૂરોનો બીજો વર્ગ આપણે નેઈએ છીએ. આ બે વર્ગની વચ્ચે તફાવત નહોતો એવો બુદ્ધિશાળી, સુશિક્ષિત જગોનો વર્ગ હોય છે. માકર્સના અભિપ્રાય મુજબ આ સર્વ વર્ગો અદૃશ્ય થઈ જવા નેઈએ. અને એને રચાને ઉદ્યોગમાનના પાયામાં રહેલાં વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન ધરાવનાર અને સર્વ પ્રકારના હથિયારોનો થોડો ઘણો વ્યવહારુ ઉપયોગ જાણનારાઓનો વર્ગ આવવો નેઈએ. પોને જે કાર્ય વર્ગોથી કરે છે તે કાર્યનું સમાજમાં શું સ્થાન છે, બીજા દુનિયા સાથે તેને શું સંબંધ છે એ સર્વથી અજ્ઞાન કોઈ પણ મજૂર ન રહેવો નેઈએ. આજે મુનાર, લુદાર, દરજી અથવા એવા કોઈ ધંધાદારીઓ નાનપણથી તેમના ધંધામાં પ્રવીણના મેળવે છે તેમને તેમના કાર્ય પૂરતું જ્ઞાન હોય છે, પરંતુ તેમને તેમના ધંધા વિષે સર્વદેશીય માદિતી હોતી નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે અત્યારે મજૂરોને સામાન્ય દાખલો પણ નથી આવડતો; કડિયાને જૂમિનિ અને પદાર્થવિજ્ઞાનનું સામાન્ય જ્ઞાન પણ હોતું નથી. અત્યારે ઘણે સ્થળે ડબ્બરો અથવા એવા કોઈ બીજા ધંધાદારીઓ દિલ્હીના જેવા સરસ વાઘો જનાવી જાણે છે, પરંતુ તેમને તે વાઘની જનાવટમાં રહેલું પદાર્થવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન હોતું નથી; અને એથી ઊંચકું આપણી કોલેજમાં શિક્ષણ આપતા પદાર્થવિજ્ઞાનના પ્રોફેસરોને બાગે જ હુન્નરોનું વ્યવહારિક જ્ઞાન હોય છે. એટલે આજે શિક્ષણ અને જીવન વચ્ચે મોટું અંતર પડી ગયું છે. અમદાવાદમાં અત્યારે કાપડ જનાવવાનો ધીકતો ધંધો ચાલે છે; પરંતુ કેટલા અમદાવાદવાસીઓ કે અન્ય કોઈ ગૂજરાતીઓ એ ધંધો વિશેનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવે છે? એ ધંધાને અંગે રહેલા કાયદાઓનો કેટલાકને ખ્યાલ હોય છે? એ જ પ્રમાણે આપણા ખેતીપ્રધાન દેશમાં કેટલા નગરવાસીઓને ખેતી વિશે માદિતી હોય છે? એટલે આ અજ્ઞાન ટાળવા માટે નૂતનશિક્ષણ એક મદત્તવી ચોજના રજૂ કરે છે. એ કેવળ બૌદ્ધિક નદિ તેમજ કેવળ ઔદ્યોગિક નદિ, પરંતુ જનને સમગ્ર સાધનાર સર્વદેશીય શિક્ષણ[all round education]ને અગત્યનું સ્થાન આપે છે.

જેને ઉદ્યોગ પ્રત્યે અભિમુખતા હશે તેને પંદર-સોળ વર્ષની ઉંમર પછી તેજે સ્વેચ્છાથી રીકારેટ દુનિયાનું શિક્ષણ અપાશે. પરંતુ તે પહેલાં સર્વ જાળકાને વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો અને જુદા જુદા ઉદ્યોગમાં પ્રકટ થતો તેનો આચાર એ જાનેનું જ્ઞાન આપવામાં આવશે. આથી આ સર્વ જાળકા બૌદ્ધિક ક્ષેત્રોમાં વિદાર કરશે પરંતુ તેમના હાથપગ અપંગ નદિ જાની ગયા હોય, તેમ જ તે સર્વ પેનાના હાથપગને વાપરશે અને સાથે સાથે તે પોતાની બુદ્ધિનો વિકાસ પણ

પૂરેપૂરો કરશે. જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમણે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાન અને શક્તિ વાપરવાનું સામર્થ્ય તેમને પ્રાપ્ત થશે. માનવજીવનમાં હુન્નરનું શું સ્થાન છે તે સર્વે બાળકો સમજશે; મનુષ્ય, પ્રકૃતિ અને તે બંનેનો સંબંધ સમજતાં તે થઈ જશે. આજે શહેરો અને ગામડાં વચ્ચે અંતર વધી ગયેલું છે; બુદ્ધિપુણ્ડરી વર્ગ અને હસ્તઉદ્યોગ ઉપજીવી વર્ગ વચ્ચે અંતર વધી ગયું છે. સમાજમાં જેમ જેમ યંત્રોનો વપરાશ વધતો જાય છે તેમ તેમ આ બે વર્ગો વચ્ચેનો ભેદ વધતો જાય છે; અને તેનો ઉપાય માત્ર આજ છે કે એ બંનેને નજીક લાવવા; પ્રત્યેક વર્ગને બીજા વર્ગની વિશેષતાથી પ્રસિધ્ધિ કરવો. આ ફેરફાર કદાચ કોઈને નજીક લાગશે, પરંતુ તેના પરિણામો જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રો ઉપર અસર પાડે છે. આ પ્રકારના શિક્ષણથી સામાજિક ક્રાંતિ થાય છે. લેનીને આ નૂતનશિક્ષણ વિશે એક વાર કહ્યું હતું કે તે માત્ર શિક્ષણનો પ્રશ્ન નથી; તે રાજકીય પ્રશ્ન પણ છે. શિક્ષણ, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર અને ઉદ્યોગ—એ સર્વ એક બીજા સાથે સંકળાયેલા છે; એ સર્વનો પડઢો શાળામાં પડે. જોઈએ અને અનેક ઉદ્યોગનાં મૂળતત્ત્વોનું સિદ્ધાંતિક અને વ્યવહારિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર શિક્ષણ આ કાયદો ઉકેલે છે. જે પ્રદેશમાં વિદ્યાર્થી વસતો હોય છે તે પ્રદેશના મુશ્કેલી ઔદ્યોગિક પ્રશ્નો, તે પ્રદેશની ઉદ્યોગને લગતી મુશ્કેલીઓ સર્વ વિદ્યાર્થીઓ સમજતા થઈ જશે, અને એ પ્રશ્નો અને મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં તે મોટી ઉમ્મરે સહાય કરશે.

એટલું એકવાર ફરીથી સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે આથી દરેક વિદ્યાર્થીને એક હુન્નરનું શિક્ષણ આપવાની યોજના વ્યવહારમાં મૂકાતી નથી. નાના વિદ્યાર્થીને ઔદ્યોગિક કેળવણી [Technical education] આપવાની વ્યવસ્થા વિશે આમાં વિચારણા નથી. આ યોજનામાં સર્વદેશીય શિક્ષણ એટલે સર્વ હુન્નરોના મૂળજૂત સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન તથા દરેક પ્રકારના ઓળખેલા વાપરવાની સામાન્ય શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો અભ્યાસક્રમ હોય છે. આ યોજના સિદ્ધ કરતા રશિયામાં અસાધારણ સમય ગાળવામાં આવતો નથી. આફ્રિકામાં જેટલા કલાક અભ્યાસ કરવાનો હોય છે તેના છઠ્ઠા કે સાતમા ભાગનો સમય આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પાછળ ગાળવામાં આવે છે; એટલે આફ્રિકામાં ચાર-પાંચ કલાક આવું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

શિક્ષણની યોજના

‘હેલ્સાં પાંચ-છ વર્ષથી રશિયામાં એવો કાયદો થયો છે કે દરેક શાળા કોઈ કારખાના અથવા ખેતર સાથે જોડાયેલી હોવી જોઈએ. પ્રાથમિક શાળાથી માંડીને હાઈસ્કૂલ સુધીની દરેક શાળા આ રીતે કોઈ ઔદ્યોગિક સ્થળ સાથે જીવંત સંબંધ ધરાવતી હોય છે. કારખાનામાંથી આ શાળાને સાધનો, ઓળખેલા મળે છે; અને આનો ઉપયોગ કરવા વાસ્તે શિક્ષકનો જાહેરાત પણ કારખાના તરફથી કરવામાં આવે છે. કારખાનું પણ શાળામાં સક્રિય રસ લે છે. તેનો પ્રતિનિધિ શાળાની વ્યવસ્થામાં ભાગ લેતો છે. શાળામાં મુલાકાત લેવા આવનાર મહેમાનોનો સત્કાર કરતી વખતે હાજરી આપવાનું તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. આ અભ્યાસક્રમ દશેક વર્ષ સુધી શીખવાય છે. તેમાં દેશની આર્થિક વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન, સર્વ પ્રકારના મુખ્ય ઉદ્યોગોની વ્યવસ્થા, યોજના, planning કરવાની શક્તિ — આંકડાઓ તૈયાર કરવા, ઉદ્યોગની સામાન્ય ક્રિયા-પ્રક્રિયા [Processes] થી માહિતગાર રહેવું, વિવિધ હથિયારો અને યંત્રો વાપરવાનું કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવું, આ અને આ ઉપરાંત બીજી કેટલીક બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. લેનીનનો ખાસ આશ્રય હતો કે વિજ્ઞાનીના ઉપયોગ વિના સામ્યવાદી વ્યવસ્થા આચારમાં મૂકી શકાય જ

નહિ. * આથી વિજ્ઞાના જ્ઞાન અને ઉપયોગ ઉપર અભ્યાસક્રમમાં બહુ ભાર મૂકાય છે. એટલે આ યોજના પ્રમાણે વિજ્ઞાની શું છે એનું માત્ર સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ પૂરતું નથી. વિદ્યાર્થીઓએ વિવિધ ઉદ્યોગોમાં અને ખેતીવાડીની અંદર ચલી અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓમાં થતો વિજ્ઞાને ઉપયોગ શીખી લેવો જોઈએ.

અભ્યાસક્રમ

૭ થી આઠ વર્ષનાં બાળકો લોકડા, માટી અને કાગળમાંથી વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. રસોઈને પણ તેમના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સર્વ વિદ્યાર્થીઓ ભોગ મળીને કાર્ય કરે છે; તેઓ આ ક્રિયાઓ કરતાં કરતાં રોમાંચ અનુભવે છે.

આઠથી નાર વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ, કુમારો અને કન્યાઓ કાગળના જાડા પુરાં, કાગળ, કલઈ, વાળો, લાકડું, માટી, લુગડાંમાંથી અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. આ વસ્તુઓ એવી સુંદર અને ઉપયોગી હોવી જોઈએ કે શાળામાં અથવા ઘરમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે. કન્યાઓ અને કુમારો બન્નેને શીવણ શિખવવામાં આવે છે. શીવણમાં વેતરનું, થીંગડું દેવું, તુણવું, સંચાનો ઉપયોગ કરતાં શીખવું—એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે.

૧૨ વર્ષથી ૧૫ કે વધારે વર્ષની ઉપરના વિદ્યાર્થીઓ માટેનો અભ્યાસક્રમ

મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણનો નિર્દેશ અગાઉ કરવામાં આવ્યો છે. દેશની આર્થિક અને ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન, તેના પ્રશ્નો, મુશ્કેલીઓ, ઉદ્દેશ, યોજનાઓ બનાવવી, જુદા જુદા યંત્રો તથા હથિયારો વાપરવાનું જ્ઞાન : આ સર્વ તેમના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન પામે છે.

આ સર્વ વિદ્યાર્થીઓ માટે ખેતરોની અને કારખાનાઓની મુલાકાત આવશ્યક છે. મુલાકાત એ અભ્યાસક્રમનું અનિવાર્ય અંગ છે. ધણીવાર વિદ્યાર્થીઓ કોઈ કારખાનાની મુલાકાત લઈ આવ્યા પછી તેમણે મેળવેલી માહિતી તે દૈનિકમાં પ્રસિદ્ધ કરે છે. ધણીવાર આ દૈનિક 'જીવનું વર્તમાનપત્ર' ['A Living Newspaper'] એ નામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે.

વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી જે કારખાનામાં પોતે શીખવા માટે જતા હોય છે તે જ કારખાનામાં જ કાર્ય કરવા જાય છે એમ બનતું નથી. સામાન્ય રીતે ૪૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓ તે કારખાનામાં કાર્ય કરવા જોડાય છે, અને બાકીના ૬૦ ટકા બહાર જાય છે.

આવી મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓની શાળામાં અનેક પ્રકારની સામગ્રીઓ હોય છે. અતિશય સમૃદ્ધ નહિ તેમ જ તદ્દન સાધનરહિત નહિ એવી એક શાળામાં સુતારી કામનાં સાધનો, વીજળીથી ચાલતું કરવત, હુદારી કામનાં સાધનો, વીજળીથી ચાલતી બૂટી, વિવિધ વસ્તુઓ બનાવવા માટેનાં ઢાળાં હતાં, અને આ સર્વની વ્યવસ્થા કરનાર તથા આ સર્વ શીખવનાર એક ઈન્જનેર હોતો.

આ શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીઓને ચાર પ્રકારના પાઠ આપવામાં આવે છે.

(૧) બ્યવહારિક યંત્રકામ [Practical technology] આ સમયે વિદ્યાર્થીઓ જાતે કાર્ય કરે છે અને યંત્ર અથવા સાધનો વિશે જ્ઞાન મદણ કરે છે.

(૨) દુનિયો અને વચોના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન [Theoretical technology]

* "Communism is Soviet power plus electrification of the whole country, for without electrification production cannot be increased."

(૩) હસ્તકાર્ય : આમાં (૧) અને (૨) કાર્ય કરતાં મેળવેલી શક્તિ અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે.

(૪) ઉદ્યોગનિષ્ઠક પ્રવાસ, મુલાકાતો.

સારા ય દેશભરમાં ચાલી રહેલું આ કાર્ય વ્યવસ્થિત તથા શાસ્ત્રીય રીતે ચાલે તે વાતને એક સંશોધનશાળા [Research Institute] ની યોજના કરવામાં આવેલી છે. શાળામાં વપરાતા સાધનો વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય ફેરી રીતે જાનાવવાં, શિક્ષકોએ ક્યા પ્રકારની તાલીમ લેવાની જરૂર છે, એ વિશે વિચારણા કરવી, જુદાજુદા ઉદ્યોગો વિશે પુસ્તિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરવી, વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસક્રમ કંઈ જાતનો હોવો જોઈએ એ વિશે પ્રયોગો કરવા; આ સર્વ આ સંસ્થાનું કાર્ય હોય છે.

હિંદમાં જે પરિવર્તન થવાનું છે તેમાં અને રશિયન અખતરામાં કેટલોક મહત્વનો ફેર છે. હિંદમાં માત્ર એક જ ધંધાનું, અને તેમાં મુતર કાંતવાનું જ્ઞાન અપવાનો પ્રચલિત થશે; અને તેનો ઉદ્દેશ અર્થપ્રાપ્તિ છે. આથી જે પૈસા મળશે તેનો ઉપયોગ કેળવણીનો વિસ્તાર કરવામાં વપરાશે. હિંદમાં દાખલ થવાના અખતરા વિશે એટલું કહેવું જોઈએ કે માત્ર રેડીઓ ગાંતતા શીખવું એટલો જ આશય એમાં રાખવામાં નથી આવ્યો, પરંતુ એની આસપાસ જોડાયેલી સર્વ ક્રિયાઓ, પ્રક્રિયાઓનું જ્ઞાન મેળવવાનો પણ છે; એટલે કે એમાંથી અર્થશાસ્ત્ર, ગણિત, પદાર્થનિજ્ઞાન, કૃષિસત્તી ખેતી, મીઠા ઉદ્યોગની રીતિ આદિનું જ્ઞાન પણ આપવાનો આશય છે. આ છેલ્લો ઉદ્દેશ ભુલાઈ જાય એવો સંભવ છે; પરંતુ તેમ ન થને તે માટે એક આદર્શ શાળા સ્થાપવી જોઈએ, અને વારંવાર પત્રિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરીને તેમાં થતાં કાર્યોની શિક્ષકોને માહિતગાર રાખવા જોઈએ.

શિક્ષણની દૃષ્ટિએ રશિયાનો અખતરો વધારે શાસ્ત્રીય, વધારે ફળદાયક લાગે છે. હિંદમાં ચાલતો અખતરો હિંદની આર્થિક સ્થિતિમાં કેટલેક અંશે વધારે અનુકૂળ થઈ જાય. હિંદના પ્રયોગ સામે અત્યારે જે વાંધા જૂઠું કરી શકાય. પ્રાથમિક શાળામાં તે અખતરો આર્થિક દૃષ્ટિએ કેટલેક અંશે સફળ થાય એ પ્રશ્ન છે; અને આ પ્રયોગ પ્રમાણે સર્વ જાળકોને એક જ સ્ત્રીશાળાં આવવું પડે છે. સર્વને ઔદ્યોગિક તાલીમમાં માત્ર રેડીઓ વિશેનું જ્ઞાન અને તેમાં આવતી કારીગરીની તાલીમ માત્ર જ મળશે. પ્રાથમિક શાળા કરતાં મોટી ઉમ્મરમાં આ પ્રયોગ દાખલ કરવાથી વધારે સફળતા મળે એવો સંભવ છે.

આ લેખ પૂરો કરતાં પહેલાં એક વસ્તુનો ફરીથી નિર્દેશ કરી જઈએ. રશિયાની શાળાઓમાં માત્ર ઉદ્યોગની કેળવણી ઉપર જ લક્ષ્ય અપાતું નથી. ઔદ્યોગિક કેળવણી ઉપરાંત લલિતકલાઓ - સંગીત, ચિત્ર આદિ ઉપર પણ ત્યાં ધ્યાન અપાય છે. અનેક ઉદ્યમના સિદ્ધાંતો શિખવવા અને તેમાં વપરાતા સાધનોનું સામાન્ય વ્યવહારિક જ્ઞાન એ રશિયાની શાળાઓની વિશેષતા છે. આર્ટિસ્ટના સંસ્કરણની શાળામાં રશિયાની શાળાઓમાં જે શિખવાય છે તેને મળતું વાતાવરણ બીજું કરવાનો સફળ પ્રયત્ન થયો હતો.

હિંદમાં જે પ્રયોગ થવાનો છે તેમાંથી ત્વરિત ફળની આપણે આશા ન રાખતાં તેના પ્રથમ સંભાવથી આપણે જોઈશું તો હિંદમાં એક ઇચ્છા છતાં વિપ્લવકારી પ્રયોગ જોવાનું આપણને લાગ્યું પ્રાપ્ત થશે.

દીક્ષક કોલેજનું બીજું સત્ર પૂરું થવા આવ્યું હતું. આધુનિક પરીક્ષાઓની આખી ય પ્રજ્ઞાવિદ્ય ઉપર તેને વખોડી કાઢતું કેટલુંય લખાણ લખી કાઢેલું અને તે ઉપર કેટલીય ચર્ચા થયેલી, છતાંય, એ કેળવણીકારો પરીક્ષાની તૈયારીમાં મશગુલ થઈ રહ્યા હતા. પ્રેક્ટીકલ અને લેખિત પરીક્ષા મોટા હાઉં જની વધારે ડરાવી રહી હતી. અત્યાર સુધીમાં કેટલીય પરીક્ષાને પસાર કરી હોવા છતાં, કેટલીય લઈ નાખ્યા છતાં પરીક્ષાનો હાઉં તો. એ શિક્ષકસમાજને પણ ડરાવી રહ્યો હતો. ડીગ્રી-ઉત્સુક શિક્ષકો તકામાર તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

પ્રેક્ટીકલ શરૂ થઈ ગઈ. ખૂબ મહેનત કરી તૈયાર કરેલા પાઠ એક પછી એક એમ આપતા જતા હતા. પરીક્ષકોએ શું લખ્યું હશે ? કેટલા માર્ક્સ મૂક્યા હશે ? વગેરે સંદેહાથી સંદિગ્ધ એવા ઉમેદવારો શાળાની બહાર આવતા હતા. એ કટોકટીના કલાક પસાર થયા પછી કેટલી સહત મળતી હતી ? પરીક્ષકો ગમે તેમ લખે પણ લાજ આપતુ જેમના હાથમાં છે એવા શિશુજનો-વિદ્યાર્થીઓ પીરિયડ પૂરો થતાં ચોક્કસ બેઠા : ' A good lesson, Sir ' અને જે જે સાધનો હોય તેમને જેવા વિંટળાઈ વળીને યથાશક્તિ ચાક, પીન, બીજાં ચિત્રો વગેરે બહાદુરીથી માગીને ખુશ થતા બહાર ચાલી જતા. પાંચ મિનિટ પછી વળી દન દન...અને બીજાં વર્ગ શરૂ થાય. એ પરીક્ષા...જેને સૌ કોઈ Evil—એક આદત તરીકે સ્વીકારે છે, પછી Necessary કે Unnecessary ચાલતી જતી હતી.

પરીક્ષા પછી ? પછી તો B. T. ની ડીગ્રી મળશે—અનુભવથી જાણે પીઠ થયા હોઈએ તેમ પણ શિક્ષક તરીકે ગણાઈશું અને શિક્ષણશાસ્ત્રમાં કોઈને કોઈ અવનતું કરી નાખીશું એવી મનોવૃત્તિ હું અનુભવતો હતો. શિક્ષણશાસ્ત્રની પદ્ધતિઓ - નૂતનશિક્ષણના આદર્શો વગેરે તો ખૂબ જ વાંચેલું, ચર્ચેલું અને સાંભળેલું. પણ એ બધું શાળામાં ચાલશે કે કેમ તેને વિષે મંતવ્ય જુદું જ છે. મને પણ અન્ય ધધાદારી મિત્રો તરફથી એતવણી મળેલી કે તમારા બધા આદર્શ - પદ્ધતિઓ - બધું બહુ બહુ તો થોડાં વર્ષ જ ચાલવાનું. પછી બધાં બધાંમાં રૂપે ખલાસ થઈ જવાનાં અને તમે પણ રૂઢીમાં - જૂની ધરેડમાં સપડાઈ જશો. મને આમાં ધણું ધણું સત્ય હોય તેમ લાગ્યું. કોલેજમાંથી ગયેલા ધણાનો એ અનુભવ છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું. મને શ્રદ્ધા ન બેડી.

છેવટે પરીક્ષા પૂરી થઈ. લેખિત પેપરોની તૈયારી કરવાની હતી. પાછલી સાલના પ્રશ્નપત્રો લઈને તેના ઉત્તર સમજવાની પ્રગતિ ચાલતી હતી. જોપોરના ચાર વાગતાં પરીક્ષકો અને પરીક્ષા આપનારાઓની એક સભા ગોઠવાયેલી. આવી સમાજોના ઉદ્દેશ ધણા સારા હોય છે, પણ પરીક્ષાના બોનાથી દુર્ઘાઈ ગયેલાં હૃદયો ખુદશી રીતે ચર્ચામાં સામેલ થઈ શકતાં જ નથી. છેવટે આવી સમાજો પરસ્પર આમારમાં જ વિસર્જન થાય છે.

સમાલોચન બરાઈ ગયેલો છે. હોલના ખૂણાના એક એક ઉપર હાથમાં જૂના પ્રશ્નપત્રોના કાગળીઆં જોતો હું બેઠો હતો. સભામાં બહુ ઝોઝો રસ હતો. એકદમ આંખ એક પ્રશ્ન ઉપર સ્થિર થઈ. "ટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી પાછા ફરતે શિક્ષક નવી નવી શીખેલી પદ્ધતિઓ અને આધુનિક શિક્ષણશીલ્પીઓ વિસારી દે છે. કારણ આપી સમજાવો." વગેરે...

અરે ! અહીં પણ એ જ પ્રશ્ન ? માનસશાસ્ત્રીઓ આ પ્રશ્નનો યથોચિત જવાબ આપે છે. માનસશાસ્ત્રનો એ પ્રશ્ન બંને હોય, પણ તેથી શિક્ષણ વિદ્યાપીઠો - અને આખીય એ પ્રજ્ઞાવિદ્યા પરતે

વિરોધાભાસ ઉત્પન્ન થતો નથી ? આ બધા બોગા મળેલા સફળતાના આ બધા પ્રયાસ, દેખાવો-બધું શું પાંગળું હતું ? ઉચ્ચ આદર્શ સેવતા શિક્ષકો ઉપરે રૂઢીચાલી જ થવાના ? આ પ્રશ્નની કેટલીય ગડગયત્તમાં હું અટવાઈ ગયો. આગ્રહથી કામ કરનાર ધણાંય શિક્ષકો હશે. નૂતનશિક્ષણ શાસ્ત્ર ફક્ત પુસ્તકમાં નથી, પણ શાળાઓમાં જીવનનું જાગૃતું છે એમ હું માનું છું. જીવનને આરે પહોંચી ગયેલી છતાંય ખૂબ અઘડતન વિચારો અને પદ્ધતિઓ સેવતી વિલુતિઓ મેં શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં જોઈ છે; છતાંય લોકાપવાદ શું સત્ય છે ? કદાચ હોય પણ ! ધણા કહે છે તે દિવસે સાંભળેલા પેલા બુદ્ધા પ્રેદેસરના શબ્દો શું ખરા ન હતા ? Dedication - બધું જ અર્પણ કરવાનો આ ધંધો છે. સમાજને માટે બધું જ અર્પણ દઈ આ ધંધાનો સ્વીકાર કરવો એવો એમનો આગ્રહ હતો. તે દિવસે કેટલા જણ છંદેડાઈ ગયા હતા ? એ પછી 'શિક્ષકનું સમાજમાં સ્થાન' - એ ચર્ચા બ્યારે ગોઠવાયેલી ત્યારે કેટલો વાદવિવાદ ચલેલો ? છેવટે પ્રમુખશીએ પણ જવાબદારી શિક્ષક પર ટોળી પાડી અને ચર્ચા પૂરી થઈ હતી. શિક્ષકે બધું જ બાળપણ જોઈએ. તેણે બધાંને નમતું જોઈએ. એની સ્થિતિ કરી મૂકનાર કોણ ? શિક્ષક કે સમાજ ? બંને બાજુ ધણું બોલાયેલું. શિક્ષકની જવાબદારી જરૂર મોટી છે. પણ તેની સ્થિતિ ઉપર સમાજ કઈ દૃષ્ટિએ જુએ છે ? મહાત્માજીની વર્ધાયોજના, મધ્યપ્રાંતની વિદ્યામંદિર યોજના વગેરેમાં પણ શિક્ષક એટલે સ્વાર્પણ કરનારી સાધુ વ્યક્તિ. હિંદની પ્રાચીન શિક્ષણપ્રથા અને આજની આપણી શિક્ષણપ્રથા અને રચના મોટો તફાવત કેમ પડી ગયો ? ગુરુનું બિરૂદ પંતુજમાં કેમ પલટી ગયું ? જપાનની શિક્ષણરચના કહે છે : અમારા શિક્ષક એટલે જ ભાવી જપાનના સર્જનહાર. જર્મની કહે છે : અમારે ત્યાં શિક્ષકો સુખી છે. જર્મનીની આગાહી અને શિક્ષકોની આગાહી સાથે નિકટનો સંબંધ છે. બધાં જ દેશોમાંથી આ જાતના જ સર ઊંડે છે. પણ હિંદના ખૂણે ખૂણામાંથી પોકાર પડે છે : 'અમે રિવાઈએ છીએ; અમારું કંઈ નથી.' પ્રાથમિક શિક્ષણના કાયદાનું બિલ, બીજી એવી અસંખ્ય કમિટીઓ ! શિક્ષકોનો આ પોકાર એસેમ્બલીમાં પહોંચશે ?

સેક્રેડા B. T. અને એના ટ્રેન્ડ પ્રાથમિક શિક્ષકો દર વર્ષે એ ધંધામાં જોડાતા હશે અને બેકારીના બચકર ખપ્પરમાં અંતોષ થઈ જતા હશે. કેટલાય ધંધો માંડી બેડેલા ગીધ જેવા મેનેજરો અને માલીકોની તદ્દન લક્ષ્યાવનરી જાહેરખપ્પરોના બોગા બની સપડાઈ પડતાં આદર્શ જીવનો વેડફાઈ જાય છે. જખરજસ્ત આર્થિક મુશ્કેલીમાં એ બિચારું જીવન અકાળે કરમાઈ જાય છે. કોલેજમાં શીખેલાં સર્વ સત્તો લુલાઈ જાય છે. મોટેસોરી, કૃષ્ણ બધાં સ્વપ્નસમ થઈ જાય છે. શાળાનું સાતથી આઠ પીરિયોડનું કામ, ટૂંકો સ્ટાફ, દર વર્ષે બદલાતા શિક્ષકો અને જરાય સ્થિરતા વગરનું એ જીવન ! નોટોના ચેકકડા, પેટનો ખાડો પૂરવા માટે ટ્યૂશનોની દોડ, ઉપરીઓના મસ્કા, અંદર અંદરની અટપટો, ઇન્સ્પેક્શન માટેની તૈયારીઓ વગેરે વગેરે; વધારામાં સૌ કોઈની લાત સ્વીકારવા જેટલું દૈર્ઘ્ય, વગેરેની તૈયારી—કોઈ પણ જીવનને અસ્થ બનાવી દેવા માટે શું પૂરતાં નથી ?

શિક્ષકને નથી તેનો સ્વતંત્ર મત જાહેર કરવાની તક કે છટ. ધીમે ધીમે શક્તિ ઝુમાવેનો જતો એ રૂઢ બની જાય છે. નથી તેના કામની કોઈ કદર કરતું. છેવટે એ પણ બેદરકાર બને જ ને ! પરિણામ : શિક્ષણ જેવો પવિત્ર ધંધો પણ કલુષિત બની જાય છે અને સમાજ 'પંતુજ'નું સર્જન કરે છે. સમાજ આપણા પર આરોપ કરી શકે છે કે ધંધાદારી સુજનતા તમારામાં ક્યાં છે ? જરૂર એ Professional etiquette ની આપણામાં કોઈ કોઈ સ્થળે ખામી હશે, પણ એ રોગનાં જંતુનું ઉપાદક સ્થાન પણ તેના તરફ જતાવાની બેદરકારીમાં જ છે.

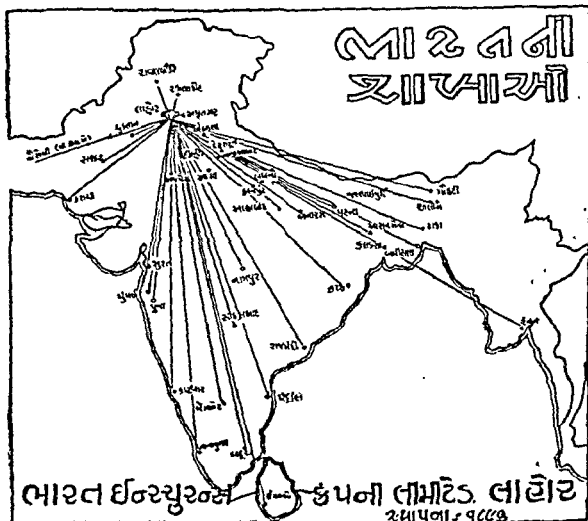
એક પછી એક સમાના વક્તાઓ ધણી વખત બોલી જાય છે : 'United we stand.' વસ્તુ ધણી જ મુંઢર છે, પણ ક્યાં છે એ એકથ-એ સંગઠન ? તે સૂત્રને વધાવતી તાળીઓ પાછી મુક બની જાય છે ! 'પંચાંગમે' દેખિયે, હમારે સખ ટ્રેન્ડ ટીચરોંકે એસેસીએશનને અચ્છા સંગઠન ક્રિયા દે. કોઈ બી કમ તળખાદ નહીં ખાતા. હધર જંગલમે' તે પ્રાર્થવેટ શાલાઓમે' અપ સખ લોગ ચક્રીમે' પિસે જાને હું.' મારા કાશ્મીરી મિત્રના શબ્દો યાદ આવ્યા.

આપણે ત્યાં શિક્ષણયોજનાઓનો પુનરુદ્ધાર થાય ત્યારે સરકાર અને યુનિવર્સિટી ખાનગી સંસ્થાઓ તરફ શા માટે ખૂબ સખત ન થાય ? શિક્ષણનો પુનરુદ્ધાર શિક્ષકોના જીવનના અભ્યાસ અને તેના ઉદ્ધારની અંદર જ રહેલો છે, એ સત્ય સમજ્યા છતાં ય તેને કેમ દૂર મુકાય છે ?

હું પણ બોલી બહો : 'સંગઠન કરો'. ત્યાં તો તાળીઓના ગડગડાટથી હોત્ત ગાળ બહો : એક પરીક્ષક શિક્ષકે પણ એ જ સૂચન કર્યું હતું કે 'એક થાઓ અને લડો.'

એકત્ર થયેલા શિક્ષણ વિધાયકો-સૌએ એ બોલ વધાવ્યા. સૌ કોઈ દૂર દૂર એ સંદેશ લઈ જઈ પોતાનો સ્વાર્થ સુધારે એ બોલ પછી. બાબુના હોલમાં આ ગિરકીડને ન્યાય આપવા સભા વિસર્જન થઈ.

હું પણ પ્રશ્નપત્રોના કાગળીઆં બગલમાં મારી, જે આવતી કાલે શરૂ થનારી પરીક્ષામાં આ પ્રશ્ન પૂછાય તો શું લખવું તેના વગળમાં ગોથાં ખાતો આ દેવીના સ્વાગતમાં ધસડાયો.

નૂતન રશિયામાં

બાળકનું સ્થાન* શ્રી. પ્રભુલાલ જશવંતરાય ઘોળકીઆ

નૂતન રશિયાના કોઈ શહેર કે ગામના સરિયામ રસ્તા પરથી તમે જતા હો તો સ્વચ્છ સફાઈથી કપડાં પહેરેલાં, સુખ અને આનંદની મસ્તીમાં ગેલ કરતાં, સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસંસ્કૃતિના વાતાવરણમાં અદ્યત્ત ઉત્સાહથી યતનગતતાં સ્વતંત્ર બાળકોને શાળા તરફ જતાં તમે જોશો. તેમના સુખી ચહેરા પર સંતોષ, આત્મવ્રદા અને ખુદ્ધિનું તેજ તરવરતું તમે જોશો. આવાં સુખી, સંતોષી અને મસ્તીમયી બાલકોનું દર્શન બાળ્યે જ તમને જગતના બીજા કોઈ સ્થળે યશો.

રશિયાનાં ધર્માલિપિ અર્થકારણ અને રાજકારણમાં રશિયા પોતાની બાવિ પેઢીની ખીલવણી માટે કેળવણીની કેવી જખ્ખર શાસ્ત્રીય યોજનાઓનો અમલ કરી રહ્યું છે એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ તો ત્યાંની શાળાઓનું તંત્ર જોવાથી જ આવી શકે. અને આ બધું દોઢ હાથકામાં જ રાજપ્રકરણીય અને આર્થિક ઉચ્ચપાયનો વચ્ચે નૂતન રશિયાના સર્જકોએ સર્જ્યું છે એ ખ્યાલથી જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે મોંમાં આંગળાં નાખી દેવાય છે.

નૂતન રશિયાની સામાજિક ક્રાન્તિમાં રાષ્ટ્રના વિધાયકો એ નથી ભૂલ્યા, કે આજનાં બાળકો એ આવતી કાલના નાગરિકો છે, આજનાં બાળકો પર રાષ્ટ્રની ઉત્તતિનો આધાર છે. રશિયાના નવધડતરમાં પ્રત્યેક માનવીના અધિકારોની ગણના વિચારતાં રાષ્ટ્રનાયકોએ બાળકોના અધિકારોને ધારાપેથીને પહેલે થાને મૂક્યા હતા. રાષ્ટ્રની માન - સ્ત્રી, અને રાષ્ટ્રના ચિતા - બાળકનાં હિતની યોજનાઓ એ સોવિયેટ તંત્રનું ગંગાજાયરણ હતું. સોવિયેટના વિધાયકોને એ વાતનું પૂરું માન હતું, કે નૂતન સામાજિક ધટનાના જ્યોતિર્ધર બનવાની અપેક્ષા જો આવતી કાલની પેઢી પર રાખવામાં આવે તો એ પ્રજાના ઘડતરની વાત રાષ્ટ્ર સૌથી પહેલી વિચારવી જોઈએ. ઝારશાહીના સમયની પ્રજામાં આ આદેશને સફળ કરવાની તાકાત નથી એ સત્ય તેમને સમજાયું હતું. ઝારશાહી અમલમાં ધડાયલુ રાજ્યનું ખુલ્લું આત્મસ આ આદેશને સ્પષ્ટ જ ન શકે. એટલે નહીં સરજતી પ્રજા, જેણે ઝારશાહીનું પરતંત્રતાભર્યું વાતાવરણ અનુભવ્યું નથી, તેમના પર જ આ આદેશોની સફળતાનો મહાર બાંધી શકાય. 'આપણા રાષ્ટ્રનું બધું બાળક પર નિર્ભર છે', આ વિચારસરણી પર નૂતન રશિયાના આદ્ય વિધાયકો સેનીન અને તેના ઉત્તરાધિકારી સહચારીઓ ખૂબ ભાર મૂકતા.

આ સોવિયેટ વિધાયકો એવો સમાજ સર્જવા માગતા હતા કે જેમાં ધનદોલત કરતાં માનવતાનાં મૂલ પ્રથમ હોય. આ ઉદ્દેશને દૃષ્ટિ સામે રાખીને તેમની મુરાદ જગતે ન જાણેલી, ન જોયેલી એવી ઓશાદ સર્જવાની હતી.

આમ સોવિયેટ રાષ્ટ્રનાયકોએ પ્રમુખવનના પુનરુત્થાનનું કાર્ય બાવિ પેઢી-બાળકોની ઉત્તતિની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરીને શરૂ કર્યું. અખખાર, ચક્રચિત્ર, રંગભૂમિ અને બીજા આવા પ્રચારને આદેશનનાં સાધનોદ્વારા પ્રમુખવનનાં આરોગ્યને વધારવા અને સામાજિક જીવનને ઉત્તત કરવાના પ્રયોગો શરૂ કર્યા કે જેથી ઉચ્ચતર બનતા સમાજજીવનમાં બાળકનો વિકાસ સહજ અને માનવત્વનો

અધિકાર અને માતૃત્વની જવાબદારી વહી શકે તેવી ચોખ્ખતા પ્રાપ્ત કરવા માટે માતાઓને સંતતિનિયમન અને કાગ-મીમાંસાના પાંડે આપતી શાળાઓ ચાલુ કરી.

માતૃત્વના રક્ષણ કાળે રશિયન નારીની ઉન્નતિ અને સ્વાતંત્ર્યની વાત પહેલી વિચારવામાં આવી. ક્રાન્તિ પહેલાં રશિયન માતા અમણુ હતી, અજ્ઞાન હતી, સામાજિક દરજ્જે શુદ્ધામ હતી. ખેડૂત સ્ત્રી, ગૃહસ્થ ધરની ધૂંબા ખાતી શુદ્ધામ બૈરી કરતાં ભાગ્યે જ સુખી હતી. દુઃખ, અજ્ઞાન અને નિરક્ષરતા તેનામાં ય એટલાં જ હતાં. આજે સોવિયેટ તંત્રમાં આ દશા પલટાઈ ગઈ છે. નૂતન રશિયાની ધારાપોથીનું પહેલું ફરમાન સ્ત્રી-પુરુષના સમાન અધિકારની ઘોષણાનું હતું. આ ફરમાનનો અમલ માત્ર શાબ્દિક ન હતો, પરંતુ નૂતન રશિયાની નારી સામાજિક ક્ષેત્રમાં, રાજકારણમાં અને આર્થિક હાલતમાં સમાનતા લોગવતી થઈ છે. માત્ર ચૂંટણ સંભાળવા અને હોકરાં ઉછેરવાના સ્ત્રીને મજેલા સામાજિક અધિકારમાં સ્ત્રીની સાંકડી બનેલી મનોદશા પુરુષનું પારતંત્ર્ય વેંકવામાં સલામતી સમજતી હતી તે આજે નાંન અધિકારો અને જવાબદારીઓના બળે કરીને સ્ત્રીઓમાં અસીમ જન્યતિ આવેલી જોવામાં આવે છે. નૂતન રશિયાની નારી આજે સાચી માતા બની છે. રશિયન રાજ્યક્રાન્તિએ સ્ત્રીને પુરુષત્વ જેટલા જ સમાન દરજ્જે મૂકી સ્ત્રીને ગૃહ શોભાવતી ગૃહિણી, સાચી માતા અને નાગરિક બનાવી રશિયન ગૃહજીવનને અજવાળ્યું છે. રશિયન બાળકોનું નવજીવન એ રશિયન માતાનું નવજીવન બન્યું છે, રશિયન નારીને તેણે એક શહેરી તરીકે જીવતી અને સમાજમાં પ્રાણુ પૂરતી બનાવી છે.

કોઈ એક માતા સગર્ભા છે એ વાત રશિયાની ‘પ્રજા-આરોગ્ય કચેરી’ માટે રસનો નિયમ થઈ પડે છે. સગર્ભાને નિયમિત અને ગદન વૈદ્યકીય સલાહ-તપાસ મળે છે. સગર્ભાઓ માટે નિયત કરેલા બાળકોંડેરનું જ્ઞાન આપતા વર્ગોમાં તેને જોડાવાનું કહેવામાં આવે છે. સગર્ભાવસ્થામાં તેના આરોગ્યને જોઈતી માનવજત, દવાદાર અને ખાસ ખાદ્ય વસ્તુઓની જરૂર હોય તો તેને ‘પ્રજા-આરોગ્ય કચેરી’ આ બધું પૂરું પાડે છે. સગર્ભા સ્ત્રી કોઈ ધંધામાં જોડાયેલી હોય તેમાંથી તેને પ્રસૂતિ પહેલાં આઠ સપ્તાહની રજા આગતર પગારે મળી શકે છે, જેથી માતા પોતાનાં જન્મનાર બાળક માટે જોઈતી સગવડો ઊભી કરી શકે છે બાળકના જન્મ પછી પણ તેને આઠ સપ્તાહની રજાને પગારે રજા મળી શકે છે. આ આઠ સપ્તાહ દરમિયાન તે પોતાનાં બાળકની ખાસ સંભાળ લઈ શકે છે. આમ સોળ સપ્તાહના આરામ પછી માતા પોતાને રથાને કામે ચડવા માટેનો રિપોર્ટ મોકલે છે અને પછી પોતાના રથાને પૂર્વવત્ કામ કરતી થાય છે.

ઋશાદીના અમલ દરમિયાનમાં સંતતિનિયમનના કાન્દોના અજ્ઞાનના કારણે જન્મપ્રમાણુ ખૂબ વધી ગયેલું હતું. અને આ વધેલા જન્મપ્રમાણુ સાથે ગરીબોમાં મરણપ્રમાણુ પણ તેટલું જ થઈ ગયું હતું. પ્રથમ વર્ષે જ ૧૦૦ બાળકોમાંથી ૨૭ મરણ પામતાં અને કોઈ કોઈ અપવાદોમાં તો આ પ્રમાણુ ૫૦ કે ૭૫ સુધી પણ પહોંચેલું હતું, અને પ્રસૂતાઓનું મરણપ્રમાણુ પણ ચોંકાવે તેવું હતું. આમપ્રજામાં વૈદ્યકીય મદદ નહિ જેવી પહેલેથી શકતી અને કામના અતિ બોળ દેશના દવાયકી ગામડિયાણુ અણધાર દાર્દ્રીઓ ભાગ્યે જ ગણુનર સંખ્યામાં પ્રસૂતિઓને પહેલેથી શકતી. અને લોગજોગે આવી કોઈ દાર્દ્રી મળી જાય તો પણ એપવાળા હાથોએ થતી પ્રસૂતિઓથી થતાં મરણો એ રોજના બનાવો ગણાતા.

વિશેષે કરીને સોવિયેટ ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોમાં અને ગામડાઓમાં પણ આ દિશામાં જન્મર પરિવર્તન થયું છે. આધુનિક વિજ્ઞાનનાં સંપૂર્ણ સાધનોવાળાં પ્રસૂતિગૃહો અને આરોગ્યાશ્રમો, હેઠ

નાનાં ગામોમાં પણ સ્ત્રીઓને જોઈતી તબીબી સહાય અને આરોગ્યવિષયક સગવડો પૂરી પાડે છે.

આનાં પરિણામો ધ્યાન ખેંચે તેવાં આવવા લાગ્યાં છે. ક્રાન્તિ પહેલાના કાળનું ૨૭-૬ ટકા મરણપ્રમાણ ક્રાન્તિ પછીના સમયમાં કેવળ મોરડો શહેરમાં જ ૧૩-૭ ટકામાં આવી જાયું છે. અને લેનીનગ્રેડમાં ૨૩માંથી લગભગ ૧૩ થયું છે. તેમ જ સમગ્ર રશિયામાં ૧૯૧૩માં ૨૭ ટકા હતું તે ૧૯૨૩માં ૧૭ ટકા થઈ ગયું હતું.

આ પ્રગતિ માતૃત્વ અને બાલસંરક્ષક ગંડળ નામે ઓળખાતી આરોગ્યરક્ષક ખાતાના અધ્યક્ષપણા હેઠળ થઈ છે. આ ખાતાનાં વડા ડૉ. વેરે લેખેડેવા હતાં, જેમણે આ સંસ્થાને વિકસાવી છે. આ સંસ્થા નીચેના ઉદ્દેશોથી કાર્ય કરે છે :

૧. માતૃત્વના સંરક્ષણમાં જ બાલોન્નતિ હોઈ માતાનું જતન કરવું. માતાનાં હૈત ઝરતાં સ્તનપાનને બાળક સારું સંભાળવું.
૨. નૂતનસમાજના નાગરિકનું સ્થાન બાળક લઈ શકે એવી વિશાળ ભાવના વડે બાળકનો વિભક્ષ કરવો.
૩. બાળકના શરીર અને મનોવિકાસના પાયા દૃઢ કરીને તેની જીવનદૃષ્ટિ વિકસાવે તેવું વાતાવરણ સર્જવું.

બાળક ત્રણ વર્ષની વયનું થાય ત્યાં સુધી તેના આરોગ્યને લગતી જવાબદારી ‘ માતૃત્વ અને બાલ-આરોગ્યસંરક્ષક સમિતિ પર હોય છે. અને આ સમય પછી બાળકની સંપૂર્ણ વૈદ્યકીય તપાસને અતે બાળકની તંદુરસ્તીનાં નિવેદનો [Health records] બાલ-આરોગ્ય સંરક્ષક સમિતિને સ્વાધીન કરવામાં આવે છે. આ સમિતિ બાળક આઠ વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી તેના આરોગ્યની તપાસ રાખે છે.

બાલઆરોગ્યસંરક્ષક સમિતિના કાર્યપ્રદેશમાં — જે શાળામાં બાળકો ભણતાં હોય તે શાળાની તંદુરસ્તીવિષયક સ્થિતિ [Sanitation] અને શાળાએ જતાં બાળકોનાં સ્વાસ્થ્યની સંભાળ, બાળ જગત માટે તબીબી સારવારની સગવડ, કિશોરો અને તરુણીનાં મન અને કાયને અતિશ્રમથી ધસી નખવા સામે પ્રતિકાર, ધરત્યાર વગરનાં નિશ્ચિત, જેમને વિશિષ્ટ તબીબી સરસંભાળની આવશ્યકતા હોય તેમને માટે ખાસ અનુકૂળતા, અદાર વર્ષની અંદરના પ્રત્યેક યગજીવીની નિયમિત શારીરિક તપાસ અને તેમની રોગમુક્તિ માટેના પ્રયત્નો, કિશોરો અને તરુણીની શારીરિક કેળવણી પર તબીબી અંકુશ — આવા કાર્યક્રમો ચૂકવામાં આવ્યા છે.

સોવિયેટ તંત્ર દરદની સારવાર કરવાના પ્રયત્નો કરતાં શરીર સાચવણી — રોગમુક્તિ માટેનાં પ્રયત્નો પરત્વે વધુ ધ્યાન આપે છે. દાકતરો, પરિચારિકાઓ અને બીજા આરોગ્ય પ્રચારકો આ કામ માટે જનતામાં ભ્રમણ કરીને શરીરસ્વાસ્થ્યની જાળવણીના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરે છે. આ પરિવારજનોનું કામ લોકોનાં દર્દો દર્દે કરવાનું નહિ પણ લોકોને સ્વાસ્થ્ય સાચવણીના રાજમાર્ગે વાળવાનું છે. આ કાર્યથી સમસ્ત રાષ્ટ્રનાં પ્રજા-આરોગ્યમાં ભારે પરિવર્તન થવા પામ્યું છે અને આ પ્રજા સ્વાસ્થ્યની સાચવણીની પ્રખર યોજનામાં આદાર, તાજ દવા અને સર્વપ્રકાર, વ્યાયામ કાર્યસ્થિતિની નિયમિતતા, નિશ્ચિત દરદો સામે પ્રતિકાર જંગ [Campaign]; શાળાઓની

તંદુરસ્તીની જાળવણી વગેરે પ્રજ્ઞ આરોગ્યના પ્રત્યેક વિષય પર પ્રચારપત્રો ફેલાવીને, રેડિયોદ્વારા આરોગ્ય વાર્તાલાપો ગોઠવીને, ચલચિત્રોમાં આરોગ્ય ચિત્રો મૂકીને પ્રજામાં શરીરરક્ષા પ્રત્યેની દરજ્જા વિશે આંદોલનો ફેલાવવામાં આવે છે. પ્રજ્ઞ આરોગ્યના ફેલાવા સાથે આવતી કાલની પ્રજાનાં સુદૃઢ શરીરો અને વિકસિત મન જોવાના સપ્નના અભિલાષ છે.

હવે શાળાના સંસર્ગમાં જાળક આવે છે. રશિયા પોતાના જાળકનું જીવન ધડા પ્રયત્ન કરે છે, તેમના અભ્યાસના વિષયો કેવળ વ્યાકરણ, ગણિત કે ભૂગોળ નથી, પણ નિર્સર્ગ અને શરીરરક્ષા છે.

આઠથી ચૈદ વર્ષની વયમાં જાળક પોતે બાપિ જીવનમાં જે વાતાવરણમાં જીવવાનું છે તેના મુખ્ય અંગો-નિર્સર્ગ અને શરીરરક્ષાને પોતાના ધ્યાનમાં કેન્દ્ર બનાવે છે. આ પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કરવામાં તો તેનામાં આ બે પ્રદેશોમાં કામ કરતાં બે જોડા વિષયો ઠીક ઠીક પચાસ પેદા થયેલા હોય છે. જાળકને કોઈ પણ એક વિષયનું સર્વાંગી જ્ઞાન આમ સદંતરમાં થઈ જાય એવી અપેક્ષા (પ્રાથમિક શાળામાં) નથી રાખવામાં આવી. વિદ્યાર્થીકારી કચેરી તરફથી આ શાળાના અભ્યાસના વર્ષો દરમિયાનમાં જાળકે કરવાના કામની ક્રમિક અભ્યાસક્રમની યોજના પ્રગટ કરવામાં આવી છે. આમાંથી એક દૃષ્ટાંત લઈએ. તૃતીય વર્ષમાં અભ્યાસ કરતાં જાળકોને ઓકટોબર માસમાં દેખાતાં પક્ષીઓનો અભ્યાસ કરી લાવવાનું કહેવામાં આવે છે. આવા પક્ષી-અભ્યાસ માટે પક્ષી-જીવન વિશેના કેટલાય પ્રશ્નોના ઉત્તરો તેમણે જાતે શોધી લાવવાના હોય છે. વળી અભ્યાસના આવા કોઈ બીજા સુદૃઢ તરીકે જાળકોને તેમની સ્થાનિક તંદુરસ્તીની યોજનાનો અભ્યાસ કરવાનો નિર્દેશ કરવામાં આવે અને વિદ્યાર્થીઓ આવી તપાસ માટે કેટલાંય કારખાના, ખાણો અને ગ્રામો દુધી વળશે. અભ્યાસના આવા પ્રત્યેક સુદૃઢને રશિયન કેળવણીકારો કાર્યયોજના [Complex] કહે છે.

કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે ત્યારે વાચન, લેખન, ગણિતનું શું? આ કાર્યયોજનાનું ખરું રહસ્ય જ એ છે, કે આ શિક્ષણયોજના જીવન સાથે જોડાયેલી છે. એ પોતે જ જીવંત સ્થિતિ [Life Situation] છે. આ યોજના કેવળ વાચન નથી, કે ગણિત કેવળ લેખન કે ગણિત. શિક્ષણની આ ત્રણે ક્રિયાઓ તેમાં અંતર્ગત છે. તે નિર્સર્ગ અને ઉત્પાદક શ્રમનો એક પૃષ્ઠ ભાગ [Segment] છે. અને જે સ્વાભાવિક રીતે જ એક અંગેખા અભ્યાસ તરફ ઝુકી પેદા કરે છે. શિક્ષણવિષયક જરૂરિયાતની આવી ક્રિયાને પ્રેરક એવો સહેજ પ્રાણવાળો આભિર્ભાવ પણ રશિયન કેળવણીકારોને મન તેમનાં શિક્ષણકાર્યમાં આવશ્યક સામગ્રી પૂરી પાડનાર લાગે છે.

ઉપરોક્ત પક્ષી-અભ્યાસનું દૃષ્ટાંત આપણે તપાસીએ આ સ્વાધ્યાય પૂરો કરવા માટે જાળકોએ પક્ષીઓનાં નામો શોધવાં પડે, તેમનાં વર્ણનો લખવાં જોઈએ, તેમની સંખ્યા જાણવી રહે, તેમનું વર્ગીકરણ કરવું જોઈએ, તેમની ગાદિની જેવા સંદર્ભગ્રંથો વાપરવા પડે, તેમની પ્રતિજ્ઞાની નોંધ રાખવી પડે, વાચન, લેખન અને ગણિતને સ્વાભાવિક રીતે આવરી લેતી નિર્સર્ગ અભ્યાસ [Nature study] નિર્બંધનલેખન, સંખ્યાલેખન અને અન્ય બધી અભ્યાસની વિગતો આવા સ્વાધ્યાયમાં અંતર્ગત રહેલી છે. જાળક સ્વાધ્યાયમાં પક્ષી-અભ્યાસ [Nature study] માં પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે તો આ સ્વાધ્યાયમાં [Complex] માં લેખન, વાચન જોડાણ અને ગણિતને પોતાના અભ્યાસનાં ઉપરકરો તરીકે વાપરે છે જ. જાળક જે વાસ્તવિક જીવન

જુએ-જાણે છે તેને જ તત્ત્વવિષય [Subject matter] રશિયાની કેળવણી માને છે. કુદરત અને કલાનાં મુખ્ય સ્વરૂપો સાથે તેમનો પરિચય હવંત બને એ માટે બાળકના વાતાવરણનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

રશિયા અને અન્ય દેશોના કેવળ શિક્ષકોનાં વિષયો વચ્ચે જ નહિ પણ શિક્ષણપદ્ધતિઓ વચ્ચે પણ ભારે મોટા તફાવત જોવામાં આવે છે. શાળાના એક વિદ્યાર્થીને કેઈ પુસ્તકનું પ્રકરણ વાંચી જઈ તેણે શું વાંચ્યું તેનું વિવેચન લખવાનું કહેવામાં આવે છે; જ્યારે રશિયન બાળકને તેની આસપાસના વાતાવરણના કોઈ ભાગનું અવલોકન કરવાનું કહેવામાં આવે અને આ અવલોકનનું વિવરણ લખી લાવવાનું કહેવામાં આવે. બે પદ્ધતિઓ વચ્ચેનો આ ભેદ. એક પદ્ધતિ આધારકેન્દ્ર [Authoritarian] છે અને બીજી શાસ્ત્રીય છે. આપણે ત્યાં પાઠ્યપુસ્તકના પાઠના વિષયોમાં શું છે, કે શા માટે તેમ લખવામાં આવ્યું છે એ સંગ્રહ કોઈ બાળક પૂછશે એની અપેક્ષા જ શાને હોય? પૂછે એનું ઉત્તરન તો કાણ જ આપે! પુસ્તકમાં જે લખ્યું છે તે સાચું છે, એમ 'બાબા વાક્ય' પ્રમાણમાં પેટે બાળક અને શિક્ષક સ્વીકારી લેવું!

રશિયાની શિક્ષણપદ્ધતિમાં સ્વાનુભવનું તત્ત્વ પ્રધાનપણે છે. બાળક પોતાના જાત-અનુભવથી પોતાની અંતઃશક્તિ વડે કોઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન લે એ સિદ્ધાંત તેની પાછળ રહેલો છે. આથી બાળક પોતાને જોઈતી માહિતી, કોઈનાં વિધાનો ઝટ સ્વીકારીને નહિ, પણ જાત-અવલોકનથી સંગ્રહી લેવું ચાલે છે. તેમની આ પ્રજ્ઞાસિ વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળાની પ્રજ્ઞાસિ કહી શકાય.

સોવિયેટ શિક્ષણ રીતિઓમાં બીજી એક મહત્ત્વની વાતનો તફાવત છે. ત્યાંની શાળામાં જાળકોના સમૂહો રચાઈને કામ ચાલે છે. 'તું તારી જગાએ, જગો જગાની જગાએ, તું તારી ચોપડીમાં જો, જગો જગાનીમાં જુએ, કોઈ કોઈનામાં ન જુએ' - શિક્ષકની આ આજ્ઞા લગભગ સાર્વત્રિક છે. સોવિયેટ શાળાનું સંચાલન 'પ્રયોગશાળા યોજના [Laboratory plan]' પ્રમાણે ચાલે છે. શાળાઓમાં પ્રચલિત ઢોળે વિદ્યાર્થીઓને એસવાના હારખંધ બાંકડાઓ ત્યાં નથી. ખુરશી ટેબલની બેઠક અને સંદર્ભ ગ્રંથો [Reference books] માટે અભરાર્થોની ગોઠવણ શાળાના ઓરડામાં કરવામાં આવેલી હોય છે. બાળક આ ઓરડામાં દાખલ થાય છે, ખુરશી ટેબલ પર પોતાનું સ્થાન લે છે અને પોતાના બેઠકોના સમૂહ સાથે મળીને કામે મંડી પડે છે. આવા સમૂહો, પ્રથમે સમૂહ પાંચે મૂકવામાં આવેલા સામુદાયિક કોષ્ટકો, સમૂહગત વિચારણા અને અભ્યાસથી ઉદ્ભવતા મંડી પડ્યા હોય છે. શિક્ષક આવા કાર્યરત સમૂહો વચ્ચે ફરતો હોય છે અને તેમને જોઈતાં સલાહ-સૂચનો આપતો રહે છે. આમ પૂર્વકાળની વર્ગવ્યવસ્થા અંદરથી ચર્ચિત છે. આને તો નિસર્ગ અને હત્યાદક શ્રેમવિષયક પ્રતિષ્ઠા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો સાથે મળીને કરતા હોય છે.

સોવિયેટ કેળવણી તંત્રમાં શિક્ષણનું કામ યોગ્ય એક અપવાદ જાહેર કરતાં, પ્રયોગશાળા યોજનાથી ચાલે છે. સોવિયેટ યુનિયનના દરેક પેઢા કોઈ ભાગમાં હજી આ યોજના પ્રાથમિક દશામાં હશે એ ખરું છે પણ યોજનાની શરૂઆત તો લગભગ દરેક જગ્યાએ થઈ ગઈ છે.

સોવિયેટ શાળાઓનો મુખ્ય હેતુ બાંધે પેઢીને સમાજવાદી સમાજનું સંચાલન કરવામાં સંકલિતશાળી બનાવવાનો છે. આ હેતુ સંકલિતતાથી પાર પાડી શકે માટે તેમણે સમાજજીવનધારણના સિદ્ધાંતો સમાજવાદ જોઈએ. આ માટે તેમને શાળાઓમાં સમાજશાસ્ત્ર [Civics & Sociology] શિખરવામાં આવે છે. આવી સામાજિક તાલીમ આપવા માટે શાળામાં વિદ્યાર્થીમંડલો રચાય છે.

વળતર મળે છે, જેમાંની અર્ધી ભાગ તો તેણે શિક્ષણ-વર્ગમાં ગાળ્યો હોય છે. આ શાળામાં તેને ઉત્પાદન ક્રિયાના સિદ્ધાંતો શીખવા મળે છે, અને ઘણીવાર તો બાળકો કારખાનામાં જે કામ કરતાં હોય છે તેની દોરવણી જ કારખાનાની શાળાના સત્તાવાળાઓ કરતા હોય છે.

કેળવણી અને જીવનનો સંબંધ જોડવાના બીજા માર્ગો પણ નક્કી કરેલા છે. હાઈરફૂલનું [Professional] શિક્ષણ પૂરું કરી લીધા પછી બાળક પોતાના મનપસંદ ધંધાના શિક્ષણ અર્થે કોલેજ [Higher Technical Schools] માં જાય તે પહેલાં ઘણીવાર એકાદ બે વર્ષ સુધી તેને કોઈ પણ ધંધામાં જોડાઈ જવું પડે છે. અને જો તે ઇલેક્ટ્રીસિયન થવા માગતો હોય તો તે વોળ્ટીક ઉદ્યોગને લગતાં કોઈ ખાતામાં જાય છે. અહીં તે પોતાના સુકરર સમયના અંત સુધી કામ કરે છે અને પછી આગળ અભ્યાસ માટે કોલેજને પ્રવેશક માટે વિનિયત મોકલે છે. આ વિનિયત સાથે, આ સમય દરમિયાન તે જે સ્થાનિક ઔદ્યોગિક મંડળનો કાગદાર સભ્ય હોય તેનું પ્રમણપત્ર મોકલવું જોઈએ. જે આમ સ્થાનિક ઔદ્યોગિક મંડળ તેની ભાગમણ કરવાની ઈચ્છા ન જતાવે તો તેને કોલેજમાં પ્રવેશ મળી શકે નહિ. આથી કરીને સામાન્ય પ્રકારની સામાજિક લાયકાત ઉપરાંત જે વ્યવસાય માટે તે તૈયારી કરતો હોય તે માટે તેણે મેળવવો જોઈતો અનુભવ તેને સારુ ઉચ્ચ ઔદ્યોગિક સંસ્થામાં જોડવા વાસ્તે પૂર્વ તૈયારીરૂપ બને છે.

રશિયાનાં નિરાશ્રિત અનેલાં બાળકો સંબંધમાં જાતજનની અતિશયોક્તિભરી વાતો પશ્ચિમ યુરોપમાં અને અમેરિકામાં ફેલાયલી છે. મહાયુદ્ધને કારણે, આંતરવિચ્છેદથી, અને ૧૯૨૧ ના ભયંકર દુષ્કાળથી સોવિયેટ યુનિયનમાં લગભગ ૧,૨૫૦,૦૦૦ જેટલાં બાળકો ધરત્યાર વગરનાં થઈ ગયાં હતાં. આટલી મોટી સંખ્યાની સંભાળ લેવાનો સવાલ રશિયા માટે એક જાણે સામાજિક પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો. આ પ્રશ્નો નિવેડો લાવવા માટે જુદા જુદા પ્રયત્નો કરવા પડ્યા હતા. અનાયાત્રીઓ અને નિરાશ્રિત વસનિગૃહો ખોલવામાં આવ્યાં હતાં અને અનેક બાળકોને ગૃહસ્થ ધરોમાં લેવામાં [Adopted] આવ્યાં હતાં બે વર્ષ સુધી તો સત્તાવાળાઓને આવા પ્રત્યેક બાળકને કોઈને કોઈ સંસ્થામાં પ્રવેશ કરાવવાના પ્રયત્નો કરવા પડ્યા. આવાં બાળકોને વ્યવસ્થિત કરવાં એ એક ભારે કષ્ટનો સવાલ થઈ પડેલો. ઘણાં તો રખડવાનું જ પસંદ કરે. આવા ધરત્યાર વગરનાં બાળકોની સંભાળ લેવાનો ખર્ચ ઉપાડવાનું સ્થાનિક સત્તા પર આવી પડેલું અને કેટલાક કેસોમાં તો શાળાના બજેટનો અર્ધો અર્ધો ભાગ તેમને માટે વપરાતો.

હજીય સોવિયેટ યુનિયનમાં નિરાશ્રિત બાળકો છે ખરાં. તેઓ દેશમાં ભગતાં બીજાં માગતાં ફરે છે. જે કે હવે ઘણાંખરાં તો સંસ્થાઓમાં તેમ જ ગૃહસ્થ ધરોમાં પ્રવેશ પામી ચૂક્યાં છે. મોરડો અને લેનીનગ્રેડની શેરીઓમાં જૂણે ટળવળનાં નોકારાં બાળકોનાં ટોળેટોળાં ફરતાં હોય છે. પ્રચારવામાં આવેલી આવી વાતો હેઠ્ઠા દાયકામાં જેઓ આ શહેરની મુલાકાતે ગયેલ હશે તેમને તદ્દન કાષ્ઠપનિક લાગી હશે.

સોવિયેટમાં કૌટુંબિક જીવનની શી હાલત છે? સર્વભક્ષી સામ્યવાદની કામગીરીમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં શરીર અને આત્માનો ભોગ તો નથી ચડતો ને? હરગીઝ નહિ. આવાં હડહડનાં જુદાંજુદાં રિવાજો [Rites] ખચરખચીઓનાં ફળદ્રુપ ભેજાંમાંથી અને પશ્ચિમ યુરોપના સામયિકોની કટારોમાં જ દેખા દે છે. યાસ્તવિક રીતે સોવિયેટ તંત્રમાં પુરુષો જેટલા જ અધિકારો સ્ત્રીઓ ભોગવે છે. જમાના-નૂતનાં આર્થિક તેમ જ રાજકીય બંધનોમાંથી તેમણે મુક્તિ મેળવી છે. અને બાળકો? અમેરિકન કે જર્મન કુટુંબોમાં જેમ તેઓ રહેતા હોય છે તેમ અહીં રહેતા હોય છે.

પણ તેમાં કેટલાક અગત્યના તફાવત જોવામાં આવે છે. સોવિયેટ આરોગ્યખાતું કુટુંબને પ્રસૂતિગૃહ, બાલકવાખાનાં, બાલગૃહો, જેવી કેટલાય પ્રકારની સગવડો વિના મૂલ્યે આપે છે. સોવિયેટ શિક્ષણતંત્ર બાળકને માટે અનોખો શિક્ષણ પ્રબંધ કરી આપે છે. વૃદ્ધાવસ્થા, અકસ્માત અને માંદગી જેવા અણધાર્યા પ્રસંગો માટે જોઈતા રક્ષણ અર્થે વીમાની અનુકૂળતા મળે છે. અને સાપ્તાહિક કામના નિયત થયેલા દિવસોની ચોક્કસ યોજના કુટુંબોને સંસ્કારી પ્રવૃત્તિઓનો લાભ લેવાની તક આપે છે. આવા સાંસ્કારિક વાતાવરણમાં સ્ત્રીઓ ખરેખર વધુ સ્વતંત્ર છે, સામાજિક દરજ્જો ઉચ્ચ માનવાન મેળવે છે. આથી રશિયાની મુલાકાતે આવનારાઓ પર રશિયન કુટુંબો ભારે ઊંડી છાપ મૂકે છે.

રશિયાની આ પાંત્રીસ લાખ નેટલી ઊગતી પ્રજા નૂતન રશિયાના ઘડતરમાં પ્રાણ મૂકનાર બનશે. પંદર અને એકત્રીસ વર્ષ વચ્ચેના વીશ લાખ નેટલાં કુમાર-કુમારીઓ ઊગના સામ્યવાદીઓ છે. આ ઊગતી પ્રજાને ક્રાન્તિની તાલીમ સતત મળ્યા કરતી હોય છે. માત્ર સોવિયેટ યુનિયનમાં જ નહિ પણ સારા જગતમાં કામદાર વર્ગને ઉચ્ચ સત્તાએ ચડેલો તેઓ ચાહે છે; અને નવીન સમાજધર્મના સર્વત્ર અસ્તિત્વમાં આવે તે માટે પોતાથી બનતું બધું કરી છૂટવા માગે છે.

રશિયાના બાળકનો ઉઠેર એ દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે છે કે નવી દુનિયાના સર્જનની શક્યતાઓ તે જોઈ શકે અને આ જવાબદારીની સમજ, વ્યવસ્થિત વર્ગના જાગૃત કામદારો પર નિર્ભર છે. રશિયાની શાળાઓમાં બાળકોને ઝાર અને ઝારશાહી વિષે સાંભળ્યું હતો પણ તેમનું જીવંતર તો રશિયન પ્રજાસત્તાક તંત્રમાં ઘણું છે, અને એ પ્રજાસત્તાકમાં જગતની પ્રજાઓના સંયુક્ત સામ્રાજ્યના કર્ણધારો તરીકે તેઓ માને છે, કે આવું પ્રજાસત્તાક પ્રજા-કામદાર જગતનું મહારાજ્ય જન્મવાનું છે તેને ખાતર પોતાની બધી શક્તિઓ ખર્ચી નાખવા તેઓ તૈયાર થઈ રહ્યા છે.

મુખર્ષ કલાકર, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણી ખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતન શિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને માળાપ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખપત્ર —
દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

જો તમે આહક નહો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લવાજમ •

• પત્રવ્યવહારનું સરનામું •

હિન્દમાં — રૂપિયા બે

વ્યવસ્થાપક

બ્રહ્મદેશમાં — રૂપિયા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં — પાંચ શિલિંગ

દેસાઈ પોળ • સુરત

દક્ષિણામૂર્તિ

ગ્રામવિદ્યાલય, આંબલા

[સંવાલકોત્રું નિવેદન]

શ્રીમાન દરબાર સાહેબ, બહેનો અને લાઈઓ,

આજે અમારી દક્ષિણામૂર્તિ સંરમા પોતાની આજ સુધીની રીત પ્રમાણે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં એક નવું પગલું ભરે છે. અમારા આ પગલાના મોંઘામૂઠા સાક્ષી તરીકે તેને આશીર્વાદ આપના આપ સૌ પધાર્યા હોઃ આપ સૌને અમે અંતઃકરણપૂર્વક આવકાર આપીએ છીએ.

દરબાર સાહેબ ! અમને બોલવાની છૂટ હોય તો અમે કહેતા માગીએ છીએ કે આપ અમારા ગુરુરાત-કાઠિયાવાડના તાજ વગરના રાજા છે. આજથી વર્ષો વિપર આપણા દેશનો રાજા વંસ્તુન : કેવો હોવો જોઈએ તેનો આદર્શ આપે કેવળ શબ્દોથી નહિ પણ આપના જીવનથી પૂરો પાડ્યો છે. આજે આંબલા જેવા નાના ગામમાં એક નાની શી પ્રાથમિક શાળાને ખુલ્લી જાહેર કરવા માટે આપ આટલે દૂરથી આવ્યા હો એ માટે અમે આપના આભારી છીએ. આજ સુધી આપણા દેશમાં ગાંધીમિક કેળવણી તરફ તેમ જ ઉચ્ચ કેળવણી તરફ આપણે જટિલું ધ્યાન આપ્યું છે તેના સોળમાં બાળનું ધ્યાન પણ આપણે આ પાયાની કેળવણી તરફ આપ્યું નથી એ દેખીતી વાત છે, અને તેનાં પરિણામો આપણે આજે જોઈએ છીએ. અમને જણાવતાં હર્ષ થાય છે કે બાવનગરના નામદાર મદારાજ સાહેબ આજે અહીં હાજર હોત તો તેમને પોતાને આ પાયાની કેળવણી તરફ કેટલો બધો પક્ષપાત છે તે આપ પણ જોઈ શકત. અમારો આજનો આ પ્રયત્ન તે દક્ષિણામૂર્તિ અને નામદાર મદારાજ સાહેબ બંનેની મહેશ્વરજોતું પરિણામ છે એમ કહીએ તો જરાય ખોટું નથી.

કોઈને સહેજે પ્રશ્ન થશે, “ બાવનગર રાજ્યમાં તેમ જ કાઠિયાવાડ-ગુજરાતમાં આવી, તો અનેક શાળાઓ ઊઘડ્યે જાય છે, તેમાં આજે આવો મોટો પડારો શ માટે ? ” આવો પ્રશ્ન તદ્દન વધાર્થ છે. અમારું પોતાનું તો એવું માનવું છે કે કોઈ પણ ગામમાં આવી શાળા શરૂ થાય ત્યારે એ ગામને માટે એ ઉત્સવ હોવો જોઈએ. શાળા એટલે માત્ર યોગ્ય એક યોગ્ય શીખવી દેવાનું સ્થાન નહિ, પણ આખા ય ગામને જોમાંથી જીવનની ગેરચા મને એવું પવિત્ર સ્થાન હોય તો એવી શાળાની શરૂઆત આવી જ રીતે થવી જોઈએ એમ અમને લાગે છે. એ રીતે તો આ શાળા કોઈ પણ પ્રાથમિક શાળા જેવી જ છે, અને આવી પ્રાથમિક શાળા એ ગામડાના જીવનમાં નાનીમની વસ્તુ નથી એમ અમે માનીએ છીએ અને સૌને મનાવવા માગીએ છીએ.

પણ આજનો અમારો પ્રયત્ન જરા જુદો જનનો છે. આજે આ શાળા માત્ર દર્જની પ્રાથમિક શાળા નથી, પણ વર્ષો યોજના પ્રમાણે પાયાની કેળવણીની જે નવી શાળાની કક્ષના કરવામાં આવી છે તે કક્ષનાની અમારી સમજણ પ્રમાણેની આ શાળા છે. એટલે આ આંબલાની શાળામાં ખેતી-આગાધન, ગોપાલન અને દાંતપૂર્ણાણ એ મુખ્ય ઉદ્યોગો રહેશે, અને આ ઉદ્યોગોને

કેન્દ્રમાં રાખીને તેમ જ આંખલાના જીવનને ધ્યાનમાં લઈને ગૂજરાતી, ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને વિજ્ઞાન વગેરેનું શિક્ષણ આપવામાં આવશે. અમારી ઉમેદ તો એવી છે કે આજ સુધી આપણે જે પ્રાથમિક શિક્ષણ આપ્યું છે તે શિક્ષણ આપણા લોકજીવનને સ્પર્શ કરી શક્યું નથી, અને જ્યાં જાણ્યે-અજાણ્યે સ્પર્શ થઈ ગયો છે ત્યાં એ સ્પર્શથી લોકજીવન સમૃદ્ધ બનવાને બદલે હાનિ વિકૃત બન્યું છે. આ નવી ઢબની શાળાનો બિગમ જે હૃદયમાં થયો છે તે હૃદય આપણા લોકજીવનને ખરાબર પારખે છે એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ. આજે અમારી સંસ્થાનું સહભાગ્ય છે કે આ પ્રકારની નવી શાળા અમે શરૂ કરીએ છીએ, અને આ શરૂઆતનો યશ અમે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી કાઠિયાવાડમાં તો સૌથી પહેલો ભાવનગર રાજ્યને બાજે આવે છે. ભાવનગરના નાગદાર દરબારશીએ આજ સુધી દક્ષિણામૂર્તિ જેવી સ્વતંત્ર પ્રયોગ કરતી શાળાને અનેક સહભાવોથી પોતી છે તેમાં આજે વધારો થાય છે, અને આપની સૌની સાક્ષીએ અમે કહી શકીએ છીએ કે આ સહભાવને લાયક થવા અમે આજ સુધી પાછ પડ્યા નથી તેમ હવે પણ પાછા નહિ પડીએ.

અમે છેલ્લાં અઢીવાશ વર્ષ સુધી શહેરમાં કામ કર્યું છે એટલે અમારી જીવનની ધારી શહેરની થઈ ગઈ છે. આજ સુધી કાઠિયાવાડ-ગૂજરાતના ધીમંતોએ અમને છૂટી પૈસા આપ્યા છે એટલે ગામડાની ગરીબાઈ અમે જાતે અનુભવી નથી, માત્ર કલ્પનાથી જાણી છે. ઉપરાંત ગામડાના લોકોમાં કામ કરવું એ કેરવું કામ છે તેનો અમને હજી પૂરો ખ્યાલ નથી. કવિની કવિતામાં ગામડાનો અને ગ્રામજીવનનો ગમે તેવો મોહક ખ્યાલ અપાયો હોય પણ ગામડાની વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન જુદી જ છે, અને આ વસ્તુસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે કેટલી અપૂર ધીરજ, કેટલી ઉચ્ચ સેવાસ્થિતિ અને કેટલી ઉચ્ચ નિકા જોઈએ તેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે મન સહેજ પાછું હટી જાય છે.

આંખલાની અમારી આ શાળા દક્ષિણામૂર્તિના સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસૂર્તિના સિદ્ધાંતોને ધોરણે જ આવશે. દક્ષિણામૂર્તિએ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જે જે વસ્તુઓને સિદ્ધ કરી છે તે બધી ય આપ આંખલામાં પણ દેખશે અને વધારામાં આંખલાના અમારા તમામ વિદ્યાર્થીઓ વધારે સંસ્કારી, વધારે કામગીર અને વધારે સ્વતંત્ર કેમ થાય તે અમારું ધ્યેય રહેશે. ઉપરાંત, અમારો એક વિચાર એવો છે કે રોજ સાંજે ચોરે નાનાભાઈ કથા વાંચે. આંખલાની પ્રાદેશ કેળવણીનો પ્રશ્ન આવી કથાથી ઉકલી જાય તો આખા જ ગૂજરાતને એમાંથી ધણું શીખવાનું મળશે, એમ અમારું માનવું છે.

પણ અમારો મનોરથ અહીં અટકતો નથી. દક્ષિણામૂર્તિની એવી મુશ્કેલી છે કે પાયાની આ કેળવણી બરાબર સિદ્ધ કર્યા પછી આંખલામાં જ એક નવી ઢબનું અધ્યાપનમંદિર ખોલવું, અને નાગદાર દરબારશીને યોગ્ય જણાય તો આજા અધ્યાપનમંદિરને સગવડ કાઠિયાવાડ-ગૂજરાતઆપી સ્વરૂપ આપવું. અમારો એવો પણ મનોરથ છે કે પાયાની આ કેળવણી પૂરી થયા પછી આ શાળાના જ અનુસંધાનમાં આવી જ કેળવણીનું નવી ઢબનું વિનયમંદિર કાઢવું અને મોટી ઉંમરના ગામડાના વિદ્યાર્થીઓને તેનો લાભ આપવો. પણ આ તો બધા મનોરથો. અને મનોરથોને તે વળી હદ જણી છે ?

પણ આ સ્થળે અમારે એક બે વાતોનો ઉલ્લેખ કરી દેવો જોઈએ, દક્ષિણામૂર્તિ એ કેળવણીની સંસ્થા છે, અને આજે અઢીવાશ વર્ષના અનુભવ પછી તો કેળવણી ઉપરની અમારી શ્રદ્ધા હતી તેથી પણ ધણી વધી છે. અમે ગામડામાં જઈને ગામડાના જીવનમાં પરિવર્તન કરવું-

અમારી સમગ્રજી પ્રમાણેની વંધા યોજનાનુસાર કેળવણી આપીને. આજે આમોદારનો યુગ ખેડે છે અને તેના પવનો વાવા લાગ્યા છે. જુદા જુદા લોકોના આમોદારના ખ્યાલો જુદા જુદા હોય છે. કેટલાક લોકો ખાદીકાર્ય ગારફત આમોદાર સાધે, કેટલાક લોકો આમોદારોને સજીવન કરીને આમોદાર સાધે, કેટલાક ખેડૂતોને જ્ઞાન આપીને આમોદાર સાધે, અને ગામડાના બાલકોને કેળવણી આપીને આંગણમાં ને ચર્ચ શકે તે કરવા માગીએ છીએ. આ વાતને વધારે યથાર્થ સ્વરૂપમાં કહેવી હોય તો કહી શકાય કે અમે અમારી શાળાદારા અને અમારાં પોતાના જીવનદારા ગામડાના લોકોએ કેમ જીવવું એ શિખવવા માગીએ છીએ. આનો અર્થ કોઈ એમ ન કરે કે અમારે અમારાં પોતાનાં ચોક્કસ સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, ધાર્મિક તેમજ આધ્યાત્મિક મંતવ્યો નથી. જીવનમાં અનેક ક્ષેત્રોમાં પોતાનાં ચોક્કસ અને ખુદ્દિઅકિત મંતવ્યો વિનાનો ગાયુસ શિક્ષક તરીકે શોમે જ નહિ. પણ અમારાં મંતવ્યો એટલે અમારાં ચોક્કસ વિચારો. એ વિચારો પ્રમાણે જાતે જીવવું એ અમારો પહેલો ધર્મ. અમને લાગે છે કે સમાજ આપણે પોતે બાંધેલી અમુક માન્યતાઓને સ્વીકારતો થાય એમ ઇચ્છું કોઈ પણ ખરા શિક્ષકને ન શોમે એવું છે. સમાજજીવનના દરેક દરેક પ્રશ્ન પર સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની શક્તિ મેળવે અને એ વિચાર પ્રમાણે જીવવાનો આયદ રાખે એટલે શિક્ષકનું કામ પૂરું થાય છે. જે શિક્ષક આટલું કરી શકે તો શું ન કર્યું એ જ અમારી સમગ્રજીમાં નથી આવતું. આ અમારું કાર્યક્ષેત્ર છે. અમારી પાસેથી આથી વધારે આશા રાખનારને પણ અમારે નિરાશ કરવા પડશે, અને આથી ઓછી આશા રાખનારને પણ નિરાશ કરવા પડશે. અમને લાગે છે કે દક્ષિણામૂર્તિની આટલી સ્પષ્ટ ઓળખ આપવાનો આજે વખત આવ્યો છે, માટે આટલી સ્પષ્ટતા બસ માગી છે.

ગામડાંનાં બાઈબેનો, અમે તમારા ગામમાં નવા છીએ; હજી તો તમારી ભાષામાં બોલતાં પણ અમને નથી આવડતું; તમે જે મહેનતુ જીવન જીવો છો તે અમારે તમારી પાસે શીખવાનું છે; તમારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરતાં તો અમને કેટલીય વાર લાગશે. છતાં તમને એક વાત કહેવા માગીએ છીએ. અમે અહીં તમારા ચર્ચને રહેવા આવ્યા છીએ માટે અમે ગમે તેવા હોઈએ તો પણ અમને નબાવી લેતે. અમે આટલાં વર્ષો શહેરનાં બાળકોની સેવા કરી છે; આજે અમે હવે તમારાં બાળકોની સેવા કરવા આવ્યા છીએ. નાનામાઈ અમારામાં મોટા છે; તેમને અહીં મોકલવા અમે સૌ શરૂ છીએ એમ ન માનતા; આજે નવા સાથીઓની સાથે અને નવા લોકોની વચ્ચે તેમને મૂકતી વખતે અમારું મન કંચવાય છે. માટે તમને સૌને અમારી વિનંતિ છે કે નાનામાઈને સ્વાયત્તે, અમે આંગણમાં આવીએ છીએ એટલે આખા ય કાલિયાવાડ-ગૂજરાતની આંખ આંજલા પર મંડાશે. મહાત્મા ગાંધીજીથી માંડીને નાનામાં નાનો ગાયુસ પણ આંગણમાં શું થાય છે તેના પર મીઠ માંડી રહેશે. આપણા નામદાર મહારાજ સાહેબ પણ આંગણ સામી નજર રાખી રહ્યા છે અને આપણા અનંતરાયમાઈ, નટવરલાલમાઈ, બારકરરાવમાઈ, ગમનનંદમાઈ વગેરેની નજરે તો મહારાજ સાહેબની નજરમાં આવી ગઈ સગને. માટે તમે સૌ અમારા કામમાં તમારાં સૌ ટકા સાથે આપજો; ગામડાંના કનિષ્ઠા-કંકાસમાં અમને ન પાડતા; તમારા કજીયા-કંકાસ પતાવવામાં અમારી મદદ લેશો અને આખું આંગણ બાવનગર રાજ્યનું નમુનેદાર ગામ થાય એવું કરી દેજો.

એક છેલ્લી વાત. અમારા આ નવા પ્રયત્નોમાં જે ગૃહસ્થો તંરકથી અમને નાણાં વગેરેની મદદ મળી ચૂકી છે તેનો આગર માનવાનું કેમ બુદ્ધાય ? તમે માનશો ? આપણા ને સહેરનાં એક એકરે આંગણની વાત માત્ર સંમળતાં અમને શ. ૧૦૧)

મોકલી આપ્યા છે. એ ડૉક્ટર તે શ્રી. કેશવલાલ વિઠ્ઠલદાસ કક્કર. અમે માત્ર મિત્રદાવે આંખલા ત્રિવે એક કાગળ લખ્યો તેના જવાબમાં દિલ્હીનાળા શેઠ રતિલાલ નારણદાસ ગામીએ અમને રૂ. ૫૦૦૦)નો એક મોકલી આપ્યો છે. અમારા મિત્ર શેઠ જીવજીલાલની મદદ તો નોંધી ન નોંધાય એવી ચાલુ જ છે. અકયાબવાળા શેઠ મણિભાઈ પારેખે અમને ફૂવા માટે રૂ. ૫૦૦) મોકલી આપ્યા છે; અમદાવાદવાળા શ્રી. ભણેકભાઈ ચીમનલાલે આ કાગ માટે અમને રૂ. ૧૦૧) આપ્યા છે; વલસાડવાળા નાગરદાસભાઈએ વળીઓ વગેરે માટે રૂ. ૨૫) આપ્યા છે; મહાસક્તી ટ્રેડવાળા ભાઈએ અમને ૨૪ બાલદીઓ ભેટ આપી છે; અગારા ગિત હરિલાલ બાયાણીએ 'મેમાનો' માટે ગાદલાનાં ૫૩ આપ્યાં છે અને રૂના વેપારી ભાઈઓએ અમને ગાદલાં માટે ૩ આપ્યું છે, તેમજ વકીલ શ્રી. મૂળજીભાઈ જોશભાઈએ અહીં જમીન અપાવવામાં અમને સારી મદદ કરી છે. આ તમામ મિત્રોનો આજે અમે જાહેર આભાર માનીએ છીએ. પણ આ બધાયની પાછળ એક મોટો આભાર તો માનવાનો રહે છે ભાવનગરના નામદાર મહારાજ સાહેબનો. ભાવનગરના નામદાર મહારાજ સાહેબે આ નવા પ્રયોગ માટે રૂ. ૪૦૦૦) તથા વાર્ષિક રૂ. ૧૧૦૦) આપીને અમને આભારી કર્યા છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. એઓશ્રીએ તો અમને જમીન આપી, શાળાનું મકાન આપ્યું, શિક્ષકને સોંપ્યા અને સૌથી વધારે આ પ્રયત્ન માટે પોતાના હૃદયનો સાથ આપ્યો. આ બધાય માટે આજે એમનો આભાર માનીએ છીએ.

હવે રહ્યા એક અંગત મિત્ર; આ મિત્રે અમને ગાયો આપી છે, બાર બરોડાં જેટલું ઘાસ આપ્યું છે, દોઢ ખાંડી કપાશિયા આપ્યા છે, અને ઉપરાંત ઢોરના છપ્પર માટે રૂ. ૨૫૧) રોકડા આપ્યા છે. આ મિત્ર તે પાસેના ગામ વળાવડના રહીશ શ્રી. વાલજી દેવશંકર મહેતા. તેમને માટે અમારના શબ્દ બોલીએ તો તેમને ગાહું લાગે માટે ગૌન રાખીએ છીએ.

અમારી કયા હવે પૂરી થઈ.

શ્રીમાન દરબાર સાહેબ! અમારા આ પ્રયોગને આપના આશીર્વાદ આપી અમને આભારી કરશો. ભાવનગર રાજ્યના જે સુત્રધારો અહીં હાજર છે અને જેઓ ગેરહાજર હોવા છતાં હાજર જેવા છે, તે સૌનો અમે અમારા આ પ્રયોગમાં સહકાર અનુભવી રહ્યા છીએ.

•આપણા સૌના પર પ્રભુના આશીર્વાદ હો.

આમલિલાલ, આંખલા,

તા. ૧૨-૬-૩૮

}

નાનાભાઈ ભટ્ટ

હરભાઈ ત્રિવેદી

અર્ચાવિભાગ

[૧]

‘શાળામાં પ્રાર્થના’

‘નૂતનશિક્ષણ’ના મે ૧૯૩૮ ના અંકમાં પૃષ્ઠ ૩૫૮ ઉપર શ્રી. ર. જી. વેપારીએ (૧) ‘શાળામાં પ્રાર્થના’ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓને ‘કોરસ સંગીતની તાલીમ મળે’, (૨) ‘ધણા સંસ્કૃત શ્લોકોનું સારું સરખું જ્ઞાન મળી રહે’ અને (૩) ‘વિદ્યાર્થી અને આચાર્ય.....બેઠાં એક સામાન્ય તત્ત્વજ્ઞતા જન્મ પામે,’ વગેરે કેટલાક લાભ ગણાવ્યા છે.

ત્યારે પ્રશ્ન ઊઠે છે કે આવા બધા પરોક્ષ લાભો મેળવવા માટે શાળામાં પ્રાર્થના કરાવાય છે કે પ્રાર્થનાનો કોઈ વિશિષ્ટ હેતુ છે ?

અને આમ પરોક્ષ પરિણામ ઉપરથી હેતુ સિદ્ધ કરવા જતાં તેવા હાસ્યાસ્પદ પ્રસંગો બની જાય છે તેનું એક જ ઉદાહરણ આપુંઃ એક ગુરુ પોતાના શિષ્ય સાથે મળસ્કે ફરવા જતા હતા. રસ્તામાં એક રૂપિયો પડેલા શિષ્યે જોયો ને તે ઉપાડી લીધો. મળસ્કે વહેલા બેઠી ફરવા જવાના લાભ ઉપર ગુરુ પ્રવચન કરવા મંડી પડ્યા : “ જો બાઈ, મળસ્કે વહેલા ફરવા ગયાથી કેવો લાભ થયો ? રૂપિયો જડ્યો ! ” આલ્લાક શિષ્યે તુરત જ પ્રશ્ન કર્યો : “ પણ ગુરુદેવ, જેણે આ રૂપિયો ખોયો હશે, તે તો આપણા કરતાં વહેલો બેઠીને ગયો હશે ને ? નહિ ? ” ગુરુદેવ શું બોલે ?

આજકાલ અનેક શાળાઓમાં ને છાત્રાલયોમાં અમુક અમુક કાર્યને આરંભે કે અંતે પ્રાર્થના કરાવવાનો રિવાજ પડી ગયો છે. ‘અમે વિદ્યાર્થીઓને તેદ્વારા ધાર્મિક કેળવણી આપીએ છીએ’ એમ સમાજને બતાવવાનો પણ કેટલીક શાળાઓનો હેતુ હોય છે, કેટલીક શાળાઓ માત્ર દેખાદેખાથી એમ પ્રાર્થના કરાવે છે. પણ પ્રાર્થના એ શી વસ્તુ છે એ સંબંધે બહુ ઓછી શાળાઓ વિચાર કરે છે એમ માનું છું.

પ્રાર્થના એ તો આત્માનો વિષય છે. જોને ત્યારે હૃદયમાં પ્રાર્થના ઊભી નીકળે ત્યારે તે એકાન્તમાં તત્ત્વ ધર્મને પ્રાર્થના કરે. શાળાના અમુક કાર્યને આરંભે કે અંતે સૌ કોઈને હૃદયમાં પ્રાર્થના જગતી ન જોઈએ એ તો અશક્ય ન છે; અને એટલા માટે સમૂહપ્રાર્થના તો જ્ઞાનસંશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ છેક ન અશક્ય છે. છતાં નાના મોટા સર્વ વિદ્યાર્થીઓ પાસે, જે પ્રાર્થનાનો પૂરો અર્થ પણ ન સમજે, એ પ્રાર્થના નિયમરૂપે ફોનોગ્રાફની પેઠે બોલવાની ફરજ પાડવામાં આવે ત્યારે પરિણામ શું આવે ? જ્ઞાનસંશાસ્ત્રના દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીમાં પ્રાર્થના પ્રત્યે જડતા ન આવે.

શાંતિનિકેતનમાં હું ૧૯૨૦-૨૩ માં હતો, ત્યારે ત્યાં સંધ્યાકાળે સર્વ વિદ્યાર્થી પાસે ઉપાસના કરાવવામાં આવતી, એટલે કે મેદાનમાં સૌ વિદ્યાર્થી છૂટાછવાયાં બેસી જાય ને પાએક કલાક મૌન સેવી કશાકની ઉપાસના (?) કરે. નિયમ તરીકે ફરજ પાડવાથી પરિણામ એ આવતું કે વિદ્યાર્થીઓ એક બીજા સામે ઠાંકરા ચારી કરતાં, કોઈ દેખી ન જાય એટલી ઉપાસના તો જરૂર કરતા, પણ ‘એટલું મૌન સેવવાની ય સાધના તો સધાય છે ને,’ એ પ્રકારે આ જડતામાં આત્માસન લેવાતું.

૧૯૨૨માં શાંતિનિકેતનથી અમે પ્રવાસે ગયેલા અને નવદ્વીપ (નંદા) નામે જનરાયણે ગયેલા એ મહાત્મા ચૈતન્ય દેવનું જન્મસ્થળ. ત્યાં કલકત્તાના કોઈ મારવાડીએ ‘જાનનાથમ’ બંધાવ્યો છે. આશરે આઠસોએક વૈષ્ણવીઓ ત્યાં સવારના ૪ થી ૮ સુધી ને સાંજના ૫ થી ૮ સુધી

હેરિરામ નો જપ કરી કરે છે. કેટલીક મુખ્ય વૈષ્ણવીઓ ચૈતન્યદેવનું અનુકરણ કરીને ભજનો ગાય છે. પાસે એક ઘંટ હોય છે. તે ઘંટ અમુક માણસ વગાડે તે પ્રમાણે પેલી વૈષ્ણવીઓ અમુક ભજન ગાય. ચૈતન્યદેવની પેઠે ત્વડ કરે ને અમુક ઘંટ થયે મુચ્છા પામે. આગ હૃદયમાં જગ્યા વિના ઘંટ વાગ્યા પ્રમાણે જ અમુક ક્રિયાઓ-આત્માની ક્રિયાઓ પણ-કરવી પડે ત્યારે પરિણામ શું આવે? એ વૈષ્ણવીઓમાં આવેલી જડતા અને ખીર્ષ કારણે એ તેમનામાં વિસ્તરેલો અનાચાર જોઈને ગમે તેવું હૃદય કંપી જોડે. અને આપણી શાળાઓમાં પણ નિયમબદ્ધ પ્રાર્થનાઓ કરાવવાની વિદ્યાર્થીઓને ફરજ પાડવામાં આવે છે તેને પરિણામે તેમનામાં એ વિશે જડતા આવી જ છે, માનસશાસ્ત્ર કહે છે કે આવવી જ જોઈએ.

‘નૂતનશિક્ષણ’ ના એ જ અંકમાં ૩૫૯ મે પૃષ્ઠે ‘પ્રત્યોત્તરવિભાગ’ માં કોઈએ પ્રશ્ન કર્યો છે કે “વિદ્યાર્થીઓ સવારે પ્રાર્થનામાં આવે છે ખરા, પણ પાછા જઈ પધારીમાં સૂઈ જાય છે; તો જગ્યા પછી ઉઠી ત્યારે શું કરવું?” આ પ્રશ્ન જ સચવે છે કે પરાણે પ્રાર્થના કરવાની ફરજ પાડવાથી, શિક્ષકોને મનમાં ગાળો ભાંડવા જોડે, જેમ તેમ પ્રાર્થનાની વેઠ ઉતારી પાછા જઈને સૂઈ જાય. આમ જ થાય એ છેક જ સ્વભાવિક છે એમ માનસશાસ્ત્ર કહે છે.

ઉપરના પ્રશ્નો નીચે જે ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે તેની શરૂઆત કંઈક ઠીક થઈ છે, પણ પછી પ્રાર્થનાને “વ્યવહારુ સ્વરૂપ આપવું” હોય તો તેને વધારે સ્વરૂપમાં સંગીતની સાથે જોડી દેવી એવી અમારી સલાહ છે.” આમ કરવાથી પ્રાર્થનાનો ઉત્સાહ વધશે કે સંગીતપ્રિયતાનો ઉત્સાહ વધશે? એવી પાંચ-દશ મિનિટ સંગીતવર્ગને વધારે મળશે એ જ એવી પ્રાર્થનાનું પરિણામ આવશે. રસ્તે રખડતા અનેક છોકરા નાટકના છાંટ કે અનિષ્ટ ભાવનાનાં ગાન, તેની ભાવના સમજ્યા વિના, માન સુંદર રાગનું હોય છે માટે ગાતા ફરે છે, એ જ પરિણામ એવી પ્રાર્થનાનું છે.

અને પછી તો છાત્રાલયના છાત્રો શાથી પધારીમાં જઈ પડે છે, શું કરવાથી કયો છાત્ર જાગે, વગેરે સંબંધે, કંઈક માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ ચર્ચા કરી છે; પણ એવી રીતે કે જાણે એને ને પ્રાર્થનાને કંઈ લેવાદેવા ન હોય.

એ યાદી ચર્ચાથી પણ સ્પષ્ટ થશે કે પ્રાર્થના વૈયક્તિક વિષય છે, એને સમૂહગત કરી ન શકાય અને વળી એને માટે શાળામાં રખાય છે એવું દાષ્ટમટેજન ન રાખી શકાય. એમ કરવાથી પ્રાર્થના કરવામાં જડતા જ આવે એમ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચારનારને સમજ્યા વિના નહિ રહે, એ દૃષ્ટિએ વિચારી વિના પ્રાર્થનાનો આગ્રહ રાખનારને એ નહિ પણ સમન્તય.

માટે મારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે શાળાના ટાઇમટેબલમાંથી “પ્રાર્થના” બાતલ કરવી, તેને બદલે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ કોઈ ભાવનાશાળી શિક્ષક કંઈક વિષય ઉપર ટૂંકું પ્રવચન કરે તો લાભ થાય.” પણ ત્યારે ટાઇમટેબલમાં ‘પ્રાર્થના’ બદલે ‘પ્રવચન’ શબ્દ મૂકવો. જે તે વસ્તુને સ્પષ્ટ ને સાચાં નામ આપવાં.

હું નારિત્ક હોવાને કારણે આ બધું પ્રાર્થના વિરુદ્ધ લખું છું એમ કોઈ ન માને. નારિત્ક થતા પહેલાંથી કેળવણી સાથેના પંદર વર્ષના પ્રત્યક્ષ સંબંધ ને અનુભવથી ઉપરની વાતો હું માનતો થયો છું. મેં ઉપર પ્રાર્થના વિરુદ્ધ કંઈ પણ નથી લખ્યું, પણ એટલું જ લખ્યું છે કે પ્રાર્થનાને નામે વિદ્યાર્થીઓમાં જડતા દાખલ થાય છે ને પ્રાર્થનાનો સાચો ભાવ મરી જાય છે; એમ ન થાય તો સારું.

મારી વાતો ભ્રમજનક છે એમ મને કોઈ સમજાવશે તો સમજવા તૈયાર છું.

‘પાટીદાર’ મંદિર, આણંદ
તા. ૨૧-૫-૧૯૩૮

નરસિંહભાઈ પટેલ

[૨]

વિજ્ઞાનકોષ

[ઑક્ટોબર ૧૯૩૭ ના પાના ૮૫ સાથે સંબંધ]

મહેરબાન તંત્રી સાહેબ,

નીચેનું હાપવા કૃપા કરશો.

Hard glass : સંગીન કાચ. અહીં સંગીન જો મૂકીએ તો તેનો અર્થ મજબૂત થાય. Hard નો અર્થ તો 'કઠણુ' થાય છે. Hard glass કઠણુ કાચ કહીએ તો શું ?

Glaze : એનો એ જ શબ્દ રાખવાને બદલે તેનો અર્થ ઓપ ચઢાવવો એમ કરી શકાય.

Graphite : તે અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં તેનો તે શબ્દ હીક પડશે.

Gravel : નાના પત્થરો. આ અર્થ કરતાં મરડીયા હીક પડશે. અથવા તે બંને અર્થ રાખવા.

Ground glass : આના ત્રણ અર્થ કર્યા છે. પહેલા બે તો હીક છે, પણ ત્રીજો દૂધીઓ કાચ એ બરાબર નથી. દીવાની આસપાસ દૂધ જેવા સફેદ રંગના ગોળા હોય છે તેને દૂધિયો કાચ કહેવાય; માટે એ અર્થ છોડી દેવા જેવો છે.

Impurities : ક્ષતર. આ અર્થ વ્યાજબી નથી. ક્ષતર નરી આંખે દેખાય છે. બધી Impurities દેખાય નહિ. તેથી તેને મેલ કહીએ તો હીક.

Inceandescent : તાપદિપ્ત-આ અર્થ ઘણો ભારે છે. ઇન્ડિયન શબ્દ ૩૬ છે તો તે જ રાખવો.

Irritating : પજવે એવી. પજવવામાં તો એક વ્યક્તિ બીજાને પજવે છે. અહીં તે અર્થમાં Irritating નથી, તેથી તેનો અર્થ અગ્નિ બળે એવો થઈ શકે.

Iron Sulphide : ને બદલે Iron sulphate સુધારશો. તેનો અર્થ હીરાકરી છે.

Quick lime : તાજે ચૂનો તેને બદલે કણી ચૂનો જોઈએ.

Mercury Oxide : તે પારદ ભરમ અર્થ થઈ શકે.

Phosphorus : શબ્દ ૩૬ છે તો તેનો અર્થ કરવાની જરૂર નથી.

Porous : છિદ્રમય; આના કરતાં છિદ્રાળુ અર્થ ટૂંકો છે.

Sublime : વરાળરૂપે બહાર ફરી જવું. આ અર્થ લાંબો છે પણ કોપમાં આવેલા અર્થ કરતાં સહેલો છે.

Un-burnt : અપ્રદિપ્ત કરતાં, કાચો અર્થ સહેલો ને સારો થઈ પડશે.

Undissolved : અદ્રાવ્ય-આ અર્થ વ્યાજબી નથી. અદ્રાવ્ય એટલે તો ભોગવી ન શકે તે. દ્રવ્ય : That can be dissolved. માટે તેને બદલે નહિ ઓગળેલો-આ અર્થ રખાય તો હીક

હરરાય અમુલખરાય. દેસાઈ

[૩]

છાત્રાલયમાં શિક્ષા

મહેરજીન સાહેબ,

નીચેની થોડીક લીટીઓ આપના પત્રમાં છાપી આભારી કરશે.

‘નૂતનશિક્ષણ’ના મે માસના અંકમાં ૩૬૭ મે પાને ગૃહપતિને ગાર્ગદર્શનના દસમા પત્રમાં છાત્રાલયમાં શિક્ષા એ મજાળાવાળા લેખમાં લેખક મહાશયે ગૃહપતિઓ મૂરખ અથવા બુદ્ધિશાળી હુમ્મ્યા એમ માનીને લખ્યું હોય એમ ભાસે છે. તેમણે તે લેખમાં શિક્ષાનો પ્રસંગ ઊભા કરનારા બે જ કારણો આપ્યાં છે અને તે પણ આખા લેખમાં એવી રીતે ગુંથવ્યા છે કે વાંચનારને નરાક વિચાર કરવો પડે કે તે ગૃહપતિના બનાવેલા અપમાનનું નિયમોથી ઉત્પન્ન થતા શિક્ષાના પ્રસંગોની વાત કરે છે કે છોકરાઓની અંદર અંદરની તકરારની વાત કરે છે. જે આ બે બાબતોને સારું જુદા જુદા લેખ લખ્યા હોત તો સારું થાત. ગૃહપતિના નિયમો બાબત જે કંઈ તારવી શકાય તે તારવીને તે ઉપર અને લખું છું, કારણકે તેમાં આપેલા બંને મુદ્દાઓ સાથે તેમના મતને હું તર્ક મળતો નથી આવી શકતો. ગુનેગાર અને ફરિયાદી એ બેની વચ્ચે ગુનેગારને પકડવો અને તેને જ શિક્ષા કરવી એ વાત પર બે મત હોઈ શકે જ નહિ તેથી તે ઉપર કંઈ લખતો નથી.

નિયમો બાંધતી વખતે ગૃહપતિને આખા છાત્રાલયનું કામ સરળતાથી ચાલે તે જોવાનું છે. લેખક મહાશયે ઊઠવાના વખતની વાત અને પ્રાર્થનાની વાત કરી છે. તે કહે છે કે નિયમોના ભંગ કરનારને ગૃહપતિ પોતાના દુશ્મન ગણીને અને તેને દબાવવા તેના વાંકની શોધમાં ફરે છે. આ કહેવું ભૂલભરેલું છે. આવડો આલેખ એ ગૃહપતિઓને અન્યાય રૂપ છે વખતપત્રક પ્રગણે ન વર્તનાર છાત્રને પ્રથમ વાંકે એકલો બોલાવી કપકો આપવામાં આવે, બીજી વખતે તેને ચેતવણી અપાય અને તેમ છતાં ય તે ન સુધરે અને નિયમોનું પાલન ન જ કરે તો તે નિયમને તોડવો કે રદ કરવો ? લેખક મહાશયે વહેલા ઊઠવાના નિયમને પહેલો લીધો છે. જે ને પોતે ગૃહપતિ હોય તો આ નિયમ વગર કેવી રીતે કામ કરવું તે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કરે તો મહિરબાની. છોકરાઓને અગીયાર વાગ્યે કે તે પહેલાં સ્પર્ધ જવાનું હોય અને છ વાગ્યે જાગવાનું હોય તો તેને સાત કલાકની ઊંઘ મળી રહે. હાથરૂઢમાં અને કોલેજોમાં જનાર મોટી ઉમ્મરના છોકરાઓને આટલી ઊંઘ બસ છે. નાના છોકરાઓ હોય તો તે વહેલા ઉઠી શકે. છાત્રાલયમાં રહેનાર બધા છોકરાઓને શાળામાં કે કોલેજમાં વખતસર જવાનું હોય છે. શાળાનો સમય ૧૧ વાગ્યાનો હોય તો સાડાદસ વાગ્યા પહેલાં બોજન લઈ બધાંએ તૈયાર થવું જ જોઈએ, એટલે દસ વાગ્યે બધાંએ મોડામાં મોડું જમવાને આવવું જ જોઈએ. દસ વાગ્યે રસોઈ તૈયાર કરવા સારું બ્રહ્મણો અને શાકભાજી સમારનાર તેમ જ પાણી - છાણી કરનાર નોકરોએ વખતસર આઠ દૂધના કામથી પરત્વરી લેવું જ જોઈએ. એટલે તેમણે મોડામાં મોડું સાત વાગ્યે રસોડાનું કામ શરૂ કરવું જ જોઈએ. તેઓ સાત વાગ્યે આ કામ સારું નવરા થઈ શકે તે સારું તે તે વખતે છોકરાઓને દૂધ આઠ પી તેમને છૂટા કરવા જ જોઈએ અને તેમ કરી શકાય માટે છોકરાઓએ છ વાગ્યે ઊઠવું જ જોઈએ. હવે જે છોકરાઓ છ વાગ્યે ઊઠવાના નિયમનો ભંગ કરે તે બીજા બધા કામમાં અંતરાય નાખે છે એ વાત લેખક મહાશય ભૂલી જાય છે અને એવા અંતરાય નાખનાર છાત્રને શિક્ષા કરવી પડે તો તેમાં ગૃહપતિ કયો અન્યાય કરે છે તે સમજવું

નથી. ૪ કે ૫ વાગ્યે ઊઠવાનો નિયમ કરનાર ગૃહપતિઓ હોય તો તેમની તે ભૂલ છે, પણ કેટલીક સંસ્થાઓ છેક ગરીબ વિદ્યાર્થીઓની હોય છે, ત્યાં છોકરા કે છોકરીઓને વાસીદું વગેરે કામ પોતાને હાથે કરવાનું હોય છે અને રસોઈના કામમાં ઉપસક ગઠ્ઠ કરવાની હોય છે. અહીં છાત્રોને પાંચ વાગ્યે ઊઠવું પડે છે. તે તેમ ન કરે તો છાત્રનો અર્થ વધારે આવે ને તે વિદ્યાર્થીઓથી પોપાય નહિ. અહીં તે નિયમસર કામ કરાવવા સારુ છેવટે શિક્ષા કરવી પડે, તેમાં ગૃહપતિ આપણુ અને બુદ્ધમગાર કેવી રીતે ચર્ચિ ગયો? જો એવા વહેલા ઊઠવાનો નિયમ છાત્રને અતુક્રૂણ ન આવે તો તે છાત્ર ખીજા છાત્રાલયમાં કે ખીજે જઈ શકે છે, પણ તે છાત્રાલયમાં રહી તે નિયમને તોડવાનું સાદસ તો ન જ કરી શકે.

હવે ફરજિયાત પ્રાર્થનાની વાત આવી. સવારના વખતમાં ચાહ દૂધ ચયા પછી છોકરાઓ નહાવાના, પોતાનાં કપડાં ધોવાના અને વાંચવાના કામમાં ગુંચાય છે. એ વખતે તેમની સાથે ગળવાનો વખત ગૃહપતિને હોતો નથી. કદાચ કોઈ કંઈ કહેવા આવે તો જ વાત થાય. વળી ગૃહપતિને બન્નરનું પણ કામ હોય, તેને તેનો દિસાગ વગેરે પણ કરવાનું હોય. બપોરે છોકરાઓ શાળામાં જાય ને સાંજે પણ આવે. શાળાના કામથી થાકેલા છોકરા રમે, ફરે અને સાત વાગ્યા સગી માનસિક થાક ઉતારવાના પગલાં ભરે. તેમાં ગૃહપતિ તેમની સાથે ખીજા વાત ન કરી શકે. સાત સાગસાનથી આઠ સાગઆઠ સુધી વાણુ સમય રહ્યો. હવે ત્યારબાદ જો ગૃહપતિ અને છાત્રો એક જોરડામાં મળે, એક ખીજાને જો કહેવાનું હોય તે કહે અને છેવટે સામાન્ય પ્રાર્થના કરી છૂટા પડે તેમાં લેખક મહાશયને શો વાંધો છે તે સમજાવું નથી. આમાં કયો આપણુક નિયમ છે? આવી પ્રાર્થના વખતે ફક્ત ન જોડાવા ખાતર જ ન જોડાવાનો દુરાગ્રહ કરનાર છાત્રને નીભાવી લેવો એવી સલાહ કેમ મળે ઉતારી શકાય? અમુક અમુક છાત્રાલયમાં આ નિયમ છે, વખતપત્રકમાં એને સ્થાન છે એ જાણ્યા પછી એ છાત્રાલયમાં જોડાનાર છોકરો એ નિયમો તોડે કે તોડવા પ્રયત્ન કરે તો એને નીભાવી લેવો એ સલાહ કયો ગૃહપતિ માન્ય કરી શકે? આમ એક નિયમ તોડવા દેનાર ગૃહપતિ તેના સ્થાનને લાયક નથી. એક નિયમનો ભંગ થવા દીધો કે ખીજા નિયમો પણ તૂટવાના, એટલે તે છાત્રાલયનું કામ સરજતાયી ચલાવાય જ કેમ? આ આખા લેખમાં ગૃહપતિને જ ગુનેગાર સ્વીતર્યો છે એ તેના તરફ અન્યાય જેવું છે. આશા છે કે લેખક મહાશય છાત્રાલયોના નિયમો અને તેની ભંગ ને શિક્ષા ઉપર. એક સ્વતંત્ર લેખ લખવાની કૃપા કરશે.

સિ. સેવક,

હ. અ. દેસાઈ

સામયિકોમાંથી

ઉદ્યોગ વાટે કેળવણી

કેળવણીમાં નવો ઝીંકો પાડવાની જરૂર મને ધણો વખત થયાં સમજાઈ હતી, કેમકે હું દક્ષિણ આફ્રિકાથી પાછો ફર્યો ત્યારે મને જે અનેક વિદ્યાર્થીઓ મળ્યા આવતા તેમની મારફતે હું જાણી શક્યો હતો કે આધુનિક કેળવણી છેક જ નિષ્ફળ નીવડી છે. એટલે મેં આશ્રમની શાળામાં હાથઉદ્યોગનું શિક્ષણ દાખલ કર્યું. હકીકતમાં ત્યાં ઉદ્યોગશિક્ષણ પર વધારે ભાર દેવામાં આવેલો; એનું પરિણામ એ આવ્યું કે બાળકો ઉદ્યોગશિક્ષણથી થોડા વખતમાં કંટાળી ગયાં અને એમને થયું કે એમને અક્ષરજ્ઞાન કંઈ જ આપવામાં આવતું નથી. એ એમની માન્યતા ખોટી હતી, કેમકે એમને જે થોડુંક અક્ષરજ્ઞાન આપતું હતું તે પણ જૂની દબની નિશાળામાં બાળકોને સામાન્યપણે મળે છે તેનાં કરતાં વધારે હતું. પણ એ વસ્તુએ મને વિચાર કરતો કરી મૂક્યો, અને હું એ નિષ્કર્ષ પર આવ્યો કે ઉદ્યોગની સાથે અક્ષરજ્ઞાન નહીં પણ ઉદ્યોગ વાટે અક્ષરજ્ઞાન આપવું એ જ ખરો રસ્તો છે. તો ઉદ્યોગશિક્ષણ વૈતરું લાગતું મટી જશે, અને અક્ષરજ્ઞાન સંગીન અને નવી જ રીતે ઉપયોગી બનશે. મહાસભાએ હોદ્દા સ્વીકાર્યા એટલે મને મારો વિચાર દેશ આગળ મૂકવાનું સૂઝ્યું, અને એનો ધણી જગાએથી સત્કાર થયો છે એ જોઈને મને આનંદ થાય છે.

અંગ્રેજોને આ અભ્યાસક્રમમાંથી કાઢી નાખવાનો નિશ્ચય અમે એટલા માટે કર્યો છે કે બાળકોનો ધણોખરો વખત અંગ્રેજી શબ્દો ને પ્રયોગો ગોખવામાં ચાલ્યો જાય છે; અને તે છતાં તેઓ જે શીખ્યાં હોય છે તે પોતાની ભાષામાં મૂકી શકતાં નથી, તેમ જ શિક્ષક જે શીખવે તે બરાબર સમજી શકતાં નથી. બેઝકું તેઓ પોતાની ભાષા કેવળ ઉપેક્ષાને લીધે જ ભૂલી જાય છે. આ બંને અનિષ્ટો ટાળવાનો એક જ રસ્તો તે ઉદ્યોગશિક્ષણ વાટે કેળવણી આપવાનો છે એમ મને દેખાયું.

હું પહેલે દિવસ શરૂઆત કરું તેમાં એ જાણી લઉં કે વિદ્યાર્થીઓની માનસિક શક્તિ કેવી છે — એમને લખતાં વાંચતાં આવડે છે કે નહીં, ભૂગોળ આવડે છે કે નહીં; અને પછી તકલી દાખલ કરીને એમની એ આવડતમાં વધારો કરવાના પ્રયત્નથી શરૂઆત કરું.

“હવે તમે મને પૂછી શકો છો કે બીજા ધણા હાથઉદ્યોગો છે તેમાંથી મેં તકલી જ શા માટે પસંદ કરી? કેમકે તકલી પર કાતવું એ આપણે માણસોએ શોધી કાઢેલા હાથઉદ્યોગોમાંનો એક પ્રથમ ઉદ્યોગ છે ને તે યુગે થયાં ટકી રહેલો છે. છેક પ્રાચીન યુગમાં આપણું બધું કાપડ તકલી પર કાંતેલા સૂતરમાંથી બનતું, રેંદિયો તો પછી આવ્યો; અને ઝીણામાં ઝીણા આંકનું સૂતર રેંદિયા પર કાંતી ચકાતું નહીં, એને માટે તો તકલી જ લેવી પડતી. તકલીની બોળ કરવામાં માણસની શોધકબુદ્ધિ પહેલાં કદી પહેાંચી નહોતી એટલી ઉચ્ચાઈ એ પહેાંચી. આંગળીઓની કુશળતાનો સારામાં સારો ઉપયોગ એ કામમાં કરવામાં આવ્યો. પણ તકલી કેવળ અશિક્ષિત કારીગરોના હાથમાં રહી એટલે એનો વાપર બંધ થઈ ગયો. આજે જે આપણે એની કૃતિ સજીવન કરવી હોય, આમજીવનને સજીવન ને ખગબર કરવું હોય તો આપણે બાળકોની કેળવણીનો આરંભ તકલીથી કરવો જોઈએ.

એટલે બીજા પાઠમાં હું ઓકરાઓને એ શીખવું કે તકલીફ આપણા નિત્ય જીવનમાં કેવું સ્થાન હતું. તે પછી હું તેમને થોડાક ઇતિહાસ શીખવું ને તકલીફો અસ્ત કેવી રીતે થયો તેની વાત કરું. તે પછી ઇન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનો થોડાક ક્રમ આવે — તેમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીથી, કે તેથી પણ અગાડના મુસલમાન સમયથી શરૂઆત થાય; અને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ આપણા દેશનું શોષણ કેવી રીતે કર્યું. આપણા મુખ્ય હાથઉદ્યોગને ધરાધૂર્વક કેવી રીતે શુંગળાવી નાંખવામાં ને હેવટે ભારી નાંખવામાં આવ્યો, એનું વિગતવાર વર્ણન આવે. તે પછી યંત્રશાસ્ત્રની — તકલીફો રચનાની થોડાક સમજ આપાય. તકલી એ શરૂઆતમાં તો ગાડીનો કે જીંજીવીનો સફેદા લોટનો નાનો ગોળો ને તેમાં વચ્ચે ટાણું પાડીને ધાલેલી વાંસની સળી એટલું જ હશે. બિહાર અને બંગાળના કેટલાક ભાગમાં આવી તકલી હતી ચાલે છે. પછી ગાડીના ગોળાની જગા ઇંટના ચક્રતાએ લીધી હશે; અને હવે આપણા યુગમાં ઇંટના ચક્રતાની જગા લોખંડ કે પોલાદ કે પીતળના ચક્રતાએ અને વાંસની સળીની જગા લોખંડના તારે લીધી છે. આમાં પણ, ચક્રતું ને તાર અમુક કદનાં જ શા માટે છે, વધારે ઓછા કદનાં કેમ નથી, એ સમજાવીને બાળકને ધણું જ્ઞાન આપી શકાય. તે પછી ૩ વિષે — તે ક્યાં બેઠો છે, તેની કઈ કઈ જાતો છે, તે અત્યારે દુનિયાના કયા કયા દેશોમાં ને ઇન્દુસ્તાનના કયા કયા પ્રાંતોમાં બેઠો છે, વગેરે — વિષે થોડાંક વ્યાખ્યાનો અપાય. વળી એની બેતીને વિષે, એને માટે કેવી જમીન સારામાં સારી ગણાય, વગેરે પણ સમજાવવામાં આવે. એને અંગે થોડુંક બેતીનું જ્ઞાન પણ આપવું પડે.

તમે જોશો કે આ જ્ઞાન શિક્ષક એના વિદ્યાર્થીઓને આપી શકે તે પહેલાં તેણે પોતે તે પચાવેલું હોવું જોઈએ, કાંતેલા તાર ગણવા, ચતરનો આંક કાઢવો, આંટી બનાવવી, ચતરને વણકરને ત્યાં મોકલવા તૈયાર કરવું. અમુક વીસીના કાપડમાં આડા બિના ધાગા કેટલા જોઈએ વગેરે શીખવતાં આખું પ્રાયમિક ગણિત શીખવી શકાય. કપાસ બગાડવાથી ગાંડીને કાપડ તૈયાર થતા સુધીની દરેક ક્રિયા — કપાસ વીણવો, લોઢવો, ૩ પીંજવું, કાંતવું, પચાવત કરવી, વણવું — બધામાં રહેલાં યંત્રશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો, અને એ વિષયને અંગેનાં ઇતિહાસ અને ગણિત એ બધું શીખવી શકાય.

આમાં મુખ્ય વિચાર એ રહેલો છે કે બાળકને જે હાથઉદ્યોગ શિખવાય તેની મારફતે તેને શરીર, મન અને આત્માની બધી દેખવણી આપી દેવી. હાથઉદ્યોગની બધી ક્રિયાઓ શિખવતાં શિખવતાં બાળકની અંદર જે હીર રહેલું હોય તે બહાર ખેંચી આણવાનું છે; અને ઇતિહાસ બૂગોળ, ગણિત વગેરેના પાઠ એ ઉદ્યોગના અનુસંધાનમાં શિખવવાના છે.

આની દેખવણી અપાય તો તેનું સીધું પરિણામ એ આવે કે તે સ્વાવલંબી બને. પણ એની સફળતાની દસોટી એ નથી કે તે સ્વાવલંબી બને; પણ શાસ્ત્રીય રીતે હાથઉદ્યોગનું શિક્ષણ આપતાં આપતાં બાળકની અંદર રહેલો સર્વાંગી મનુષ્ય બહાર આણેલો હોય એ એની સફળતાની દસોટી છે. વસ્તુતઃ જે શિક્ષક, એને ગમે તેમ કરીને સ્વાવલંબી બનાવવાનું વ્યય આપે તેને તો હું ચાખું જ નહીં. શિક્ષણ સ્વાવલંબી નીવડે એ તો વિદ્યાર્થી પોતાની દરેક શક્તિનો ઉપયોગ કરતાં શીખ્યો હોય તેમાંથી જાણ રૂપે ફિતિ થાય. જે ઓકરા રોજના ત્રણ કલાક હાથઉદ્યોગનું કામ કરે તેને પોતાની આજીવિકા નેટવું કમાઈ શકે, તો જે ઓકરા કામની સાથેસાથે મન અને આત્માનો વિકાસ પણ સાધે તે તો કેટલું વધારે મેળવે.

‘હરિજનપ્રશ્ન’માંથી]

[ગાંધીજી]

સંસ્કૃતનું શિક્ષણ શ્રી. ધીરજલાલ લલ્લુભાઈ ઉપાધ્યાય

સંસ્કૃત મૃતભાષા છે, એ જીવનવ્યવહારમાં નકામી છે, એમ કહેનારા કેટલાક એને માધ્યમિક શાળાઓના ભાષાશિક્ષણમાં સ્થાન આપવાને તૈયાર નથી. તો શા માટે સંસ્કૃતને એ શાળાઓમાં સ્થાન હોઈ શકે એનાં કારણો ટુંકામાં આપણે જોઈએ.

(૧) ગૂજરાતી ભાષાના સારા પરિચય માટે સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ઘણું મદદગાર થઈ પડે છે.

(૨) આપણા (હિંદુઓના) ધર્મગ્રંથો સંસ્કૃતમાં લખાયા છે; હિંદુ જાળકાના ધર્મ-શિક્ષણમાં સંસ્કૃત ઉપયોગી થઈ પડે છે.

(૩) સંસ્કૃતનું સાહિત્ય વિશાળ છે. ક્ષત્રિયસ, બ્રહ્મી, બાણ, જગન્નાથ વિ. અમર કવિઓ સંસ્કૃતમાં વાંચવાની ઓર લિખ્યત આવે છે. (જે ભાષાંતરમાં માધુરી ન શકાય).

(૪) જાળકને સંસ્કારિક [Cultural] બનાવવામાં સંસ્કૃતનો ફાળો નાનો નથી.

(૫) આપણા ભવિષ્યના - ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, કાવ્ય, ભાષાશાસ્ત્ર, વૈદક - વિ. ના વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃતના તે વિષયોના ગ્રંથોનું વાચન ઘણું જ મદદગાર થઈ પડે છે.

આ તો સંસ્કૃતના શિક્ષણની અગત્ય સ્વીકારનારા કેટલાક વિશાળ મુદ્દાઓ જોયા પણ માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત ભણાવવામાં આપણા શા હેતુઓ છે તે વિચારવું જરૂરી છે. શું આપણે જાળકને સંસ્કૃતમાં જોડતા કરવા મારીએ છીએ ? જાળકો સંસ્કૃતમાં વાતચીત કરતા થઈ જાય એ શું આપણું લક્ષ્ય છે ? સંસ્કૃતમાં તેઓ લખતા થઈ જાય, કાગળો લખે, નિબંધો લખે એ શું આપણું ઇચ્છીએ છીએ ? આ બધાનો જવાબ ચોખ્ખો ' ના ' છે. સંસ્કૃત હવે તો ' મૃત ' છે, સંસ્કૃતમાં જોડવા લખવાના - રોજના કામકાજ માટેના હવે તો તે હિ નો દિવસા ગતા : । ભવિષ્યમાં પણ એ જ રિયલિટી રહેશે એ નિઃસંશય. ત્યારે સંસ્કૃતના શિક્ષણનો આપણો હેતુ શા છે ? વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત શુદ્ધ રીતે વાંચે, બહુ અઘરું નહિ એવું સંસ્કૃત સાહિત્ય સમજે, તે આપણી માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના સંસ્કૃતના ભણતરનો હેતુ. અહીં કોઈ પૂછે કે તો તમે શા માટે સંસ્કૃતના અભ્યાસની પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃતમાં જોડવાનો, સંસ્કૃતમાં લખવાનો આગ્રહ રાખો છો ? આનો જવાબ એ જ છે કે સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસ માટે મૌખિક કામ [The oral work] અને સ્વતંત્ર લેખન [Composition], બાધા ઉપર પ્રભુત્વ આણવા માટે એક સરસ આનુષંગિક પદ્ધતિ તરીકે જ સ્વીકારવામાં આવે છે; લક્ષ્ય તરીકે નહીં.

આ આપણો હેતુ ત્યારે જ સધાય જ્યારે સંસ્કૃતના શિક્ષણ માટે સ્વીકારવામાં આવેલી પદ્ધતિ સર્વાંગસંપૂર્ણ હોય. પણ માધ્યમિક શાળાઓમાં સીતેર પંચોતેર વર્ષોથી કઈ પદ્ધતિથી સંસ્કૃત શિખવવામાં આવે છે ? એ પદ્ધતિથી સંસ્કૃત એક વિષય તરીકે કેવી દુર્દશા પામ્યો છે તે વિચારવા જેવું છે. સંસ્કૃતનો વિષય કઠિન, નિરસ, ગોખણીઓ અને અપ્રિય થઈ પડ્યો છે. ડૉ. બાણરકર પ્રત્યે આપણને અત્યંત માન છે છતાં ય આપણે સખેદ કબૂલ કરવું પડે છે કે એમના બન્ને પુસ્તકોની સંસ્કૃત શિક્ષણની પદ્ધતિથી સંસ્કૃતના વિષયની, વિષય તરીકે વિદ્યાર્થીઓના માનસમાં ખરાબ છાપ પડી છે. ગિયાસે આર-તેર વરસોના જાળક માર્ગોપદેશિકા શરૂ કરે અને એને પહેલા જ પાઠમાં અધિક ૩૫ કેમ બન્યું તે સમજાવતા ગુણવૃદ્ધિસધિના નિયમો એના મોઢા આગળ

ખડકાવવામાં આવે એ કેટલું બેહુનું છે? ખરું પૂછો તો આ નિયમો-ફૂટનોટ નીચે આપેલા- શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થીઓને શિખવવાના જ નથી. ડૉ. બાણરકરે ચોખ્ખું લખ્યું છે કે :
 “For the benefit of young men whose minds have already undergone some culture, a great deal of matter is added in foot-notes.” પણ આપણા કેટલાક અત્યંત ઉત્સાહી પણ અત્યંત શિક્ષક બંધુઓ એ જ ફૂટ-નોટ નીચેના નિયમો શરૂઆતમાં જ ધણી જ ચીવટથી વિદ્યાર્થીઓને શિખવાડે છે! પણ બાળકોના ઉપયોગ માટેના પુસ્તકમાં ફૂટ-નોટમાં પણ આ નિયમો મૂકવાની જરૂર ન હતી જ. ડૉ. બાણરકરના પુસ્તક સામે મુખ્ય વાંધો બે હોઈ શકે તો તે એ જ છે કે એ વ્યાકરણનું પુસ્તક છે. (જે યોગ્યથાનું વાક્યો મૂકવામાં આવ્યાં છે તે અસંબંધ અને શિખવેલાં વ્યાકરણનાં રૂપોનાં વિશેષ ઉદાહરણ તરીકે જ મૂકવામાં આવ્યાં છે.) હવે તો બાળશિક્ષણની સર્વસ્વીકૃત પદ્ધતિઓ કહે છે કે પ્રથમ તો મૌખિક પદ્ધતિથી જ બાળકને બાળા શિખવાય, વ્યાકરણના અટપટા નિયમોથી નહીં જ. વળી બાળકો સંસ્કૃત સારી રીતે વાંચતા થાય તે આ પુસ્તકોથી કેમ સધાય? નથી એમાં સળંગ વાર્તાઓ, વર્ણનો, કે સાદાં કાવ્યો. હા, છેડે જ આપવામાં આવ્યાં છે તે તો છેવટના માર્ગોપદેશિકામાં પાઠ તરીકે અને મન્દિરાન્તઃ પ્રવેશિકામાં પાઠ્યપુસ્તકના અભ્યાસક્રમથી બહારના ભાગ તરીકે ગણવામાં આવે છે. છૂટાં છૂટાં વાક્યોનું વાચન, વાચન ન કહી શકાય અને એ વાક્યો પણ સળંગ વંચાતાં નથી. વળી ડૉ. વેસ્ટની સ્કૂલ સિવાયના અગ્રણી શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ [પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિવાળા] બાળાંતરને બાળશિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનની ક્ષોડી માટે જ રચાવે આપે છે, પદ્ધતિ તરીકે નહીં. અહીં તો આ પુસ્તકમાં બાળાંતર પદ્ધતિ જ બાળાના અભ્યાસ માટે જ મૂકવામાં આવી છે. વળી સમાસ, સંખ્યાવાચક શબ્દો, અધિકૃતા અને શ્રેણીદર્શક રૂપો બીજા પુસ્તકમાં છૂટા ધોરણ માટે મૂકવામાં આવ્યાં છે. એઓનું તો શરૂઆતમાં જ રચાવે હોઈ શકે. સર્વનામો તો બીજા વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. પણ પ્રથમથી જ સર્વનામો ઉપયોગી માલૂમ થઈ પડે છે. સંધિનિયમો જ શરૂઆતમાં દરેક પાઠમાં વિદ્યાર્થીને શિખવવામાં આવે છે તે ધણી કઠિન પડે છે. અહીં સંસ્કૃત એટલે ફક્ત ગોખવાનું, ગોખવાનું અને ગોખવાનું, એમ જ સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીના મનમાં ફસાય છે. વિદ્યાર્થી નિયમો ગોખે, રૂપો ગોખે, વાક્યો ગોખે, એ ખરેખર અનિષ્ટ જ છે. આપણે તો જોઈએ છે બાલમાનસને અનુરૂપ એવી પદ્ધતિ. ડૉ. પાર્કર કહે છે તેમ બાળકોમાં-આપણા બધામાં બાળાના અભ્યાસ માટે સ્વયંભૂ વલણો હોય છે. શરૂઆતમાં આંખ કરતાં કાનના ઉપયોગથી બાળા સારી રીતે શિખાય છે. બાળક જે કંઈ નવો શબ્દ સંભળે તે તેને બોલવાનું કહેતાં પહેલાં શિક્ષકથી પોતાના વડે અને વર્ગમાં સમૂહમાં તેમ જ વ્યક્તિગત તે શબ્દ બોલવાડાવે જોઈએ. વારંવાર નાની રચનાનું પુનરાવર્તન ચપા પછી જ બાળકને તે રચના વાંચવા માટે કહેવું જોઈએ. છૂટું છૂટું બોલવાનું કહેતાં પહેલાં સમૂહમાં શબ્દનું પુનરાવર્તન થવું જોઈએ. આવી રીતે મૌખિક પદ્ધતિથી જ બાળાનો અભ્યાસ શરૂ કરાવડાવવો જોઈએ, વ્યાકરણના શુષ્ક નિયમો ને બાળાંતર માટેનાં વાક્યોથી નહીં. વળી બાળાના અભ્યાસમાં બાળકને રસ પડે, આનંદ આવે, નવું નવું બંધુવાળો ઉત્સાહ થાય એવી રીત અપનાવવી જોઈએ. શરૂઆતમાં બાળકને દલોત્સાદ કરે એવું કદી ન મુકાવું જોઈએ. પણ રમત-ગમત લાગે એવા મનોમલો મૂકવાં જોઈએ.

પણ આમ પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિથી [Direct Method] અથવા મૌખિક પદ્ધતિથી શરૂઆતથી સંસ્કૃત શીખતા વિદ્યાર્થીના ગુરુ ચવાની લાપકાતની સંસ્કૃત-શિક્ષકમાં સંપૂર્ણતા હોવી જોઈએ. કમનસીબે એવું બને છે કે કેટલાક શાળાના મુખ્ય શિક્ષકો મેટ્રિક અથવા ઈન્ટર સુધી સંસ્કૃત શીખેલા

શિક્ષકોને સંસ્કૃતનાં પહેલા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ સોંપે છે. તેઓ એમ માને છે કે ૬-૮૨ સુધી સંસ્કૃતનું બહુમો માણસ ધણી સહેલાઈથી સંસ્કૃતનું પહેલું વર્ષ લઈ શકે. પણ આવો શિક્ષક સંસ્કૃત શિખવાડતાં સહેલું સંસ્કૃત છૂટથી બોલી શકે કે કેમ એ વિવાદાસ્પદ છે. અરે ! 'બી. એ.' અથવા 'એમ. એ.' માં સંસ્કૃત લેનાર શિક્ષક પણ બાળ્યું તૂટ્યું સંસ્કૃત બોલતાં પણ ગભરાય છે તો આની શી દશા ? સંસ્કૃતનું પહેલું વર્ષ તો બાળા-શિક્ષણના અભિનવ સિદ્ધાંતોથી અપરિચિત એવા શિક્ષકને તો નજ સોંપાવું જોઈએ. જે સોંપવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીએને તેની તેજ બાધાંતર પદ્ધતિ અને વ્યાકરણના નિયમો ક્રપાળે ચોટે જ. બીજું, સંસ્કૃત-શિક્ષકના ઉચ્ચાર સોએ સો ટકા શુદ્ધ હોવા જોઈએ. જેની છમ જ અશુદ્ધ વર્ણોચ્ચાર કરતી હોય તે સંસ્કૃત-શિક્ષક તરીકે કદાપિ ન તીમાવો જોઈએ; કારણ કે તે બાળકોને પારાવાર નુકસાન કરે છે. ત્રીજું, સંસ્કૃત-શિક્ષક સહેલાઈથી સંસ્કૃત બોલી શકે એવો હોવો જોઈએ. ચોથું, તે સંસ્કૃત સાહિત્યના સર્વ કાલની મુખ્ય સાહિત્ય-કૃતિઓથી પરિચિત હોવો જોઈએ, જેથી વિદ્યાર્થીઓ સાહિત્યના જુદા જુદા રસક્ષેત્રોમાં (ન્હાનાલાલની બાપામાં) રસ-પાન કરાવી શકે. પાંચમું, વ્યાકરણનું એનું જ્ઞાન સદૈવ અથવા અપૂર્ણ ન હોવું જોઈએ. (શરૂઆતના વર્ષમાં બોટાં વ્યાકરણનાં રૂપો વાક્યોમાં વાપરતો અથવા વિદ્યાર્થીને શિખવતો સંસ્કૃત-શિક્ષક વિદ્યાર્થીના મદદગાર ન બનતાં અહિંતકારી બને છે). છઠ્ઠું, સંસ્કૃત પદ્ય મધુર રીતે બોલી વર્ગમાં બોલાવવાડાવી શકે એવો હોય તો વધારે રસ સંસ્કૃત માટે વિદ્યાર્થીઓમાં લાગી શકાય જૂના વખતના કેટલાક શાસ્ત્રીએ સંસ્કૃત પદ્ય કેટલું મનોહર ગાય છે તે આપણે બૂલી શકીએ નહીં. છેવટે સંસ્કૃત-શિક્ષકમાં સંસ્કૃત શિખવવાનો ઉત્સાહ અને રસ હોય એ જરૂરી છે.

હવે આપણે સંસ્કૃતના શિક્ષણમાં કેટલાક મહત્વના મુદ્દાઓ તરફ વળીએ. પ્રથમ મુદ્દો પાઠ્ય-પુસ્તકનો અને અભ્યાસક્રમનો વિચારીએ. અંગ્રેજ ચોથા ધોરણથી તે સાતમા ધોરણ સુધીના ચાર વર્ષોમાં વિદ્યાર્થી સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ઠીક ઠીક મેળવી શકે. પણ જે ત્રીજા ધોરણમાંથી જ સંસ્કૃતનું પહેલું વર્ષ શરૂ કરવામાં આવે તો તે વર્ષમાં મૌખિક પદ્ધતિથી [Oral method] થી સંસ્કૃત-શિક્ષણનો સારો ખાસો ચણી શકાય. આ પહેલા વર્ષમાં વ્યાકરણનું જ્ઞાન આપવાનું સદંતર બંધ રાખવું જોઈએ. જે પાઠો યોગ્યતા હોય તેમાં નવા વિચારો કે વસ્તુ ન આવે એ ખાસ સંબાળ રાખવી જોઈએ. બાળકો જેઓના નિત્ય સંપર્કમાં આવતા હોય, જેઓને એ પૂરેપૂરા જાણતા હોય અને જેમાં એમને રસ આવતો હોય તેવા વિષયો ઉપર જ પાઠો લખાવવા હોવા જોઈએ. દા. ત. વર્ગ, પાઠશાળા, ઘેરો, ગાય, પક્ષીઓ, નદી, પર્વત વિ. વિષેના પાઠો તેમ જ સાદા સુબાધિતો આવકારદાયક છે. અભિનવ પાઠાવલિ પહેલા વર્ષ માટે યોગ્ય છે, કારણ કે પાઠોમાં ક્રમ-નવા શબ્દોનો તેમ જ નવી વાક્યરચનાનો-ઠીક જળવાયો છે. જે નવા શબ્દો વિદ્યાર્થી શીખે તે પછીના પાઠમાં પુનરાવર્તન તરીકે તેઓ વાક્યરચનામાં વાપરે છે તે શિક્ષકે જોવું જોઈએ. નવાં નવાં રૂપો ને વાક્યરચનાઓ વિદ્યાર્થીના મગજમાં દરતાં જાય તેમ તેમ ધીમે ધીમે વિદ્યાર્થીને વધારે કઠિન ને નવતર વાક્ય-રચનામાં શિક્ષકે દોરવો જોઈએ. શિક્ષકમુખેથી વર્ગમાં નવો પાઠ શીખ્યા પછી ઘેર તેમ જ વર્ગમાં વાચન માટે આવા પાઠો છાપેલા કે પછી સાહ્યોત્સાહક્રિયા છાપેલા વિદ્યાર્થી પાસે હોવા જોઈએ. એક-એ મહિના પછી માતૃભાષામાં જે વાર્તાઓ ઇસપનીતિ, હિતોપદેશ કે પંચતંત્રમાંની વિદ્યાર્થીએ વાંચી હોય કે સાંભળી હોય તેવી વાર્તાઓ સંસ્કૃતમાં પાઠ તરીકે આવવી જોઈએ. આપણો હેતુ સંસ્કૃત શિખવવાનો છે; જેથી વિચારો ને વસ્તુ બાળકોને પરિચિત હોય તો બાળા શિખવાડતાં સુગમતા થઈ પડે છે. અવારનવાર સંવાદો પણ પાઠમાં મૂકવા જોઈએ. આમ

પહેલા વર્ષમાં વિદ્યાર્થી સાહિત્યદ્વારા ઘણાં રૂપો ને શબ્દો શીખશે. ચોથા ધોરણમાં-સંસ્કૃતનાં અભ્યાસના બીજા વર્ષમાં-વધારે કદિન વાર્તાઓ, વર્ણનો, સંવાદો અને સુભાષિતો વિદ્યાર્થીને આપવાં જોઈએ. દ્વે આ પદ્ધતિસર વ્યાકરણનો અભ્યાસ શરૂ કરાવવાનો જોઈએ. વ્યાકરણના અભ્યાસક્રમ માટે સર્વનામોનાં રૂપો વિદ્યાર્થી અને ડૉ. બાણરકરની માર્ગોપદેશિકામાં ૧ થી ૨૪ પાઠ સુધીના વ્યાકરણનો ભાગ પૂરતો યર્ષ પડે. આમાં અ, ઇ, ઊ, ઋ, ઋ, ઈ, ઋ, કારોત નામો તેમજ ૧, ૪, ૬, ૧૦ ગણના ધાતુઓનાં વર્તમાન, ભૂત, આગામ્ય ને વિધ્યર્થનાં રૂપોનો સમાવેશ યર્ષ શકે. વ્યાકરણ શિખવવામાં પહેલાં તો સુસંબદ્ધ સંસ્કૃત પરિચયનો-જેમાં જે નવાં વ્યાકરણનાં રૂપો શિખવવાના હોય તે દર્શાવી શકાય તે હોય એવો-અથવા જુદાં જુદાં વાક્યોનો ઉપયોગ કરવો ઘટે- સાહિત્યદ્વારાજ વ્યાકરણ શિખવવું જોઈએ. વ્યાકરણનું શિક્ષણ અતિમ લક્ષ્ય તરીકે નહોં પણ સાધન તરીકે ગણવું જોઈએ. પાંચમા ધોરણમાં-સંસ્કૃતના ત્રીજા ધોરણમાં-સમાસ, સંખ્યા, અધિકતા ને શ્રેષ્ઠતાદર્શક રૂપો, વ્યંજનાંત નામોનાં રૂપો અને ૨, ૩, ૫, ૭, ૮, ૯ ગા ગણના રૂપો વ્યાકરણના શિક્ષણમાં દાખલ કરવાં જોઈએ. ગદ્યમાં વધારે મોટી વાર્તાઓ, જીવનચરિત્રો, સંવાદો મૂકવાં જોઈએ. પદ્યમાં વિદ્યાર્થીઓ મોટે કરી શકે એવાં સાદાં નાનાં કાવ્યો અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન પામવાં જોઈએ. પહેલા, બીજા અને ત્રીજા વર્ષમાં વાક્યરચના અને શબ્દભંડોળ માટે વિદ્યાર્થીઓને દરેક પાઠને અંતે મનોમયલો આપવાં જોઈએ. છઠ્ઠા ધોરણમાં-સંસ્કૃતના અભ્યાસના ચોથા વર્ષમાં-સાહિત્યની શિષ્ટ કૃતિઓમાંથી જ સીધી વાનગી પીરસાવવી જોઈએ. કાદંબરી, દશકુમારચરિત, પંચ-તંત્રમાંથી ગદ્યના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના વિદ્યાર્થીઓ શીખી શકે. રઘુવંશ, રામાયણ, મહાભારતમાંથી પદ્યના ઉત્કૃષ્ટ પાઠો મળી શકે. ભાષાંતર માટે પણ માતૃભાષામાંથી ફકરાઓ મનોમયલ માટે મુકાવા જોઈએ, જેથી વિદ્યાર્થીના સંસ્કૃતના વિષય ઉપરના પ્રભુત્વની કસોટી યર્ષ શકે. વ્યાકરણમાં પરોક્ષભૂત, ભવિષ્ય, ક્રિયાતિપત્યર્થ, પ્રેરક અને ઇચ્છાદર્શકનાં રૂપો સમાવી શકાય. મેટ્રિક્યુલેશનમાં અદ્યતન ભૂતકાળ ને નામોનાં અનિયમિત રૂપો ફક્ત રહેવાં જોઈએ. સાહિત્ય તો યુનિવર્સિટી પસંદ કરી નીમે છે.

અહીં એક વાત ખાસ બાર મૂકીને કહેવાની છે કે વ્યાકરણનાં જે રૂપો વિદ્યાર્થીઓ મોટે કરે છે તેનાં વાક્યોમાં વિશેષ ઉદાહરણ માટે પાઠને અંતે છૂટાં છૂટાં જે વાક્યો ભાષાંતર માટે મૂકવામાં આવે છે તે વાક્યોને આપણા પાઠ્ય-પુસ્તકમાં સ્થાન ન હોવું જોઈએ. નથી આવાં વાક્યોથી વાચન સધાવું કે નથી એથી સાહિત્ય મળવું. એનું ભાષાંતર વિદ્યાર્થીઓ મોટે કરે છે, જે અનિષ્ટ છે. આવાં વાક્યોની જગાએ ખાલી જગા પૂરવાની, બંધબેસતાં રૂપો ગોઠવવાની વિ. એક્સસર્પિસો આપવામાં આવે તો વધારે સારું; જેથી બાળક નવા શીખેલા જ્ઞાનનો અને મગજનો ઉપયોગ કરી શકે.

આપણા સંસ્કૃત-શિક્ષકે આવું પાઠ્ય-પુસ્તક પસંદ કરવું રહ્યું. પ્રો. મોટીશની અમિતવ પાઠાવલિ આ ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખીને લખાયેલી હોવાથી પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વાપરી શકાય. શિક્ષકે ડૉ. બાણરકરનાં બન્ને પુસ્તકો વિદ્યાર્થી માટેના ફક્ત વ્યાકરણના અભ્યાસક્રમ માટે માર્ગદર્શન તરીકે વાપરવાં.

બીજો એક મહત્વનો મુદ્દો તે વાચનનો છે, સંસ્કૃતના વર્ષમાં અત્યાર સુધી વાચનના વિષયમાં ઘણી જ બેદરકારી બતાવવામાં આવી છે. એનું ખરું કારણ એ છે કે માર્ગોપદેશિકા કે મન્દિરાન્તઃ પ્રવેશિકા કે એનાં જેવાં બીજાં વ્યાકરણપુસ્તકો, સંબંધ વગરનાં વાક્યો પાઠને છેડે આપે છે, જેનો ઉપયોગ ફક્ત ભાષાંતર કરાવવા માટે જ થાય છે, વાચન માટે નહીં. વળી આવાં વ્યાકરણનાં પુસ્તકો જોડે

‘જોડે જે જે સાહિત્ય માટે પુસ્તકો વપરાય છે તેમાનું સંસ્કૃત પણ વિદ્યાર્થીઓને સારી રીતે વંચાવવામાં આવતું નથી. પરિણામે સંસ્કૃત વાચનની ક્ષમતા અભાવ ધણીમાં જોવામાં આવે છે. આ ખામી દૂર કરવા માટે સંસ્કૃતના પહેલા વર્ષથી જ સંસ્કૃત-શિક્ષકે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. મૌખિક કામ થઈ રહ્યા પછી શિક્ષકે જાતે વર્ણુનનાં, વાર્તાનાં, કે સંવાદનાં વાક્યો બોલવાં જોઈએ, જુદા જુદા વિદ્યાર્થીઓ પાસે બોલાવવાં જોઈએ અને આખા વર્ગને પોતાની પાછળ વંચાવવાં જોઈએ. વર્ગમાં સમજવાચન સારું થાય તો પછી વૈયક્તિક વાચન સરળ થઈ પડે. દરેકે દરેક વિદ્યાર્થી સંસ્કૃત શુદ્ધ રીતે અને સરસ રીતે વાંચી શકતો થાય એ સંસ્કૃત-શિક્ષકે ખાસ જોવું જોઈએ. તે માટે વર્ગમાં દરેકે દરેક વિદ્યાર્થીને વાચન કરાવવું જોઈએ.

હવે આ લાંબા થએલા લેખમાં એક મુદ્દો અર્થાં લેખ સમાપ્ત કરીશું. સંસ્કૃતના વર્ગમાં માતૃભાષાનો ઉપયોગ કરવો કે નહીં? સંસ્કૃતના વર્ગમાં આવતા સુધી સંસ્કૃતમાં જ બોલાય એ સ્થિતિ સંસ્કૃત વાતાવારણ જમાવવામાં મદદગાર થઈ પડે; પણ જ્યારે શિક્ષક નવા શબ્દો શિખવતો હોય ને ‘ને શબ્દોનો અર્થ’ વર્નાકુલર પર્ણી આપવાથી વિદ્યાર્થી વધારે સહેલાઈથી ને સરળતાથી સમજી શકતો હોય તો દ્રાવિડી પ્રાણાયામની પદ્ધતિથી લાંબા લાંબા સંસ્કૃતમાં વિવરણો ત્યારે નકામાં જ લાગે, અને ત્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ પ્રકૃતિ પ્રમાણે શબ્દોનું વિવરણ આપવું સારું; જ્યાં જરૂરી લાગે ત્યાં માતૃભાષાના શબ્દો અપાય તો વાંધો નથી. ત્યારે આપણે જોયું કે આપણા સંસ્કૃત-શિક્ષકે (૧) વ્યાકરણ એક સાહિત્યના સાધન તરીકે અને સાહિત્યદ્વારા શિખવાડવું; (૨) ભાષાંતર-સંસ્કૃતમાંથી માતૃભાષામાં અને માતૃભાષામાંથી સંસ્કૃતમાં-શરૂઆતમાં શિક્ષણપદ્ધતિ તરીકે ન કરાવવું પણ વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનની કસોટી માટે, અને કલા તરીકે ઉપયોગ કરાવવો; (૩) માતૃભાષાનો ઉપયોગ સંસ્કૃત-પાઠશિક્ષણમાં અને તેમ જોડા કરવો; અને (૪) સંસ્કૃત વાચન તરફ વિશેષ લક્ષ આપવું.

હવે પછીના લેખમાં સંસ્કૃતના પહેલા, બીજા, ત્રીજા અને ચોથા વર્ષમાં સંસ્કૃત વર્ણુન, કથા, સંવાદ, લાંબા દ્વંદ્વો વિ. ની મૌખિક પદ્ધતિથી તેમ જ પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિથી કેમ પાઠ આપી શકાય તે વિશે વિચાર કરીશું.

સૂચક સંખ્યા :

શ્રી. મોહનલાલ પંચોળી

[ગણતરીનો વિકાસ : મહત્ત્વ, રિથિતિ અને દિશા]

[ગતોંકના પાના ૩૫૭ થી આશુ]

. ૪ .

- ગુણાંકાર : -

અંકગણિતમાં આપણે જાણી ગયા છીએ કે માઈલમાં અંતર = દર કલાકે માઈલમાં ગતિ × કલાકમાં સમય આ નિયમમાં હવે સૂચક સંખ્યાનો ઉપયોગ કરીએ.

૧. ઉત્તર દક્ષિણ દિશામાં આવેલા એક રસ્તા ઉપર કોઈ પણ મુસાફર દર કલાકે ૪ માઈલની ગતિથી મુસાફરી કરે છે. એક દિવસ બપોરે બાર વાગે જે સ્થાને તે હતો તે સ્થાન અને તે સમયને આપણી ગણતરીના આરંભ તરીકે સ્વીકારીએ, તો તેથી,

(૧) તે સ્થાનથી ઉત્તર તરફનું અંતર ધન સંખ્યા ગણાય, અને દક્ષિણ તરફનું અંતર ઋણ સંખ્યા ગણાય.

(૨) ઉત્તર તરફની ગતિનો દર ધન સંખ્યા ગણાય, અને દક્ષિણ તરફની ગતિનો દર ઋણ સંખ્યા ગણાય.

(૩) બપોરના બાર પછીનો સમય ધન સંખ્યા ગણાય, અને તે પહેલાંનો સમય ઋણ સંખ્યા ગણાય.

૨. એટલી રૂઢિતો સ્વીકાર કરીને નીચેની ગણતરીઓ કરીએ : બપોર પછી બે વાગે દર કલાકે ૪ માઈલની ગતિથી દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જતો મુસાફર બાર વાગ્યે જ્યાં હતો ત્યાંથી કઈ દિશા તરફ કેટલે દૂર હશે ?

ધારો કે બપોરે ૧૨ વાગે ૦ માઈલ ઉપર હતો.

બપોરના બે વાગે (+ ૨) કલાક ગણાય, તેમ જ ગતિ ઉત્તર તરફની છે, માટે તે તરફનું અંતર ધનપદ ગણાય, તેમ જ ગતિનો દર (+ ૪) માઈલનો ગણાય.

$$\begin{aligned} \therefore \text{અંતરના } (+ \text{ માઈલ}) &= (+ ૪ \text{ માઈલ}) \times (+ ૨) \\ &= ૮ \text{ માઈલ} \\ &= ૮ \text{ માઈલ ઉત્તર તરફ} \end{aligned}$$

$$\text{દુકામાં } (+ ૪) \times (+ ૨) = (+ ૮)$$

$$\text{અર્થાત્ } (+ ૨) \times (+ ૪) = (+ ૮)$$

૨. સવારના ૯ વાગે દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ દર કલાકે ૪ માઈલની ગતિથી જતો મુસાફર બાર વાગ્યે જ્યાં હોય, ત્યાંથી કઈ દિશા તરફ કેટલે દૂર હશે ?

મુસાફરીનો માર્ગ ખાર વાચાના સ્થાનથી દક્ષિણ તરફ છે, માટે તે અંતર ઋણ સંખ્યા ગણાય.

$\therefore (- ૧૨) = (- ૩૨) + (- ૪) (- ૫)$ બંને બાજુએ + ૩૨ ઉમેરીએ તો

$(- ૧૨) + (+ ૩૨) = (- ૩૨) + (+ ૩૨) + (- ૪) (- ૫)$

$\therefore (+ ૨૦) = (- ૪) (- ૫)$

અર્થાત્ $(- ૪) (- ૫) = (+ ૨૦)$ થાય.

આ ચારેય નિયમો શબ્દોમાં કહીએ, તો આમ કહેવાય:

બે ધન કે ઋણ સંખ્યાઓનો ગુણાકાર, તેમનો સાદી રીતે ગુણકાર કરીને (૧) નો એ બંને અવયવોનાં એકસરખાં ચિહ્નો [એટલે બંનેનાં + કે બંનેનાં -] હોય તો તેમની પહેલાં + નું ચિહ્ન મૂકવું; પણ (૨) નો એ બંને અવયવોનાં ચિહ્નો અસમાન હોય [એટલે એક + અને બીજું -] હોય તો એમના ગુણાકારની પહેલાં - ચિહ્ન મૂકવું.

આ નિયમો રૂઢ કરાવવા માટે નીચેના સ્વરૂપના ઉદાહરણો ભૌમિક મદાતરો કરાવતો નોંધીએ:

$$\begin{aligned} (૧) (+ ૪) \times (+ ૭) &= ? & (+ ૩) \times (- ૧) &= ? \\ (૨) (- ૭) \times (- ૧) &= ? & (- ૭) \times (+ ૪) &= ? \\ (૩) (+ ૩) \times (+ ૪) \times (- ૨) &= ? & (+ ૪) \times (- ૨) \times (- ૩) &= ? \\ (૪) (+ ૨)^2 \times (- ૧) &= ? & (+ ૩) \times (- ૩)^2 &= ? \\ (૫) (+ ૪) \times (- ૩૫) &= ? & (- ૨૫) \times (- ૫) &= ? \\ (૬) (- ૨૫) \times (- ૫) &= ? & (- ૫) \times (+ ૩૫) &= ? \\ (૭) (- ૫) \times (- ૫૫) \times (- ૫) &= ? \end{aligned}$$

આટલો મદાતરો થયા પછી લેખી હિસાબો શરૂ કરવા નોંધીએ:

(૮) $૩૫ - (+ ૫)$ { $(- ૨૫) - (+ ૩૫)$ } નું સાદું રૂપ આપો.

$$\begin{aligned} કળ &\equiv ૩૫ - \{ (+ ૫) (- ૨૫) - (+ ૫) (+ ૩૫) \} \\ &\equiv ૩૫ - \{ (- ૧૦૫) - (+ ૧૫૫) \} \\ &\equiv ૩૫ - (- ૧૦૫) + (+ ૧૫૫) \\ &\equiv ૩૫ + ૧૦૫ + ૧૫૫ \\ &\equiv ૧૮૫ + ૧૦૫: જવાબ \end{aligned}$$

(૯) $૩૫ (૫ + ૫) - ૨૫ (૫ - ૫)$ નું સાદું રૂપ આપો.

$$\begin{aligned} કળ &\equiv (૩૫^2 + ૩૫૫) - (૨૫૫ - ૨૫^2) \\ &\equiv ૩૫^2 + ૩૫૫ - ૨૫૫ + ૨૫^2 \\ &\equiv ૩૫^2 + ૫૫ + ૨૫^2 \end{aligned}$$

૨. સૂચક સંખ્યાના ગુણાકારનાં જે ચાર પરિણામો ઉપર મેળવ્યાં છે તે નીચે આપેલાં એવાં જ બીજાં ઉદાહરણો ઉપરથી પણ મેળવી શકાય. શિક્ષકોએ પદ્ધતિની વિવિધતા જાણવી નોંધીએ, તેટલાં સાદુ તે સર્વે આ નીચે રજૂ કરું છું:

ગુણાકારના બે અવયવોમાંથી એક અવયવ સમયના પરિમાણના ચોજવાથી એ હેતુ સરળતાથી ખાર પડી શકે છે, જેમકે:

[અ] એક માણસ પાસે અત્યારે કંઈજ મૂકી નથી.

(૧) જો તે દર માસે ૩૧. ૨૫ ખચાવવાનો નિશ્ચય કરે તો હવે પછીના ૩ માસમાં કેટલા પૈસા ખચાવી શકશે ?

(૨) જો તેને દર માસે ૩૧. ૨૦ ગુમાવવા પડે તો એ રીતે ચાલતા ૪ માસમાં કેટલા પૈસા ગુમાવવા પડશે ?

(૩) જો તેણે દર માસે ૩૧. ૨૫ ખચાવવાનો નિશ્ચય આગળથી ત્રણ માસ પહેલાં કરવો જોઈતો હતો, તેને બદલે અત્યારે કર્યો તેથી કેટલો બધો ઓછો ખચાવ થયો ગણાય ?

(૪) તેને દર માસે ૩૧. ૨૦ ગુમાવવાના સંયોગો આગળથી ૪ માસ પહેલાં ઊભા થવાના હતા, તેને બદલે અત્યારથી થયા, એને લીધે એને કેટલો ફાયદો થયો ?

[બ] (૧) પાણીનું ઉષ્ણતામાન અત્યારે ૬૦° છે, દર મિનિટ તેમાં ૫° જેટલી ગરમી વધારતા નર્ધએ તો ૩ મિનિટ પછી તેની ગરમી કેટલી ગણાય ? (૨) ત્રણ મિનિટ પહેલાં તેની ગરમી કેટલી ગણાય ?

(૩) પાણીનું ઉષ્ણતામાન અત્યારે ૬૦° છે. તેમાં દર મિનિટ ૫° જેટલી ઘટતી જાય છે, તો ૩ મિનિટ પછી તેનું ઉષ્ણતામાન કેટલું રહેશે ? (૪) ૩ મિનિટ પહેલાં તેનું ઉષ્ણતામાન કેટલું હોવું જોઈએ ?

૩. અત્યાર સુધીની બધી જ ગણતરીઓ વિશેષ સંખ્યાના સ્વરૂપમાં કરી છે. પણ નીચેના બે કોષાઓમાં તદ્દન સાદી સંખ્યાના સ્વરૂપમાં એ ગણતરીઓ ક્રમે ક્રમે વિકસિત સ્વરૂપમાં કરી છે. એવા મહાવરાથી એ નિયમો વધારે હલકા થશે.

નીચેના અંકના કોષા સુધક સંખ્યાની દૃષ્ટિએ લખેલા છે. એથી એવી સંખ્યાના ગુણાકારના સ્વરૂપનો નિષ્કૃય-સંખ્યાના સાદા સ્વરૂપમાં પણ-સરળતાથી કરી શકે છે :

	-૩	-૨	-૧	૦	૧	૨	૩
૩				૦	૩	૬	૯
૨				૦	૨	૪	૬
૧				૦	૧	૨	૩
૦							
-૧							
-૨							
-૩							

જો ૩ થી શરૂ કરીને ગુણાકાર મૂકીએ તો ઉપર પ્રમાણે ક્રમ સરળતાથી કરી શકાશે. પણ કોષિકા -૩ થી ગુણાકાર -૯, -૮, -૭ ... -૧, ૦, ૧, ૨ ... ૯ એવા ક્રમ ખ્યાલમાં રાખીને એ જ કોષા નીચે પ્રમાણે ભરી દેશે.

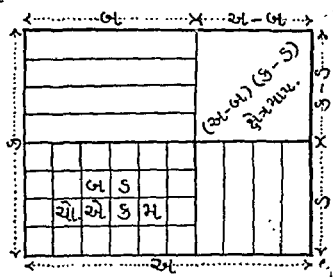
	—૩	—૨	—૧	૦	૧	૨	૩
૩	—૯	—૬	—૩	૦	૩	૬	૯
૨	—૬	—૪	—૨	૦	૨	૪	૬
૧	—૩	—૨	—૧	૦	૧	૨	૩
૦				૦	૦	૦	૦
—૧					—૧	—૨	—૩
—૨					—૨	—૪	—૬
—૩					—૩	—૬	—૯

આટલી પૂરણી થયા પછી ખાલી રહેલાં સ્થાને ઊભા ખાનામાં કે આડી હારમાં એ જ ક્રમે સૂચક સંખ્યાઓ લખી શકાય એ દૃષ્ટિએ બાકીના ગુણાકાર મૂકવાનું સ્ત્રી આવે એ સદજ છે.

૬. આ બધે જ વિચાર સચિત્ત સંખ્યાના સ્વરૂપે કર્યો. વિચિત્ત સંખ્યામાં પણ એ જ રીતે નિયમો પ્રવર્તે છે એ ભૌમિતિક આકૃતિથી બતાવી શકાય :

જુદા જુદા રંગના કાગળના બતાવ્યા મુજબ આકૃતિ રચના થાય તેવા કાટખૂણ ચોખૂણ એક બીજા ઉપર આવે તેમ જોડવી ને પસે બતાવેલી આકૃતિ બનાવવાથી આમાં સમાજેલ તત્વ સરળતાથી સમજાવી શકાશે.

જે કે (અ - બ) (ક - ડ) નો ગુણાકાર શરૂઆતનાં બાળકોને ન આવડે તેટલા બાદે જ ઉપર સૂચવેલ જુદા જુદા કાટખૂણ ચોખૂણની રચના કરવાથી એ નિયમ રજૂ કરી શકાશે.

આખો કા. ચો. અ ક ચો. એકમ છે.

તેમાંથી બ ક અને અ ડ ચો. એકમના માપના બે કા. ચો. ને કાપી કાઢીએ તો બાકીનો રેખાંકિત નહિ કરેલો ભાગ (અ - બ) (ક - ડ) ચો. એકમના માપનો કા. ચો. રહે છે, પણ તેમ કરવામાં બ ડ ચો. એકમ બે વાર લેવા પડે છે. તેથી તેમાં તે એક વાર ઉમેરવાથી ઉપરની ક્રિયા સંપૂર્ણ રીતે કરી શકાય, એટલે ટૂંકમાં (અ - બ) (ક - ડ) = અ ક - બ ક - અ ડ + બ ડ થાય. તેમાં + બ ડ એ (- બ) (- ક) ના ગુણાકાર થી મળે છે. તેથી બે ઋણ સંખ્યાનો ગુણાકાર ધન સંખ્યા આવે છે. એવો નિયમ સ્થાપિત કરી શકાય.

શિક્ષકો આ સંબંધે જેમ જેમ વધારે ને વધારે વિચાર કરતા થાય તેમ તેમ આ મુશ્કેલ જણાતું સત્ય વધારે ને વધારે સરળ રીતે રજૂ કરવાની પદ્ધતિઓ શોધી કાઢવાની તક મળ્યા વિના ન જ રહે.

ઐટલું જ પણ ગતિની દિશા દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ છે, માટે તેની ગતિનો દર (+ ૪) માઈલનો ગણાય, તેમ જ સમય સવારના ૯ નો છે, ઐટલે તે (- ૩) કલાક ગણાય.

$$\begin{aligned}\therefore \text{અંતર } (-\text{માઈલ}) &= (+ ૪ \text{ માઈલ}) \times (- ૩) \\ &= (- ૧૨ \text{ માઈલ}) \\ &= ૧૨ \text{ માઈલ દક્ષિણ દિશામાં.}\end{aligned}$$

$$\text{ટૂંકમાં } (+ ૪) \times (- ૩) = (- ૧૨)$$

$$\text{અર્થાત્ } (+ ૪) \times (- ૩) = (- ૧૨)$$

૩. બપોરના બે વાગ્યે દર કલાકે ૪ માઈલની ગતિથી ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ જતો મુસાફર બાર વાગ્યે બધાં હોય ત્યાંથી કઈ દિશા તરફ કેટલે દૂર હશે ?

મુસાફરીનો માર્ગ બાર વાગ્યાના સ્થાનથી દક્ષિણ તરફ આવેલો છે, માટે તે અંતર ઋણ સંખ્યા ગણાય. પણ ગતિની દિશા ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ છે, માટે તેની ગતિનો દર (- ૪) માઈલનો ગણાય, તેમ જ સમય બપોરના બે વાગ્યાનો છે, તેથી (+ ૨) કલાક ગણાય.

$$\begin{aligned}\therefore \text{અંતર } (-\text{માઈલ}) &= (- ૪ \text{ માઈલ}) \times (+ ૨) \\ &= (- ૮ \text{ માઈલ}) \\ &= ૮ \text{ માઈલ દક્ષિણ દિશામાં.}\end{aligned}$$

$$\text{ટૂંકમાં } (- ૪) \times (+ ૨) = (- ૮)$$

$$\text{અર્થાત્ } (- ૪) \times (+ ૨) = (- ૮)$$

૪. (અ) સવારના ૯ વાગે ઉત્તરથી દક્ષિણ દિશામાં દર કલાકે ૪ માઈલની ગતિથી જતો મુસાફર બાર વાગ્યે બધાં હોય ત્યાંથી કઈ દિશા તરફ કેટલે દૂર હશે ?

મુસાફરીનો માર્ગ બાર વાગ્યાના સ્થાનથી ઉત્તર તરફ આવેલો છે, માટે તે અંતર ધન સંખ્યા ગણાય. પણ ગતિની દિશા ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ છે, માટે તેની ગતિનો દર (- ૪) માઈલનો ગણાય, તેમ જ સમય સવારના ૯ નો ઐટલે (- ૩) કલાકનો ગણાય.

$$\begin{aligned}\therefore \text{અંતર } (+ \text{ માઈલ}) &= (- ૪ \text{ માઈલ}) \times (- ૩) \\ &= (+ ૧૨ \text{ માઈલ}) \\ &= ૧૨ \text{ માઈલ ઉત્તર દિશામાં.}\end{aligned}$$

$$\text{ટૂંકમાં } (- ૪) (- ૩) = (+ ૧૨)$$

$$\text{અર્થાત્ } (- ૪) (- ૩) = (+ ૧૨)$$

આજ નિયમ જરા જુદો જ રીતે સાબિત કરીએ :

$$(બ) \text{ જો } (+ ૩) = (+ ૮) + (- ૫) \text{ લઈએ;}$$

$$\begin{aligned}\text{અને } (- ૪) \times (+ ૩) &= (- ૪) \{ (+ ૮) + (- ૫) \} \\ &= (- ૪) (+ ૮) + (- ૪) (- ૫)\end{aligned}$$

$$\text{પણ } (- ૪) \times (+ ૩) = (- ૧૨) \text{ થાય છે.}$$

અર્થાત્ પહેલી ટ્રેન ૫૦ (૨ + ૫) માઈલ દોડ્યા પછી, અને બીજી ટ્રેન ૪૫ (૨ $\frac{૧}{૨}$ + ૫) માઈલ દોડ્યા પછી એક બીજાને મળશે.

એ બંનેએ કાપેલું એકંદર અંતર તે બે સ્થળ વચ્ચેના અંતર જેટલું છે.

$$\therefore ૫૦ (૨ + ૫) + ૪૫ (૨\frac{૧}{૨} + ૫) = ૧૬૫$$

દરેકને ૫ વડે ભાગ્યા પછી ટોંસ છોડીએ, તો

$$૨૦ + ૧૦ ૫ + ૨૨\frac{૧}{૨} + ૯ ૫ = ૩૩$$

$$૧૯ ૫ = ૩૩ - ૪૨\frac{૧}{૨}$$

$$= -૯\frac{૧}{૨}$$

$$\therefore ૫ = -\frac{૯}{૨} \text{ કલાક}$$

\therefore એ બંને ટ્રેનો એક બીજાને બપોર પહેલા અડધા કલાકે અર્થાત્ ૧૧-૩૦ કલાકે એક બીજાને પસાર કરી જશે.

• ૫ •

— ભાગાકાર —

ભાગાકારની ક્રિયા ગુણાકારની ક્રિયાથી ઊલટી છે, માટે ભાગાકારના બધા જ નિયમો ગુણાકારના પરિણામો ઉપરથી, સમીકરણના સિદ્ધાંતોને આધારે આપણે સરળતાથી સાબિત કરી શકશું.

$$(૧) \therefore (+૪) \times (+૩) = (+૧૨) \text{ છે, માટે } \frac{(+૪) \times (+૩)}{(+૩)} = \frac{(+૧૨)}{(+૩)} \text{ થાય,}$$

એટલે ટુંકમાં $(+૧૨) \div (+૩) = (+૪)$ થાય.

$$(૨) \therefore (+૪) \times (-૩) = (-૧૨) \text{ છે. માટે } \frac{(+૪) \times (-૩)}{-૩} = \frac{(-૧૨)}{-૩} \text{ થાય,}$$

એટલે ટુંકમાં $(-૧૨) \div (-૩) = (+૪)$ થાય.

$$(૩) \therefore (+૪) \times (-૩) = -૧૨ \text{ છે, માટે } \frac{(+૪) \times (-૩)}{(+૪)} = \frac{(-૧૨)}{(+૪)} \text{ થાય,}$$

એટલે ટુંકમાં $(-૧૨) \div (+૪) = (-૩)$ થાય.

$$(૪) \therefore (-૪) \times (-૩) = (+૧૨) \text{ છે, માટે } \frac{(-૪) \times (-૩)}{(-૪)} = \frac{(+૧૨)}{(-૪)} \text{ થાય,}$$

એટલે ટુંકમાં $(+૧૨) \div (-૪) = -૩$ થાય.

એ જ સત્યો બીજાસંખ્યાને લાગુ પાડીએ, તો

$$\left. \begin{aligned} (૩૫) \quad (+૨૫) \div (+૫) &\equiv \left(+\frac{૨૫}{૫}\right) \equiv \frac{૨૫}{૫} \\ (-૨૫) \div (-૫) &\equiv \left(+\frac{૨૫}{૫}\right) \equiv \frac{૨૫}{૫} \end{aligned} \right\} \text{ ગણાય.}$$

$$\left. \begin{aligned} (૫૧) \quad (+૨૫) \div (-૫) &\equiv \left(-\frac{૨૫}{૫}\right) \equiv -\frac{૨૫}{૫} \\ (-૨૫) \div (+૫) &\equiv \left(-\frac{૨૫}{૫}\right) \equiv -\frac{૨૫}{૫} \end{aligned} \right\} \text{ ગણાય.}$$

આ જ નિયમ શબ્દોમાં કહીએ તો આગ કહી શકાય.

(૧) એકસરખાં ચિહ્નોવાળી બે સૂચક સંખ્યાના ભાગાકારનું ચિહ્ન તેમનો સાદી રીતે ભાગાકાર કરીને તેમની પહેલાં + નું ચિહ્ન મૂકવું.

(૨) અસમાન ચિહ્નોવાળી બે સૂચક સંખ્યાના ભાગાકારનું ચિહ્ન તેમનો સાદી રીતે ભાગાકાર કરીને તેમની પહેલાં - નું ચિહ્ન મૂકવું.

ગુણકાર તેમ જ ભાગાકારના આ નિયમો એક સરખા જ હોવાથી એક સાથે આપી શકાય.

(૧) સમાન ચિહ્નોવાળી બે સૂચક સંખ્યાના ગુણકાર કે ભાગાકારનું ચિહ્ન, [તેમનો સાદી રીતે ગુણકાર કે ભાગાકાર કરીને તેમની પહેલાં] + નું મૂકવું.

(૨) અસમાન ચિહ્નોવાળી બે સૂચક સંખ્યાના ગુણકાર કે ભાગાકારનું ચિહ્ન [તેમનો સાદી રીતે ગુણકાર કે ભાગાકાર કરીને તેમની પહેલાં] - નું મૂકવું.

નોંધ : + અને - એ જા'ને ચિહ્નો ગુણ અને ક્રિયા એ જા'ને દર્શાવે છે ત્યારે × અને ÷ એ જા'ને ચિહ્નો માત્ર ક્રિયા જ દર્શાવે છે.

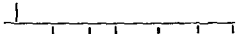
. ૬ .

શૂન્યનું સ્વરૂપ અને તેની ગણતરીની રીતો

(૧) ૨,૦૦૭ એમ અંક સંખ્યામાં જે સ્થાને ગણતરીનું દ્રશ્ય જણાવવાનું ન હોય, ત્યાં તેની ગેરહાજરી દર્શાવવા માટે શૂન્ય સુકાય છે. અંક સંખ્યામાં શૂન્ય કોઈ પણ અંકની ગેરહાજરી સૂચવે છે.

(૨) ૭ - ૭ = ૦ ; ૫૫ - ૫૫ = ૦, એટલે કોઈ પણ સંખ્યામાંથી તેની તે જ સંખ્યા બાદ કરવામાં આવે, ત્યારે કોઈ બાકી રહે નહિ એટલે ત્યાં શૂન્ય કાંઈ નહિ એમ સૂચવે છે.

(૩) - ૩ - ૨ - ૧ ૦ + ૧ + ૨ + ૩

સૂચક સંખ્યાનાં બે સ્વરૂપ છે : ધન અને ઋણ; એ જા'ને પ્રકારની સંખ્યાનો આરંભ ૦ થી જા'ને તરફ થાય છે. જો કે શૂન્ય એ ધન કે ઋણ કોઈ પણ નથી. છતાં + ૧ થી - ૧ સુધીની ગણતરી કરવામાં વ્યવહી સંખ્યા ૦ છે, એટલે એ દ્રષ્ટિએ ૦ નું સ્થાન સૂચક સંખ્યામાં સ્વીકારવામાં આવે તો ૦ ને કાંઈક કિંમત છે, અને તે ઘણી જ ઓછામાં ઓછી ન કહી શકાય તેટલી ઓછી છે. છતાં એની કિંમત એક તરફના સિમાડે ધન છે, તો બીજી તરફના સિમાડે ઋણ છે. એ રીતે એની કિંમત ધન કે ઋણ એ બેય છે, તેમ જ એ બેય નથી એમ પણ કહી શકાય.

દુકામાં કોઈ પણ ધન સંખ્યા > ૦ છે.

તેમ જ કોઈ પણ ઋણ સંખ્યા < ૦ છે.

(૪) સૂચક સંખ્યામાં શૂન્યનું સ્થાન હોવાથી એની ગણતરીની ક્રિયાના નિયમો જાણવા જોઈએ.

[અ] + અ + ૦ = અ તેમ જ અ - ૦ = અ

અને + ૦ + ૦ = ૦ તેમ જ ૦ - ૦ = ૦

જો + ૦ + અ = અ છે, તો + ૦ - અ = - અ થાય.

[બ] ૦ + ૦ + ૦ + ૦ + ૦ + ૦ = ૦ ને ૫ વાર લીધા એટલે ૦ × ૫ = ૦, અથવા

૫ ને એકેય વાર ન લઈએ, તો કોઈ પણ પરિણામ મળે નહિ, તેથી ૫ × ૦ = ૦ થાય.

તેમજ $- ૫ \times ૦ = - ૦ = ૦$ થાય. કારણ કે $+ ૦$ કે $- ૦$ એ બંનેની કિંમત એક સરખી જ છે.

$$દુકામાં ૨૫ \times ૦ = ૦ \quad \text{કે} \quad ૦ \times ૨૫ = ૦$$

$$\text{તેમજ } - ૨૫ \times ૦ = ૦ \quad \text{કે} \quad ૦ \times - ૨૫ = ૦ \text{ થાય.}$$

અર્થાત્ કોઈ પણ ધન કે ઋણ સંખ્યાને ૦ વડે ગુણવાથી ગુણાકાર ૦ આવે છે.

વળી $૫ \times ૦ \times ૭ = ૦$, એટલે ૫ ને ૦ વડે ગુણીએ, તો ગુણાકાર ૦ આવે, અને તે ગુણાકારને ૭ વડે ગુણીએ તો છેવટે ૦ આવે. દુકામાં ગમે તેટલા અવધોમાંથી કોઈ પણ એકની કિંમત ૦ હોય, તો આખા અવધવતી કિંમત ૦ થાય છે.

[ક] : કોઈ પણ સંખ્યા $\times ૦ = ૦$ છે, દુકામાં સ $\times ૦ = ૦$ છે.

$$\therefore \frac{\text{સ} \times ૦}{\text{સ}} = \frac{૦}{\text{સ}} \text{ થાય.}$$

$$\text{અર્થાત્ } ૦ \div \text{સ} \equiv ૦ \dots\dots\dots (૧)$$

$$\text{તેમજ } \frac{\text{સ} \times ૦}{૦} = \frac{૦}{૦}$$

$$\text{અર્થાત્ } ૦ \div ૦ = ૨ \dots\dots\dots (૨)$$

એટલે (૧) ૦ ને કોઈ પણ સંખ્યા વડે ભાગે તો ભાગાકાર શૂન્ય આવે છે, પણ (૨) ૦ ને ૦ વડે ભાગે તો ભાગાકાર કોઈ પણ સંખ્યા આવે એ અર્થહીન છે.

$$૮ \div ૨ = ૪ \quad ૮ \div ૩ = ૨ \frac{૨}{૩} \quad \text{એટલે જેમ ભાજક નાનો ને નાનો થતો જાય,}$$

$$૮ \div ૪ = ૨ \quad ૮ \div ૫ = ૧ \frac{૩}{૫} \quad \text{તેમ તેમ ભાગાકાર મોટો ને મોટો આવતો}$$

$$૮ \div ૮ = ૧ \quad ૮ \div ૧૦ = ૦ \frac{૮}{૧૦} \quad \text{જાય છે, હવે જે ૦ ને નાનામાં નાની સંખ્યા}$$

તરીકે સ્વીકારીએ, તો કોઈ પણ સંખ્યાને નાનામાં નાની સંખ્યા ૦ વડે ભાગવાથી ભાગાકાર મોટામાં મોટી સંખ્યા આવે.

$\therefore ૨ \div ૦ =$ મોટામાં મોટી સંખ્યા (અનંત) $= ૦$. આ નિયમો દૃઢ કરાવવા માટે નીચેના સ્વરૂપના મોડેના દિસાઓ ગણાવવા જોઈએ.

$$(૧) (- ૫) + ૦ = ?$$

$$૦ - (- ૫) = ?$$

$$(૨) ૦ \times (+ ૨) = ?$$

$$૦ \div (- ૩) = ?$$

$$(૩) ૦ \times (- ૩ \text{ ક્ષર}) = ?$$

$$\frac{૦}{(- ૨) \times (- ૨)} = ?$$

$$(૪) (- ૫) + (+ ૫) = ?$$

$$(- ૭) - (- ૭) = ?$$

$$(૫) \frac{+ (- ૩ \text{ ક્ષર})}{૬ (- ૩)} = ?$$

$$\frac{૪ (- ૩ \text{ ક્ષર}) - ૬ (- ૨ \text{ ક્ષર})}{૬} = ?$$

મુ્યક સંખ્યા અને સ્વાભાવિક સંખ્યા એક બીજાથી ભિન્ન ભિન્ન છે. છતાં + ના સ્વરૂપમાં એક સચિત્ર સંખ્યા છે, ત્યારે બીજી વિચિત્ર છે. પણ કિંમતની દૃષ્ટિએ એ બંને સમાન સ્વીકારવી પડે છે. એ સ્વીકાર અને પરિણામમાં જાણની ભિન્નતા એ મુ્યક સંખ્યા અને સ્વાભાવિક સંખ્યા વચ્ચેનો ફેલાવાસ [Falloy] છે. એ બધી ચર્ચા મુ્યક સંખ્યાનું તત્ત્વજ્ઞાન કદી સમાય, તેથી એ વિગતો હાલ તુરત મુલતવી રાખવી યોગ્ય છે. [સંપૂર્ણ]

[એપ્રિલ ૧૯૩૮ ના અંકના પાના ૩૨૦ સાથે અનુસંધાન]

ત્રીજી વાત તમ સૌ માતાઓને આગ્રહભરી રીતે મારે કહેવાની છે તે તમારાં બાળકોનું સન્માન કરવાની છે. હું હમણાં જ કહી ગયો કે બાળકને પોતાને પોતાનું વ્યક્તિત્વ પણ હોય છે. આ વ્યક્તિત્વ નાનપણની અંદર જુદી જુદી રીતે વિકસવાના પ્રયત્નો કરતું હોય છે. એવો વિકાસ સાધવાનો અવકાશ બાળકને આપવામાં ન આવે તો એ છેક જ વ્યક્તિત્વવિહોણું બને છે. જે જે બાળકોને આવો અવકાશ મળ્યો હોય છે તેઓ મોટી ઉંમરે પ્રખર વ્યક્તિત્વવાળા સ્ત્રીપુરુષો બને છે. તમારું બાળક પ્રતિષ્ઠિત શહેરી થાય અથવા તો અગ્રણી વેપારી થાય અથવા તો પ્રજ્ઞના માનીતા સામાજિક યા રાજનૈતિક નેતા થાય એમ તો તમે સૌ કોઈ જરૂર ઇચ્છો. તમારા મનમાં તેવા મનોરથો પણ થયા હોય છે. બીજાના બાળકોને મોટપણે તેવા અથવા તમે દેખો છો ત્યારે તમારાં બાળકો સંબંધે પણ તેવી હોંશ તમારા મનમાં પેદા થાય છે. અને આંખ છતાંય મારે તમને કડવી વાત કહેવાની ફરજ પડે છે કે તમારાં બાળકો સાથેના તમારો વર્તણૂક મહાપુરુષ બનાવવામાં મદદ કરનારો નથી હોતો, બદલે તેને અદ્ય મનુષ્ય બનાવવામાં સહાય કરનારો હોય છે. તમે સૌ કોઈ સમજો છો કે આપણે પણ એક કાળે નાના બાળક જ હતા આજની આપણી મોટાઈ બાલ્યવય વચ્ચેના પછીના આપણા પ્રયત્નોને આભારી છે. આપણી બાલ્યવયમાં આપણને સાચી રીતે જાળખનાર માતૃપિતા મળ્યા હોત તો આજે આપણે છીએ તેનાથી અનેક ગણા મહાન હોત. તમે સૌ કોઈ સમજો છો કે જ્યારે જ્યારે અને ન્યાં ન્યાં આપણા વ્યક્તિત્વને માન મળતું નથી હોતું ત્યારે ત્યારે તે સંયોગોમાંથી આપણે દૂર નાસીએ છીએ. આપણા વ્યક્તિત્વનું ચોક્કસપણે અપમાન થાય છે ત્યાં મનથી આપણે ક્રોધિત થઈએ છીએ અને તે અપમાનનો બદલો વાળવાના તરંગો પણ સેતીએ છીએ જેવું આપણું તેવું જ બાળકનું પણ સમજે માતાઓ, મને માફ કરજો, પરંતુ હું તમને એ યાદ દેવડાવવા માગું છું કે તમારાં બાળકને તમે રોજ રોજ કેટલા અપમાનિત કરી રહ્યા છો એની તમને ઓછી ખબર છે. તમે ઘરનું કોઈ કામ કરતા હો અથવા તો તમારી મિત્રમંડળમાં બેસો છો તેવે વખતે પોતાની જ શ્રદ્ધાઓમાં મસ્ત બનેલું બાળક તમારા વ્યવસાયમાં દખલખોરી કરનારું તમને જણાય કે તરત જ તમે તેને વારો છો અને અપમાનો છો. એ ન માને તો તમે એને ધાક પણ દો છો, મારવાની હદ સુધી પણ ઘણી વખત ઘણી માતાઓ જાય છે. બાળક બિચારું ઉંમરે અને બુદ્ધિએ નાનું છે તેથી શરીરથી કે બુદ્ધિથી સામનો કરી શકતું નથી. એ નાસી જાય છે અથવા તો રડે છે અથવા તો છેક જ નિર્ભર બનીને બેસી રહે છે. આનું પરિણામ એના વ્યક્તિત્વના દ્વાસમાં આવે છે. આવા પ્રસંગો તો રોજ અનેક બન્યા કરતા હોય છે. માતા સાથે બને છે, પિતા સાથે બને છે, કુટુંબના વડીલો સાથે બને છે અને દેખાદેખીથી નાના મોટા ભાંડરડાઓ વચ્ચે પણ બને છે. આની સાચી અસર તો દીર્ઘદષ્ટિવાળા માણસ જ જોઈ શકે. તેવી દીર્ઘદષ્ટિ તમારા સૌ કોઈમાં પેદા થાઓ એવી મારી વિનંતિ છે.

* આપણામાં જેમ એક પ્રકારની અદઃશ્રુતિ રહેલી હોય છે તેવી જ રીતે બાળકમાં પણ એ રહેલી છે. માનસવિગ્ન તો એમ કહે છે કે આ તુષિને જે ચોખ્ખ માર્ગે વાળવામાં આવી ન હોય

• કાળે-જપાનમાં દિંદી સ્ત્રીઓની સભા સમક્ષ કરેલું આખ્યાન

તો એમાંથી ધણું ભયંકર પરિણામો આવે છે. એ વૃત્તિ મૂળ પ્રાથમિક દશામાં પડી રહે તો પશું માણસ પોતાનું કે પરનું કશું જ બહુ સાધી શકે નહિ. જેની અહંકારવૃત્તિ-જડ પ્રાથમિક દશામાં જ પડી હોય તે માણસ મિથ્યા અભિમાનનું પુતળું બની જાય, જે માણસની અહંકારવૃત્તિ ઉપર વારે વારે હથોડા જ પડ્યા કરતા હોય તે માણસ વાતમાં ચિડાઈ પડનારો અને જાંધણીઓ બની રહે. જેની અહંકારવૃત્તિ આડે માર્ગે વહી ગઈ હોય તે માણસ બીજાને ભોગે મોજ લૂટનારો અને બીજાનાં મુખે દુઃખી થનારો બની રહે. તમ સૌ માતાઓને આપણી સમાજ તરફ નજર કરવાની હું વિનંતિ કરું છું. ત્યાં તમને આજે કેવા માણસો દેખાય છે તે જુઓ. પુરુષવર્ગમાં નજર કરો કે સ્ત્રીવર્ગમાં નજર કરો. તમને દેખાશે કે ઉપર ગણાવેલા ત્રણ વર્ગના જ માણસો મોટે ભાગે આપણા સમાજમાં વસતા હોય છે. સ્ત્રી યા પુરુષ કાં તો મિથ્યાભિમાની હોય છે અથવા તો સાચી ખોટી તકશર કરનારો કે કરાવનારો હોય છે અથવા તો બીજાઓને ફાલી ખાનારો અને અનૈકાને ભોગે એકસો જ આનંદ લૂટનારો બની રહ્યો હોય છે. આને બહુ જ ઓછા અપવાદો છે તેમ જરૂર સમજો. આજની આ પરિસ્થિતિ આપણને કોઈને માન્ય નથી. તેમાંથી મુક્ત થવા માટે જાડારના બીજ પ્રયત્નો આપણને બહુ ઓછી મદદ કરશે. સાચી અને મૌલિક મદદ તો માતાઓની બાળકોનેની રીત આપણને કરી શકવાની છે, એટલા જ માટે તમારું સૌનું ધ્યાન આપણામાં રહેલ આ અહંકારવૃત્તિને યોગ્ય માર્ગે વિકાસ કરવા દેવા તરફ એવાં જોઈએ. એના યોગ્ય વિકાસમાંથી જ સાચું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થાય છે. દરેક બાળક એવા વ્યક્તિત્વનું ભૂખું હોય છે માટે તમે બાળકને સાચા અર્થમાં સન્માનજો અને કદી પણ અપમાનશો નહિ.

છેલ્લી અને અગત્યની વાત આપણા ભવિષ્યનાં સ્ત્રી-પુરુષો સાચા અર્થમાં પરમાર્થો બને તેનો વિચાર કરવાનો રહે છે. આજે તો આપણે જ્યાં જ્યાં નજર નાખીએ છીએ ત્યાં ત્યાં સ્વાર્થમાં જ લક્ષ્ય થયેલા સ્ત્રીપુરુષો જોવા મળે છે. સમાજ દિનચિતકો માણસને પરમાર્થો બનાવવા માટે અનેક પ્રયત્નો કરે છે. નીતિવિદ્યારો અને ફિલ્સોફો માણસને સ્વાર્થમાંથી છૂટા થવા માટે અનેક સિદ્ધાંતોના વ્યવહારોનું પ્રતિપાદન કરે છે; પરંતુ પરિણામ લગભગ શૂન્ય જેવું દેખાય છે. હું તમને યોગ્ય વખત પહેલાં એ પણ કહી ગયો કે બાલ્યવયમાં બાળકના મન ઉપર જે સંસ્કારો પડે છે તે જીવનપર્યંત રહી રહે છે. એ સંસ્કારો શુભ હોય તો બાળક ભવિષ્યમાં શુભ રહેને જનારું બને. એ સંસ્કારો અશુભ હોય તો ભવિષ્યમાં એ અશુભ માર્ગે પ્રયાણ કરે. મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે સ્વાર્થ અને પરમાર્થની બાબતમાં આપણા ઘરોમાં બાળકો ઉપર જે પ્રકારના સંસ્કારો રોજ રેડવામાં આવે છે એ સંસ્કારો તો બાળકને કદી પરમાર્થ બનવા ન જ દે. પોતાની આંતઃસ્ફુરણથી પરમાર્થ દિશા તરફ વળતું બાળક હંમેશાં માઆપની ટોકણીનું ભોગ બન્યા કરે છે. એને એવી ક્રિયાઓમાંથી અટકાવવામાં આવે છે. કોઈ પણ નાના બાળકને ઘરમાંથી સારી એની ચીજ ખાવા મળી હોય અને પોતાની સદ જ ટ્રેરણથી કુટુંબના કે શેરીના છતર બાળક સાથે એ ભાગ પાડવા બેસે ત્યારે મોટા ભાગની માતાઓ એને એમ કરતા અટકાવતી હોય છે. આ તો એક સામાન્ય દૃષ્ટાંત છે. આપણા આજના ઘરોમાં નાનામોટા પ્રસંગોએ માતાઓ તરફથી આ જાતનું જ સ્વાર્થ માર્ગદર્શન બાળકને કરાવવામાં આવતું હોય છે. જ્યાં અભિમત કુટુંબપ્રથા હોય અથવા તો ગરીબાઈને કારણે જ્યાં ધીય વસ્તીમાં રહેવાનું હોય ત્યાં તો અતું અનિવાર્યપણે બન્યા જ કરતું હોય છે. સ્વાર્થ શું કે પરમાર્થ શું એની પણ બાળકને ગનામગ નથી હોતી. તેને કાંઈ નથી સ્વાર્થના પાટે! એને મળવા માટે છે. પોતે શા માટે અમુક જ પ્રકારનું વર્તન

‘રાખવું’ બેઈએ એની બાળકને સૂઝ પડતી નથી હોતી તેથી ઘણી ય વખત બાળક માતાપિતાના કંથનનો કે વર્તનનો સામનો કરવું દેખાય છે, માતાપિતા તેથી તો વધારે ચીડાય છે અને બાળકને મૂર્ખ અને બેવકૂફનું અભિધાન આપવા લાગે છે. નાદાન બાળક બહુ લાંબો વખત આવો સામનો કરી શકતું નથી અને વખત જતાં તો એને પણ સ્વાર્થમાં જ વધારે લાભ દેખાય છે અને સ્વાર્થી બનવામાં જ સંતોષ માનતું થઈ જાય છે. આ પરિસ્થિતિનો ઊકેલ કેવી રીતે લાવવો એની કોઈ વિગત અહીં આપવાની જરૂર નથી. હું તો માત્ર એટલું જ કહેવા માણું છું કે આ પરિસ્થિતિને દરેક માતા સમજી લે અને, બાળકની વૃત્તિને સહ જ મળતી પરમાર્થની દિશા આપે તથા સ્વાર્થ સાધવા જેવી હલકી દિશામાંથી નિવારે.

બહેનો, મેં તમારો ઠીક વખત લીધો છે અને હજી તો આ વ્યાખ્યાનમાંથી ઉપરિચય થતા નાના મોટા અનેક મુદ્દાઓ ઉપર આપણે ચર્ચા પણ કરવાની રહે છે. જે મુદ્દાઓ તમારી સૌની સમક્ષ મેં રજૂ કર્યા છે તે મુદ્દાઓ પરત્વે તમારામાંના ઘણા ભૂલો નહિ કરતા હોય અને સાચે માર્ગે જ ચાલતા હશે એવું બનવાનો પણ સંભવ છે ખરો. અપવાદ રૂપે એવી માતા અહીં કદાચ હશે કે જે બાળકને બીવડાવતી નહિ હોય તેમ જ ભારતી પણ નહિ હોય. અપવાદ રૂપે અહીં સમામાં એવી માતાઓ બેઠી હશે કે જે બાળકને અપમાનતી નહિ હોય પરંતુ સન્માનતી હશે. અપવાદ રૂપે એવી માતા પણ હશે કે જે બાળકની પરમાર્થ વૃત્તિને પોષે અને સ્વાર્થવૃત્તિને અવકાશ ન આપે. હું તો ઘડીબર એમ પણ માનવા તૈયાર છું કે અહીં બેઠેલી તમામ માતાઓ આવા અપવાદ જ હો. પરંતુ બહેનો, આટલી સંખ્યામાં જ આપણો દેશ પર્ચાસ નથી થતો તે આપણે ભૂલવું ન ધરે. આપણા દેશમાં નો બાગે જ આડ ટકા માણસો લખી વાંચી શકે છે. જેને આપણે કેળવાયેલા કહીએ એવા તો એથી પણ ઓછા ટકા. સ્ત્રીઓનું કેળવાયેલાનું પ્રમાણ તો એક ટકાથી પણ ઘણું ઓછું નીકળે. આપણે એવી ભૂલ દરગીઝ ન કરીએ કે કેળવણીનું માપ આપણા નાનકડા વર્તુલ ઉપર નજર નાખીને આપણે કાઢીએ. આપણી પાસે અજ્ઞાનતામાં સંડોતો સ્ત્રી વર્ગનો અફાટ સાગર પડેલો છે. લાખો અને કરોડો સ્ત્રીઓ અજ્ઞાનતાના કૂપમાં જ સડે છે.

ગઈ કાલે જ ટોકીઓ શહેરમાં બસાયેલી કેળવણીની પરિષદમાં માતા અને બાળકના શિક્ષણ વિભાગમાં આપણા જ એક હિંદી ભાઈએ આ પ્રકારની ભૂલ કરેલી. જે ચાર પાંચ શિક્ષિત બહેનો જપાનની શિક્ષણ પરિષદમાં ભાગ લેવા આવ્યાં છે તેના ઉપરથી શિક્ષિત સ્ત્રીવર્ગના ટકાનું નિર્માણ કરવા બેસતું એ નરી મૂર્ખાઈ જ કહેવાય. બીજા દેશના પ્રતિનિધિઓ એથી તો ભ્રમણામાં પડે. મારે જાહેરમાં એ ભૂલ બાંગવી પડેલી. આપણે પણ એવી ભૂલ ન કરીએ. આપણા દેશની સો, બસો કે હજાર પાંચ હજાર સ્ત્રી બહેનો તો મોટા સાગરમાં બિંદુ સમાન ગણાય. એટલા માટે જ ભારી તમને સૌને પ્રાર્થના છે કે મેં કહેલી બાબતોને, આપણા દેશની કરોડો અજ્ઞાન માતાઓના દૃષ્ટિબિંદુથી વિચાર કરજો અને તે દિશામાં તમારા પોતાના અંગત જીવનમાં તેમજ વ્યાપક સમાજ જીવનમાં જેટલું થઈ શકે તેટલું જરૂર કરજો.

મન જમ્ય મારે ત્યારે

સ્વાતંત્ર્યનો સિદ્ધાંત હવે અનેક ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ પામવા લાગ્યો છે. જીવનના કોઈ પણ એક ક્ષેત્રના કરતાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં એ તત્ત્વનો સ્વીકાર અને વ્યવહાર વધારે આગ્રહથી કરવા-કરાવવામાં આવે છે. બહુનારાજ્યોને સ્વાતંત્ર્ય આપે એવી ખૂબી અત્યારે ચારે કોરથી સંભળાય છે. વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય અને વાણીસ્વાતંત્ર્યનો સમાજ એકસામટો સ્વીકાર કર્યો છે તેથી એ તત્ત્વો કેળવણીની સંસ્થાઓમાં પ્રવેશી શક્યાં છે.

આપણું છાત્રાલયોમાં પણ આ સ્વાતંત્ર્યનો સિદ્ધાંત ઠીક ઠીક સ્થાન મેળવી ચૂક્યો છે એમાં શંકા નથી. આપણે વિદ્યાર્થી છાત્રાલયના નાના મોટા વ્યવહારોમાં સારું એવું સ્વાતંત્ર્ય ભોગવે છે. તેને વિચારનું સ્વાતંત્ર્ય પણ છે, અને ફેટલેક અંશે વ્યવહારનું સ્વાતંત્ર્ય પણ છે. આપણા વિદ્યાર્થીનું વિચારસ્વાતંત્ર્ય કે. વાણીસ્વાતંત્ર્ય આપણને નથી ખૂંચતું; પરંતુ વ્યવહારસ્વાતંત્ર્ય ક્યારેક મુઝરી દે છે ખરું. વિદ્યાર્થી અમુક પ્રકારના વિચારો કરે છે તેવી આપણને ખબર પડે ત્યારે આપણે તેને બાળક ગણી મનથી જ માફ કરી શકીએ છીએ. વિદ્યાર્થી અમુક પ્રકારનું બોલે ત્યારે વાણીસ્વાતંત્ર્યના જગાનામાં એટલી છૂટ તો હોવી જ જોઈએ તેમ માનીને આપણે તેને હસી કાઢીએ છીએ. પરંતુ વિદ્યાર્થી અમુક પ્રકારનું વર્તન ચલાવે ત્યારે તેને હસી કાઢવું કે બાળક ગણીને માફ કરવું એ જરા અઘરું પડે છે. આપણને ન રહે તેવા વર્તનની છૂટ લેતો આપણે વિદ્યાર્થીને તીરખીએ ત્યારે એ સ્વાતંત્ર્ય આપણથી ઘણી વખત નથી જીતી શકતું. આવે વખતે આપણું મન જરા જમ્ય મારવા માંડે છે. વિદ્યાર્થીને તેવા વ્યવહારમાંથી તો અવસ્ય રોકવો જોઈએ એમ આપણું મન આપણને આગ્રહથી કહે છે. બધી જાતનું સ્વાતંત્ર્ય ચલાવી લઈ શકાય પણ વર્તનનું આવું સ્વાતંત્ર્ય ન જ ચલાવી શકાય એમ આપણને લાગ્યા જ કરે છે. વિચારસ્વાતંત્ર્ય કે વાણીસ્વાતંત્ર્ય, વર્તનસ્વાતંત્ર્યના પ્રમાણમાં જીતવવા સહેલાં લાગે છે.

આવે વખતે આપણે શું કરીએ? મન જમ્ય મારતું દેખાય ત્યારે આપણે કેમ વર્તીએ?

આપણું પહેલું કામ તે ખામેશ પકડવાનું હોતું જોઈએ. વિદ્યાર્થીનું વર્તન સાચું હોય કે ખોટું, તેના વર્તનથી આપણને મનમાં થતો હોય કે અસતોય, તેનું વર્તન સામાન્ય રીતે સચિત્ર હોય કે અસચિત્ર તેના ઉડા પચાસ કપાં વિના તાત્કાલિક તો આપણે ખામેશ ધરવા તરફ જતું જોઈએ. કોઈ પણ વર્તનની તાત્કાલિક અસર હમેશાં સારી કે સાચી જ હોય છે તેમ નથી હોતું. તેવા વર્તન સંબંધમાં ઘૂરત જ ન્યાય અન્યાય તોળવા યોગી જવાની આપણી ટેવ હોય છે. આ ટેવ ખૂબી ગણાય. ધારો કે આપણી ઘુસનાશક્તિ એટલી બધી હમ છે કે આપણે તાત્કાલિક નિર્ણય બાંધીએ તે ખોટો પડતો જ નથી તો પણ તેવા નિર્ણયો બાંધવામાં જોખમ રહેલું છે. આપણા નિર્ણયોની આપણા વર્તન ઉપર ચોક્કસ અસર થાય છે અને તેથી યોગ્યેક કાળ વીત્યા બાદ આપણે જે રીતે વર્તવાના હોઈએ તેથી જુદી જ રીતે આપણાથી વર્તી જવાય છે. વિદ્યાર્થીની સાથેના આપણા સંબંધમાં આવું ન બનવા પામે તેની ખૂબ કાળજી લેવી પડે છે, અને એટલા માટે વિદ્યાર્થીના વર્તનસ્વાતંત્ર્ય ઉપર કશો જ નિર્ણય બાંધતા પહેલાં આપણે ખામેશ

પકડી લેવાની અત્યંત જરૂર રહે છે. દરેક શુદ્ધપતિએ પોતાના જીવનનો એ એક અનિવાર્ય નિયમ બનાવી દેવો ઘટે કે વિદ્યાર્થીના વર્તનસ્વાતંત્ર્ય ઉપર પોતાને જે નિર્ણય બાંધવો હોય અથવા ન્યાય તોળવો હોય તે ચોવીસ કલાક પછી જ કરે.

આપણે ગાટેનું બીજું પગથિયું તે તેના વર્તનસ્વાતંત્ર્યનાં પ્રેરક કારણો શોધી કાઢવાનું છે. વિદ્યાર્થી જે રીતે પોતાના વર્તનમાં સ્વતંત્ર અને છે તે જોતાં તેની પાછળનો ઇચ્છા આપણે જે માની લઈએ છીએ તે નથી હોતો. તેના વર્તનસ્વાતંત્ર્યનું આપણને જે કારણ ઉઘાડી રીતે દેખાય છે તે તો માત્ર દેખાતું જ હોય છે, તેના તેના વર્તનના મૂળમાં ખરી રીતે તો અગોચર કારણો પડેલાં હોય છે. પોતાના વર્તનથી પોતાને નુકસાન થાય અથવા તો સાગાને નુકસાન થાય તેમ કરવા માટે વિદ્યાર્થી વર્તનસ્વાતંત્ર્ય નથી અજમાવતો. વાણીસ્વાતંત્ર્ય કે વિચારસ્વાતંત્ર્યમાં તે જેટલો મુક્ત છે તેટલો જ મુક્ત વર્તનસ્વાતંત્ર્યમાં પણ બનવા ચાહે છે. વિચાર, વાણી અને વર્તનની એકતા તેના જીવનમાં હજી સુધી તે સાધી શક્યો હોતો નથી, તેથી બંધાંની વચ્ચે જે સંવાદ જોડો થવો જોઈએ તેનો અભાવ રહે છે વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય કે વાણીસ્વાતંત્ર્યને ગળા જતાં શીખી જવું અને પછી તેનાં કારણોના ઊંડાણમાં ઊતરી પડવું આપણે ગાટે વ્યાજખી ગણાય. તેનાં કારણો આપણને તાત્કાલિક મળ્યાં જ નોંધે એ એવો આગ્રહ પણ નકામો છે. વિદ્યાર્થીના વર્તનને માનસિક નોંધપોથીમાં નોંધી રાખી ન્યારે ન્યારે પણ તે ધુનરાવર્તન પામે ત્યારે ત્યારે તેનાં પ્રેરક બળોને પકડી લેતાં આપણે આનડું જોઈએ. એકથા વધારે વખતમાં તેના વર્તનસ્વાતંત્ર્યમાંથી જેટલાં જેટલાં સામાન્ય પ્રેરક બળો આપણને હાથ લાગી ગયા તેનો લઘુત્તમ કાઢી લેનાં પછી આપણને મુશ્કેલ નથી પડવાનું. એટું સર્વસામાન્ય કારણ આપણા હાથમાં આવ્યું એટલે વિદ્યાર્થીનું વર્તનસ્વાતંત્ર્ય આપણી હાજરીમાં નિર્ભય બન્યું સમજવું. નિર્ભયતામાંથી પછી વર્તનશુદ્ધિ આણવી એ તદ્દન સહેલું કામ થઈ પડે છે.

આપણું ત્રીજું પગથિયું આપણાં સાધનોનો સંભાળપૂર્વક ઉપયોગ કરવો તે છે. વિદ્યાર્થીના વર્તનસ્વાતંત્ર્યના આપણા અનુભવ પછી આપણને તેની સાથે કામ લેવાની જરૂર રહે તો આપણાં સાધનો નિર્મળ અને શુદ્ધ હોવાં ઘટે. આપણાં ખામોશ હોય, વિદ્યાર્થીમાં આપણને કે સમાજને અશ્ચિરકર કે અદ્વિતકર એવા વર્તનસ્વાતંત્ર્યના મૂળમાં ઊતરી જઈ તેનાં પ્રેરક કારણો શોધી કાઢવાની આપણામાં શક્તિ હોય તો પછી વિદ્યાર્થીના તેના વર્તન માટે આપણે જે કંઈ ઉપાયો કરવાની જરૂર જણાય તે ધણે અંશે શુદ્ધ અને નિર્મળ જ હોવાનો સંભવ છે. છતાંય તે બાબતમાં આપણે ખૂબ કાળજી રાખવાની જરૂર રહે છે. તેનાં સાધનો આપણે મહેનત અને અભ્યાસપૂર્વક શોધવાં પડે છે અને પછી તેનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ પણ કેળવવી પડે છે.

સ્વાતંત્ર્ય આપાયા પછી આપણું મન જખ મારે તો આપણે ઉપર પ્રમાણે વર્તન રાખવું તે આપણો ધર્મ થઈ પડે છે.

• હરભાઈ ત્રિવેદી •

[૨]

વિદ્યાર્થીના પત્રો

છાત્રાલયના શુદ્ધપતિને અત્યંત વિચારપૂર્વક હાથ ધરવા જવો કાંઈ વિષય હોય તો તે વિદ્યાર્થીઓના પત્રોનો પ્રશ્ન છે. પત્રવ્યવહાર એ વિદ્યાર્થીને પારખવાનું એક ઉત્તમ સાધન છે. વિદ્યાર્થી પોતાના ગાંધાપને પત્ર લખતો હોય કે પોતાના મિત્રને પત્ર લખતો હોય, પરિણિત હોય તો પોતાની પત્નીને પત્ર લખતો હોય અને વેનિશાળ થયું હોય તો પોતાની ભાવી પત્નીને પ્રેમપત્રો લખતો

હોય-આવા બંધા પત્રોમાંથી અને તેવા પત્રોના આવતા ઉત્તરોમાંથી વિદ્યાર્થીને ઝોળખી લેવાનું સાચું સાધન આપણને સંપડે છે. વિદ્યાર્થીની સાથે ઊંડા પરિચય કર્યા વિના તેને ઝોળખી લેવા માટે તેનો અનેકવિધ પત્રવ્યવહાર આપણને ખૂબ ઉપકારક થઈ પડે છે. છાત્રાશ્રય જેવી સંસ્થામાં આજે હવે વિદ્યાર્થીની સંખ્યા વધતી જ નય છે. ગૃહપતિને એક શિક્ષકના જેવું સ્થાન બધાં સુધી નથી મળી શક્યું ત્યાં સુધી સો-દોહસો છોકરાઓ વચ્ચે ત્રણ-ચાર કલાક કામ આપનાર ગૃહપતિથી પણ ચકાવી લેવાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં એક ગૃહપતિ અનેક વિદ્યાર્થીઓના ગાઢ પરિચયમાં આવી શકે એ સંભવિત નથી. વિદ્યાર્થીઓના સાચા સ્વભાવનું દર્શન બધાં સુધી આપણને ન થયું હોય ત્યાં સુધી આપણે તેને સાચે માર્ગે દેરી ચકાવના નથી. આવા સંયોગોમાં વિદ્યાર્થીના પત્રવ્યવહારનો આપણને પરિચય થાય તેવી સ્થિતિ જો ઊભી થઈ શકે તો ગૃહપતિનું કામ ઘણું સહેલું અને સરળ થઈ જાય.

પરંતુ વિદ્યાર્થીના પત્રવ્યવહાર હાથ કરવો શી રીતે ? કેટલાંક છાત્રાશ્રયોએ એવો નિયમ બનાવ્યો હોય છે કે વિદ્યાર્થી ઉપર જે પત્રો આવે અને તેઓ જે જવાબો લખે તે બંને ઉપર ગૃહપતિની નજર રહે. જતા પત્રો ઉપર ગૃહપતિનો કાબૂ ન હોય તો પણ ટપાલની અનુકૂળતાને કારણે આવના પત્રો ઉપર તો ગૃહપતિ પોતાનો કાબૂ રાખી શકે છે. પત્રવ્યવહાર ઉપર રખાતી આ દેખરેખ જો વિદ્યાર્થી ઉપરના પ્રેમ અને વિશ્વાસથી પ્રેરણાથી હોત તો તો છાત્રાશ્રયમાં પત્રવ્યવહારની આજે આપણી નજર આગળ દેખાતી મૂંઝવણ હયાતીમાં જ ન હોત. આજે તો એક તરફથી છત્રો એવી ફરિયાદ કરે છે કે અમારા પત્રવ્યવહાર ઉપર અમારો જ હક હોવો જોઈએ; અમારી રમત સિવાય તે કોઈથી ફોડાય કે વંચાય નહિ. બીજી તરફથી ગૃહપતિએ પોતાનો એવો હક સ્થાપિત કરતા દેખાય છે કે વિદ્યાર્થીના જ હિત ખાતર વિદ્યાર્થીના પત્રવ્યવહાર ઉપર અમારી કંટક નજર રહેવાની જરૂર છે. આજની આ સ્થિતિ કોઈ પણ રીતે છૂટ નથી. વિદ્યાર્થીઓને પત્રવ્યવહારનું સ્વાતંત્ર્ય હોવું જ જોઈએ; અને છતાં ગૃહપતિની દેખરેખ અને સલાહ-સૂચના અત્યંત જરૂરનાં છે એ પણ ચોક્કસ.

આ કામડો એક જ રીતે ઉકેલી શકાય. ગૃહપતિએ પોતાના વિદ્યાર્થીના પ્રેમ અને વિશ્વાસ એટલી દૃઢ સુધી સંપાદન કરવા કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પત્રવ્યવહાર તો શું પરંતુ પોતાનું સર્વસ્વ પોતાના ગૃહપતિ પાસે ખુલ્લેખુલ્લું મૂકી દે. આ વાત લખતી જેટલી સહેલી છે તેટલી જ આચરતી મુશ્કેલ છે. ગૃહપતિ જો પોતાના જીવન પૂરતો વિદ્યાર્થીની નજર આગળ છેક જ નિષ્પાક્સ અને ખુલ્લો હોય તો જ તે વિદ્યાર્થીના પ્રેમ અને વિશ્વાસ મેળવી શકવાનો છે. ગૃહપતિના સમય જીવનનાં દર્શનથી વિદ્યાર્થી એમ સમજી જાય કે ભલે પોતે ગૃહપતિનું સમય જીવન જાણ્યું નથી, પરંતુ ગૃહપતિ પોતાના જીવનને વિદ્યાર્થીથી ચોરી છૂપીથી દૂર રાખતો નથી. ગૃહપતિના એવા ઉદાસ જીવનની અસર વિદ્યાર્થી ઉપર જલદી ચાપ છે. વિદ્યાર્થીના મનમાં ગૃહપતિથી છૂપા રહેવાના વિચારો ગૃહપતિના આવા સાક્ષાત જીવનથી અલોપ થઈ જાય છે. ગૃહપતિ-વિદ્યાર્થીના એવો સંબંધ બંધાય તો પછી વિદ્યાર્થીના પત્રવ્યવહારની બાબતમાં જે અવિશ્વાસ અને ચોરી-છૂપીનું વાતાવરણ છાત્રાશ્રયોમાં પ્રવર્તી રહેલું છે તે આપોઆપ બંધ થઈ જાય.

• હરભાઈ ત્રિવેદી •

[૩]

એક પત્રના જવાબમાંથી

".....એ તમારી મુશ્કેલી કંઈ બોલી નથી ! છાત્રાશ્રયમાં સો જેટલા વિદ્યાર્થીઓ હોય અને તમારે એકલે હાથે કામ કરવાનું, તેમાં મારે અઃસહ્ય આવે એટલે તે વાત સાચી છે. પણ આવી પરિસ્થિતિ

[૪]

રતિલાલ રખડતો કેમ અટક્યો ?

રતિલાલને એના પિતા અર્ધા મૂકવા આવ્યા ત્યારે એમણે કહેલું કે રતિલાલ સારો બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી છે. એની ઉંમર તેર વર્ષની છે અને છતાં એ પ્રથમ વર્ષમાં કામ કરે છે. એના પિતાને પૂછનાં બાળાવ્યું કે એની બુદ્ધિનો ઉપયોગ એ કરતો જ નહતો. બાળવાને કે કંઈ પણ કામ કરવાને પ્રસંગે એક અથવા બીજું બહાવું કાઢીને એ છટકી જતો. ગૂજરાતી ચાર ધોરણો તો એની પાસે મદામહેનતે પૂરા કરાવ્યા. દેખીતી રીતે એનામાં કોઈ કુટેવ પણ નહતી. એ રમતિયાળ હતો, હસમુખો હતો અને કોઈ કોઈ વખત ટીખડાની ખાતર નાના વિદ્યાર્થીઓને ચીડાવવાની ટેવવાળો હતો. આટલી વાત એના પિતા પાસેથી મેં બાણી લીધી હતી આ શાળામાં આવ્યાને એને આજે છ મહિના થયા છે. કામગાંથી છટકી જવાની ટેવ ધીમે ધીમે ઘસાવા લાગી છે; જો કે એ કામ પર ચડ્યો છે એમ કહી શકાય નહિ.

શરૂઆતમાં તે નિશાળે આવવો ત્યારે કોઈ પણ વિષય તરફ એને અભિરુચિ થતી જ નહિ. પંદરેક દિવસ સુધી તો એની નાની-મોટી ક્રિયાઓ મેં જોયા જ કરી. શરૂઆતમાં મને બધા લાગેલો કે એ અરખારણુ વિદ્યાર્થી હશે. પરંતુ એનો રોજનો વ્યવહાર તથા જુદી જુદી ક્રિયાઓની જે જે પ્રતિક્રિયાઓ એ આચરતો હતો તે ઉપરથી મારો એ ભય મને ખોટો બાળ્યો. સમધારણુ વિદ્યાર્થીની પેઠે જ એ પણ સામાન્ય ક્રિયાઓ કર્યે જતો હતો. કોઈ વિષયના વર્ગમાં બાળવા જવાનું એને કાવતું નહતું તેથી એની પાસે પુષ્કળ વખત વધી પડતો. આને પરિણામે ઘણી વખત એ શુન્ય-મનસ્ક બેસી રહે. ઘણી વખત કલાકો સુધી માસિકાના પાનાં ફેરવ્યા કરે અને ઘણી વખત હેતુ વિના આંધા જ માર્યા કરે. એની બુદ્ધિ એની ઉંમરના પ્રમાણમાં બીજા વિદ્યાર્થીઓની અપેક્ષાએ કદાચ ઓછી હશે તેવો મને એક બીજો ભય લાગેલો. એટલે પંદર દિવસ વિત્યા બાદ મેં એના ઉપર બુદ્ધિમાયનના યોગ્ય એક પ્રયોગો પણ કરી જોયા. એ પ્રયોગોને પરિણામે પણ બાળાવ્યું કે એની ઉંમરના પ્રમાણમાં એની બુદ્ધિ સાપેક્ષ રીતે તપારીએ તો જરા પણ ઓછી વિકસેલી ન હતી. એને અવલોકવામાં આગ ને આગ બીજા પંદર દિવસ મેં પસાર કરી દીધા.

હવે એની ઓળખાણો વધતી જતી હતી અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સાથે તો એની માંડથી પણ બંધાનો જતો હતો. બહારથી દેખી શકાય એવાં તોફાનમસ્તી ઓછાં યથાં હતાં પરંતુ એ વધારે ઊંડા ઊનરવા મંડ્યા હતા. હવે એણે ટોળી જમાવવા માંડી, અર્ધદંડ અને કાચાપેટા વિદ્યાર્થીઓને એણે પોતાની પાંખમાં લીધા અને બાળવાનું કામ છોડાવીને રખડવા તરફ ધીમે ધીમે પસડવા માંડ્યું. શિક્ષકમંડળમાં હવે આ વિષય ચિંતાનો બન્યો. એક વિષયના શિક્ષકે એક સાદા વિદ્યાર્થીને એનાથી શસ્ત્રાતો જોયો ત્યારે એને એણે હપકો આપ્યો. એ હપકાના જવાબમાં શરમાવાને બદલે કે બીવાને બદલે એણે શિક્ષકને જાણે કે પડકાર કરતો હોય તેમ પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. આ કિસ્સો બન્યા પછી શિક્ષકમંડળમાં રોજ ને રોજ એની જ ચર્ચા થવા માંડી. જે બનાવ બાબે જ બનતો હતો તેવા બનાવો રતિલાલને હાથે હવે વારંવાર બનવા લાગ્યા. શિક્ષકોની ચિંતા વધી. ઘણી વખત તો રતિલાલ કોઈ એક શિક્ષકને રૂબરૂ મળતો અને શિક્ષકમંડળમાં પોતાના ઉપર કેવા ખોટા આપેલો કર્યા હતા અને પોને બધું છૂપા રહીને સાંભળ્યું હતું એની વાત કરી જતો અને મારું લગાડતો હતો. રતિલાલને વધારે વખત અવલોકન જ કર્યા કરવું હવે શક્ય નહતું.

એક શનિવારના ચર્ચાસંધમાં થોડીક ક્ષણ સુધી સાડુ' એવું બોલ્યા પછી મેં એને મારી પાસે બોલાવ્યો. એની પાસે વિચારે હતા અને વિચારેને વ્યક્ત કરવા માટે ભાષા હતી તે બદલ મેં એને ધન્યવાદ આપ્યા, અને મૂળરાત્રી અથવા તો અગ્રેજીના વિષયો બલુના જવા માટે પ્રેમપૂર્વક આગ્રહ કર્યો. આની રીતે પોતાની સાથે વડીલ ગણાતો કોઈ માણસ વાતો કરે એ એના જીવનમાં પહેલો જ પ્રસંગ હતો એમ જ્યારે એણે બહાર કંઈ ત્યારે હું સમજી ગયો કે રતિલાલને માર્ગે વાળવા માટે એક સખળ અને સાચું સાધન મને સાંપડ્યું હતું.

પછી તો એની સાંધે રોજ કંઈ ને કંઈ વાતો કરવાનો મેં ક્રમ જ ગોઠવી દીધો. પોતે શા માટે રખડતો હતો અને બલુના તરફ શા માટે મન ઝેંટવું ન હતું એનાં કારણોનો રસિક ઇતિહાસ એણે પોતાને મોંઢેથી જ મને કહેવા માંડ્યો. એની ભાષા બાલિશ હતી, પોતે સાચાં કારણો રજૂ કરે છે એવું એને ખાન ન હતું, પરંતુ એકાદ સ્વચ્છ પ્રશ્ન હું પૂછું કે તુરત જ એના જવાબે પોતાની આખી કથની એ કહી જતો અને મારી પાસે સાચી હકીકત ને સાચો જોડેક આપોઆપ રજૂ થતાં. તારા પિતા કોઈ દિવસ માસ્તરને કંઈ સૂચના કરતા કે નહિ એના જવાબમાં એણે એક કરુણ કિસ્સો મારી પાસે વર્ણવ્યો હતો. ઘરમાં માંદગીને કારણે આગલી રાતે થયેલા બિભરશને પરિણામે બીજો દિવસે ગણિતનો પાઠ કરતી વખતે એને એક વખત ઝોકાં આવેલાં. એ ઝોકાંના કારણમાં એના પિતાએ જણાવેલું કે એને ગણિતમાં બિલકુલ રસ નથી, ગણિતમાં એની બુદ્ધિ ચાલતી નથી અને તેથી જ્યારે જ્યારે ગણિતનું કામ કરવાનું હોય છે ત્યારે ત્યારે એને અનિવાર્યપણે ઝોકાં જ આવે છે. રતિલાલને મન પોના ઉપરનો આ એક જુદો આક્ષેપ હતો. એણે પોતાની વાત સ્પષ્ટ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ એના પિતા કશું જ સંજલ્યા વિના એની સામે ચીડાયા. રતિલાલ જેમ જેમ બોલવાનો પ્રયાસ કરે તેમ તેમ એના પિતાની ચીડ વધે. આખરે એણે રડી દીધું અને બાલ્યવયે સહ જ એ રીતે પોતાના પિતાની સામે બે આકરાં વેણુ પાછુ કહી દીધા. પિતાએ એને ધમકાવ્યો અને માર્યો, એના શિક્ષકને ઘેર બોલાવી ટ્યુશન અપાવવાનું નક્કી કર્યું અને સાથે સાથે જ કડક સૂચના કર્યું કે ગણિતના સમયમાં એને ઝોકાં ખાવાની ટેવ હોવાથી જાણે રાખીને જ એની પાસેથી કામ લેવું. રતિલાલ કહે છે કે દિવસોના દિવસો સુધી 'વગર' વાંકે ગણિતના સમયમાં એને બિના રહેવું પડેલું. શાળાના સગવડક્રમમાં શિક્ષણની વિચિત્ર કિસ્મીને પરિણામે અધરા ત્રિષપને પહેલું સ્થાન અપાવવાનું હોઈ શાળા શરૂ થતાંની સાથે જ એના વર્ગનો ગણિતનો સમય શરૂ થતો. સવારમાં પિતાનો ધાક, જમવાં ટાણે માતાની ઉતાવળ, ઘરથી શાળાનું અંતર ધણું, વખતસર ન પહોંચે તો શિક્ષક અને પિતાની ખડગી વહેારી લેવાનો ભય—આ બધાંય કારણોને લીધે રતિલાલ હુણહુણ ખાઈ દોડદોડ કરી નિશાળે પહોંચતો અને વર્ગમાં જતાં જ પીસ્તાલીશ મિનિટ સુધી બિના રહેવાની એને સગ મળતી. આ પરિસ્થિતિમાંથી નીકળવાનો એની પાસે એક જ ઉપાય હતો. જમીને બિલકી કરવી અથવા તો રસ્તામાં ટેસ વગાડવની અથવા તો કોઈ મિત્રને ત્યાં જોડી થવું, અને કશું જ ન બને તો છેવટે બધું જ જ્ઞેષમ ખેડીને ઘેરથી બહાર નીકળ્યા પછી મને ત્યાં બઠકવા ચાલ્યા જવું અને શાળામાં ગેરહાજર રહેવું. રખડવાની એની ટેવની શરૂઆત આ રીતે થઈ. પછી તો એક સમયમાં ગેરહાજર રહેવાથી મનમાં જે ભય અને સંકોચ પેદા થતા એને પરિણામે એ આખો દહાડો નિશાળમાંથી ગેરહાજર રહેતો અને શહેરમાં મને તે ઠેકાણે રખડી-રવડી સાંજે ધરજોગા થતો. આ કિસ્સો અને એમાંથી જન્મેલાં અનેક માઠાં પ્રિણામો એણે અત્યંત કારુણ્યથી મારી પાસે વર્ણવ્યાં. શરૂઆતમાં બનેલો પ્રસંગ છેક જ

મામૂલી હતો. દેખીતી રીતે રતિલાક્ષને થયેલો અન્યાય અવગણવા જેવો હતો પરંતુ રતિલાક્ષના બાલ્યગન ઉપર એની ધણી જાડી છપ પડી અને માળાપ તથા શિક્ષકના અત્યંતજન્ય ખેાલ વર્તવે એ છાપને વિકૃત સ્વરૂપ આપ્યું અને ધણી જાડી બતારી. એક નાનકડા પ્રસંગમાંથી રતિલાક્ષનું જીવન બગડવા માંડ્યું અને એક અનર્થ જેમ અનેક અનર્થોને ખેંચી લાવે છે તેમ અનેક નાના મોટા દોષોમાં એ સપડાવા લાગ્યો.

મારી એની સાથેની વાતો ત્રણેક અઠવાડિયા સુધી ચાલ્યા કરી. કોઈ કોઈ વખત હું એને મારી ખુરશી પાસે બેસાડતો અને અંગ્રેજ કે મૂઝરાતી વાંચવાને આમંત્ર કરતો. એને ન સમજાય તે મને પૂછવાની એને છૂટ હતી. હું કંઈક કામ ઉપર ગયો હોઉં ત્યારે એ મારી ખુરશી ઉપર પથુ બેસી જતો અને લાહેરથી કંઈ ને કંઈ વાંચતો. એક દિવસ કોઈ એક મૂઝરાતી કવિતા વાંચવામાં મશગૂલ થઈ મારી ખુરશી ઉપર એ પડ્યો હતો. હું અચાનક આવી ચડ્યો. એ હોમ પામ્યો. જાંકવા જતો હતો ત્યારે મેં એને રોક્યો. એની પડખેની જ ખુરશી ઉપર બેસીને એ શું કરતો હતો એ મેં એને પૂછ્યું. એક કવિતા સમજવાના એ પ્રયત્ન કરતો હતો. કવિતા મૂઝરાતના એક શ્રેષ્ઠ કવિની હતી. મેં એ કવિતા આખી એની સાથે વાંચી. પહેલાં એનો સારભાગ કહ્યો. અધરા શબ્દોના અર્થ સમજાવ્યા અને પછી કવિતાની ખૂબીના ઉદાહરણમાં એને લઈ ગયો. અર્થો કલાક ક્યાં ગયો તેનું એને કે મને કશું બાન રહ્યું નહિ. ક્રમને અંતે એના મોંઘ ઉપર આહ્વા અને સંતોષ હતા. જતાં જતાં એ બોલતો ગયો કે આવું તો મેં ક્યાંય દીઠું નથી.

રતિલાક્ષને કિસ્સો તદ્દન સાદો છે. વાંચનારને આથી વિશેષ ઉદાહરણમાં લઈ જવાની જરૂર નથી. એ રખડુ ન હતો. શા માટે રખડવા તરફ દબ્યો હતો તેનાં કારણો એના જીવનના એક પ્રસંગના ઉપર કરેલા વર્ણનથી સહેજે સમજી શકાય તેવાં છે. માળાપ અને શિક્ષક સંજોગોની એની બેઠી કંદેપના અર્દાના પ્રેમભર્યા વાતાવરણમાં અને સદ્ભાવભર્યા વર્તવમાં ધીમે ધીમે ઝોસરી ગઈ. માણસ માત્ર એને અન્યાય જ કરે છે એ ખ્યાલ બૂસાવા માંડ્યો અને હેતુશૂન્ય રખડવા કરતાં પોતાને ડુચિફર અભ્યાસમાં વખત ગાળવો એ વધારે હિતાવહ છે એમ એને રખડ દેખાવા લાગ્યું. હજી તો જ ન મદિના પૂરા થયા છે. રતિલાક્ષ ધીમે ધીમે અભ્યાસ તરફ ઢળતો જાય છે. પાઠ્ય રહી ગયેલો હોવાથી મનમાં એક પ્રકારનું એને દુઃખ થાય છે. શિક્ષકોની મદદથી વરસ આખરે બધાં કામને પકડેલી વળવાના એના મનમાં મનોરથો જાગ્યા છે. રતિલાક્ષ સુખી છે. કામ ઉપર ચડેલો રહે છે.

શ્રી. હરભાઈ

સમાચારસંગ્રહ

નૂતનશિક્ષણ સંઘ [કચ્છ વિભાગ]. છ માસિક નિવેદન

પ્રાસ્તાવિક : ન્યૂ એન્જ્યુકેશન ફેશોરીય એ નૂતનશિક્ષણનો જગતભરમાં ફેલાવો કરતો આંતર રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતો નૂતનશિક્ષણ સંઘ છે. દુનિયાના બધા દેશોમાં તેની શાખાઓ પ્રસારેલી છે. દરેક શાખા એ સંઘનું પ્રતિનિધિગણ છે. દુસ્તાની મુલાકાતે આવેલું એટલે તેનો પરિચય કુટુંબક અંશે શિક્ષણપ્રેમી જનતાને થઈ ગયો છે. દિંદમાં તેની એક શાખા છે. તે આપણા દેશમાં નૂતનશિક્ષણનું જાગર આંદોલન કરે છે. તેના પ્રમુખ ગદાધર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર છે. દિંદ્યાપી આ સંઘની ગૂજરાત શાખા આજ લગભગ ત્રણ વર્ષ થયા ગૂજરાતનાં ઘરેઘર નૂતનશિક્ષણનો ફેલાવો કરી રહી છે. તેનું મુખ્યપત્ર 'નૂતનશિક્ષણ' હવે તો ગૂજરાતની સરખાઓ અને ઘરોમાં ખૂબ જાણીતું છે. ગૂજરાત શાખાના મંત્રી આપણા પ્રાંતના પ્રખર કેળવણીકાર શ્રીયુત હરભાઈ ત્રિવેદી છે. આ ગૂજરાત શાખા સાથે જોડાયેલો આપણો કચ્છ વિભાગનો નૂતનશિક્ષણ સંઘ પણ કચ્છ સડજ ગતિએ આજ બે વર્ષ થયાં પોતાથી શક્ય તેટલી શિક્ષણજગતની સેવા કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. તેના કયમી પ્રમુખ શ્રી. દક્ષિણમૂર્તિના નિયામક શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી છે. નૂતનશિક્ષણ સંઘની હેઠળ છ માસની કાર્યવાહી શિક્ષણપ્રેમી જનતા પાસે ચૂકતાં હું આનંદ અનુભવું છું.

સભ્યો : આજે સંઘને દસેરે ૫૪ સભ્યો નોંધાયેલા છે. તેમાં ૩૧ સભ્યો તો શ્રી કચ્છ લોકાણા કેળવણીખાતાના શિક્ષકમંડળમાંથી છે. ૧૭ સભ્યો કચ્છની અને કચ્છ બહારની શિક્ષણસંસ્થાઓના શિક્ષકો છે. ૬ સભ્યો કચ્છના શિક્ષણપ્રેમીઓમાંથી છે. આરસો જેટલી શિક્ષણસંસ્થાઓ અને હમરો શિક્ષણપ્રેમીઓ ધરતીના કચ્છમાં આટલી ગણતર સખા શોભારૂપ નથી. કચ્છની એકેએક સંસ્થા અને સંવાદક શિક્ષણસંઘનો સભ્ય કેમ ન હોય ? આ માટે આગ્રહ હોય ખરો ?

ભેટ : જાઓના શ્રી. કૃપાળ સ્વામીજી ઇન્વણી તથા શ્રી. લલાભાઈ આંપશી ઉત્તમી એ બન્ને બાઈઓ તરફથી ફારા સવા-પાંચ સવા-પાંચ ભેટ તરીકે મળેલા છે.

મુલાકાતો : સંઘના મંત્રી શ્રી. પ્રભુલાલ ધોળડીયાએ હરિજન બોર્ડિંગ સ્કૂલ, ભુજ, શ્રી સાર્વજનિક કન્યાશાળા, ભુજ, શ્રી ઈશ્વર રામજી ગુરુકુલ વિદ્યાલય, વાંઘા, વગેરે શિક્ષણસંસ્થાઓની મુલાકાત લીધી હતી.

મંત્રીનો પ્રવાસ : ૧. નૂતન બાળકેળવણીના ગૂજરાતના આદ્યેરકસમા શ્રી. ગિજુભાઈ બંધકાના સન્માન સમારંભની ઝાળી લઈને મંત્રી કરંચીને પ્રવાસે ગયેલા. ત્યાં કાળાના કામ સાથે તેમણે જાણીતી અનેક શિક્ષણસંસ્થાઓની મુલાકાત લીધી હતી. કરંચી મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડની ગૂજરાતી શાળાઓનાં શિક્ષક-શિક્ષિકાઓ પાસે એડમિનિસ્ટ્રેટિવ ઓફિસર શ્રી. લાચુ સાહેબના પ્રમુખપણા હેઠળ બાળકેળવણી પર વ્યાખ્યાન આપ્યું. લોકાણા યુવક મંડળના આસર હેઠળ મળેલી સમામાં શિક્ષણ અને માળાપે એ વિષય પર બાપણ આપ્યું. શ્રી ગૂજરાત વિદ્યાલયના શિક્ષકમંડળ સાથે વાર્તાલાપ કર્યો.

૨. શ્રી કચ્છ લોકાણા કેળવણીખાતાએ શ્રી. ગિજુભાઈના અધ્યક્ષપણા હેઠળ યોજેલા શિક્ષણવર્ગમાં 'પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણની નવીન યોજના' એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું.

૩. ભુજના પોલીસ હેડક્વાર્ટર્સમાં ખોલવામાં આવેલી સિપાઈઓની અક્ષરશાળાની ઉદ્ઘાટન ક્રિયામાં હાજરી આપી પુખ્ત વયના લોકોના શિક્ષણ પર બાપણ આપ્યું.

૪. કચ્છ રાજ્યના એજ્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ તથા લુગદાધિક્ષકના હેડમાસ્તર સાહેબ સાથે કચ્છના પ્રાથમિક શિક્ષણની પુનર્વ્યવસ્થાની યોજના વિચારી.

૫. મહાત્મા ગાંધીજીના અધ્યક્ષપણા હેઠળ વર્ધામાં મળેલી શિક્ષણ પરિષદમાં સંધના બે સભ્યો શ્રી. મગનભાઈ સોની અને શ્રી. મોતીભાઈ સંઘવી સાથે હાજરી આપી.

૬. સંધના પ્રમુખ શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી સાથે અભ્યાસક્રમની પુનરચના અને કચ્છના શિક્ષક તાલીમવર્ગની યોજના વિચારના બાવનગર ગયા.

સંધનો ઉદ્દેશ : નવીન કેળવણીના વિચારોને શિક્ષણસંસ્થાઓમાં તેમ જ ઘરોમાં પ્રચાર કરવો-કરાવવો; અને શક્ય હોય તેટલો અમલ કરવો-કરાવવો.

સભ્ય : શિક્ષણનું સીધું કામ કરનાર કોઈ પણ ભાઈ બહેન, તેમ જ જેમના પુત્ર-પુત્રીઓ શિક્ષણ ન લેતાં હોય તેનાં માથાપો, તેમ જ શિક્ષણ લઈ રહેલાં બાળકોના વાર્તાઓ, છાત્રાલયના શુદ્ધપતિઓ, આ સંધના સભ્યો થઈ શકે. દરેક સભ્ય માટે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર આના ૪ રાખવામાં આવેલ છે.

વિનિતિ : દરેક સંસ્થાના ચાલક, શિક્ષક ભાઈ કે બહેન, વિદ્યાર્થીના માથાપ અને વાલી આ સંધના સભ્ય બનશે એવી વિનિતિ છે. શિક્ષણપ્રેમીઓ સંધને મદદ મોકલીને નૂતનશિક્ષણના ફેલાવામાં સહાય કરે. આ સંધનું બળ વધશે તેમ તેની કાર્યશક્તિ અને કાર્યપ્રદેશ વધશે. સાદસીક કચ્છીઓને વધુ શું કહું ?

પ્રભુલાલ ધોળકીઆ

મંત્રી, નૂતનશિક્ષણ સંધ [કચ્છ વિભાગ].

×

મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષકસંઘની કાઉન્સિલની સામાન્ય સભા તા. ૨૬ મી જૂન ૧૯૩૮ ને રિને મુંબઈમાં મળી હતી. સરતના નૂતનશિક્ષણ સંધ તરફથી માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદનું આ વર્ષનું અધિવેશન સરતમાં બરવા નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું, તેનો સંઘે સ્વીકાર કર્યો હતો. દિવાળીની રમનઓમાં પરિપત્તી આ વર્ષની બેઠક સરતમાં મળશે. મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષકસંઘ સાથે તાજેતરમાં ખાનદેશ ટીચર્સ એસોસીએશન અને સરતનો નૂતનશિક્ષણ સંધ બેઠકમાં છે. બોમ્બે નોર્થ એન્ડ સમર્પન ટીચર્સ એસોસીએશને ઇલાકા સંધ સાથે બેઠકવા ઇચ્છા દર્શાવી છે. એ સંબંધી વાતચાટ ચાલે છે.

×

બેઠકા જિલ્લા માધ્યમિક શિક્ષકોનો એક સંધ થોડા વખત પર સ્થાપવામાં આવ્યો હતો. એમાં અત્યાર સુધીમાં લગભગ ૮૦ સભ્યો બેઠકવા છે.

×

મુંબઈના પ્રધાનમંડળે પૂનામાં સેકન્ડરી ટીચર્સ ટ્રેઇનિંગ કોલેજ અને મુંબઈમાં શારીરિક કેળવણીની તાલીમ આપનારી સંસ્થા જૂન માસથી ખોલવાની જાહેરાત કરી હતી. પહેલી સંસ્થા મુંબઈ વિદ્યાપીઠ તરફથી સમય અને પૂરતી માલિનીને અભાવે માન્ય થઈ શકી નહીં હોવાથી હાલ તુરત માટે મોકુફ રાખવામાં આવી છે. બીજી સંસ્થા ઓક્ટોબર માસથી ચાલુ થશે. દાખલ થવા ઇચ્છનાર વ્યક્તિએ તા. ૧ લી ઓગસ્ટ પહેલાં ચરણ કરવી.

×

શ્રીમતી નાથીબાઈ દામોદર હાકરસી એ વિદ્યાલય (કર્વે મુનીવર્સિટી)ના પરીચાન સમ્બંધ વખતે માંગલિક વ્યાખ્યાન આપતાં મુંબઈના શુદ્ધસત્વીર શ્રી. કનૈયાલાલ મોજેલાલ મુનશીએ સદશિક્ષણ વિશે તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારમાં અંગ્રેજી ભાષાની અગત્ય વિશે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા.

અમદાવાદની પ્રોપ્રાયેટરી હાઈસ્કૂલના સંચાલકોએ કાંકરીઆ તળાવ પાસે પોતાની શાળા માટે જે ભવ્ય મકાન ગંધાર્યું છે તેની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા મુંબઈના મુખ્ય સચીવ અને કેળવણી પ્રધાન શ્રી. બાળ મંગાધર ખેરે તા. ૧૪મી વત્સને રોજ લગભગ ૫,૦૦૦ સ્ત્રીપુરુષોની હાજરીમાં કરી હતી. ચોક્કસ સમય પર શાળાને પચીસ વર્ષ પૂરાં થવાથી તેનો શૈષ્ય મહોત્સવ ઊજવવામાં આવ્યો હતો. આ વર્ષે શાળાને પોતાનું સ્વતંત્ર ને સંપૂર્ણ સવડવાળું મકાન મળે છે તે ખુશ થવા જોઈએ. અમદાવાદ જેવા ખીચોખીચ વસ્તીવાળા શહેરમાં આવાં મકાનો દુર્લભ છે. શાળાના સ્થાપકો શ્રી. બળવંતરાય પ્રમોદરાય દોકોરે અને શ્રી. હવણજીલાલ હરિપ્રસાદ દિવાનને હવનભરના પ્રયત્નો પછી સારી સ્થિતિએ આજેલી આ સંસ્થામાંથી પોતાનો ગાવિષ્ઠી હક ઉઠાવી લઈ તેનું ટ્રસ્ટ બનાવવા બદલ તેમ જ એને આવા મુંઢર મકાનની નવાજેશ કરવા બદલ અગે હાર્દિક ધન્યવાદ આપીએ છીએ. એમની અનેકવિધ, અમૂલ્ય સેવાઓમાં આ શાળા અગે તેમણે ખર્ચેલાં ધન, સમય ને શક્તિનું ચોખ્ખું મૂલ્યાંકન કરવામાં ગૂજરાત પાછું નહીં પડે એની અમને ખાતરી છે. ગૂજરાતીની આ સ્વતંત્ર શાળા જમાનાનુસાર ચોખ્ખું વિકાસ પામતી જાયો અને બાવિ સ્વતંત્ર હિન્દના ઘડતરમાં હોંસબેર અણાઈ જવા તત્પર થાય એવા નાગરિકો ઉત્પન્ન કરવામાં પોતાનો ચોખ્ખો ફાળો આપો એજ અવ્યર્થના.

x

ગયા આંકમાં છેલ્લા પાના પર જે સંસ્થાની માહિતી આપી હતી તે નર્મદા હાઈસ્કૂલ શુદ્ધીકરિયની હતી. પ્રેસની શરતચૂકથી મથાળું છપવાનું રહી ગયું હતું તે માટે અગે. અત્યંત દિલગીર છીએ. તે સંસ્થાના સંચાલકોની તેમ જ વાચકોની અગે માફી ચાહીએ છીએ.

‘નૂતનશિક્ષણ’ નું ત્રીજા વર્ષનું ભેટ પુસ્તક

કેળવણીની કુશળતા

• અનુવાદક •

શ્રી. ચન્દ્રભાઈ કા. ભટ્ટ

કેળવણીના વિવિધ પ્રશ્નોની સચિત્ત ચર્ચા કરતા અંગ્રેજી પુસ્તકનો નેશદાર, હૃદયગમ શૈલીમાં કરેલો લગભગ ૧૨૫ પાનાનો આ અનુવાદ પહેલી જ વાર પુસ્તકાકાદે તા. ૧૫મી જુલાઈએ પ્રગટ થશે.

નૂતનશિક્ષણના ત્રીજા વર્ષના આઠકોને મફત છૂટક નકલની વેચાણ કિંમત છે આના

‘નૂતનશિક્ષણ’ કાર્યાલય
દેસાઈપોળ • સૂરત

— આ હ કે ને —

આ અંક સાથે 'નૂતનશિક્ષણ' નું ત્રીજું વર્ષ પૂરું થાય છે. આ વર્ષ દરમિયાન સૌથી મહત્વનો બનાવ તે તાજેતરમાં સર કરવામાં આવેલો 'જાનાલય અને માળાપ'નો વિભાગ. આ સાદસ કરવા માટે અમે જારે આર્થિક જવાબદારી વહોરી લીધી છે; છતાં સેવાનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થતું હોવાથી અમે વિના આનાકાનીએ આઠ પાનાં વધારવાની જોખમદારી માથે ચડાવી છે. આ નવીન વિભાગ સાથે માસિક દર મહિને લગભગ ૪૦ પાનાનું વાચન પૂરું પાડે છે. અર્થાત માત્ર બે રૂપિયામાં ગ્રાહકોને રોપત્ર સાધકના ૫૦૦ પાનાનું વાચન, તથા તે ઉપરાંત કાઢિન સાધકનું ૧૦૦-૧૨૫ પાનાનું બેટ પુસ્તક આપવામાં આવે છે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં ગ્રાહકોની સંખ્યામાં વધારો થયો છે; છતાં હજી તેમાં વધારો થવાનો અવકાશ છે. જે ગ્રાહક સંખ્યા ૧૦૦૦ સુધી પહોંચે તો આ માસિકમાં હજી વધારે વૈવિધ્યવાળી સાગમી પૂરી પાડી શકાય. આ બધી બાબતો ધ્યાનમાં લઈ, સુન્દર પ્રાન્તના શિક્ષકસમાજના આ સુખપત્રનો વિકાસ કરવા માટે આપ આપનું લવાજમ મોકલી આપશો અને આપના મિત્રોને ગ્રાહક થવા સમજાવશો એવી આશા રાખતી એ વધારે પડતું ન કહેવાય.

આ વેળા નવા વર્ષનું લવાજમ વસૂલ કરવા માટે અમે ત્રીજા વર્ષનું બેટપુસ્તક તા. ૨૦ મી જુલાઈએ વી. પી. થી રવાના કરવાનું નક્કી કર્યું છે. એને અંગે નીચેની સૂચનાઓ પર ધ્યાન આપવા સૌને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ છે.

૧. વી. પી. થી થતું વધારાનું અર્થ બચાવવાને જે શક્ય હોય તો ચોથા વર્ષના લવાજમના રૂપિયા બે મનીઓઈરથી તા. ૨૦ મી જુલાઈ સુધીમાં મોકલી આપવા.
૨. લવાજમ મોકલવામાં દીલ થાય જોમ હોય તો તે સુજાગની ખજાર મળવાથી વી. પી. કરવામાં નહીં આવે અને બેટપુસ્તક તથા અંકો મોકલવાનું ચાલુ રહેશે.
૩. જે બાઈબેનો ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેવા માગના ન હોય તેમણે તે સુજાગની ખજાર મોકલમાં મોકલી તા. ૧૫ મી જુલાઈ સુધીમાં આપવી, કે જેથી બેટપુસ્તક તેમને સાદા બુકપોસ્ટથી મોકલવામાં આવે ને વી. પી. ના ખર્ચમાંથી કાર્યાલય ઊગરી જાય.
૪. જે જે બાઈબેનો તરફથી ઉપર સુજાગની ખજાર નહીં મળે તેમને તા. ૨૦ મીએ બેટપુસ્તક વી. પી. થી રવાના કરવામાં આવશે. જે તેનો અસ્વીકાર થશે તો ત્રણ આનાની ટિકિટ મળ્યા પછી જ તેમને બેટ પુસ્તકની નાલ મોકલવામાં આવશે.

આપની કમ્પ્લા સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરીને અમારા કાર્યમાં સહાયભૂત થશો એવી અમને ઉમેદ છે.

• વાર્ષિક લવાજમ •

હિન્દ માં • રૂપિયા બે

પરદેશમાં • પાંચ શિલિંગ

વ્યવસ્થાપક

‘નૂતનશિક્ષણ’ કાર્યાલય

દેસાઈપોળ

સુરત

નવેમ્બર - ડિસેમ્બર - ૧૯૩૬

શુદ્ધ શિક્ષણ સ્વાતંત્ર્યને સન્માનનું હોય છે, વ્યક્તિત્વને વિકસાવતું હોય છે અને સહકારને પોષતું હોય છે. અશુદ્ધ શિક્ષણ જ પરતંત્રતાનો વિચાર સેવી શકે, બહુનારના વિચારને દબાવી શકે, હરિક્ષાઈના ધોરણને ઉત્તેજ શકે અને શિક્ષા તથા દંડને ન્યાય્ય કરાવી શકે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં પણ આ દુષિત તત્ત્વો રહી ગયાં હોય તો તે સાચું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નથી. જેમ શાસ્ત્રીય શિક્ષણ મનુષ્યને ઉત્તમ મનુષ્ય બનાવીને સમસ્ત જગતનું એક અનિવાર્ય અંગ બનાવવામાં પોતાની સફળતા માને છે તેવી જ રીતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પણ બહુનારને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી, સહકાર જુદિવાળો, અરસપરસ સન્માનની બાવના સેવતો, સમાન જીવતરનો હિમાયતી માણસ બનાવવામાં પોતાને સફળ થયું ગણી શકે. આજની આપણી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં આ વસ્તુનો અભાવ હોય તો એનું પહેલી તકે નિવારણ કરવું પડે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો વિચાર કરતાં પહેલાં શિક્ષણની શાસ્ત્રીયતાનો વિચાર અનિવાર્ય થઈ પડે છે. એટલે શાસ્ત્રીય શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું વિરોધી નહિ પણ પુરોગામી આવશ્યક અંગ છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના વિધાયકો શિક્ષણની શાસ્ત્રીયતાની હાંસી કરે તો તેમાં પોતાના જ અજ્ઞાનનું પ્રદર્શન થયું સમજાશે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણકાર શાસ્ત્રીય શિક્ષણકાર પહેલો હોવો જોઈએ અને શાસ્ત્રીય શિક્ષણ એટલે જ ઉપર ગણાવેલા તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરનારું અને વ્યવહાર કરનારું શિક્ષણ.

વિનાયક વઢકણો

કેમ મટયો ?

હરભાઈ ત્રિવેદી

વિનાયક આજે પંદર વરસનો છે. એ દશ વર્ષની

ઉમ્મરે આ શાળામાં આવ્યો હતો. એ આવ્યો ત્યારે શરૂઆતમાં શાંત દેખાતો હતો પરંતુ પાછળથી સમજી શકાયું તે પ્રમાણે એ શાંતિ તો નવા આવનારની સંકોચરૂઢિતે આભારી હતી. એ સંકોચે ઊડી ગયો કે તરત જ ઘેરથી આણેલી ખાસંચત પ્રગટ થવા લાગી. આ ખાસિયત વઢકણ સ્વભાવની હતી. છ મહિનાને આતે સ્પષ્ટ રીતે દેખાવા લાગ્યું કે વિનાયક સ્વભાવે વઢકણો હતો. આવા વઢકણા છોકરાઓ આપણું શાળા-છાત્રાલયમાં આપણને ખૂબ જોવા મળે છે. એ ઉમ્મરમાં નાનાં હોય છે ત્યારે આપણું લક્ષ્ય એના તરફ ગયું હોતું નથી. એની વડવાડ મોટેરોને અડચણકર્તા નથી દેખાતી. સગવડક મિત્રો સાથે વડવાડ કરીને પોતે જ પહેલો ફરિયાદ કરવા માટે તે આવતો. એ ફરિયાદો પણ શિક્ષકોને બહુ અગત્યની નહોતી લાગતી. નાનાં બાળકોની નાની નાની ફરિયાદોને અવગણવાની મનોદશા આપણા શિક્ષકો ધરાવતા હોય છે તેનું પરિણામ ભવિષ્યમાં આપણને જ ભોગવવાનું રહે છે. નાનકડો વઢકણો વિનાયક તેર ચૌદ વરસનો થયો ત્યારે શાળાને માટે એક આકરો કાચડો થઈ પડ્યો. એ સમોવડિયા મિત્રો સાથે ઝઘડતો એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાની મોટી ઉમ્મરના વિદ્યાર્થીઓ સાથે પણ કંઈ કંઈ બહાનું શોધીને તકરાર બોધારી લેતો. એ જે છાત્રાલયમાં રહેતો ત્યાંના ગૃહપતિનો પણ એવી જ જાતનો અનુભવ થયો હતો. ભોજનશાળામાં ગમે તે એક બદાનુ શોધી કાઢીને તકરાર કર્યા વિના એને ગમતું નહિ. ગૃહપતિ સાથે પણ વાતવાતમાં એ તકરારે ચડી જતો. શાળાના એક શિક્ષકે ચાર પાંચ વખત આ બાબતમાં એને ટોક્યો તે પછી તો એ શિક્ષક સાથે તેની વડવાડ ચાલ્યા જ કરતી હતી. આજનો વિનાયક એ વઢકણ સ્વભાવમાંથી મુક્ત થયો તે પહેલાં જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો તે માનસશાસ્ત્રીય હતો. છૂટાછવાયા શેજીંદા પ્રયોગોથી એને ઠેકાણે લાવવા માટે જે પ્રયત્નો કરવામાં આવતા તે બધાનું પરિણામ વિપરિત આવતું હતું. એના છાત્રાલયમાં ગૃહપતિ પ્રેમથી સમજાવવાના પ્રયત્નો કરતા અને અહિં એની શાળામાં કોઈ કોઈ વખત એને ટોકવામાં પણ આવતો. પ્રેમ એને વધારે લાડકો બનાવતો અને ટોકણી એને વધારે ચીડિયો બનાવતી. એના વઢકણ સ્વભાવનું મૂળ કારણ બ્યાંસુંધી અમને હાય લાગ્યું નહિ ત્યાંસુંધી આવા બધા પ્રયત્નો નકામા જતા હતા. એ જેમ મોટે થતો જતો તેમ તેમ શાળાની સામાન્ય વ્યવસ્થાનો કાચડો પણ મુરકેલ જાતો જતો હતો. એની વિચારણા શિક્ષકમંડળમાં આવી ન હેય તેવો એક પણ દિવસ ન હતો. આકારણ કે સકારણ એની વડવાડ ચાલ્યા જ કરતી. આખરે શિક્ષકમંડળે એની ચર્ચા કરવાનું બંધ કર્યું. અને આખો યે કિસ્સો આચાર્યને સોંપી દેવામાં આવ્યો.

વિનાયક સાથે વાનગીત શરૂ કરી દીધા પછી એમ જણવા મળ્યું કે એના આ સ્વભાવનો કાચડો ધરનો જાતકાગ જાણ્યા વિના ઊઠી શકે એમ ન હતું. વિનાયક સાથે જ્યારે જ્યારે વાત કાઢવામાં આવતી હતી, અને એ વાતમાં એના માતાપિતા સિવાય છતર કુટુંબીજનોની વાત આવતી ત્યારે એ ધણો અડખાઈ મળેલો અને કાં તો હાકેરાઈ મળેલો દેખાતો. વાતચીતમાં સ્પષ્ટ દેખાતું કે એનાથી કોઈપણ મોટું એને સહેજ પણ ટુંકારા કરે તો એનાથી સહેજ પણ સડન થતું નહિ. એને ચર્ચા મળેલાં અપમાનોના વિષયમાં એની સ્મૃતિ તાજી થઈ જતી નાખે એની દેખાઈ. એનાં

કાકાકાકી એની લાંબરીમાં જ એના માતાપિતા પાસે એના સંબંધમાં કેવું કેવું બોલતાં હતાં એ બધા પ્રસંગોનું દુષ્પદ વર્ણન એણે મારી પાસે કર્યું. પડોશમાં રહેતા એના પિતરાઈ કાકાના મોટી ઉમ્મરના દીકરાઓ વારંવાર એને લાડકો, મોંએ ચણવેસો, બેવફા અને ગમાર કહેતા ત્યારે એના મનમાં કેવી ચીટ ચડતી અને પોતે કૃપી રીતે એની સાથે વલનો એ બંધાયેલું પંથુ એણે રસિક વર્ણન મારી પાસે કરી બતાવ્યું. જેમ જેમ અમારી વાતો વ્યાગળ ચાલવા માંડી તેમ તેમ તેના વઢકણુ સ્વભાવનું મૂળ અને હાથ લાગવા માંડ્યું અને એના જૂતકાળમાં મારો રસ વધ્યો. કાઈ વખત જાણીબૂઝીને ભાઈભાઈના સંબંધોની વાતો અને શેરીના છોકરાઓની મૈત્રીની વાતો હું કાઢતો. એવી વાતો વખતે વિનાયક ખૂબ ઉત્કેરાઈ જતો, તે કહેતો કે કાકા, હાથ બધા આપણું અપમાન કરનારા હોય છે અને પડોશના મિત્રો આપણને ચીડવનારા હોય છે. એની સાથે વાતચીતનું મારું આ કામ ચાલતું તે દરમિયાન હું નેઈ શક્યો કે એ જે દિવસે ઉત્કેરાયો હોય તે દિવસે શાળામાં વિના કારણ વડવાડ એણે વહોરી લીધેલી હોય જ. જે દિવસે કશું પણ બોલ્યા વિના સહાનુભૂતિપૂર્વક એની ઉપર ઉપરથી નજીવી દેખાતી હતાં એના મનને મહત્ત્વની લાગતી વાતો હું સાંભળ્યા જ કરતો, તે દિવસે એ એક પ્રકારનો ખાર સતોપ અનુભવતો અને વઢવાડનો જાણે કે અણગમે પાળ્યો હોય તેવો તે દિવસ જતો.

લગભગ દોઢેક મહિના સુધી વાતચીતનો ક્રમ ચલાવ્યા પછી મેં એનાં માતાપિતાને બેત્રણ દિવસ માટે મારી પાસે રૂપર બોલાવ્યાં. એમણે મને જે વાતો કહી એ વાતોએ આ પ્રશ્ન પર વધારે ઉઠાડો પ્રકાશ નાખ્યો.

વિનાયક એના માઆપતો એકનો એક છોકરો હતો. ચારેક છોકરાઓ ગુજરી ગયા પછી માઆપને વિનાયક સાંપડ્યો હતો. એનું જીવન ઇશ્વરની કૃપાને અને દેવદેવીની બાધાબ્યાખડીને આભારી હતું એમ માઆપ માનતાં. માઆપની આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ રીતે ઠીક હતી. વિનાયકને કોઈ કશું કહી શકતું નહિ. એ જે કંઈ ચીજ-વસ્તુ માગે તે તેને તુરત જ મળતી. એનો પડયો બોલ જિજ્ઞાસો. ઘરમાં માઆપનો અત્યંત લાડકો વિનાયક ધરબહાર જરા નેટલા પણ પ્રતિકૂળ સંચોગોને સહન કરી શકતો નહિ. કાઈની સાથે ચિડાવાના કે વઢવાના પ્રસંગો ઉત્પન્ન થતા ત્યારે માતપિતા હમેશાં એનો પક્ષ લઈ એનો બચાવ કરતા. એની ખુદી સારી હતી. ગામની નિશાળે એને બેસાડ્યો ત્યારપછી સામાન્ય શાળામાં બને છે તે પ્રમાણે શાળાના શિક્ષકનો એક પણ આકરો બોલ એનાથી સહન થઈ શક્યો નહિ. નિશાળે ન જ જવાની એણે હક લીધી. માતપિતાએ એની હલને પોપણ આપ્યું ને ગામની અંગેજી નિશાળમાં જઈ અંગેજી ભણતા બ્રાહ્મણના એક ગરીબ દીકરાને ઘરે માસ્તર તરીકે રોક્યો.

આ માસ્તર પૈસાનો ગરજતક હતો. તેથી વિનાયકના માતપિતાની ઇચ્છા જાણી લઈને વિનાયકના તરંગી સ્વભાવને પોપતો, ઘરે પણ વિનાયક તો સારું, ભણવા લાગ્યો. પરિણામે વિનાયકની અદ્યત્તિ ઘણી સતેજ થઈ અને માઆપ પોતાનું પર્તન સાચું છે એમ માનીને સતોષ માનવા લાગ્યા. આમ ને આમ એ દશ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધીમાં તો વઢવાના પ્રસંગો વધ્યે જ જતા હતા અને બીજી બંધી બાબતમાં સારા હોવા છતાં, એના આ વઢકણુ સ્વભાવને મિથાવવા માટે જ આખરે આ શાળામાં મોકલવામાં આવ્યો હતો એમ એના માતપિતાએ જણાવ્યું. ઘર બહાર વઢવાડના જે જે પ્રસંગોનો ચિતાર માઆપે મને આપ્યો તે ઉપરથી બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે હું નેઈ શક્યો કે એની અદ્યત્તિ સરેજ પણ ધસાયા વિના એની મૂળાની પ્રાથમિક સ્થિતિમાં જ રહેલી આવી હતી. બીજા સંચોગોની સરસાઈને કારણે બીજાં બધાં કરતાં પોતે શ્રેષ્ઠ છે એવું ભાન એના મનમાં થયું હતું. ઘેરથી શ્રેષ્ઠત્વની ગ્રંથિ લઈને એ આવ્યો હતો.

અર્દા આન્યો ત્યારે એને જુદા જ સંયોગો મળ્યા. વાતાવરણમાં સ્વાતંત્ર્ય હતું અને વ્યક્તિત્વનું સન્માન હતું તેથી અર્દાથી ભાગી જવાનું મન તેને નહોતું થતું, પણ બીજા વિદ્યાર્થીઓની સરખામણીમાં, નાના મોટા પ્રસંગોએ ત્યારે ત્યારે બીજાઓને પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ જોતો ત્યારે ત્યારે એની શ્રેષ્ઠતાની અંધિ છંછેડાતી. શરૂઆતમાં એ કેટલીયે વાર વિચારે ચડી જતો. એ મંજાયા કરતો તેનું કારણ આ હતું. પોતે કશું સમજી શકતો ન હતો. મનમાં ને મનમાં મંજાતો. એવે કાળે સહેજ પણ વાતચીત, વિનોદ કે સવાસ-જવાબ એને ચિડચવા માટે બસ થતાં. એ ચિડાઈ જતો અને તુરંત જ વદવા લાગતો. યોગ્ય વખત સુધી આમ ને આમ ચાલ્યું. એની ધવાની અદૃશિ અને છંછેડાઈ પડતી શ્રેષ્ઠતા અંધિ કેટલીયે વખત એને શૂન્યમનસ્ક બનાવી દેતાં. એના નિત્યના અભ્યાસમાં મંદતા આવવા લાગી. એક વરસ નહિ થયું હોય ત્યાં તો અભ્યાસમાં એ પાછળ પડી ગયો અને પોતાના સાથીદાર પોતાની સરખામણીમાં શ્રેષ્ઠ એવું બાન ઉમટાવી એને થવા લાગ્યું.

વરસ થઈ ગયું એટલે હાત્રાસયમાં પણ એ વૃત્તો ગણાયો. ઇતર વિદ્યાર્થીઓ એની સાથે વિનોદકટાક્ષો વધારે પ્રમાણમાં કરવા લાગ્યા. એના સ્વભાવની વિચિત્રતા, એનું ખરડ, વાતો કરવાની એની અભિમાનીરૂપિ, એ જ્યાં પર મર્મકટાક્ષો થવા લાગ્યાં. વાતાવરણ હવે એને આકર્ષું દેખાવા લાગ્યું. હવે એ ચર્ચામાં પણ હિતરવા લાગ્યો. એનો સદગ્ગ સંકોચ નાખૂદ થયો હતો. આવી ચર્ચાઓમાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ એને પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ દેખાતા. શાળામાં આવતો ત્યારે ત્યાં પણ ઘણાંયે વિદ્યાર્થીઓની સરખામણીમાં પોતાની જ્ઞાતને એ હિતરતી દેખતો હતો. સમૂહમાં રહેતો હોવાથી એ વસ્તુનું જ્ઞાન હમેશાં જાગૃત રહેતું. ઘણીયે વખત એ કશું જોત્યા ચાલ્યા વિના બેસી રહેતો અને નાનકડો પ્રસંગ મળે તો પણ ઉમ્મેદારી જતો. બીજી બધી રીતે એ સમધારણ હતો એટલે શિક્ષકો પણ એની સાથે વિનોદ ને કટાક્ષો કરતા. આ સ્થિતિ બાગ્યે જ ત્રણ ચાર મહિના ચાલી હશે ત્યાં તો એના મનમાં અધ્યપનાની મજાખૂત અંધિ બંધાઈ ગઈ. એ અંધીમાંથી મુક્ત થવાનાં કાંઈ મારનો વિનયક હવે વડકણા સ્વભાવનો થઈ ગયો હતો.

એના ધરનો, એના સંયોગોનો, હાત્રાસયના એના જીવનનો અને શાળાના જીવનનો આ છતિઝાસ રમટ કહેતો હતો કે સામાન્ય પ્રયોગથી એના સ્વભાવને મિટાવી શકાય તેમ ન હતું, વ્યાંસુધી એક બાબતી શ્રેષ્ઠતાની, અંધિ ઘસાઈને સરખી ન થાય, અને જ્યાં સુધી એની અદૃશ્યતાની અંધિ છૂટે નહિ ત્યાં સુધી એના વડકણા સ્વભાવમાં કશું જ પરિવર્તન થાય તેમ ન હતું.

એને સાચી રીતે પિછાન્યો એ જ એના સ્વભાવને જાણવાની પચાસ ટકા ચાતી હતી. એની સાથે પડી તો હું નિકટના સંબંધમાં આવી ગયો હતો એટલે એ મારી સાથે છૂટથી અને વિશ્વાસથી વાતો કરતો. એ વાતો કરતી વખતે સમાજમાં સાપેક્ષ જીવન કેવી રીતે જીવવાનું હોય છે તેની હું વાતો કરતો. નિત્યજીવનમાં જનના અભાવોને દૃષ્ટીએ તરીકે રાખીને પોતે એનો જીલક કેમ કરી શકે તેના રસ્તાઓ ખતાવતો. વિનાયક એ રસ્તાઓનું અનુસરણ કરતો. પોતાની સજ્જતા નિષ્ફળતા નહીં કરી રાખેલી નોંધપોથીમાં નોંધતો. જોડામાં જોડા પા કલાક માટે તો રાજ એને મળતું જ એવો માંદો ક્રમ હતો. એ પા કલાકની અસર તેના જીવન ઉપર થવા કરતી તે હું જોઈ શકતો હતો. મારી તેની સાથેની આવી વાતચીત અને ચર્ચાઓ એની મૂંઝવણોનો જીલક લાગવાનું એક સળંગ સાધન બની ગયું હતું. દરદી માફક એ આવતો અને ઝંકટરની માફક પ્રેમ તથા સદાનુમતિથી હું તેની સાથે પતંતો.

ઘેરથી તો એ શ્રેષ્ઠત્વથી લઈ આવ્યો હતો. અહીં એના આજુ ઉપર અણધાર્યા ધા પડ્યા હતા ને તેનો સામનો કરવા માટે કશું જ બળ એણે મેળવેલું નહોતું. આતું પરિણામ એ આવ્યું કે ઝોશિંતી આવી પડેલી પરિસ્થિતિમાં શ્રેષ્ઠતાના ખ્યાલમાંથી એકાએક અસ્પતાના અનુભવમાં એ ઊતરી પડ્યો. આ દેરફારે એના હૃદય પર ધણી અસર કરી હતી. પહેલાં એ બોલતો નહિ. મૂંગો રહેતો ત્યાંદે મનમાં મૂંઝાયા કરતો. એ બોલવા લાગ્યો અને હાર અનુભવવા લાગ્યો એટલે એનો સ્વભાવ કોંધી અને ચિડિયો થઈ ગયો. નાની મોટી વદવાડો એને માટે આત્મસંતોષનું એક સાધન થઈ પડી હતી. એ આત્મસંતોષ ખોટા માર્ગનો હતો ને તેથી લાભદાયો નહોતો. વિદ્યાર્થીઓ સાથે છૂટથી ચર્ચા કરવાનું અને જલ્દી હાર કબૂલ નહિ કરવાનું એ તેને સૂચવ્યું. આત્મવિશ્વાસનો અભાવ એનામાં વધતો જતો હતો તે, નિર્દોષ ચર્ચાઓથી ઘટના લાગ્યો. શાળાના ચર્ચાસંઘોમાં એને મુખ્ય બોલનાર તરીકે ઊભો કરવામાં આવતો. પોતાના વિષય માટે એને ખૂબ તૈયારી કરવાની હોય એટલે તેમનું ચણુ હતું એને જલ્દ કરતે. ચર્ચાસંઘોમાં જુદીની જરૂરપર ચર્ચાઓ કરવાથી એક તરફ એના મનમાં આત્મવિશ્વાસ જન્મતો જતો હતો અને બીજી તરફથી એની વદવાડ કરવાની શક્તિ સાચા માર્ગદારા સંતોષાતી જતી હતી. ચર્ચાસંઘ એનો પ્રિય વ્યવસાય થઈ પડ્યો. એના સ્વભાવપરિવર્તનમાં આની ભારે જગરી અસર થઈ.

શિક્ષકો એના વિષય પરત્વે તટસ્થ હતા. તેમને હવે એ સક્રિય સાથીદારો બનાવ્યા. વિનાયકની સાથે જુદાજુદા વિષયોમાં સહાનુભૂતિપૂર્વક કામ કરવાનું તેમને સૂચવ્યું. જૂની યંચિઓ ક્યારેક ક્યારેક પ્રગટ થઈ પોતાનો પ્રભાવ બતાવતી હતી, પરંતુ તેવા પ્રસંગોએ વિનાયકને જે કહેવું હોય તે કહેવા દઈ એના મનને ભાર ઝોલો કરવામાં શિક્ષકો મદદ કરતા. સામેથી કશો પણ પ્રતિરોધ મળતો નહોતો, એટલે એના મનની યંચિઓનું જોર નબળું પડી જતું. શિક્ષકોની સાથેના વ્યવહારમાં પણ યોગ્ય જ વખતમાં દેરફાર થઈ ગયો.

નેધિપોથી, મારી સાથેની ચર્ચાઓ, ચર્ચાસંઘ, શિક્ષકોની અવિરોધી-સહાનુભૂતિ એટલાં સાધનોએ એના સ્વભાવમાં પરિવર્તન કરી નાખ્યું હતું ખરું, પરંતુ અસ્પતાનુભવ યંચિનું જોર યોડેઘણે અંશે રહી ગયું હતું. એને પણ નાખૂદ કર્યા સિવાય વિનાયકની પ્રગતિ સર્વાંશે શક્ય ન હતી. નવું સત્ર શરૂ થનાંની સાથે જ શાળાના મુખ્ય મંત્રીની જવાબદારીનું કામ એને સોંપી દેવામાં આવ્યું. આ જવાબદારીભર્યા કામે તો પંદર દિવસમાં ચમત્કાર બતાવ્યો. એની રહી સહી અસ્પતાનુભવ યંચિ પણ બુંસાઈ ગઈ! વિનાયક વંદકણો હતો એ તો આજે હવે બૂનકામની સ્મૃતિ માત્ર બની રહી છે.

નૂતનશિક્ષણ

પહેલું ભેટનું પુસ્તક

— સ્વાતંત્ર્યના પ્રયોગો —

લેખક

શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

જાન્યુઆરીની આખરે પ્રગટ થશે.

Education is of life, for life, and by and through life; and life is of and for education.
so the saying is true that education is life.

—Kilpatric

[કેળવણી જીવનની છે, જીવન અર્થે છે, જીવન વડે, અને જીવનદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે; અને જીવન એ શિક્ષણનું અને શિક્ષણ અર્થે હોયું જોઈએ. તેથી કેળવણી એ જ જીવન છે એ સિદ્ધાંત સાચો ફરે છે.]

—કિલ્પેટ્રિક

આજનું શિક્ષણ

કેવિંધી સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોરે શિક્ષણ વિશે

લખતાં ક્યાંક નીચે પ્રમાણેના વાર્તાકાપ પરીક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે આપ્યો છે.

“સચુંક્ર પ્રાંતની નદીઓ કહો.”

“ગંગા, જમના...” વિદ્યાર્થીએ જરા પણ વિચલન વિના ઉત્તર આપ્યો.

“તમે ગંગા જોઈ છે?”

“ના”

“તમારા ગામને પાદરે જે નદી વહે છે તે તમે જોઈ છે?” પરીક્ષકે પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, મેં એ ઘણીવાર જોઈ છે.”

“તે નદીનું નામ શું છે?”

“ગંગા”

“ત્યારે તમે કહો છે ને તમે ગંગા નદી નથી જોઈ.”

“જુગોળમાં હું જે જાણ્યો છું તે અને મેં જે જોઈ છે તે ગંગા નદી એક જ છે?”
વિદ્યાર્થીએ સાક્ષર પ્રશ્ન પૂછ્યો.

જે ગંગામાં તે અનેકવાર આનંદપૂર્વક નાચી દનો તે ગંગા અને જુગોળમાં તથા નકશામાં જાણવામાં આવેલી ગંગા આ બન્ને ગંગા એક જ છે એ વિચાર તેને પ્રથમ કદી આવ્યો ન હતો. જુગોળની ગંગા, જમના નેતે મન કેવળ પોષાની માફક બોલી જવાનાં નામ દનાં, અને જીવની જગતી ગંગા એ કાઈ જુદી, અને અનેરી જ વસ્તુ તેને મન હતી.

એક વાર એક વર્ગમાં મારે નિરીક્ષક તરીકે જવાનું મન્યું હતું, ત્યાં પાઠીઆ ઉપર નીચે પ્રમાણે દાખલો લખેલો હતો:

વાર	ફૂટ	દંચ
૨૫	૨	૧૦
x ૨૫		

આ ગુણાકાર ઘણા ખરા વિદ્યાર્થીઓનો સાચો હતો. મેં એક વિદ્યાર્થીનિ પૂછ્યું:

‘ફૂટ કાપડ કેટલું’ થાય તે તમે જાનાવશો?’

‘એ મને આવડતું નથી.’

ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો. એ જ વખતે ઘણા ખરા વિદ્યાર્થીઓ આગળ ફૂટપટ્ટી પડેલી હતી, ગુણાકારના વારફૂટ અને દમશ ઉપયોગમાં આવતા ફૂટને કાંઈ સંબંધ આ વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએ ન હતો.

એ જ પ્રમાણે બ્યારે મેટ્રિકની પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓ ઉત્તર આપે કે:

ફોરેન્સ નાઈટિંગેલ ઇલિઝબેથના વખતમાં એક કવિ હતો;

કેમિનેટનો ખરો અર્થ રાખને સલાહ આપનાર ખાનગી ઓરડી થાય છે;

અથવા પ્રીવિયસના વિદ્યાર્થીઓ લખે છે કે:

Bhramini was kidnapped by Jagannath,

ત્યારે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આ વિદ્યાર્થીઓએ શિક્ષણમાંથી કાંઈ જ્ઞાનદ પ્રાપ્ત કર્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ તેમને તે કેવળ ભારપ થઈ પડ્યું છે, અને તે શબ્દોના યોગ્ય નીચે ક્યારાઈ ગયા છે.

જે

ઉપરનાં દૃષ્ટાંતોમાં કેટલીક વાતો સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ સમજ્યા વિના ઘણી વાતો માદ રાખે છે; તેમને પ્રત્યક્ષ વસ્તુ, વાસ્તવિકતા સાથે કાંઈ સંબંધ હોતો નથી; તેમને સંબંધ હોય છે માત્ર શબ્દો સાથે. શબ્દોમાં જ વિદ્યાર્થીઓ રમ્યા કરતા હોવાથી તેમને શબ્દો ઉચ્ચાર્યા સિવાય કાંઈ વિશેષ કરવાનું રહેતું નથી. તે નિષ્ક્રિય બનીને બધું સાંભળે છે, અને પછી બોલી જાય છે. આ પ્રકારના શિક્ષણથી તેમના જીવનમાં અથવા આસપાસના વાતાવરણમાં કાંઈ ફેરફાર થતો નથી. શિક્ષણ એટલે જીવન નહિ પણ શબ્દ; શિક્ષણ એટલે ક્રિયા નહિ પણ ચેતનહીનતા; શિક્ષણ એટલે નૂતન અણઉદયના પ્રદેશોમાં વિહાર નાહ, પણ બીજાઓના વિચારનું શ્રવણ અથવા વાચન અને પુનરાવર્તન; આ પ્રમાણે આજે બની રહ્યું છે.

પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ એટલે શું?

શિક્ષણની આ સર્વ ઊણપો ટાળવા અમેરિકામાં એક નવીન પદ્ધતિનો પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે. એ પદ્ધતિનું નામ પ્રોજેક્ટ [Project] પદ્ધતિ. અમેરિકન શિક્ષણશાસ્ત્રી અને તત્ત્વજ્ઞાની જહોન ડુઈએ કેટલાંક વર્ગો પહેલાં આ પદ્ધતિનો પ્રારંભ પોતાની શાળામાં કર્યો હતો. ત્યારબાદ તે જ પ્રયોગથી આકર્ષાઈને સ્વેડન, સ્વીડન, ફિન્લેન્ડ, આદિ કેળવણીકારોએ એ પદ્ધતિ વિકસાવી અને એ પદ્ધતિ પાછળ રહેલું મનોવિજ્ઞાન સમજાવ્યું.

આ પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીઓએ એક કાર્ય પોતાની મેજે અથવા શિક્ષકની સલાહથી પસંદ કરવાનું હોય છે; અને તે કાર્ય સ્વાભાવિક સંજોગોમાં પૂરું કરવાનું હોય છે. પ્રોજેક્ટની વ્યાખ્યા

આ પ્રમાણે છે: નૈસર્ગિક પરિસ્થિતિમાં પશુ કરવામાં આવેલું કાર્ય.* ક્યારે બનાવવાનું, મચ્છરી દૂર કરવાનું, ઔદ્યોગિક વિપર્યયથી આપણને ફાયદા થયા છે કે ગેરફાયદા—આનાં પ્રોજેક્ટ્સ વિદ્યાર્થીઓ પસંદ કરે છે. આ કાર્ય પૂરું કરવામાં ચાર વસ્તુઓ અનિવાર્ય છે:

[૧] માત્ર સ્મરણશક્તિની મદદથી તે કાર્ય પૂરું થવું ન જોઈએ, પરંતુ તે કાર્ય પાર પાડવામાં વિચાર કરવાની આવશ્યકતા હોવી જોઈએ.

[૨] નવું પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન, નવી જાગૃતી દરીકત ઇવન સાથે જોડાવવાનું કાર્ય જોઈએ.

[૩] કાર્ય પૂરું કરતાં કરતાં જે સિદ્ધાંતો, જે નૈસર્ગિક નિયમો મળવાની જરૂર પડે તે કાર્ય પૂરું કરતાં કરતાં શીખતા જવા જોઈએ. સિદ્ધાંતો પ્રથમથી જાણીને તેનો કાર્યનો જોડેલ કરતી વખતે ઉપયોગ કરવાને બદલે કાર્ય પૂરું થતાં થતાં તે પ્રાપ્ત થવા જોઈએ.

[૪] દરેક કાર્ય નૈસર્ગિક પરિસ્થિતિમાં પૂરું થવું જોઈએ.

દરેક પ્રોજેક્ટ કાર્ય પૂરું કરતી વખતે આ ચારે તરવાનો ઉપયોગ થાય છે. એ તરવાને જેવી રીતે ઉપયોગમાં લેવાય તે આપણે દવે જોઈએ.

અનિવાર્ય જરૂરિયાતો

[૧] વિચારશક્તિનો ઉપયોગ

શિક્ષણનું કર્તવ્ય ઇવનનો સર્વતોમુખી વિકાસ સાધવાનું છે. ઇવનના સર્વ અંગોને સમૃદ્ધ કરવાં એ શિક્ષણનો ધર્મ મનાય છે; આ અંગોમાં વિચાર કરવાનું કાર્ય મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. આપણા દેશમાં અત્યારે કેળવણી કેવળ બૌદ્ધિક છે. એ હૃદયને, જીર્મિઓને બાંધે જ સ્પર્શે છે; લલિતકલાઓને તેમાં સ્થાન નથી. એ બુદ્ધિને જ વિકસાવવા પ્રયત્ન કરે છે; પણ એ પ્રયત્નનું ફળ શું આવે છે? આજે બુદ્ધિની નેમસ્તિના કેળવવામાં કેટલે અંશે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે?

દુર્ભાગ્યે આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર નિરાશાજનક મળે છે. મોટે ભાગે વિદ્યાર્થીઓને બધું પકડીને તૈયાર પીરસવામાં આવે છે; તેમનાં મગજમાં તે ઠંડી ઠંડીને બરી દેવાનો જ પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે. આજે ગર્ભસ્થનો, Solutions અને Gradientsથી વિદ્યાર્થીઓનાં ઇવન બરપૂર હોય છે. ‘તમને સાચામાં સારું કાંઈ શું લાગે છે?’ તો એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર વિદ્યાર્થીએ આપવાને બદલે કોઈ વસવાણી, બેનરડ કે વિજયરાધવાચારીઓર આપે છે. “તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે અદ્યેક અને અકબર—એ બેમાંથી કોણ શ્રેષ્ઠ લાગે છે?” તો રંગશુક કે મણિપ્રાસને પેનાનો અભિપ્રાય જણાવવાની જરૂર રહેતી જ નથી; એમને બદલે કોઈ ફરક, શાદ કે ત્રિવેદી ઉત્તર આપી દે છે. આવી રીતે અભ્યાસ કરવાથી વિચારશક્તિની કસોટી થતી નથી. થાય છે માત્ર સ્મરણશક્તિની કસોટી જ્યારે ઉપયોગ, અને આ સર્વનું પરિણામ પણ ગંભીર જ આવડું જોઈએ. શિક્ષણશાસ્ત્રનો એક સિદ્ધાંત છે કે તમે જેનો અભ્યાસ કરશો તે તમે શીખશો [You learn what you practise.] વિચાર કર્યા વિના, જનને મહેનત કર્યા વિના ખીનતા વિચારો વગેરે સુધી બોલી જવાની કે લખવાની રેલ પાડવી એમાં મનની શક્તિઓ કુદિત થઈ જાય છે. એ મનુષ્યમાં સર્જનશક્તિનો અભાવ પ્રવર્તે છે; યંત્રવત ખીનતા આદેશોને અનુસરવાનું સામર્થ્ય તે ધરાવે છે. જનરેડ ઇવનમાં આવા

* A project is a problemetic act carried to completion under natural setting.
—Steverson

આનો ઉપયોગ કરવાનો નથી તો અમારે શા માટે ક્ષીબનું નોંધએ ?” વિદ્યાર્થીઓની આ મંડવણુને સતોષકારક ઉકેલ કરવો એ મુશ્કેલ છે. જે જ્ઞાનથી ક્યાંય પણ ઉપયોગ કરવાનો નથી, અને જે પ્રાપ્ત કરવામાં કંઈ આનંદ આવતો નથી તે જ્ઞાન જીવનને સ્પર્શવા અસમર્થ નીવડે છે.

પરંતુ પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં જ્ઞાન જીવનની સાથે ઝોતપ્રોત બની જાય એ આવશ્યક છે. દષ્ટાંત તરીકે “આપણા શહેરને દૂધ કેવી રીતે પૂરું પાડવામાં આવે છે ?” “આપણું શહેરમાં બાળકો ક્યા રોગથી મૃત્યુ પામે છે ?” “કમરના રસ્તા બાંધવાથી શહેરને ક્યાંય ક્યાંય હાથ છે કે નહિ ?” “પાણીના નિકાલ માટે આપણા શહેરમાં ગટર બનાવવામાં કંઈ મુશ્કેલીઓ આવે છે ?” આવાં પ્રોજેક્ટો, આવા કોયડાઓનો ઉકેલ કરતાં તેમને અનેક બાબતોનો વિચાર કરવો પડશે. આપણા શહેરમાં અથવા શહેરની આસપાસ કેટલાં ઘોર છે ? તે ઘોરની સ્થિતિ કેવી છે ? દૂધમાં પાણીનો અને અન્ય ભેગ કેટલો આવે છે ? આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ દૂધની કિંમત શી છે ? ક્યા ક્યા રોગના વાયરા બાળકોમાં હોય છે ? એનાં કારણો શું છે ? તે દૂર થઈ શકે તેમ છે કે નહિ ? બીજા દેશોમાં તે કેવી રીતે દૂર થઈ શક્યાં ? આવા પ્રશ્નોની માહિતી તેમને પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. જે વિદ્યાર્થીઓ આ પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તેમનાં જીવન સાથે આ જ્ઞાન વણાઈ જાય છે. આવું જ્ઞાન કેવળ પરીક્ષા પાસ કરવા માટેના વિષયનું જ્ઞાન નથી બનતું. એ જ્ઞાન તો તેમનાં જીવન સાથે ઝોતપ્રોત બની રહે છે, વિદ્યાર્થીઓ એ જ્ઞાનમય બની જાય છે. આ વિદ્યાર્થીઓ ભવિષ્યમાં જ્યારે નાગરિક બનશે ત્યારે મ્યુનિસિપાલિટીમાં સક્રિય રસ લેશે; તેમાં કોણે બેસવું નોંધએ, તેમના તરફથી કોણે પ્રતિનિધિ તરીકે જવું નોંધએ એ પ્રશ્નમાં તેમને પૂરતો રસ રહેશે. ચૂંટણી વખતે તેમને સમગ્રવાપણું નહિ રહે, એ સ્વયં-રક્ષર્તિથી જ ચોતાંને મત ચોતાને સૌથી જે વધારે યોગ્ય લાગશે તે ઉમેદવારને આપશે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાન વિદ્યાર્થીનાં જીવન સાથે પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં ઝોતપ્રોત બની જાય છે. હવે પ્રોજેક્ટનું નીચું આવશ્યક લક્ષણ વિચારીએ.

[૩] વિદ્યાર્થીઓ સિદ્ધાંતોની શોધ કરે છે

વિજ્ઞાનના શિક્ષણના હેતુ વિદ્યાર્થીઓનાં મગજમાં હકીકતો અથવા સિદ્ધાંતો બરી દેવાનો નથી; તેનો હેતુ વિદ્યાર્થી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરે એ છે. જે રીતે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ વિજ્ઞાન પ્રત્યે દૃષ્ટિ કેળવેલી છે તે પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓએ પણ કેળવવાની છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર હકીકતોનું અવલોકન કરે છે; ત્યાર બાદ તે સર્વ હકીકતોનો ખુલાસો કરવા તે એક કામચલાઉ સિદ્ધાંત [Hypothesis] સ્વીકારે છે; અને એ સિદ્ધાંત ખરો છે કે ખોટો છે તેની પરીક્ષા કરવા તે પ્રયોગો કરે છે. જો એ પ્રયોગો સાચા નિવડે તો એ સિદ્ધાંત સાચો કહે છે, પરંતુ જો એ પ્રયોગો ખોટા હોય તો તે સિદ્ધાંત ખોટો છે એમ સ્વીકારીને તે બીજો કામચલાઉ સિદ્ધાંત રચી કરે છે, અને તેને કસોટીએ ચડાવે છે. ન્યૂટન, ફેરેડે, ઍલિન, આલ્બર્ટાઇન, જગદીશચંદ્ર બોઝ, ચંદ્રશેખર રામન, વગેરે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ આ રહ્યું છે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં કાર્ય પૂરું કરતાં કરતાં કેટલાક સિદ્ધાંતો બાંધવા પડે છે, અને તે ખરા છે કે ખોટા છે તેનો નિર્ણય વિદ્યાર્થીઓએ કરવાનો રહે છે, અને પ્રયોગોને આધારે કે અનુભવને આધારે વિદ્યાર્થીઓ સિદ્ધાંતોની 'શોધ [research] કરે છે. વાસ્તવિક જીવનમાં અનુભવે અનુભવને આધારે કેટલાક સિદ્ધાંતો સ્વીકારે વિશેષ અનુભવથી તે સિદ્ધાંતોને દૃઢ કરે છે અથવા તેમને 'નકલે બીજા સિદ્ધાંતોની સ્વીકાર' કરે છે. માત્ર વિજ્ઞાનના જ વિષયમાં નહિ પરંતુ ગમે તે પ્રકારના પ્રોજેક્ટમાં વિદ્યાર્થીઓ આ દૃષ્ટિથી કાર્ય કરે છે.

લીધી, અને માખીની ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ માટે જે સાહિત્ય હતું તે તેગણે દરેક ઘેર મફત વહેંચ્યું. અંધી તપાસ થઈ રહ્યા બાદ માખીસમાજ ગોઠવવામાં આવ્યું. ખેતરના માલિક સાથે કીમતી ખાતરના બદલામાં ગાડાં મફત પૂરાં પાડવાં માટે અગાઉથી બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. સમાજ દરમિયાન ગાડાં શેરીઓ વચ્ચે ઊભાં રાખવામાં આવ્યા અને માખી ઉત્પન્ન થાય તેવો કચરો ઘરને ખૂણે ખોંચરેથી એકઠો કરીને તેમાં ભર્યો. આ ગાડાં દૂર દૂર ચોગ્ય રચણે ખેતરોમાં ખાલી કરવામાં આવ્યાં; અને ત્યારથી માખીનો ઉપદ્રવ એ શહેરમાંથી ટળી ગયો.

હોશિયાર શિક્ષકના હાથમાં શિક્ષણ કેવું જીવંત જતી શકે છે તેનું આ ઉદાહરણ દર્શાવે છે. જે ઉદ્દેશથી શાળાની બહારના મનુષ્યો માખીની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ વિશે માહિતી મેળવવા આવતુર હોય છે તે જ ઉદ્દેશ પ્રાપ્તિ સરે એના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂક્યો, અને તેથી શિક્ષણ અને જીવન એક જ થઈ ગયાં; શિક્ષણ ભાવિ જીવનની તૈયારી રૂપે ન રહ્યું. નૈસર્ગિક પરિસ્થિતિ દરેક ક્ષણે ઉત્પન્ન કરતી એ અધરું કાર્ય છે, અને વિજ્ઞાનના વિષયમાં તે ખર્ચાળ થઈ પડવા પણુ સંભવ છે; છતાંય પણુ એ શિક્ષણના પ્રાણ છે એ જો સતત ધ્યાનમાં રહે તો શિક્ષણની પદ્ધતિમાં જળરો પડતો થઈ જાય છે. સર્વાંશે નૈસર્ગિક નહિ તો જો તેટલું નૈસર્ગિક વાતાવરણ રચના શિક્ષક પ્રયત્નશીલ રહે છે.

ઉપસંહાર

આ પ્રમાણે દરેક પ્રોગ્રેક્ટમાં આ ચાર તરવેનો સમાવેશ થાય છે. આ પદ્ધતિને આચારમાં મૂકવી એ મુશ્કેલ કાર્ય છે; કુશળ શિક્ષકોના હાથમાં જ એ સફળ થવા સંભવ છે; આજે અમેરિકામાં એ પદ્ધતિનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. યુરોપમાં ડીક્રોલી પદ્ધતિ Decroly method નામે એળખાતી શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રોગ્રેક્ટ પદ્ધતિને ઘણું અંશે મળતી આવે છે. સારા શિક્ષકોએ મળ્યુનાઅમળ્યુનાં આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરેલો છે. આઉન્ડરસો સેંડરસન પોતાની શાળા આ સિદ્ધાંત ઉપર ચલાવતો હતો. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં ઋષિમુનિઓના આશ્રમમાં વિદ્યાર્થીઓ કેટલુંક શિક્ષણ આ પદ્ધતિ અનુસાર પ્રાપ્ત કરતા હતા; અને તેથી જ કૃષ્ણ મુદામા લાકડાનો ભારો લેવા વનમાં જતા હતા, અથવા કચ ગાય ચારવા જતો હતો.

આ પદ્ધતિ અનુસાર શીખેલા વિદ્યાર્થીઓની બુદ્ધિની કસોટી [Intelligence Tests] થી કરવામાં આવી હતી, અને એ પરીક્ષામાં એ વિદ્યાર્થીઓ અન્ય શાળાઓની તુલનામાં સારા માણસ પડ્યા હતા.

અત્યારે શાળાઓમાં અભ્યાસક્રમના વિષયો ઉમેરાતા જાય છે. જ્ઞાનના પ્રદેશો વધતા જાય છે તેમ તેમ શિક્ષણના વિષયોમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આ વૃદ્ધિની પાછળ એક કારણ એવું રહેલું છે કે એ વિષયમાં જે શક્તિયો વિકાસ પ્રાપ્ત થશે તે જીવનના ખીન્ન ક્ષેત્રમાં કામ લાગશે. સત્તરમ. સદ્કામાં લોકે [Locke] આ સિદ્ધાંત શીખવ્યો હતો. તેણે કહ્યું હતું કે મનમાં અમુક શક્તિઓ છે; અને અમુક અમુક વિષયો શીખવાથી મિત્ર મિત્ર ચોક્કસ શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે; અને જીવનમાં અનેક ક્ષેત્રોમાં એ શક્તિઓનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. આ સિદ્ધાંતને Transfer of learning કહેવામાં આવે છે. આજે કેટલાક પ્રયોગો ઉપરથી અમેરિકન જ્ઞાનસરણી ધોર્નહાઈલે સિદ્ધ કર્યું છે કે આ સિદ્ધાંત ખોટો છે. એટલે શાળામાં પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિ અનિવાર્ય રીતે શાળાની બહારના જગતમાં કામ આવતી નથી; એટલે શાળાની અંદરનું વાતાવરણ જો તેટલું શાળાના

અધારના છવનને મળતું હોતું નોંધ્યો. શાળાની અંદરની પરિસ્થિતિ અને તેટલી વાસ્તવિક છવનને મળતી [Lifelike] હોવી નોંધ્યો. શિક્ષણશાસ્ત્રના આ સિદ્ધાંત અનુસાર પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ યોગ્યતાથી હોવાથી તે અનેક અંશે ફળદાયી નીવડે છે.

અત્યારે શિક્ષણના વિષયોમાં વૃદ્ધિ થતી હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને શિરે શિક્ષણનો યોગ્ય વધનો જાય છે. ક્યું જ્ઞાન આવશ્યક અને ક્યું જ્ઞાન અનાવશ્યક એ વચ્ચે તો ભેદ અત્યારની પદ્ધતિમાં થઈ શકતો નથી; પરંતુ આ પદ્ધતિમાં આ સર્વ જ્ઞાનમાં આવશ્યક અને અનાવશ્યક વચ્ચેનો ભેદ સહેલાઈથી થઈ જાય છે; અને આવશ્યક એટલે કેવળ દ્રવ્યહિપ્તિની અથવા આંશિક દૃષ્ટિથી જ નહિ, પરંતુ સૌન્દર્ય, કલા, નીતિ અને વ્યવહારની દૃષ્ટિથી આવશ્યક જ્ઞાન. અત્યારે જે જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ધરવામાં આવે છે એ સર્વ તાર્કિક દૃષ્ટિએ [Logical basis] બરાબર હોય છે; પરંતુ એની પાછળ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ [Psychological basis] હોતી નથી, પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં આપોઆપ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ આવે છે. એમાં ક્રમાનુસાર જ્ઞાન આવતું નથી, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને જેમ જેમ ક્ષુધા મળે તેમ તેમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એક પદ્ધતિમાં જ્ઞાન રેડવામાં આવે છે; બીજી પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીઓ એને પચાવીને એમાંથી તાકાત ફળવે છે.

તત્ત્વજ્ઞાની ક્રેન્ટે એક સ્થળે લખ્યું છે કે 'પૂર્ણ કલા પદ્ધતિને પથે વળે છે' [Perfect art returns to nature], તેમ આ પદ્ધતિ અને તેટલી કુદરતને અનુસરવા પ્રયત્ન કરી રહી છે.

આ વિષય પરનાં થોડાંક પુસ્તકોનાં નામ

1 The project method of teaching.	— Stevenson.
2 The foundations of method	— Kilpatric,
3 How we learn.	— Kilpatric.
4 Recent developments in Education	— John Adams.
૫ શિક્ષણનું રહસ્ય	— નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી

મુંબઈ ઇલાકાના તથા વડોદરા રાજ્યના કેળવણી અધિકારીઓ

નૂતન શિક્ષણ

શાળાઓ તેમજ પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કર્યું છે.

— વાર્ષિક લવાજમ —

હિન્દમાં — રૂપિયા ૭૫

પરદેશમાં — રૂપિયા ૮૫

— નમૂનાની નકલ માટે લખો —

અવસ્થાપક • નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય • સૂરત

શિક્ષણ

અને સ્વદેશભક્તિ

—૨૧. પિમાસુ

માનવી અનેકવિધ આશાઓ સેવતો આવ્યો છે.

એ આશાઓ પૃથ્વું નેવા બનતી શક્તિએ મંચન પથ્થુ કરતો રહ્યો છે. જેની જેવી એની આશા તેવાં તેવાં સાધનો અને માર્ગો એ લેતો રહ્યો છે. આશાની પૂર્તિમાં સમૂહભાવના બારે મદદરૂપ થઈ પડે છે. સામાન્ય રીતે તો રસની એકતા, વિચારોની, આદર્શોની, અભિપ્રાયોની સમાનતા, અને લોભીની ગાંઠના આધારે માનવી નાના મોટા સમૂહ બાંધતો રહે છે. સમૂહ બેગો મળ્યો એટલે સરવાળે એની અદરની મદદન વ્યક્તિ કરતાં તો એ કદીય આગળ ન જઈ શકે. એમ છતાં સંઘમળ પથ્થુ એક સારુંસરખું બળ છે એની ના પાડી ન જ શકાય. તે સાથે એ પથ્થુ સ્પષ્ટ વાન છે કે સઘમાં બળેલા બધા માત્ર સમૂહગત હેતુનો જ વિચાર કર્યા કરનારા હોય છે એમ પથ્થુ નહીં. સમૂહગત હેતુ પ્રથમ સ્થાને હોય એ ખરું. એ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે પોતાની શક્તિનો ભોગ આપના બધા તૈયાર રહે એ પથ્થુ ખરું. પરંતુ એ ઉપરાંત પથ્થુ વ્યક્તિગત કાર્યો તો ઘણાં વળગેલાં હોય જ છે. જેમ સઘ યા સમૂહનું તંત્ર વધુ વ્યવસ્થિત ને કાર્યશીલ તેમ તેની વાંછનાઓ, મતેચ્છાઓ પથ્થુ વધુ વ્યવહારુ અને પ્રગતિશીલ હોવાનો સંભવ છે. રાજકીય મંડળ પથ્થુ એક એનું મોટું મંડળ છે. એની વાંછનાઓ પથ્થુ વધુ વ્યવસ્થિત હોય છે. રાજકીય મંડળને, રાજસત્તાને અને સ્વદેશભક્તિને નિકરેલા સંબંધ છે. ને જ્યાં જીવનવિકાસથી શિક્ષણને વડું પાડી શકાતું નથી ત્યાં આજે તો રાજકીયમંડળ સાથે સઘ ધરાવતી સ્વદેશભક્તિને પથ્થુ ધી રીતે વુઠી પાડી શકાય ? કેમકે જીવનમાં રહેલી અનેકવિધ ભાવનાઓમાંની એ પથ્થુ એક ઉચ્ચતમ ભાવના તો છે જ. પરંતુ સ્વદેશભક્તિ પ્રતિ, રાષ્ટ્રવાદ પ્રતિ આધુનિક યુગના ફેરલાક વિચારશીલ પુરુષોને બારે સૂઝ છે અને ઘણા તો એટલે સુધી કહેતા નથી અચકાતા કે શિક્ષણ અને સ્વદેશભક્તિને એક બીજા સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી. કારણ શિક્ષણ પવિત્ર છે અને આજના પ્રગતિશીલ જગતને તો રાષ્ટ્રવાદમાં અને એ રીતે સ્વદેશભક્તિમાં પથ્થુ પવિત્રતાનાં ઓઠાં દર્શન થાય છે. આ બેતાં વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ અને તે પથ્થુ ખાસ કરીને આપણા દેશની દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નની મીમાંસામાં બેઠવું બિલકુલ અવશ્ય નથી, બલકે અત્યંત આવશ્યક છે.

દરેક સુધરેલા અને આગળ પડના દેશમાં રાજસત્તા જ મોટું શક્તિશાળી મંડળ છે એ તો સર્વવિદિત વાન છે. તેમ જ સૌ કોઈ સ્વીકારશે કે કોઈ પથ્થુ મંડળના સારાનરસાપણાની ખાબરી તો તેના હેતુઓ જ કરી આપે છે. તો એ શક્તિશાળી મંડળના હેતુઓ શા હોઈ શકે ? દરેકાઈ રાજસત્તાના હેતુઓના બે પ્રકાર છે: આંતરિક અને બાહ્ય. સામાન્ય રીતે તો આંતરિક હેતુઓ સારા અને બાદ્ય હેતુઓ મોટેભાગે નરસા જ હોય છે. આંતરિક હેતુઓમાં પ્રજાજીવનને લગતી નાની મોટી વિગતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પોલિસ, કાયદો, રક્ષણ, ટપાલ, શિક્ષણ તેમ જ એવાં બીજાં પ્રજાજીવનને સ્પર્શતાં સુખસાધનો—આ બધી વસ્તુઓ પ્રજાના નિબાવ અને વિકાસ માટે જરૂરી છે. બાહ્ય હેતુઓને અંગે માત્ર બે બહારના પરદેશી દુશ્મના સામે સ્વરક્ષણને લગતી તૈયારીઓ જ રાખવામાં આવે તો એમાં કશું ખોટું નથી. પરંતુ આજે તો બહારના દુશ્મના સામેના બચાવને નિમિત્તે જગતભરની મદદન સત્તાઓ પરસ્પરને બરબી જવા માટે એક બીજા સામે કરગરકીમરી

નગરે ઘરકપા કરે છે, પરસ્પરની નબળાઈનો લાભ લેતાં માટે પોર્સીધર્મનો સ્વાંગ સહ હામી રહે છે. વળી બારીકાઈથી નિયંત્રતાં સમન્વય છે કે બહારના હુમલાને અટકાવવા માટે ચોંટ રાખવામાં આવેલાં સાધનો બીજા નબળાં રાજ્યને ગૂંસવામાં મદદરૂપ થઈ પડતાં આવડ્યાં છે. ટૂંકમાં આગળ પડતાં શક્તિશાળી રાજ્યો નબળાં રાજ્યોને ચૂસવાના અનેક પ્રયાસો આદરી રહ્યાં છે. તો એક અંગત વ્યક્તિ આવો પ્રયાસ કરે તો તે સમતપાત્ર હરે, બ્યારે એક રાજ્ય બીજા રાજ્ય સામે આવો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે તે સમ્ય રાજ્યમાં ખપે છે; વળી તેનાં ગુણગાન થતાં પણ આપણે સાંભળીએ છીએ ! અને પ્રશ્ન થાય છે કે આ બધું કોને આભારી છે ? તે તે દેશમાં અપાતા સ્વદેશભક્તિના, રાષ્ટ્રભાવનાના શિક્ષણને આભારી છે. આ બેતાં સ્વદેશભક્તિના શિક્ષણની કસોટી કરવા માટે તેના હેતુઓ વિશે સ્પષ્ટ ખ્યાલો હોવા જરૂરી છે તેમ જ નેની અમર પણ બેની રહી.

સ્વદેશભક્તિ મૂળે તો મનુષ્ય સ્વભાવમાં રહેલો એક સાહજિક ગુણ છે, ધર પ્રત્યેનો પ્રેમ, કુટુંબ પ્રત્યેનો પ્રેમ, માનવસમૂહના મર્યાદિત દૃષ્ટિકોણને યોગ્ય પોષણ મળતાં સ્વદેશપ્રેમમાં, રાષ્ટ્રપ્રેમમાં પરિણમે છે. ધરનો પ્રેમ, સ્વદેશપ્રેમ કે પોતાના દેશની સાચી અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓ-સિદ્ધિઓ માટેનો પ્રેમ કોઈ રીતે ઉતારી પાડવા જોવો નથી જ. મોટે ભાગે તો એ લાગણી પોતાના દેશ અને પોતાના પરિશિત વાતાવરણ પ્રત્યેના સાચા પ્રેમ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. અગર ખીટી રીતે કહીએ તો કુટુંબ પ્રત્યેના વિસ્તૃત થયેલા પ્રેમને મળતી છે. એટલે એ લાગણીનું, એ ભાવનાનું મૂળ ભૌગોલિક છે તેમજ પ્રાણીશાસ્ત્ર સાથે સંયોજિત થયેલું છે. આમ ઉડે કિતરી જોઈએ તો સ્વદેશપ્રેમની મૂળ ભાવના પોતે રાજકીય કે આર્થિક નથી, એ તો એક માત્ર પોતાના દેશ પ્રત્યેની સ્વાભાવિક લાગણી છે. પરંતુ આજનાં આગળ પડતાં રાષ્ટ્રોએ સ્વદેશભક્તિની પોતપોતાની ભાવનાને જૂઠા શિક્ષણથી રંગી કૃત્રિમ બનાવી મૂકી છે, રાજકીય કરી મૂકી છે, એની સ્વાભાવિકતા દણી નાખી છે. એના પરિણામે આજે એવી સ્થિતિ આવી પહોંચી છે કે જગતભરની નાનીમોટી રાજસત્તાઓને પરસ્પરમાં વિશ્વાસ નથી, એ બધી સત્તાઓ એક બીજા પ્રત્યે શકાની નગરે જ જુઓ છે. નબળાને રક્ષણ આપવાની સાચી ભાવના જ શોધી જઠતી નથી. પોતાની શક્તિનું આસુરી પ્રદર્શન કરી સામાને કેમ ભોંયભેગો કરવો એના વિચારમાં જ આજે શક્તિશાળી રાજ્યો મશગુલ રહ્યાં છે. આ બધું એ રાજ્યોનાં બાળકોને આપવામાં આવતા શિક્ષણનું પરિણામ છે. પોતપોતાના દેશની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ-સિદ્ધિઓને એવી વિચિત્ર રીતે બાળકો સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે કે જેના પરિણામે તેમની સ્વદેશભક્તિ સાચી યુગની સ્વદેશભક્તિ યર પ્રહાર કરવા જેટલી વિકૃત બને છે. આમ આજે સમસ્ત જગત ઉપર વિચ્છેદનો ભય સતત ઝંખી રહ્યો છે. આથી જ શાન્તિની ઝંખના રાખતો વર્ગ આજના રાષ્ટ્રવાદ પ્રતિ તિરસ્કાર દર્શાવે છે, ને માને છે કે રાષ્ટ્રવાદને લીધે જ જીવનની સંસ્કારિતાની હસ્તી ભયમાં આવી પડી છે; રાષ્ટ્રવાદના ઝેરી ડંખને દૂર કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી સંસ્કૃતિની પ્રગતિ રાખ નથી; તેમજ ખૂન કરવાનું કહેવામાં આવે ત્યાં ચારિત્રને લગતા સુસંસ્કૃત માનવ આદર્શોનું શિક્ષણ આપવું અશક્ય થઈ પડે છે. વધુમાં એ વર્ગ કહે છે કે રાષ્ટ્રવાદના શિક્ષણ નેરે તિરસ્કારની લાગણી સંકળાએલી છે.

ઉપર્યુક્ત ઘટના સત્ય હોવા છતાં યુવામ દેશની પ્રગ્ન શાન્તિની કે સમાનતાની વાતો કરવા નીકળે તે તેને કેમ શોભે ? જગતસમસ્તના સમગ્ર રાષ્ટ્રો પણ સ્વદેશભક્તિને લીધે જ, રાષ્ટ્રભાવનાને લીધે જ સમગ્ર બન્યાં છે તેનું કેમ ? તે રાષ્ટ્રોની સ્વદેશભક્તિ વસુંધારે કુટુંબ માનવા જેટલી ઉત્કૃષ્ટ ન બનતાં વસુંધારું જ ભક્ષણ કરવા જેટલી વિકૃત બની તેમાં કઈ સ્વદેશભક્તિનો દોષ થોડો છે ?

નેમણે તો પોતાની સ્વદેશભાવનાને પોતાને મનમાનની દેખવળીથી રંગી છે એવી કોણ ના પાડી શકે? પારદેશીને દત્તમ કરવાની ઇચ્છાને અને પોતાના દેશાધિવે પ્રત્યેના પ્રેમને તો ફરનાં છેડાં છે એ સમજવા કોઈ યોગ્યું નથી.

આમ સ્વદેશભક્તિ અને રાષ્ટ્રભાવના વિશે ગમે તેટલું કહેવાય છતાં, વીસમી સદીના દેટલાક યુવાનેને રાષ્ટ્રવાદની વાતોમાં સંકુચિતતાનાં દર્શન થાય છે છતાં, આપણી શુદ્ધમદેશની પ્રગ્નની સ્થિતિ તો નિરાશી વર છે. અશાન્તિને બધે સ્મશાનશાન્તિનું શરણુ લેનારનું જગતમાં હૃદયું, ન હૃદયું સરખું વર છે. તે ન્યાયે કણે કણે ચુસાતા સ્વદેશ દેશને માટે તો વસુધાને કુટુંબ માની રાચવાની દિલમુશી કાયા પાયા સમાન છે. શુદ્ધામ પ્રગ્ન એ પોતાની દક્ષી દકાવી રાખવા ઇચ્છતી હોય તો તે સ્વદેશભક્તિને અને રાષ્ટ્રવાદને કાણુમર પણુ ફર ન રાખી શકે. પ્રગ્નનું યોગ્ય ધરતર શિક્ષણથી વર થાય છે. સમાજહવનને સ્પર્શે નહીં એવું શિક્ષણ વર ન હોઈ શકે. જે સમાજ દલિત છે, ચુસાતો આગ્યો છે, રિયાતો આગ્યો છે તે સમાજ સળળ રાષ્ટ્રનાં સ્વપ્ને સેવી પોતાની ભૂત અને વર્તમાન સિક્કોને યોગ્ય શિક્ષણથી રંગી સ્વદેશભક્તિને પોષ્યા વિના ઝાઝું ન નબી શકે. રાષ્ટ્રના ઉત્થાન માટે જરૂરત સ્વદેશભક્તિ આવસ્યક છે, ને શિક્ષણ વિના એ શક્ય નથી. એટલે શિક્ષણ અને સ્વદેશભક્તિને નિકટના સંગઘ રહી છે.

પરંતુ આપણા પ્રશ્ને તો અનેક છે. જ્વલંત સ્વદેશભક્તિના અભાવે આપણી પાસે સળળ રાષ્ટ્ર નથી, ને સળળ રાષ્ટ્રના અભાવે આપણા દરેક ક્ષેત્રમાં શુદ્ધામી મનોદશાએ ધર ક્યું છે. શિક્ષણના ધધાને પવિત્ર અને પવોપકારી ગણવામાં આગ્યો છે ને એટલા માટે શિક્ષકસમાજને ભાવિ પ્રગ્નના ધડનારનું ગિરદ આપવામાં આગ્યું છે, છતાં સમાજ આખાની શિક્ષકસમાજને પ્રત્યેની ભાવના એટલી જાંથી દલકી છે કે ન પૂઝે વાત. ને તેના પરિણામે શિક્ષકસમાજની મનોદશા પણ એટલી જાંથી સંકુચિત અને શુદ્ધામ જની ગર્ધ છે કે કોઈ આશાવાદી પણ ધડીમર અશાન્ત જની જાય છે. પરંતુ સમાજને અને શિક્ષક પણ સમજાવેલું રહ્યું કે શુદ્ધામ શિક્ષકો સ્વનંત્ર નાગરિકનું સર્જન ન કરી શકે. શિક્ષક એ સમાજનાં કે ગામનો એક સુશિક્ષિત આગેવાન છે, પોતાની પ્રગ્નના ભાવિનું ધરતરકર્ષ શિક્ષકોને સોંપ્યા બાદ શિક્ષકસમાજની અવગણના કરનાર સમાજ પોતાના પગમાં કુદાકી મારે છે. એટલે શિક્ષકસમાજે શુદ્ધામી મનોદશા ફર કરી સળળ જનનું રહ્યું અને શિક્ષણ તથા રાજકારણને સંબંધ નથી એવી વાચકી વાતો પ્રતિ દુલંદ્ય રાખી, પોતાનાં આગકોને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિકોણ રાખી એક સળળ અને સ્વનંત્ર રાષ્ટ્રના સ્વભો બનાવવાની પોતાની ફરજ અદા કરવાની છે. કેમકે સ્વદેશભક્તિ સાથે સંબંધ ધરાવના રાજકારણને અને સમાજહવનને કંઈ પૂર્વપ્રક્રિયાનાં છેડાં છે વર નહિ. એ તો માત્ર સમાજહવનનું એક બીનું અંગ છે. એટલે સાચા સામાજિક શિક્ષણમાં સ્વદેશભક્તિનો સમાવેશ ધર્મ જાય છે. સ્વદેશભક્તિ અને રાષ્ટ્રભાવનાનું યોગ્ય પોષણ શિક્ષણસંસ્થાઓ મારફતે વર થઈ શકે. દુનિયામાં સળળ રાષ્ટ્રો એના પુરાવારૂપ છે. એટલે આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓ આપણા રાજકારણથી, સ્વદેશભક્તિથી અલિપ્ત રહીને આપણા દેશનો ઉત્કર્ષ ન સાધી શકે. ઊલટું, જે અલિપ્ત રહે તો તો શુદ્ધામીના આંકડાઓ વધારવામાં વર સાધનરૂપ બને છે. એટલે આપણા શિક્ષકસમાજે અને આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓએ શાળાની દીવાલ બદાર આવી સમાજહવન સાથે એકત્રિય જનનું રહ્યું. કેમકે શાળાની દીવાલ બદાર શિક્ષણ સંબંધનું નથી એવી વાતો કરનારને આજે તો આપણે મર્મમાં લેખીએ છીએ. જન્મભૂમિને સ્વર્ગથી પણ અધિક ગણવાનો, મંત્ર આપનાર પ્રાચીનતમ ઋષિમુનિઓના વંશજોને આજે એ મંત્રના સાચા પાઠો શીખવા-શીખવવા રવા.*

પ્રમાણ અને વિકાર

૨૧. મોહનલાલ પંચોળી

[ગતાંકના પૃષ્ઠ ૮૭ થી ચાલુ]

૫

વ્યસ્ત પ્રમાણનું શિક્ષણ સરળ પ્રમાણની પછી કે સાથોસાથ આપવામાં આવે છે; પણ જે સરળ વિકારના માનં પછી સરળ પ્રમાણની યોજના કરીએ, તો તેજ પ્રમાણે વ્યસ્ત વિકારની પાછી સમજ પછી જ વ્યસ્ત પ્રમાણના હિસાબોની ગણતરીનો આરામ કરવો જોઈએ.

$૧૮ \times ૨૪ = ૪૩૨$, તેમાં જમણી બાજુની સંખ્યા ૪૩૨ ને નિશ્ચય કિંમત તરીકે સ્વીકારીએ. ત્યારે જો ૨૪ ના અર્ધા કરું તો ૧૮ ના જમણા કરવાથી નિશ્ચયતા સચવાઈ રહેશે; જેમકે $૩૬ \times ૧૨ = ૪૩૨$.

એટલે નિશ્ચય કિંમત આપેલા બે અવયવોના અવયવોના સ્વરૂપમાં આપેલી છે. એટલે જો તેમાંના એક અવયવનો $\frac{૩}{૪}$ કરવામાં આવે તો બીજા અવયવની બે ગણી કરવાથી જ નિશ્ચયતા સચવાઈ રહે છે, એટલે આપેલા બે અવયવોમાં $\frac{૩}{૪}$ અને ૨ એ બે સંબંધોના ફેરફાર-વિકાર કરવામાં આવ્યો. $\frac{૩}{૪}$ અને ૨ એ બે એકબીજાની પ્રતિયોગી (Reciprocal) સંખ્યા છે, અને $\frac{૩}{૪} \times ૨ = ૧$ હોવાથી જ મૂળની નિશ્ચય કિંમતમાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી.

આ રીતે કોઈ પણ અવયવોને નિશ્ચય કિંમત તરીકે સ્વીકારીએ ત્યારે તેના કોઈ પણ એક અવયવમાં જે પ્રમાણમાં વિકાર કરવામાં આવે તેની પ્રતિયોગી સંખ્યાના સ્વરૂપમાં બીજા અવયવમાં વિકાર કરવો પડે છે. એવા વિકારને વ્યસ્ત વિકાર કહેવામાં આવે છે.

વ્યસ્ત વિકારના સંબંધવાળા કેટલાક વ્યવહારો આપણે સમજવા જોઈએ.

૧. નિશ્ચય અંતર : જેમકે ૨૪૦ માઈલ

નિશ્ચય અંતર	ગતિનો દર	સમય - કલાક
૨૪૦	૧૨૦	૨
	૬૦	૪
	૩૦	૮
	૧૫	૧૬

એમાં ગતિનો દર અર્ધો ને અર્ધો કરતાં જતાં સમય બમણો અને જમણો થતો જાય છે.

દૂંકામાં (૧) ગતિનો દર ઓછો કરતાં સમય વધતો અથવા ગતિનો દર વધારે થતાં જ સમય ઓછો ને ઓછો થતો જાય છે. (૨) ગતિનો દર જે પ્રમાણમાં વધતો કે ઓછો કરવામાં આવે છે, તેની પ્રતિયોગી સંખ્યાના પ્રમાણમાં સમય અનુક્રમે ઘટતો કે વધતો જાય છે.

૨. નિશ્ચય કિંમત : ધારો કે ૮ વાર કાપડ ૯ આને વાર લેખે લઈએ, તો ૩. ૪-૮ આના તેની કિંમત બેસે. તેને નિશ્ચય કિંમત તરીકે સ્વીકારીએ તો,

નિશ્ચય કિંમત	બાવ	લંબાઈ
૩. ૪-૮ આના	૯ આના	૮ વાર
	૬ આના	૧૨ વાર
	૩ આના	૨૪ વાર
	૧૮ આના	૪ વાર
	૨૭ આના	૨૩ વાર

આમાં આવતો વધારો કે ઘટાડો જે પ્રમાણમાં કરવામાં આવે છે, તેની પ્રતિયોગી સંખ્યાના પ્રમાણમાં કાપડની લંબાઈમાં અનુક્રમે ઘટાડો કે વધારો થતો જાય છે. આવા સંબંધવાળી પરિમાણો વ્યસ્ત વિકારો ગણાય છે.

નીચેના પ્રસંગોએ વ્યસ્ત વિકારી સંબંધ હોય છે :

૧ કામના એકમની સંખ્યાને નિશ્ચય કિંમત તરીકે સ્વીકારીએ, ત્યારે :

(અ) કામ કરનારની સંખ્યા અને કામના દિવસ,

(બ) કામ કરનારની સંખ્યા અને રોજના કલાક,

(ક) કામ કરવાના દિવસો અને રોજના કલાક

૨ અંતરને નિશ્ચય કિંમત તરીકે સ્વીકારીએ, ત્યારે ગતિ અને સમય એ બંને પરિમાણો વ્યસ્ત વિકારો હોય છે.

૩ પદાર્થની કિંમત કે ભાડાને નિશ્ચય કિંમત તરીકે સ્વીકારીએ, ત્યારે :

(અ) માલનો જથ્થો અને ભાવ,

(બ) માલનો જથ્થો અને લઈ જવાનું અંતર

૪ સંઘટ્ટને નિશ્ચય કિંમત તરીકે સ્વીકારીએ ત્યારે ઉપયોગ કરનારની સંખ્યા અને વપરાશનો સમય વ્યસ્ત વિકારી છે.

૫ ત્યારે ક્ષેત્રમાપને નિશ્ચય કિંમત તરીકે સ્વીકારીએ, ત્યારે :

(અ) કાટખૂણુ ચોખૂણુની લંબાઈ અને પહોળાઈ,

(બ) ત્રિકોણનો પાયા અને તેની ઉંચાઈ

આવા સંબંધના અનેક વ્યવહારિક ઉદાહરણો મોટેથી કહીને તેમની વચ્ચેનો વિકાર સરળ છે કે વ્યસ્ત છે એનો નિર્ણય કરતાં આવડે, ત્યાર પછી જ એક શરતવાળો કિંમતની પ્રમાણની રીતે ગણતરી કરવાની શરૂઆત કરવી નોંધીએ. એકાદ એ ઉદાહરણો ઉપરથી વ્યસ્ત વિકારની સમજ પાડી, ઉદાહરણો ગણનાં શીખવવાની ઉનાવળ કરવાની જરૂર નથી. અનેક ઉદાહરણો ઉપરથી વ્યસ્ત વિકારનો સિદ્ધાંત સ્વયંમેવ મદદથી કરતાં આવડે, ત્યાર પછી જ ઉદાહરણોની ગણતરી ઉપર જવું નોંધીએ.

૬

આપેલી શરતનાં બંને પરિમાણો વચ્ચેનો વિકાર સમજતાં આવડ્યા પછી પ્રમાણની રીતે દિસાળ ગણવાની શરૂઆત કરવી નોંધીએ. એ રીતે દિસાળ ગણવા ઇચ્છનારે નીચેનાં ચાર પગથીએ વિચાર કરવો નોંધીએ.

[૧] જગ્યા જે પરિમાણનો આવવાનો હોય તેનું અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા અનુસંગી પરિમાણનું ગુણોત્તર મૂકવું;

[૨] જગ્યાનો અડસટો કાઢવો; એટલે અનુસંગી પરિમાણથી વધારે આવશે કે ઓછી આવશે, તેનો નિર્ણય કરવો;

[૩] એ ઉપરથી ગોઠવેલા ગુણોત્તરનાં પદોનાં મહત્ત્વનો નિર્ણય કરવો. એટલે એ ગુણોત્તરનાં પદોમાં નાનાં મોટાંનો નિર્ણય કરવો;

[૪] પ્રથમના ગુણોત્તરને અનુરૂપ બીજું ગુણોત્તર મૂકવું, પછી એ સમીકરણમાં વજાબ્યાસની રીતે કે ગુણક પદ્ધતિની રીતે જગ્યાની કિંમત શોધી કાઢવી.

ઉદાહરણ : [અ] જા વાર કાપડની કિંમત રૂ. ૧-૫-૮ બેસે છે, તો છા વાર કાપડની કિંમત કેટલી બેસશે ?

[૧] કિંમતનો જવાબ માગ્યો છે. તેથી $\frac{\text{કે ૩.}}{૧-૫-૯}$ એ પ્રથમ ગુણોત્તર થાય.

[૨] ઓછો જયો લેવાનો છે, તેથી જવાબ ૩. ૧-૫-૯ થી ઓછો આવશે.

[૩] એથી એ ગુણોત્તરનું પહેલું પદ નાનું અને બીજું પદ મોટું હોવું જોઈએ.

[૪] પહેલા ગુણોત્તરને અનુરૂપ $\frac{\text{૪૦૦ વાર}}{૭ વાર}$ બીજું ગુણોત્તર થાય.

એ ઉપરથી પ્રમાણ $\frac{\text{કે ૩.}}{૧-૫-૯} = \frac{\text{૪૦૦ વાર}}{૭ વાર}$

$$\text{કે ૩.} = ૩. \quad ૧- ૫-૯ \times \frac{૧}{૩}$$

$$= ૩. \quad ૨૫-૧૩-૩ \times \frac{૧}{૩}$$

$$= ૩. \quad ૦-૧૪-૩ \text{ જવાબ.}$$

[ખ] ૪૦ માઈલની ગતિથી દોડતી ગાડી જેટલું અંતર ૩૬ કલાકમાં કાપી શકે. તેટલું જ અંતર ૫૦ માઈલની ગતિથી દોડતી ટ્રેનને કાપતાં કેટલો વખત લાગે ?

[૧] જવાબ વખતનો માગ્યો છે, માટે $\frac{\text{કે કલાક}}{૩૬ કલાક}$ એ પ્રથમ ગુણોત્તર થાય.

[૨] ગતિનો દર વધાર્યો છે, તેથી સમય ઘટશે. એટલે જવાબ ઓછો આવશે.

[૩] તેથી એ ગુણોત્તરનું પહેલું પદ નાનું અને બીજું પદ મોટું હોવું જોઈએ.

[૪] એટલે પહેલા ગુણોત્તરને અનુરૂપ $\frac{૪૦ માઈલ}{૫૦ માઈલ}$ બીજું ગુણોત્તર થાય.

એ ઉપરથી પ્રમાણ $\frac{\text{કે કલાક}}{૩૬ કલાક} = \frac{૪૦ માઈલ}{૫૦ માઈલ}$

$$\therefore \text{કે કલાક} = ૩૬ કલાક \times \frac{૪}{૫}$$

$$= ૨૯ કલાક \div ૫$$

$$= ૩ કલાક જવાબ$$

આ રીતે સરળ પ્રમાણની ગણતરી કરવાની શક્તિ મળે, ત્યારપછી વ્યસ્ત પ્રમાણની ગણતરીની શરૂઆત કરવી અથવા એ બંને પ્રકારે સાથેસાથ લેવા જેથી સરળ અને વ્યસ્ત વચ્ચેનો ભેદ પામતાં જરાયે શ્રમ ન પડે; અને મન યાંત્રિક વિચારણામાંથી મુક્ત બને.

આ બધાં વિચેરન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રમાણની રીતે ગણતરી કરવી એ પણ અંતે તો ગુણક પદ્ધતિ જ છે. એનું અંતિમ સ્વરૂપ ગુણક પદ્ધતિને મળતું જ છે. માત્ર વિચારસરણીની મિનતાને લીધે પ્રાથમિક પગથીઆમાં ફેરફાર જણાય છે.

૭

શરતના બે પરિમાણોના વિકારની સમજ પડ્યા પછી એમની વચ્ચે સ્વાભાવિક વિકાર ન હોય એવા પ્રસંગો પણ હોઈ શકે છે. ત્યાં ગણતરી અપ્રમાણ હોવાથી તેમની ગણતરી તૈયાર કરી શકાતી નથી. તેથી શરતનાં પરિમાણ વચ્ચેના અપ્રમાણ સ્વરૂપનો વિચાર આપણે કરવો જોઈએ.

આપેલી શરતનાં પરિમાણોના સંબંધ અપ્રમાણ છે કે અપ્રમાણ છે તેનો નિર્ણય કરતાં આવડે, અને સરળ તેમ જ વ્યસ્ત પ્રમાણના હિસાબના સમૂહની વચ્ચે વચ્ચે એવા અપ્રમાણના હિસાબ શ્રેણીમાં આવે એ યોગ્યતા વધારે હિતાવહ છે. અપ્રમાણ તત્વનો ખાસ જુદો જ સમુદાય

યોગ્યતાની જરૂર નથી. છતાં એવાં અપ્રમાણ કથનો શિક્ષકોએ અનેક સ્વરૂપે ગણુવાં તો જોઈએ જ. આ નીચે આપવામાં આવેલ સમૂહમાં હરકોઈ શિક્ષક પોતાના તરફથી બીજાં અનેક એવાં કથનો ઉમેરી શકે તેમ છે.

૧ ન્યાં પ્રમાણુનો જરૂર સંભવ નથી :

(૧) બે માણસો દરિયામાં ૧૦ માઈલ દૂર નજર કરી શકે છે, તો ૪ માણસો કેટલે દૂર જોઈ શકશે ?

(૨) એક પૈસાની નાણાં ૦.૫ ઈંચ હોય, તો અડધા પૈસાની નાણાં કેટલી હોઈ શકે ?

(૩) ૪ બટાટા બાફતાં ૧૦ મિનિટ લાગે તો ૨ બટાટાં બાફતાં કેટલો વખત લાગે ?

(૪) વરસાદનું એક ઝાપડું ૨ માણસને ૧૦ મિનિટમાં પલાળી દે છે, તો ૪ માણસને પલાળતાં કેટલો વખત લાગે ?

(૫) એક મરઘી એક મહિનામાં ૨૦ ઇંચ મૂકે છે, તો ૧ વરસમાં કેટલાં ઇંચ મૂકશે ?

(૬) એક ફૂટો સવારમાં ૪ માણસના કુટુંબને જગાડી શકે છે, તો ૧૨ માણસના કુટુંબને જગાડવા માટે કેટલા ફૂટો રાખવા જોઈએ ?

[એ જ રીતે કૃતરાજા બસવાથી માણસની નિયંત્રિતતા દાખલો કરી શકાય.]

(૭) એક મજૂરે એક આંખા ઉપરથી ૬ કલાક સુધી ફેરીઓ વીણી, પહેલા કલાકમાં એ ૫૦ ફેરીઓ વીણી શક્યો, તો એ બધાપ સમયમાં કેટલી વીણી શક્યો હશે ?

[આજ પ્રમાણુ ક્રિકેટની રમતમાં દોડ (રન) ના હિસાબ પણ ચોજી શકાય.]

(૮) એક યુવાન ૨૦ વાર દોડીને ૪ ફૂટ ૩ ઇંચ જાયું ફેરી શકે છે, તો ૪૦ વાર દોડીને કેટલું જાયું ફેરી શકે ?

(૯) વરસનો રાસુ ૪ ફૂટ જાયો છે; ત્યારે તે ૪૦ વરસનો થાય ત્યારે કેટલો જાયો થશે ?

૨ ન્યાં પ્રમાણુનો સંભવ છે, પણ બાળકો સમજી શકે તેવું અને તેટલું સરળ સ્વરૂપ હોવું નથી.

(૧) એક મજૂર બે કલાકમાં ૩ ફૂટ જાયું ખોદી શકે છે; તો ૧૨ ફૂટ જાયું ખોદવાને કેટલો સમય લાગે ?

(૨) ચાની અડધી પેટીનું વજન ૪૦ રતલ છે, ત્યારે આખી પેટીનું વજન કેટલું ગણાય ?

(૩) ૬ માણસ ૬ દિવસમાં પરચુરણ કામ કરીને રૂ. ૨૦ કમાય છે, તો ૮ માણસ ૮ દિવસમાં કેટલું કમાય ?

(૪) એક આગગાડીમાં અમુક કોલસો બાળવાથી ૪૦ માઈલની ગતિ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે; ત્યારે તેથી બમણો કોલસો બાળવાથી કેટલી ગતિ ઉત્પન્ન થશે ?

[મોટર, વદાણના સંબંધમાં પણ એવાં જ કથન કહી શકાય.]

(૫) ૧૦ તારના યાંત્રના વચ્ચે ૫૮૫ વારનું અંતર છે, તો ૫ તારના યાંત્રના વચ્ચે કેટલું અંતર હોઈ શકે ?

[એમાં ૧૦ અને ૫ ને બદલે ૯ અને ૪ ના પ્રમાણમાં અંતર ગણી શકાય.]

(૬) એક પરચર ૩ સેકંડમાં ૧૪૮ ઈંચ નીચે આવે છે, તો ૬ સેકંડમાં કેટલો નીચે આવશે ? [એમાં અંતર સેકંડના વર્ગના પ્રમાણમાં વિકાર પામે છે.]

(૭) ૩ ઈંચ વ્યાસના વર્તુળનું ક્ષેત્રમાપ ૭.૦૬૮૬ ચો. ઇ. છે તો ૬ ઈંચ વ્યાસના વર્તુળનું ક્ષેત્રમાપ કેટલું ગણાય ?

[એમાં ક્ષેત્રમાપ વ્યાસના વર્ગના પ્રમાણમાં વિકાર પામે છે.]

૩ પ્રમાણનો સંબંધ હોય, પણ અમુક હદ સુધી જ :

(૧) એક ઉંટ ૧૦૦ માઈલિ મુઘી ૧૨ મણુ બોળે ઉપાડી જઈ શકે છે. તો ૩૦ મણુ બોળે કેટલા અંતર મુઘી લઈ જઈ શકે ?

(૨) એક રતલ વજન એક તારની નીચે ટાંગવાથી તેની લંબાઈ ૦.૦૨ ઇંચ વધે છે, તો તેની નીચે ૧ ટન વજન ટાંગવાથી તેની લંબાઈ કેટલી વધશે ?

(૩) એક કારખાનું ૧૦૦૦ માથુસ ૧૦૦ દિવસમાં બાંધી શકે છે, તો ૧ દિવસમાં બાંધવા માટે કેટલાં માથુસ જોઈએ ?

(૪) એક માથુસ ૨૦૦૮ કલાક ચાલવાની મુસાફરી કરે છે; અને તે પહેલા કલાકમાં ૪૩ માઈલ ચાલી શકે છે, તો આખા દિવસમાં કેટલું અંતર ચાલી શકશે ?

આ બધા દિસાઓમાં શરતનાં પરિમાણો વચ્ચેનો વિકાર સહજ બુદ્ધિથી સમજી શકાય તેમ છે.

૮

ગણિતશાસ્ત્રમાં કહેલી શરતનાં પરિમાણો વચ્ચેનો સંબંધ જ્યારે સહજ બુદ્ધિથી સમજી શકાતો નથી ત્યારે તેનો નિર્ણય બે પ્રકારે કરી શકાય છે : ૧ પરિમાણનાં ચલોત્તરોની ક્રમબામણી કરીને; ૨ પરિમાણોનું રેખાસેખન (graph) દોરીને.

૧ નીચેના દિસાઓમાં કહેલાં પરિમાણો વચ્ચે પ્રમાણનો સંબંધ છે કે નહિ, તેનો નિર્ણય કરી આપો.

(૧) ૩૦ વરસની ઉંમરના ત્રણ જુદા જુદા આદમીની ઊંચાઈના અને વજનના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે :

ઊંચાઈ:	ફૂટ	ઇંચ	વજન:	રતલ
	૫	૫		૧૪૨
	૫	૮		૧૫૫
	૫	૧૧		૧૭૮

એમાં ઊંચાઈ અને વજન પ્રમાણમાં કહી શકાય કે ?

[એમાં ત્રણેય ચલોત્તરો સમાન નથી, જેથી ઊંચાઈ અને વજન સરળ વિકારી નથી.]

(૨) લાકડાનાં ત્રણ જુદા જુદા કકડાનાં માપ અને કિંમત નીચે પ્રમાણે આપેલ છે :

ધનમાપ:	માપ	કિંમત:	રૂ. આ. પા.
	૨૪"×૧૯"×૨૦"		૧૦-૮
	૨૭"×૨૦"×૨૨"		૧૧-૧૨
	૩૦"×૨૧"×૨૪"		૧૩
	૩૩"×૨૨"×૨૬"		૧૪-૮-

એમાં ધનમાપ અને કિંમત પ્રમાણમાં કહી શકાય કે ?

(૩) એક મોટર ૨૩ સેકન્ડમાં ૫૪ ફૂટ દોડે છે.

૪૩ સેકન્ડમાં ૧૨૦ ફૂટ દોડે છે.

આ બે શરતો ઉપરથી એમ કહી શકાય કે “ મોટર એક સરખી ગતિથી દોડે છે ” ?

અથવા “ મોટરે કાપેલું અંતર સમયની સાથે સરખા વિકારી છે ? ”

(૪) ૩૮ પાનાંની એક પુસ્તિકા છાપવાનું ખર્ચ રૂ. ૮-૧૧ આ. થાય છે, અને તેવી જ

૮૧ પાનાંની પુસ્તિકા છાપવાનું કામ રૂ. ૧૭-૧૦ આ. માં થાય છે, ત્યારે છાપવાનું ખર્ચ પાનાંની સંખ્યાની સાથે પ્રમાણમાં ગણાય કે ?

(૫) ૮૪ માઈલનું રેલ્વેભાડું રૂ. ૧-૪-૬ બેસે છે; અને ૧૫૨ માઈલનું ભાડું રૂ. ૨-૫ આ. બેસે છે. ત્યારે અંતર અને ભાડું પ્રમાણમાં ગણાય કે ?

૨ આપેલી શરતનાં પરિમાણો સપ્રમાણ છે કે નહિ, અથવા તેમની વચ્ચે કયા પ્રકારનો વિકાર સમાવેશો છે; તેનો નિર્ણય ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગણોત્તરની સરખામણી કરવા કરતાં આપેલાં પરિમાણોનું રેખાલેખન કરવાથી સરળતાથી કરી શકાય છે.

(૧) વ્યારે કોષ્ટકોમાં એ પરિમાણો વચ્ચેનો વિકાર સરળ હોય ત્યારે તેમનું રેખાલેખન દોરવામાં આવે તો તે બધાં બિંદુઓ સરળ રેખામાં આવે છે. એટલે જો x અને y એ એ પરિમાણો સરળ વિકાર પામતાં જણાય તો $y = ax + b$ એ સર્વસામાન્ય સમીકરણની યોજના પ્રમાણે રેખાલેખન કરવાથી બીજાનુસાર (Co-efficient) a ની કિંમતનો તેમજ b એ સમીકરણમાં આવેલી નિશ્ચય કિંમત b નો નિર્ણય એ રેખાલેખન ઉપરથી જ કરી શકાય છે.

એટલે સરળ વિકારી પરિમાણોનું રેખાલેખન સીધી લીટીમાં પરિણમે છે; અને જે રેખાલેખન સીધી લીટીથી દર્શાવેલ હોય તેનાં બંને પરિમાણો સરળ રીતે વિકાર પામે છે:

આ નિયમે યતાં યોગ્યક ઉદાહરણો આ નીચે આપવામાં આવેલ છે.

(અ) એક વિદ્યાર્થીનું બાહુ અને બીજું નિશ્ચિત ખર્ચ દર માસે ૩૧૫ રૂ. જેટલું થાય છે; અને બીજાનું ખર્ચ વિદ્યાર્થીની સંખ્યાના પ્રમાણમાં વધે છે; વ્યારે વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૩૦ હોય, ત્યારે તેનું એકંદર ખર્ચ રૂ. ૬૭૫ થાય છે, ત્યારે તે સંખ્યા ૪૦ ની થાય ત્યારે તેનું એકંદર ખર્ચ કેટલું થાય?

(બ) એક થાળીવાનની ૫ થાળીઓ સાથે રૂ. ૭૦ કિંમત બેસે છે. ૨૦ થાળીઓ સાથે રૂ. ૯૦ કિંમત બેસે છે. ત્યારે ૫૦ થાળીઓ સહિત તેની કિંમત કેટલી બેસશે?

(૨) એક દરતા વેપારીને નિશ્ચિત પગાર ઉપરાંત વર્ષમાં જેટલો માલ વેચે તેના ઉપર અમુક ટકા હકસારી મળે છે. પહેલે વર્ષે તેણે રૂ. ૨૪૦૦ નો માલ વેચ્યો, તેમાં તેને એકંદર રૂ. ૨૭૦ મળ્યા. બીજે વર્ષે તેને રૂ. ૩૨૦૦ નો માલ વેચ્યો, તેમાં તેને એકંદર રૂ. ૩૧૦ મળ્યા. ત્યારે ત્રીજે વર્ષે તેણે રૂ. ૪૬૦૦ નો માલ વેચ્યો તો તે પ્રમાણે તેને તે વર્ષે એકંદર કેટલા પૈસા મળશે?

૩—વ્યારે આપેલી શરતના પરિમાણો સરળ વિકારના સંબંધથી બેઝએલ ન હોય પણ વ્યસ્ત વિકારથી બેઝએલ હોય ત્યારે તેમનું રેખાલેખન કરવામાં આવે તો તે સરળ રેખામાં નહિ મળતાં Hyperbola—અતિપરવલય—ના સ્વરૂપમાં વિકાર પામે છે. જો x અને y એ એ પરિમાણો વ્યસ્ત વિકારથી બેઝએલ હોય ત્યારે ક્ષય એ નિશ્ચય કિંમત બને છે. એ ઉપરથી x અને y ની જુદી જુદી કિંમતોને આધારે રેખાલેખનને બદલે x અને y એવાં બે પરિમાણોની કિંમતોનું રેખાલેખન કરવામાં આવે તો તેનું પરિમાણ અતિપરવલયને બદલે સરળ રેખામાં મળશે. અતિપરવલયમાંથી સરળ રેખામાં રૂપાંતર એ જ હેતુથી વ્યસ્ત પ્રમાણની ગણતરીમાં તેની સરળ પ્રમાણની રીતે ગણવા માટે આપેલા પરિમાણોને પ્રતિયોગી સંખ્યાનો ઉપયોગ કરીએ છીએ.

રેખાલેખનથી આ રીતે આ સિવાયના બીજા સંબોધિતો નિર્ણય પણ કરી શકાય છે, પણ તે વિષય વ્યવહારિક ગણિતશાસ્ત્ર [practical mathematics] ના પુસ્તકમાં વધારે વિસ્તારથી વર્ણવવામાં આવેલો હોય છે.

પ્રમાણ અને વિકારના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ વ્યવહારોપયોગી દિસાઓમાં થવો જોઈએ. દિસાબની પસંદગીનો આધાર, આપણી આસપાસના રચાન, સમય, સંનિગોમાંથી આપણી નિરીક્ષા કરવાની શક્તિ ઉપર રહેલો છે; નહિ કે પુરાતન પાંચપુસ્તકોમાંથી. જો આપણે આસપાસની દુનિયામાં ચાલના વ્યવહારને સમજીશું; તો જ આપણી મહેનતનો વધારેમાં વધારે ફાયદો મેળવવાની શક્તિ આપણે આપણી આસપાસના સમાજમાં ઉત્પન્ન કરી શકીશું.

“The battle of Waterloo was first fought and won on the playground of Eton and Haro.”

શાળાનું નામ સાંભળતાં કેટલાંએ બાળકોના

હોંશકોશ ઊડી જાય છે ! શાળાના રમરણથી કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ રસારોજ કરી ખુણેખાંચરે બસાઈ જાય છે. એવી શાળાઓ ‘સોટીથી જ સત્તા ચલાવે છે. એવી શાળાઓને આપણે ઓગણીસમી સદીની શાળાઓ કહીશું. તેવી શાળાઓએ કેળવણી ફળદાયી અને રસિક કેમ અને તેનો કદી વિચાર કર્યો નથી.

કેળવણી એટલે માનવમાં રહેલી સ્વતઃસિદ્ધ શક્તિઓનો વિકાસ કરવો-એમ એવી શાળાઓએ કદી વિચાર્યું નથી. ઊદ્યોગ, એમણે એવી રીતે આજ સુધી બહુનારના મોટા ભાગને કેળવણી આપી છે કે જેથી તેનાં બધાંય અંગો વિકૃત બન્યાં છે; પ્રમાણિક થવાને બદલે તે ચોર બન્યાં છે; નીડર ને દિંમતવાન થવાને બદલે તે ભીરુ, બાયકો ને નાર્મદ બન્યાં છે.

આજે બહુનાર ને બહુવનાર બનને સારી રીતે સમજણ પડી ગઈ છે કે ચારપાંચ કલાક એકધારી માનસિક કેળવણી આપવાથી અને એક જ જગ્યામાં બેસી રહેવાથી મન મજબૂત થવાને બદલે પાંગળું બન્યું છે. શાળાઓમાં રમ પડતાં હેખાઈ આવતો ધોંધાટ, ધમાકા એ આતું વિકૃત સ્વરૂપ નથી તો બીજું શું છે ?

પાંચ કલાકના સમય દરમિયાન કાગળની કોથળીઓમાં ઠાંસી ઠાંસીને લલતા લોખંડી ખીલાઓથી હાથ, પગ ને જરડો ફાટફાટ થઈ રહ્યાં હોય છે. વર્ગમાં જ એ ત્રણ કલાક પછી ‘અણુમાનું’ વાતાવરણ હેખાતું શરૂ થઈ જાય છે. પણ બાપડો વિદ્યાર્થી શું કરે ? ને થોડા બાબાતૃત્યા સિદ્ધાંતો બાણંતો શિક્ષક પણ શું કરે ! ન્યાંસુધી એન્જનની કળ ન દબાય ત્યાં સુધી ડાયાઓને ઢસડાએ જ છૂટકો !

બિસાડી ઉપર ફૂતરાતું ને ફૂતરા ઉપર ધોડાનું દબાણ થયે જ જાય છે તેમ શિક્ષક, માબાપ ને વડીલોનાં દબાણ વેડોતો વિદ્યાર્થી કચડાઈ ગયો છે; તેનો શક્તિ ઠુંકવાઈ ગઈ છે; તેનાં અંગો વિકૃત બન્યાં છે; કોઈ હાથે તો કોઈ અંગે ને કાને અપંગ બન્યા છે. ‘આવી કેળવણી અમારે નથી જોઈતી’ ની ઝીસો પાડી કેટલાક ભાગવા લાગ્યા છે. તેમને શાળાઓ જેલો જેવી લાગવા માંડી છે.

એ કટોકટીના સમયે કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓએ રમતના જાદુને પારખ્યો અને પોતાની દુનિયાને જાહેર કીકું કે રમતાં બાળકો જ પ્રગતિ સાધે છે-બાપીનાં પોતાનો સમય વેડી મારે છે. અર્નેસ્ટ એ. ડર્રી જેવાએ સને ૧૮૯૨ માં રમતના મૂળરૂપ Basket ball અને Spring field જેવી રમતો વિદ્યાર્થીદુનિયા આગળ મૂકી ત્યારે તો વિદ્યાર્થીઓના હર્ષની સીમા જ ન રહી. એ રમતો રમવા બાળકોનાં ટોળેટોળાં આવવા લાગ્યાં. રમત રમતને શીખવે એમ અનેક નવી રમતો શોધાવા માંડી. રડતાં છોકરાં ખુશીથી નિશાણે જવા લાગ્યાં. ગંદાં છોકરાંને ન્યારે કહેવાયું ‘ગંદાને શોધાવા માંડી. રડતાં છોકરાં ખુશીથી નિશાણે જવા લાગ્યાં. ગંદાં છોકરાંને ન્યારે કહેવાયું ‘ગંદાને શોધાવા માંડી. રડતાં છોકરાં ખુશીથી નિશાણે જવા લાગ્યાં. ગંદાં છોકરાંને ન્યારે કહેવાયું ‘ગંદાને શોધાવા માંડી. રડતાં છોકરાં ખુશીથી નિશાણે જવા લાગ્યાં. ગંદાં છોકરાંને ન્યારે કહેવાયું ‘ગંદાને શોધાવા માંડી. રડતાં છોકરાં ખુશીથી નિશાણે જવા લાગ્યાં. ગંદાં છોકરાંને ન્યારે કહેવાયું ‘ગંદાને શોધાવા માંડી.

● કટીના સર્વ વિદ્યાલય હાઈસ્કૂલની શિક્ષકસભામાં વંચાયલા નિબંધમાંથી

વરીઠા છોકરાં રમત સાથે જાણાવતા મહેતાજીની આંખે જ દેખવા લાગ્યાં. આ રીતે મેકેન્ઝી, ફ્રાન્સ, વગેરે માનસશાસ્ત્રીઓને ઘેર વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓ પણ જમરાવા માંડ્યા. તેમનાં બાળકોની તેમને સુપરત કરી પોતાને માથેથી જાણે મોટી જવાબદારી બિતરી હોય તેટલો સતોષ અનુભવવા લાગ્યા.

રમતોએ આવી જાનફુ અસર શાળાજીવનમાં બીજી કરી. રમતોદ્ધાર જ બાળકોમાં ચંતુરાઈ, અપજના, ખડતલપણું, પ્રમાણિકપણું, સત્યનિષ્ઠતા, બુદ્ધિ, નાગરિકત્વ, વફાદારી ને સ્વદેશભાવના જન્મત કરવા માંડી.

ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, જપાન, જર્મની ને રશિયાની પ્રગતિનું સાચું માન તે તે દેશની શાળાજીવનની તાલીમને ધટે છે. કમભાગ્ય કેવળ દિંદના જ છે કે કોઈ ગેણીગાંડી શાળાઓ સિવાય હજુ સંખ્યાબંધ શાળાઓ એ ઓગણીસમી સદીને મીચે જ આત્મા કરે છે. નૂતન શિક્ષણમાં રસ લેતી એકેએક શાળાએ, પ્રગતિવાંચ્છુ એકેએક સંસ્થાએ શાળાના અભ્યાસક્રમમાં રમતોને સ્થાન આપે જ છૂટકો છે.

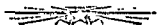
રમતોદ્ધાર વફાદારીનો શુભ દેખવી શકાય છે એમ લખતાં Mr. Royce જણાવે છે કે

“There can be no question but the easiest way to develop in a boy the community sense, this feeling of loyalty to some organization larger than himself, is through team games.”

કાયદાપાલન કે કાયદાભંગમાં રમતોનો ફાળો જણાવતાં પ્લેટો કહે છે “Play has the mightiest influence on the maintenance and non-maintenance of laws; and if children's plays are conducted according to laws and rules and they always pursue their amusements in conformity with order, while finding pleasure therein, it need not be feared that when they are grown up they will break laws whose objects are more serious.”

મિ. જી. એસ. બેનફેફ્ટ, જેણે ‘Games for the playground’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તે રમતોદ્ધાર સર્વદેશીય વિશ્વસ થાય છે એમ જણાવતાં લખે છે: “The timid, shrinking child learns to take his turn with others; the bold, selfish child learns that he may not monopolize opportunities; the unappreciated child gains self-respect and the respect for others. He learns to take defeat without discouragement and to win without undue elation. Co-operation is the very life of the game.”

નૂતન દેખવણીમાં આ રમતનાં જાદુને આપણે જેટલો અપનાવીએ તેટલો વિશ્વસ જરૂર આપણે સાધી શકીશું.

આપણા દેશમાં આવાં શિક્ષણસંબંધીની ખૂબ આવશ્યકતા છે. આપણા પ્રાંત માટે પણ આવાં સંમેલનો ઓછાં આવશ્યક નથી. આજે આપણે ભારે વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં એકદમ યથા છીએ. કેવળ શિક્ષણની વાતો કરવાની હોત તો વાંધા ન હતો. આજુ શિક્ષણની ખામીઓ બતાવવી એ બહુ અઘરું કામ નથી. શિક્ષણપ્રણાલિકાના દેશોને નિવારી સાચા શિક્ષણનું માર્ગદર્શન કરાવવું, એ પણ બહુ અઘરું લાગે તેમ નથી. જીવનને વ્યાપી લેતી કેળવણીનો વિચાર કરીને શિક્ષણનું એ કેળવણીમાં ક્યાં સ્થાન છે એ બતાવવું હોય તો પણ એ મને બહુ વિકટ કાર્ય ન લાગે. પરંતુ અહીં તો આપણે એક એવા પ્રકારના શિક્ષણની વિચારણા કરવા એકદમ યથા છીએ કે જેને માટે એવી વિચારણાના અચ્છી તરીકે બેસવાનો હું અધિકારી હોઈશ કે કેમ એ જ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે.

આ સંમેલન કોઈ સ્થાપિત શિક્ષણકમનો પક્ષ કે વિરોધ કરવા માટે આપણે નથી ભૂંડે. આજની શિક્ષણપ્રણાલિમાં જે સામાન્ય તરનો આપણને ખૂબતાં દેખાયાં હતાં તેનું નિવારણ કરવા માટે સરકારનિયુક્ત શિક્ષણપ્રણાલિકાથી નુકા પડીને દેશ ભરમાં નાનીમોટી અનેક સંસ્થાઓએ આજ દિન સુધી નવાનવા પ્રયોગો કર્યા. આપણા રાષ્ટ્ર ઉપર સત્તા ચલાવતી સરકાર પરદેશી હોઈને આ નવા શિક્ષણના તંત્રને આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું નામ આપ્યું છે. ગિનસરકારી અને આવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓએ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં તાત્વિક અને વ્યવહારિક ધણા ફેરફારો કર્યા છે. આ આખી પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈને શિક્ષણની દિશામાં ક્યા માર્ગે હવે આપણે પ્રયાણ કરવાનું રહે છે તેનો વિચાર આપણે અહીં કરવાના છીએ. મને આ કામ મહાભારત જેવું લાગે છે. એ કામનો મોવડી થતાં મારા અંતરમાં ક્ષોભ થાય તે આપ સૌ સમજી શકો તેમ છે. આમ છતાંયે બે દશકા જેટલા શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કરેલા કાર્યો મને અંદરથી હુંક આપી છે અને વિકટ છતાં આવશ્યક માર્ગે પ્રયાણ કરવામાં આપ સૌને સાથે લઈને સાહસ કરવાનું મેં સ્વીકાર્યું છે. મારી નુદિઓથી હું અગ્રપણો નથી છતાંયે આપ સૌના મીઠા સહકારથી આ સંમેલનના કાર્યને આપણે સૌ સફળતાપૂર્વક પાર પાડીશું અને કોઈ ચોક્કસ દિશા આંકવા શક્તિવાન ચઈશું તેવી આશા સાથે હું અહીં આવ્યો છું.

મનુષ્ય આ અવન ઉપર અવતર્યો ત્યારથી આગળ ને આગળ વધવાના દ્વંદ્વો એણે માર્યા જ કર્યા છે. એના જન્મથી તે મૃત્યુ સુધી એક યા બીજી રીતે એની કેળવણીનું કામ ચાલ્યા જ કર્યું છે. એની કેળવણીમાં માતા-પિતાનો, સગાસંબંધીનો અને આસપાસની પરિસ્થિતિનો ભારે મોટો હિસ્સો હોય છે. પ્રગતિશીલ મનુષ્ય પોતાના ટૂંકા આયુષ્યમાં વધારેમાં વધારે પંચ કાપવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે પદ્ધતિસર માર્ગનું નિર્માણ કરીને તે જ માર્ગે પ્રયાણ કરવાનું હાથ ધર્યા વિના રહી શકે નહિ. જીવન જીવવામાં આવી જે જે પદ્ધતિઓ નિર્માણ કરવી પડી તેને આપણે કેળવણીની પદ્ધતિઓ કહી શકીએ. માણસને પોતાની ક્ષુદ્ધિના વિદ્રાસ માટે અનેક સાધનોની, અનેક અનુકૂળતાઓની અને અનેક મિત્રોની સહાયની અપેક્ષા રહે જ રહે. માણસની એવી શોધને અને શોધેલા માર્ગોના અનુસરણને આપણે શિક્ષણ કહી શકીએ. આ રીતે જોઈએ તો શિક્ષણ કેળવણીનું અગત્યનું છતાંયે

માત્ર એક અંગ જ ગણી શકાય. શિક્ષણસંસ્થા એ કેળવણીદારા બહુનારને વિકાસને પંથે દોરવામાં અનેક સાધનો પૈકીનું એક સાધન કહી શકાય. આપણે આપણી વિચારણામાં આગળ ચાલીએ તે પહેલાં શિક્ષણ અને કેળવણીનો આ ભેદ સમજી લેવાની જરૂર રહે છે. જે શિક્ષણપ્રણાલિકાએ આપણા દેશને નુકસાન કર્યું છે તેને ટાળીએ જ. નવી શિક્ષણપ્રણાલિકા ઊભી કરતી વખતે તે કેળવણીનું વધારેમાં વધારે સહાયક અંગ બની રહે એ વિચાર આપણે બહુવેળાં બોધ્યો નહિ. એ બૂલીએ નહિ તો જ શિક્ષણ સંસ્થામાં બણી રહેલ માનવગણને કેવળ ખુદ્દિનું જ પ્રાણી નહિ ગણતાં એને સ્વતંત્ર મન છે, સ્વતંત્ર લાગણી છે, સ્વતંત્ર શરીર છે અને સ્વતંત્ર આત્મા પણ છે તેવો વિચાર આપણી પાસે દરદમેશ ખડો રહી શકે.

કેળવણીના અગત્યના અને ઉપકારક અંગ તરીકે શિક્ષણને સ્વીકાર્યા પછી માનવઉત્કૃષ્ટિના ઇતિહાસને તપાસતાં આપણને જે યોગ્યએક સત્યો હાથ લાગે છે અને જેના વગર શિક્ષણનું કાર્ય પાંગળું ગણી શકાય તેનો વિચાર કરીએ.

સ્વાતંત્ર્ય મનુષ્ય માત્રનો જન્મસિદ્ધ હક છે એમ કહેવાય છે. આ સત્યને જે સ્વીકારીએ તો કોઈ પણ શિક્ષણનું તંત્ર સ્વાતંત્ર્યવિહોણું હોઈ ન શકે. સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ કરવા માટે આજે ભારે મોટી ચર્ચાઓ ચાલી રહી છે. એ ચર્ચાઓમાંથી સ્વાતંત્ર્ય એ દાન કરવાની વસ્તુ છે એવો મૂલ્ય ત્યાં સુધી નીકળ્યા કરશે ત્યાં સુધી સ્વાતંત્ર્યનો સાચો અર્થ આપણને કોઈને સમજાવવાને નથી. એ દાનદ્રષ્ટિએ આપણી વિચારસરણીમાં જે મોટો દોષ ઊભો કર્યો છે એ દોષને લીધે જ દરજિયાત-ભરજિયાતના ઝગમગો ઊભા થયા છે. સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી હવવાને સર્જનએકો માણસ ક્યારે કંઈ બૂલ કરી નાખશે એવો ભય આની ચર્ચા કરનારાઓના મનમાં સદાય રહ્યા કરે છે. ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ પછી માણસ તેનો દુરુપયોગ જ કરશે એવો અવિશ્વાસ શા સારુ? સમષ્ટિના એક અંગ તરીકે હવન હવવા દંમેશાં ઉત્સુક રહેનાર વ્યક્તિ પોતાના સમાજની અવગણના કરશે એવી અશક્તિ શા માટે મનમાં પેસવા દેવી જોઈએ? વાત સાચી છે કે આજદિન સુધીની અવગણી શિક્ષણપ્રણાલિકાએ માણસને મળેલા અધિકારોનો માણસ પાસે દુરુપયોગ કરાવ્યો છે. એ વાત પણ સાચી છે કે પોતાના જ સ્વાર્થને કેન્દ્રમાં રાખીને વ્યક્તિ, સમાજ સાથેના પોતાના વ્યવહારો ચલાવે છે. પરંતુ આ તો અવગણી કેળવણીનું પરિણામ છે. એક વખત દિંમત કરીને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો જ આપણને માલૂમ પડે કે વ્યક્તિ પોતાની તમામ શક્તિઓ પોતાના તેમ જ પારકાના હિત માટે વાપર્યા વિના નહિ રહે, અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓનો સ્વતંત્ર સમાજ સાચા અર્થમાં રચાઈ રહેશે. આવો પ્રયોગ શિક્ષણસંસ્થાઓ જ કરી શકે. સમાજને વશ વર્તતી પોતાની પ્રણાલિકાનું નિર્માણ કરનાર શિક્ષણસંસ્થા જ આજે નવી પ્રણાલિકા રચાવી શકે. સ્વાતંત્ર્યનો પ્રયોગ બહુ જ નાનપણથી થાય ત્યારે તેનાં સાચાં પરિણામો આપણને દેખાય. આજે નગરે પડતી સ્વાતંત્ર્યની ઝંખના એ તો રોગી માણસની કુધાઝતિ જેવી છે. એ ઝંખનાને નિરોગી માર્ગે વહેવા દેવી હોય તો શિક્ષણસંસ્થાઓએ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાને માર્ગે પ્રયાણ કર્યા વિના ચાલે નહિ. સ્વાતંત્ર્યનો આવો પ્રયોગ શિક્ષણની સંસ્થાનો મદ્ય મૃત્યુવાન અધિકાર છે અને તેમણે ખાસ કરીને જે દેશને પરતંત્રતાની બેડીઓ તોડવાની હોય છે તે દેશ માટે તો એવો પ્રયોગ એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા ગણવી જોઈએ. સ્વતંત્ર શિક્ષણ આપવાની દિમાયન કરનાર શિક્ષણસંસ્થાના દરેક સંચાલકે પોતાની પાસે બણી રહેલા બાળકને સંપૂર્ણ અને સાચા સ્વાતંત્ર્યનો અધિકારી બનાવવો જોઈએ. સ્વાતંત્ર્યની મર્યાદાઓનો અવારનવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે પરંતુ કોઈ પણ અવ્યવસ્થિત

સત્યને મનુષ્યનિર્ણિત મર્યાદા નીચે મૂકવું એ યથાર્થ નથી. અદર્શને વ્યવહારમાં મૂકતી વખતે અનેક મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. એવો વ્યવહાર કરતી વખતે બાંધકોડ કરવાના અનેક પ્રસંગો પણ ઊભા થાય છે; પરંતુ એ મુશ્કેલીઓ જ આપણા માર્ગમાં જો વિધનરૂપ બની રહે અને એ બાંધકોડ જ સિદ્ધાન્તનું સ્થાન લઈ લે તો આપણે આદર્શને એવકા નીવડ્યા ગણીએ.

દુનિયામાં અવતરનાર પ્રાણી માત્રને પોતાનું વ્યક્તિત્વ હોય છે. એ વ્યક્તિત્વ ખીલવવા માટે જેટલી જેટલી અનુકૂળતાઓ જોઈએ તે અનુકૂળતાઓનો તે અધિકારી હોય છે. આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓએ આ વ્યક્તિત્વને પિછાનું તો નથી જ, પણ આજ દિન સુધી અવગણ્યું છે, મનુષ્ય સમાજની પ્રગતિમાં એવી અવગણનાએ ભારે મોટા વિશેષ કર્યો છે. કોઈ પણ દેશ ગમે તેવા સંયોગોમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હોય તો પણ મનુષ્યના વ્યક્તિત્વને સંભાળી લે અને એને યોગ્ય રીતે વિકસવા માટે અવકાશ આપે તો જ ઊભો હોય ત્યાંથી આગળ પ્રગતિ કરી શકે. બહુનાર બાળકને પોતાનું વ્યક્તિત્વ છે એમ જ્યાં સુધી સ્વીકારાય નહિ ત્યાં સુધી શિક્ષણનું કાર્ય મનુષ્યની કેળવણીને ઉપકારક બની શકે જ નહિ. વ્યક્તિત્વનો આગ્રહ સ્વીકાર નથી થયો હોતો ત્યાં સુધી માણસ માણસ વચ્ચેના ઝઘડાઓ ઓછા થતા જ નથી. કેળવણીએ રાષ્ટ્રને ઉન્નત કરવું હોય કે જગત જરૂરી દૃષ્ય કદમની પ્રગતિમાં બાળનારને સાથે રાખવો હોય તો આ વ્યક્તિત્વના સિદ્ધાન્તને પોતામાં સમાવી દેવો પડશે. આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં આજે જે પ્રકારનું કામ ચાલી રહ્યું છે એ જોતાં આપણને આ દિશામાં ભારે અંધારું દેખાય છે. બહુવનાર બાળનારને ઓળખતો નથી અને બાળનાર તો બહુવનારને ઓળખે જ ક્યાં? દુનિયાના પડ ઉપર જો કોઈ એવો ધધો હોય કે જ્યાં સાધનની ઓળખ ન હોય અથવા તો પાત્રની પિછાન ન હોય તો તે એક શિક્ષણનો જ ધધો છે એમ કહેવું એ આપણા દેશને માટે તો સો ટકા સાચું છે. આપણે શિક્ષક, શિક્ષણની પદ્ધતિ શું તે જાણતો નથી, આપણે શિક્ષક શું બાળાવવું છે તે જાણતો નથી, કોને પોતે બાળાવવા ઓછો છે તેની પણ તેને ખબર નથી, શિક્ષણની પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રમાં કઈ વસ્તુને રાખવી એની તેને સમજ નથી, ને પોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણે રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરવા ધ્યનનાર કેળવણીનો કોઈ પણ અધિકારીવર્ગ જે વસ્તુને કેન્દ્રમાં રાખવાનો હુકમ કરે તે પ્રમાણે એ વર્તે છે. આજે તો આપણે હવે એવી સ્થિતિએ પહોંચી ગયા છીએ કે શિક્ષક સાથે કરી પણ ચર્ચા કરીને સત્ય એને ગમે ઉત્તરથી પણ શકતા નથી. શિક્ષણ માટે જે કોઈ હુકમ એને ગમે છે તેને આંખો મીચીને તે અનુસરે છે.

બાળનારની સ્થિતિ તો એથી પણ ખરાબ છે. લગભગ એક સૈકા સુધી બહુવનારની ઓક્સ ધરડમાં પડેલો હોવાથી બહુનાર વિદ્યાર્થી તો પોતે શું બણે છે એ પણ સમજતો નથી. નક્કી કરેલા શીલામાં બણતાં બણતાં એ મોટા થાય છે ત્યારે હવે પછી શું કરવું એની ભારે મૂંઝવણમાં પડે છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી બન્ને આ પ્રકારની મૂંઝવણમાં જ સાડું ચે છાન ખલાસ કરે છે. હાઈટમાં આવી ચડેલા ધધાને હાથે કરીને ગમે તે રીતે પેટ ભર્યું એમાં જ પોતાની જાતને ઇતિહાસ ગાને છે. વ્યક્તિત્વ વિનાનો માણસ બીનું કહે પણ શું? અસમાનતા, અપમાન, બેકારી, ગુલામી એ બધું જ માણસ સહન કર્યા કરે છે! કોઈ દિવસ એનું વ્યક્તિત્વ જાગૃત થતું જ નથી. આની પરિસ્થિતિ યસાવી લે એ શિક્ષણની સંસ્થા નથી. માટે જ તો કહેવું પડે છે કે શિક્ષણસંસ્થામાં વ્યક્તિત્વનો આદર અને શિક્ષણની યોજનામાં કેન્દ્રસ્થાને બાળનાર એ જાને કેળવણીના તંત્રમાં અપરિહાર્ય અંગ ગણવાં જોઈએ.

અને આપણી કેળવણી કેવાં અસમાન તરતો ઉપર ચાલી રહી છે ? કેળવણીને વ્યાપક સ્વરૂપમાં સમજીએ તો પણ આપણી સમાજમાં અસમાનતાના બેહુલા ધોરણો પ્રવર્તી રહ્યાં છે, શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં એ ધોરણોનો ઝેરી પ્રવેશ વધારે જોરથી થયો છે અને ઊંડાં ને ઊંડાં મૂળ નાખ્યે નાથ છે. શિક્ષક-આચાર્ય વચ્ચે અસમાનતા, શિક્ષક-શિક્ષક વચ્ચે અસમાનતા, શિક્ષક-વિદ્યાર્થી વચ્ચે અસમાનતા અને વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થી વચ્ચે પણ અસમાનતા ! આ અસમાનતા આર્થિક ક્ષેત્રમાં જ મર્યાદિત નથી થઈ રહી, બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં પણ તેણે પગપેસારો કર્યો છે. આપણા આજના સમાજમાં જે વેરઝેર અને કંગાલિયત દેખાય છે તેનાં મૂળમાં આ અસમાનતાનું ઝેર ધણે મોટે ભાગે રહેલું છે. બરાબર જ કહેવાયું છે કે “બાળક મનુષ્યનો પિતા છે”. જે પ્રકારની વિચારસરણીનાં મૂળ એના અભ્યાસક્રમમાં નાખવામાં આવે છે તે જ વિચારસરણી એના જીવનગરના વ્યવહારનું પ્રેરક બળ બની રહે છે. અસમાનતાના ધોરણથી વારંવાર અવગણાએલો અભ્યાસાર્થી આત્મા મોટાપણે જાણેઅજાણે પણ એનો બદલો લેવા મથે છે. એણે જોયું હોય છે કે શિક્ષક એના ઉપર સત્તાનો દોર ચલાવ્યો હતો, એણે જોયું હોય છે કે શાળામાં બુદ્ધિશાળી ગણાતા વિદ્યાર્થીએ એની મશ્કરીઓ કરી હતી, એણે એ પણ જોયું હોય છે કે કોઈ શિક્ષકને આચાર્યે અવગણ્યો હતો અને કોઈ આચાર્યને નિરીક્ષકે અવગણ્યો હતો. વધારે દુઃખની વાત તો એ છે કે એમાં અસમાનતાના ધોરણને ન્યાય દર્શાવવા માટે અસમાનતાના ભોગ થઈ પડેલા માણસોએ જ પ્રયત્નો કર્યા હોય છે ! બાળકના મન ઉપર પડેલી આ છાપ જિંદગી મુઠ્ઠી બૂસાતી નથી. કોઈ વખત બદલો લેવાના પ્રયત્નોમાં અસમાનતાનું ધોરણ સેવે છે, તો કોઈ વખત તે ધોરણ જ જાણે કે જીવનનો સાચો વ્યવહાર હોય તેમ સ્વીકારી લઈને જિંદગી જીવે જાય છે. આજની શિક્ષણપ્રણાલિમાં આ અસમાનતાના ધોરણને પોષવા માટે વિધિવિધ પ્રકારનાં તંત્રો પણ ઊભાં કર્યા છે. બાળકને બહુવર્તી વખતે આ ઠોઠ, અને આ હાંશિયાર, એવા બેદ પાડીને ધોરણને પોષવામાં આવે છે. ગુણ આપવાની પ્રથાએ એ વિગતે વધારે વ્યાપક બનાવ્યું છે. પરીક્ષાઓ અને તેમાં મળતી સફળતા-નિષ્ફળતાએ, અસમાનતા જ જાણે કે જીવનની સાચી નીતિ હોય એમ સ્થાપિત કર્યું છે. આ વસ્તુ ઉપર કળશ ચડાવવા માટે આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં ઇનામો દેવાની પ્રથાએને દાખલ કરવામાં આવી છે. ઇનામો હરિદ્વાર્ષ કરાવ્યા વિના શક્ય નથી એટલે હરિદ્વાર્ષ પણ આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓનું એક અનિવાર્ય અંગ થઈ પડ્યું છે. આજે તો એવી રીતિ છે-કે ગુણ, ચક્રાંગતરી, પરીક્ષા અને ઇનામ કે હરિદ્વાર્ષ ન હોય તેવી સંસ્થાની કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી. ભલમકા શિક્ષણકારો આ તરતોને દુષિત મણે તો પણ એમાંથી મુક્તિ મેળવી શકતાં નથી. પરીક્ષાની પદ્ધતિને અને પદ્ધતીઓ આપીને તો બારે મોડી પ્રતિષ્ઠા આપવામાં આવી છે. હરિદ્વાર્ષ વિના તો જાણે કે પ્રગતિ જ શક્ય નથી તેવી રીતે હરિદ્વાર્ષનો કરાવવા સારું મોટા મોટા જલસાઓ ઘોડવામાં આવે છે. દેશના વિદ્વાન ગણાતા કેળવણીકારો આ પદ્ધતિને હંમેશાં ઉત્તેજન આપ્યા કરે છે. કોણ જાણે ક્યારેય આપણે હવે એનાં દુષણો સમજીએ ? ગુણ, ચક્રાંગતરી, અને પરીક્ષાએ કેટલાએ માણસોને કેવળ ગિમ્યાગિમ્યાની બનાવ્યા છે અને કેટલાય સુંદર આત્માઓને પેતાની જાતમાં અવિશ્વાસ પેદા કરાવીને આપઘાત કરાવ્યા છે ! આ બધું આપણી નજર આગળ રોજ બની રતું છે અને છતાંયે આપણે જાણે કે દેખનાં ન હોઈએ એવી રીતે આપણે એને વધારે ને વધારે વળગતા જઈએ છીએ. સમાનતાના તત્ત્વ માટે બાંધકર અસહિષ્ણુતા અને પરસ્પર દ્વેષબુદ્ધિ સૈવાંને ગળાં કાપવાની પદ્ધતિ માટે આજની આપણી શાળાની હરિદ્વાર્ષ જવાબદાર છે. આ હરિદ્વાર્ષએ

કેટલાયે માણસની નીતિને અનીતિમાં ફેરવી નાખી છે, આજ દરિદ્રાઈએ ધર્મમાં ઢોંગ પોષ્યો છે, અને આજ દરિદ્રાઈએ કુદરતી તત્ત્વને ઊલટું છે. આ બંધીવસ્તુ આપણને કેટલું તુલસાન કરી રહી છે તે બાલુના છતાં કોઈ બચકર નશામાં પડેલા હોઈએ તેમ આપણે એને છોડી શકતા નથી. બ્યાં સુધી શિક્ષણસંસ્થાઓમાંથી આ તત્ત્વોનો અધિકાર કરવામાં આવશે નહિ ત્યાં સુધી સમાજમાં એની જડ ઊડી ને ઊડી જ નવાની છે.

અદિસાની વાતો કરનારા આપણે શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં દંડને અને શારીરિક સજાને બેધડક આવકાર આપી રહ્યા છીએ ! માનવબાળ સ્વભાવે હિંસક નહિ પણ અહિંસક છે. એ અદિસાના તત્ત્વને પોષવાથી એના આત્માની બેઝળી બાજુ વિકસી શકે છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ આપણને આ વસ્તુ હંમેશાં મંજૂર છે પરંતુ વ્યવહારમાં આપણે જાણે કે આપણા દલકા સ્વભાવને અવકાશ આપતા હોઈએ એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વર્ગમાં આપણી સમક્ષ એકેલા જાલિયાના મદાપુરુષને એક આંગળી પણ અડકાડવાનો અથવા કેલપિણ પ્રકારનો દડ કરવાનો અથવા તો મેંજીટોણાં મારવાનો આપણને શો અધિકાર છે તે હું સમજી શકતો નથી પોતાની નિર્બંજતાને વશ વર્તીને, જે શિક્ષક વિદ્યાર્થીને શિક્ષા કરે છે તે ખરેખર દયાને પાત્ર છે. પોતાની જ શિક્ષણપદ્ધતિના દોષને બેચા વિના નિર્દોષ વિદ્યાર્થીને માર મારનાર શિક્ષક પોતાના ધધાનો અંત વિદ્યાર્થીના પવિત્ર આત્માનો દ્રોહ કરે છે. વિદ્યાર્થી પાસ ન કરી લાગ્યો હોય અથવા તો બેધ્યાન રહેતા હોય તેવે વખતે એવામાં કોઈ પણ ગુનાનું આરોપણ કરીને એને સજા કરવી એમાં નરી બેવકુફી રહેલી છે. અને શિસ્તને નામે નાનીમોટી સજાઓ કરવામાં આવે છે એ વિચારે તો સામાન્ય વિચારકને પણ ત્રાસ થયા વિના રહે નહિ. શિસ્તના આપણા આગ્રના ખ્યાલો એટલા બધા બેબુદ્ધ થઈ ગયા છે કે બાળનારના આત્માના વિકાસને બારે મોટા પ્રમાણમાં એ ફેંધી રહ્યા છે. શિક્ષકના પક્ષે બચકર મનાયદહ જાઓ થયો છે. શિષ્ટાચારના ખોટા ખ્યાલો મનમાં વધારેને વધારે ઊંડા મૂળ નાંખતા જાય છે. વિવેક અને સમ્યક્તાના એલા નીચે શિક્ષક પોતાની અજિગાનગતિને પોતાની શિક્ષણના પવિત્ર કાર્યને અપવિત્ર બનાવી રહ્યો છે. દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાતને ગળે ઉતારાવવાની જરૂર રહે છે એ હકીકત આપણે માટે બારે શોયનીય ગણાય. શિક્ષણસંસ્થાઓ માટે તો હું પરંતુ આખા જીવનક્ષેત્ર માટે આ હુપિન તત્ત્વોને આપણે કદી પણ આવકાર આપી શકીએ નહિ.

શિક્ષણકાર્યમાં માનસશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાની આજે ચારે કોર વાતો ચાલી રહી છે. કેટલાક શોખીન શિક્ષકો એ વિજ્ઞાન તરફ આકર્ષાયા છે ખરા પણ મોટા ભાગ તો હજી પણ એને એક વહા સમાન ગણે છે. આપણે સૌ કોઈ સમજી શકીએ છીએ કે મનુષ્યની પ્રગતિ કે અવગતિ એની વિધિવિધિ વૃત્તિઓના સંસ્કરણમાં કે વિધૃતિમાં રહેલી છે. વિદ્યાર્થી શાળામાં બાલુવા આવે છે ત્યારે એની જોઈ વૃત્તિઓને સાથે લઈને જ આવતો હોય છે. શાળામાં મોટા પાયા ઉપર સમૂહજીવન જીવવાનું હોવાથી અને હમ્મર તથા બુધ્ધિની દૃષ્ટિએ બિન્ન બિન્ન પ્રકારનો માણસોના સંસ્કારમાં આવવાનું હોવાથી એની જોઈ વૃત્તિઓ અવારનવાર ઉદ્દેશાતી રહે છે અને સમુદાય જાળવી રાકાતી નથી. બળવાન વૃત્તિઓ પૈકી જાતીયવૃત્તિ, અલંગતિ અને ખીજા ઉપર સત્તા ચલાવવાની વૃત્તિ શાળાના કામ દરમિયાન વધારે પ્રમાણમાં ધર્મણમાં આવતી હોય છે. આ પ્રબળ વૃત્તિઓ તો ઘણી વખત છેક જ પ્રાથમિક દશામાં પણ હોય છે. ધરમાં મારાપના દોષ કે સમાજની ભૂલોએ બાળકની જોઈ વૃત્તિઓ ઘણી વખત વિધૃતિને પથે પણ વળી ચૂકી હોય છે. આવા બાળકને યથાર્થ રીતે સમજાવવા માટે શિક્ષણ પાસે બાળકના માનસનો પરિચય કરાવનારા વિજ્ઞાનનો સારો એવો અભ્યાસ જોઈએ.

શિક્ષક જેમ શિક્ષણશાસ્ત્રથી અજાન હોય અથવા તો શિક્ષણની પદ્ધતિથી અજાન હોય તો આપણે ન ચકાવી રાખીએ તેવી જ રીતે માનસવિજ્ઞાનથી પણ એ અપરિચિત હોય તો આપણે ન ચકાવી લેવું નોઈએ. શિક્ષણસંસ્થાઓ ઊગતા આત્માને પ્રગતિનો માર્ગ ચીંધનારી સંસ્થાઓ હોય છે; એ માર્ગ ચીંધવાનું સાચું કામ માનસવિજ્ઞાનનો સાચો અભ્યાસી શિક્ષક જ કરી શકે છે. આજે તો શિક્ષણનું કાર્ય અધારાગંઢ અડવણિયાં મારવા જેવું છે. જે શિક્ષક પાસે માનસવિજ્ઞાનનો દીપક હોય છે તે જ મોનાના વિધેયને સાચી રીતે જોળખી શકે છે. માનસવિજ્ઞાનનો પરિચય જ શિક્ષકને શિક્ષણની સાચી દિશા બતાવે છે. આપણે એ નહિ ભૂલવું નોઈએ કે શિક્ષણનું કાર્ય બહુનારને સાચી રીતે કેળવનારું બનાવવા માટે બહુનારા મનની સાચી જોળખ અનિવાર્ય છે.

મિત્રો, આજના શિક્ષણની સમાવેશના કરતાં કરતાં અને સાચું શિક્ષણ ક્યાં તરવો ઉપર નિર્ભર રહેવું ઘટે છે તેના વિચાર કરતાં કરતાં મેં આપ સૌનો આટલો બધો વખત લીધો. મને એને માટે જરાય દુઃખ નથી. જે તરવો મેં અહીં રજૂ કર્યો એ બધાય સાચા હૃવતરનાં તરવો છે. કેળવણીને હૃવતર ઘડવાનું એક અમોઘ સાધન સમજીએ તો આ તરવોનો વિચાર અને શિક્ષણમાં એનો વ્યવહાર આવશ્યક બને છે. આપણાં આજના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવા ઉપર આવીએ તે પહેલાં આ તરવોનો વિચાર આવશ્યક હતો. શાસ્ત્રીય શિક્ષણ અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વચ્ચે આટલાં તરવો પૂરનો કસો જ બેઠ હોઈ શકે નહિ. જે શિક્ષણ હવનના ઉપર્યુકત સમાતન તરવોને અવગણીને ચકાવવામાં આવે તે શાસ્ત્રીય પણ નથી અને રાષ્ટ્રીય પણ નથી.

શુદ્ધ શિક્ષણ સ્વાતંત્ર્યને સન્માનનું હોય છે. વ્યક્તિત્વને વિકસાવનું હોય છે અને સદાકારને પોતાનું હોય છે. અશુદ્ધ શિક્ષણ જ પરતંત્રતાનો વિચાર સેવી શકે, બહુનારના વિચારને દબાવી શકે, દરિદ્રાઈના ધોરણને ઉત્તેજ શકે અને શિક્ષા તથા કડંડને ન્યાય દરાવી શકે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં પણ આ દુષિત તરવો રહી ગયાં હોય તો તે સાચું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નથી. જેમ શાસ્ત્રીય શિક્ષણ મનુષ્યને ઉત્તમ મનુષ્ય બનાવવાને સમર્થ જગતનું એક અનિવાર્ય અંગ બનાવામાં પોતાની સફળતા માને છે તેવી જ રીતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પણ બહુનારને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી, સદાકાર બુદ્ધિવાળો, અરસપરસ સન્માનની ભાવના ભેવતો, સમાન હૃવતરનો હિમાયતી ગણુસ બનાવવામાં પોતાને સફળ થયું ગણી શકે. આજની આપણી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓમાં આ વસ્તુનો અભાવ હોય તો એનું વહેલી તકે નિવારણ કરવું ઘટે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો વિચાર કરતાં પહેલાં શિક્ષણની શાસ્ત્રીયતાનો વિચાર અનિવાર્ય ધર્મ પડે છે. એટલે શાસ્ત્રીય શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું વિરોધી નહિ પણ પૂરેપૂરું અંગ છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના નિર્માયકો શિક્ષણની શાસ્ત્રીયતાની દાંસી કહે તો તેમાં પોતાના જ અજ્ઞાનનું પ્રદર્શન થયું સમજીએ. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણકાર શાસ્ત્રીય શિક્ષણકાર પહેલો હોવો નોઈએ અને શાસ્ત્રીય શિક્ષણ એટલે જ ઉપર ગણુવેશ તરવોનો સ્વીકાર કરનારું અને વ્યવહાર કરનારું શિક્ષણ.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વાંચ્યા આપણાં કામ આજે બારે આકરું થઈ પડ્યું છે. પરાધીનતાનું શિક્ષણ પામેલાં આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો નિર્ભય વિચાર કરી શકતાં નથી. વિજ્ઞાનથી આપણે અપરિચિત છીએ. રાષ્ટ્રને ધડનારા બળાઓની આપણને સાચી સજ્જ નથી. દોઢ સેકાથી મુક્તામીનું જોર પીધા ક્યું છે એવા આપણે રાજકારણમાં પણ વડોળો મરનાઈએ છીએ. આપણે આર્થિક રીતે દરિદ્ર છીએ, આપણા સામાજિક સમૂહો પાદપિનાશ છે. નિર્બળ એવા આપણે આ બધામાંથી જદાર આવવાનાં ફાંદાં મારનાં હોઈએ સારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સાચી દિશા સજ્જ નહિ એ પણ સ્વાભાવિક છે.

આપણા દેશમાં આપણે ગુલામ છીએ એવું આપણને પહેલવહેતું જ્ઞાન થયું સારથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના વિચારના મંડાણ મંડાણમાં તેમ કહી શકાય. કોઈપણ દેશની પ્રથમ જાગૃતિ સત્તાધારીઓના અસાધારણ દબાણમાંથી ઊભી થાય છે. એ જાગૃતિને ટકાવી રાખવા માટે અને જરૂરી બળ એકઠું કરીને ગુલામી ધૂસરીમાંથી મુક્ત થવા માટે કેળવણી એ જ એક સાચું સાધન હોય છે એટલે આપણે જાગૃત થયા પછી પહેલું કામ હાથ ધર્યું તે આ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું હતું. શરૂઆતમાં આપણને સૂઝ ન પડે એટલા માટે ગુલામી પેદા કરવાનાં જેટલાં દેખીતાં કારણો આપણી નજરે આવે તે બધાને દૂર કરીએ અને સ્વાધીનતાને પોષક વાતાવરણને પેદા કરીએ તેમાં જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સમાઈ જાય. આપણું પણ તેમ જ થયું હતું. આપણા દેશના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને ઇતિહાસ આ સ્થળે આલેખવા જેટલો આપણી પાસે વખત નથી. પરંતુ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પરદેશીને અને પરાવર્જનને ત્યાગ તથા સ્વદેશી અને સ્વાતંત્ર્યનો આગ્રહ અને સાથે સાથે જ ઇતિહાસ, બાપા, વગેરે વિષયોના શિક્ષણમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિનો આગ્રહ એ આપણી રાષ્ટ્રીય કેળવણીનાં મુખ્ય અંગો હતાં. આપણે જાગૃત થયા તે દિવસથી તે આજ દિવસ સુધી આપણે ઘણો પંથ કાપ્યો હોવો જોઈએ તેમ સૌ કોઈને લાગશે પરંતુ અત્યંત દુઃખ સાથે આજે આપણે કબૂલ કરવું પડે છે કે આપણે જે રીતે શરૂઆત કરી હતી તેનાથી બહુ જ યોગ્ય આગળ વધ્યા છીએ; અલગત મહાત્માજીના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવે સ્વદેશીને ખાદીના વ્યપક ઉપયોગમાં મર્યાદિત કરી દીધું છે અને મનની ગુલામી ટાળવા માટે તનને પણ મહેનત કરવાની જરૂર રહે છે, એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરી હાથપગની તાલીમને પ્રતિષ્ઠા આપી છે. રાજકારણ તો વધારે સ્પષ્ટ થયું તેથી ઇતિહાસ અને રાજકારણના વિષયો વધારે સ્પષ્ટ વિચારણાથી રજૂ થયા લાગ્યા છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના આ કામમાં જ દેશની ગુલામીનાં બંધનો તોડી નાખવા માટે જ જખરજસ્ત લડાઈ આપણે કરવી પડી એટલે સમગ્ર દેશની એકતા માટે જેટલા તરતે આવશ્યક જણાયા એ તરતે જ પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વ્યાખ્યામાં સમાવી દેવામાં આવ્યાં. સ્ત્રીજાત જાગૃત થઈને પુરુષ જાતની પડખે ઊભી ન રહે તો સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધનું પગ ટકા જોર ઝોલું ચર્ચ જાય, એટલા માટે સ્ત્રીશિક્ષણને મહત્ત્વનું માનવામાં આવ્યું. યુવકનાં શરીરો માયક્રોગ્રાફ જેવાં રહે તો સ્વાતંત્ર્યનું યુદ્ધ ક્યારે ફસકાઈ પડે તે કહી શકાય નહિ તેવી જાતિથી વ્યાયામના અખાડાઓ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થા માટે અનિવાર્ય ગણાયાં. આપણને ગુલામીની બેડીમાં જકડી રાખનાર સત્તા આપણા જ રીતરિવાજોની હાંસી કરીને અને આપણી જ જીવન-નીતિને જાણે કે પોતે જ આવકારે છે તેવી કર મસ્કરી કરીને આપણા જ દેશમાં વર્ણભેદને મહત્ત્વ આપે તે રાષ્ટ્રની મુક્તિના સંગ્રામકામમાં આપણને ભારે હાનિ કરનારું નીવડે એ હકીકત પણ આપણને દીવા જેવી સ્પષ્ટ દેખાઈ; પરિણામે અરુણચલનિવારણ અને હિંદુ-મુસલમાનનું ઐક્ય બંને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં અનિવાર્ય અંગો થઈ પડ્યાં. ખાદીમાં જ કેન્દ્રિત થયેલા સ્વદેશીની ભાવના પાંજર, રેડિયા અને શાળ વિના નબી શકે નહિ એટલા માટે વણખાને ઉદ્યોગ અને એ ઉદ્યોગને પોષે તેવા બીજા ઉદ્યોગો પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન પામ્યા. મહાત્માજીના આવ્યા પછી આ બંધુ ઘણી ઝડપથી બનવા પામ્યું. પ્રથમ જાગૃતિ પછી જે રિયર વિચારને પરિણામે સ્વદેશી, રાજકારણ અને ઇતિહાસે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન લીધું હતું તેટલી ધીરજથી અને દૃઢતાથી આ બધા વિષયોએ નહોતું લીધું. મહાત્માજીના પ્રયત્ન વ્યક્તિત્વની છાપ સારાણે દેશ ઉપર પડી ચૂકી હતી. રાષ્ટ્રોદ્ધારના કાર્યની રૂપરેખા કોઈના કરતાં એમની પાસે વધારે ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ હતી; એટલા માટે જ શરૂઆતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની કલ્પનામાં ઉપર ગણાવેલી વસ્તુઓ એમના જ મગજમાંથી નીકળી અને પ્રવેશ પામી. આટલો વિચાર કરીએ તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં એનાથી વિશેષ પ્રગતિ આપણે કોઈએ કરી

નથી. આપણે કોઈએ દરગીઝ એમ સમજવાની જરૂર નથી કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વિચારણાની અંતિમ મર્યાદાએ આપણે પહોંચી ગયા છીએ અને હવે કશું જ કરવાનું રહેતું નથી. આવો વિચાર એ એક ભૂલ છે. હજી તો યુવામીની બેડીમાંથી આપણે મુક્ત થયા નથી એટલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ શું શું હેલું નેહિએ તેનો સ્પષ્ટ વિચાર આપણી પાસે ન જ હોઈ શકે. પરંતુ આ જે છે તે વસ્તુમાંથી કોને કોને રિયર કરવી, કોને કોને તાત્કાલિક જરૂરિયાતની સમજીને ક્ષણિક મદત્ત આપવું, કઈ કઈ વસ્તુઓને રાષ્ટ્રનીતિ માટે જોરેથી એ બધી બાજતોનો વિચાર આપણે કરવાનો રહે છે. આપણે માથે તો વળા બેવડી જવાબદારી રહેલી છે. પરદેશી ધૂંસરીમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટેનું શિક્ષણ અને મુક્ત થયા પછી એવું ને એવું ઉચિત મસ્તક રાખી દુનિયા બરનાં રાષ્ટ્રો સાથે ભાઈચારાથી જીવી શકે અને દુનિયાના શાંતિ અને સંપ વધારવામાં પોતાનો યોગ્ય ફાળો આપી શકે તેવી પ્રગ્ન નિર્ભીય કરનારું શિક્ષણ. ખાદીને અને રેડીવાને બાદ કરીએ તો બાકીના બીજા બધા મુદ્દાઓ સમગ્ર રાષ્ટ્રના જીવનમાં સમાઈ જવા નેહિશે. એટલે ખાદી અને રેડિયો તથા તેની આસપાસ ગૂંથાએલા નાના ઉદ્યોગો સિવાય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વિચારણામાં આપણે આગળ વધ્યા નથી તેમ કહેવામાં જરાય ખોટું નથી. અને કોને ખબર છે કે એ વસ્તુઓ પણ દેશના ભવિષ્યમાં ચિરંજીવ સ્થાન લઈ શકશે ? જે વહેણો પછી નજર સગવડ દેખાયા કરે છે તે જોનાં તો દેશનું રાજકારણ અને સામાજિક સ્થિતિ બારે ટો પકટો ખાશે તેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. અને જે આમ થશે તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની બ્યાખ્યા પણ ક્યાં વિના નહિ રહે.

તે ગમે તેમ હો. પરંતુ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની આપણી આજની વિચારણાને, ભાવિ તરફ જ નાંખનાં વધારે વિશાળ બનાવ્યા વિના આજે તેમ નથી. આજથી જ સંકુચિત દષ્ટિ રાખીને ત્રી રહીએ તો આપણો ખારો આવે નહિ. હું શરૂઆતમાં ગણાવી ગયો તેવી શિક્ષણની શાસ્ત્રીયતા, તે દેશકાળાનુસાર થતો ચિરંજીવ કે ક્ષણિક એવા આવશ્યક વિષયોનો જોરે અને તેની જ સાથે પાણી કંગાલિયત અને બેકારીને ટાળવામાં મદદ કરી શકે તેવા ઉદ્યોગધંધાઓ અને ખેતી—એવી બાજનોનો આજે તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં અનિવાર્ય સમાવેશ થવો નેહિએ. આપણો દેશ સૃષ્ટિક દષ્ટિથી બીજા દેશની અપેક્ષાએ બલે ભૂદો પડતો હોય પરંતુ વિજ્ઞાનના આ યુગમાં અને નવજીવનની એકતાની ઘોષણા આવી રહી છે તે જગાનામાં એકબીજાની સંસ્કૃતિઓને પણ પનાવી લીધા વિના આજે તેમ નથી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં વિજ્ઞાન અને કળાના શિક્ષણને આવશ્યક ગો તરીકે સ્વીકાર્યા વિના સંસ્કૃતિઓનો સુમેળ શક્ય નથી. અહિંસા, શાંતિ, સંપ, અને સદકાર કે ધર્મી રહેલા જગતમાં સમાનતાના ધારણને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓએ પોતાનું કાર્ય કર્યો વિના શે તેમ નથી. સ્વદેશભિમાન આજની ધડીએ ગમે તેટલું આવશ્યક હોય તો પણ દુનિયાના ૫૩ - ૨૨ વસના માનવ માનવો હું બાઈ છું, અને મારા કન્યાઓમાં તેનું કન્યાણુ તથા તેના કન્યાઓમાં મારું કન્યાણુ સમાયલું છે તે બાબત જાણ કરીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણદ્વારા સ્વદેશભિમાનને જગતભાવ તરફના પ્રેમ તરફ લઈ જાવું એક માત્ર સાધન છે તેમ સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી. સ્વદેશની સંસ્કૃતિઓ અટૂલી પડી જાય. દેશ દેશના નીતિના નિયમો બિન બિન સ્વર્ષો ધારણ કરે અને દેશ દેશના ધર્મો પોતાનો જ કલો ખરો કરના માટે ધર્મવિગ્રહો જમાવે તેમાં સ્વર્ધા સંકુચિતપણું રહેલું છે. અને કોઈ પણ દેશ ને ગમે કન્યાણુ સૌથી શકવાનો નથી. આપણા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું મંત્રણુ પણ આજ બાવના ઉપર થતું નેહિશે ને આપણે ન બૂઝીએ.

અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સાથે ઉદ્યોગના શિક્ષણને તેમ જ એ પેસા કમાઈ શકે તે જાતની પ્રજ્ઞાસિકાને ધ્યાન કરવાની વાતો પણ થયા કરે છે. આપણા દેશમાં બેકારી બહુ છે એ વાત સત્યી

ધંધા, ઉદ્યોગ કે મજૂરી કરવા ઇચ્છનારને કામો પણ નથી મળતાં તે વાત પણ સાચી. પરંતુ બેકારી અને નિષ્ક્રીયતાં એ તો આજે જગતવ્યાપી રોગ બની રહ્યા છે. એ રોગમાંથી છૂટવા માટે જગતના તમામ દેશો ધ્રાંક્ષ મારી રહ્યા છે. આપણા દેશમાં પરદેશી સરકાર હોવાથી આપણું કામ 'તો ઘણું મુશ્કેલ બન્યું' છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓમાં ઉદ્યોગ-ધંધાઓનું શિક્ષણ દાખલ કરીને આપણે બેકારી ટાળી શકવાના નથી એ વાત હવે આપણે સમજી લેવી જોઈએ. અત્યંત આપણા સામાન્ય વ્યવહારમાં ગુલામી પેટી ગએલી હોવાથી તેવા ઉદ્યોગ-ધંધાની ખિતવટ શિક્ષણસંસ્થાઓદ્વારા આપણે કરી શકીએ એમ નથી. છતાં ય આપણે એટલું જોઈ શકીએ છીએ કે જે જે દેશોમાં પ્રજાનંત્ર ચાલે છે અને તેની અનુકૂળતાઓ હોય છે તે તે દેશોમાંથી પણ બેકારી ટાળી નથી. બેકારી ઉદ્યોગ-ધંધાના શિક્ષણના અભાવમાંથી નથી નીકળતી. જગત ઉપર વ્યાપી રહેલો આ બેકારીનો રોગ જીવનની અસમાનતાનું પરિણામ છે. જ્યાં જનરો અને લાખો મનુષ્યો જીવે મરતા હોય ત્યાં જ ૫૦-૧૦૦ માણસો વિકાસ ભોગવતા હોય તેવી સ્થિતિ સમાજરચનામાં ટકી રહેશે ત્યાં સુધી દુનિયા ઉપરથી બેકારી ટાળી શકશે નહિ. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓનું તો એ કામ છે કે જીવનના અસમાન ધોરણોને ટાળી નાખવાની શક્તિ અર્પવી. એવી તાલીમમાંથી જે પ્રયત્ન બળ જન્મશે તે બળ જ બેકારીનો નાશ કરશે. આપણા રાષ્ટ્રની આજની પરિસ્થિતિમાં તો ઉદ્યોગ ધંધાનું શિક્ષણ બેકારી ટાળવા માટે નહિ પરંતુ જીવનમાં સંસ્કારિતા લાવવા માટે આવશ્યક ગણાવું જોઈએ. આપણે રેડિયો કંતાવીએ કે ખાદી વણાવીએ, આપણે સુધારીકામ શીખવીએ, શીવણકામ શીખવીએ, આપણે સાધુ બનાવતા કે તેલ બનાવતાં શીખવીએ—એ બધું કમાણી કરાવવાની દૃષ્ટિએ નહિ જ પરંતુ જીવનને વિશાળ અને સંસ્કારી બનાવવાની દૃષ્ટિએ હોવું જોઈએ. આમ લીધેલી તાલીમનો ઉપયોગ પેટ ભરવાના કાર્યમાં કરવામાં આવે તેમાં કશો વાંધો નથી. પરંતુ આપણા દેશની આપણી આજની રાજકીય પરાધીનતામાં, આપણી આર્થિક અસમાન દશામાં અને સડી ગએલ સામાજિક પરિસ્થિતિમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં ઉદ્યોગ-ધંધાઓ શીખવીને બેકારી ટાળવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કેવળ અશક્ય છે. કેવળ શુદ્ધિનું શિક્ષણ લઈને આપણે શરીરે હાડપીંજર જેવા, મનના દુબળા અને હૃદયના બીરુ બની ગયા છીએ. તે ટાળવા માટે રાષ્ટ્રને કંઈને કંઈ ઉપકારક ચર્ચ પડે તેવા ઉપાર્જનાત્મક ધંધાઓ આપણી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓના અભ્યાસક્રમમાં અવશ્ય મુકાવા જોઈએ.

• મિત્રો, મેં તમારો ઘણો વખત લીધો છે. આ વ્યાખ્યાન લખી રહ્યો છું ત્યારે થોડાએક વિચારવાલાયક મુદ્દાઓ મારી સમક્ષ આવી પડ્યા છે. બુદ્ધિવિકાસ વિરુદ્ધ ચારિત્ર્યસંગઠન, સહશિક્ષણ, જાતીય શિક્ષણ, છાત્રાલયની આવશ્યકતા એ બધા વિષયોનો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વિચારણામાં સમન્વેશ કરવો જોઈશે એવાં સૂચનો મને મળ્યાં છે. શિક્ષણની જે ફિલસૂફી મારા શરૂઆતના વ્યાખ્યાનમાં મેં આપની સમક્ષ રજૂ કરી છે તે નજર આગળ રાખીને જોશો તો આપને સમજાઈ જશે કે જીવન જીવવાનું શિક્ષણ આપવું હોય તો કેટલાએક સિદ્ધાન્તો અનિવાર્યપણે આપણા શિક્ષણમાં આપણે દાખલ કરવા જ જોઈશે. આજના સંમેલનના પ્રમુખપદેથી આ બધા વિષયો ઉપર વિસ્તારથી બોલવા એકું તો તો પાર આવે જ નહિ. વળી આપણી ચર્ચા ક્રમિયાન આવા ઉપબોધી વિષયોને આપણે હાથ ધરવાના છીએ એટલે આપ સૌના વિચારો મને જાણવા મળે એવી લાલચને હું રોકી શકતો નથી. આપણે સૌ એકઠા મળીને ચર્ચા કર્યા પછી મારે જે કંઈ કહેવાનું રહેશે એ તો હું આપની સમક્ષ ધરવાનો જ છું એટલે આ વિષયોને હું અહીં ન છોડું તો મને માફ કરશો.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વ્યાખ્યાને કોઈ ચોક્કસ શબ્દોમાં બાંધી લેવાનો અહીં મેં પ્રયત્ન કર્યો નથી. તેવો પ્રયત્ન કરવો મને આજ વાનજી પણ લાગતો નથી. મારા આખા વ્યાખ્યાનમાંથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંબંધિત મારા વિચારો આપ સૌ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકો છો. આપના વિચારો પણ મને અહીં જાણુવા મળવાના છે. એ બધા વિચારોના એકસામટા જળથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની કોઈ એક ચોક્કસ દિશા આપણે આંકી શકીશું એવી મને શ્રદ્ધા છે. એવી દિશામાં આપણે સૌ પ્રયાણ કરીએ અને નદીના વહેના પાણીની માફક આપણા વિચારોને નિર્મળ રાખ્યા કરીએ તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરત્વે આજે અને ભવિષ્યમાં આપણે ધણું સાધી શકીશું એમાં મને શંકા નથી.

એક વધુ વિચાર રજૂ કરીને હું મારું વ્યાખ્યાન આટોપીશ. આજે આપણે કપરા સંયોગોમાં એકલા થયા છીએ. પરંતુ એટલા માટે જ આપણે વધારે સાવધાન બનીએ અને કંઈક સક્રિય કામ કરવાનાં મંગાણુ માંડીએ એ ખૂબ જરૂરી છે. ગૂંજશતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓને ચાલો આપણે સૌ કોઈ એક ચોક્કસ દિશા બતાવીએ. એ માર્ગદર્શનની સાથે સાથે કંઈક રચનાત્મક પરિણામો લાવી શકીએ તેવું પણ આપણે આજે જ કરવું પડશે. તે બધા કામોનો વિચાર તમારી સાથે બેસીને કરવાના અભિલાષ સેવતો એવો હું મારું કથન સમાપ્ત કરું છું અને આટલા લાંબા કાળ સુધી આટલી ધીરજ અને શાંતિથી આપ સૌએ મને સાંભળ્યો એટલા માટે અંતઃકરણપૂર્વક આપ સૌને આભાર માનીને હું વિરમું છું.

એક અને અલોડ—

ફોઈ બી જા ત ના

ફોટોગ્રાફી

એન્ડાઈમેન્ટ

પેઈન્ટીંગ

વગેરે માટે 'વેન્ગાર્ડ' એક અને અલોડ છે.

જમણે તેવા જાંબા, પીળા અને રક્તબાતક ફોટા પરથી પણ આજેદ્રખ કામ કરવામાં આવશે.

સૂપમાંથી પણ પ્રેટા પાડી એન્ડાઈમેન્ટ કરી આપીશું.

ટ. નં. ૨૫૭૮૨

વેન્ગાર્ડ સ્ટુડીઓઝ

૩૬૫ ઠાકોરદ્વાર • મુંબઈ

સામયિકોમાંથી

[૧]

એક પત્ર

[લંડનથી પ્રગટ થતા 'ટીમ્સ' વર્લ્ડ ' નામના સાપ્તાહિકમાં થોડાં વખત પર નવા શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવા, ઇંગ્લંડના અનુભવી એક મુખ્ય શિક્ષક અને એક મુખ્ય શિક્ષિકાનાં કલમથી લખાયેલા પત્રો પ્રગટ થયા હતા. જે શિક્ષકે તાલીમ લીધી છે તેને પણ વ્યવહારમાં અનેક મુશ્કેલીઓ નડે છે તેમાંની કેટલીક મુશ્કેલીઓનો સહેલે ને મુંદર ઊકેલ આ પત્રોમાં બતાવ્યો છે. એમાંના એક પત્રનું ભાષાંતર નીચે ઉતાર્યું છે.]

તમને આટલી બધી સખત વિટંબણા પડતી નોંધને હું દુઃખી થાઉં છું, ને છતાંયે હતાશ નહિ થઈ જવાને હું તમને વિનવું છું. ઉત્તમ શિક્ષિકાઓની આશાસ્પદ ઊપ સંધરતી તમારા જેવી ઘણી યુવતીઓને શરૂઆતમાં કપરા દિવસોમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું.

તમારી અધીરી સદાનુભૂતિ અને લાગણીવશ સ્વભાવ થોડે વધતે આંશે તમારા માર્ગમાં મુશ્કેલીઓ ખડકાને છે પરંતુ અતે એ એક ઈતિઓ તમને ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડશે. તમે જે બોલ્યાં હો તેને વળગી રહેવું, હું ધારું છું કે તમને મુશ્કેલીમયું લાગે છે. પરંતુ ન્યાં સુધી વર્ગ આસાનીથી લેવાની કળા તમને વરે નહિ ત્યાં સુધી એ તો ખાસ જરૂરી છે. પછી તો તમે જે ધારશો તે કરી શકશો અને કોઈ પણ વિદ્યાર્થી શિક્ષક સાથે છૂટછાટ લેવાનો વિચાર સરખેલે નહિ કરે તેને વખતે શિક્ષકની પ્રવૃત્તિ જગતની સર્વોચ્ચ પ્રવૃત્તિ બની રહે છે. તમારે માટે તેવું ભાવિ દૂર નથી તે વિશે મને લવલેચ શંકા નથી.

ખરેખર, તમારે બહુ કચવાવું નહિ જોઈએ. રમ પછી શાળા જાવડી તેજ દિવસે મારી પાસે એક નવા શિક્ષિકા આવ્યાં. ને મને તેમને માટે થોડો સમય કાઢી આવવાની વિનંતિ કરી. તેના જેવા લાચાર તો તમે નહિ જ બની ગયાં હો. " મને લાગે છે કે મારે તમને કહેવું જ જોઈએ " તેમણે કહેવું શરૂ કર્યું, " કે મારાથી વ્યવસ્થા જળવાતી જ નથી. જે શિસ્તપાલનની શક્યતા સંબંધી આપે જ્યારે મને મુલાકાત આપેલી ત્યારે પૂછ્યું હોત તો મેં આપને તે કહ્યું હોત; છતાં ને આપ સહાય કરવાની તત્પરતા દર્શાવશો તો તેમાં સફળ થવાને હું આમન્યવનિ એક કરીશ. "

• એટલે પછી અમે બધું નક્કી કર્યું. તેમની આ પહેલાંની જગાએ તેમણે ખૂબ જ છબરડા વાળેલા અને શિક્ષિકા તરીકેની કારકિર્દીમાં સફળતા મેળવવાની બધી જ આશા લગમગ છોડી દીધેલી. પણ છ જ મહિનામાં તેમણે સહેલાઈથી શિસ્ત સ્થાપી. તેમના હાથ નીચે બહુલી બધી જ બાળાઓનું માન મેળવ્યું, એટલું જ નહિ, ઘણી બાળાઓનો આહ પણ મેળવ્યો. હવે તો તે મોટા મોટા વર્ગો વચ્ચે તેવાં કે જરૂર પડે આખી શાળાને મુનિયંત્રિત રાખી શકે તેવાં જુદી જ બાત પાડતાં શિક્ષિકા બની રહ્યાં છે. કુંગાલ શરૂઆત કરવા છતાં, શરૂઆતમાં આવા જ પ્રકારની બાતમાતની વિટંબણાનો આસ્વાદ લેવા છતાં, જે ખરે વખતે થોડા માર્ગદર્શન થયું હોય છે તો ઘણા ય નમનેદાર શિક્ષિકા બની જાય છે.

મેં હપર વાન કરી તે બેનના વર્ગની અવ્યવસ્થાનું એક ઉદાહરણ આપીશ. ગણિત શીખવવાનો પ્રયત્ન કરતી, દંડયુદ્ધની વેદના છતી કરતી હોય તેવી એક મજાની યુવાન શિક્ષિકાની કદવના કરશો ? તેને સોપેલા અગિયાર વર્ષની વયનાં ત્રીસ બાળકોમાંથી અર્ધાં તો તેની આગળ શોદાયકાર મથાવી રહ્યાં છે !

“બેન આ દાખલાને કોણ જાણે શું થયું છે તે જ સમજાવું નથી. મને એ સુધારતાં નહિ આવડે.” બીજી બોલે: “પેલાં બેન અમને ગણિત શીખવતાં ત્યારે આમ મારા બધા દાખલા ખોટા નહોતા પડતા. તમે તો અમને શીખવો છો તેમાં સમજ નથી પડતી.” “જુઓને આ દાખલો ખરો છે, તમે જોને ખોટો આપ્યો છે પણ એ બરાબર લીનાના જેવો ન છે.” અને આમ પહેલાં એક, પછી બીજી અને છેવટે બીજી જ છોકરીઓ ઘોંઘાટ મચાવી મૂકે. કેટલીક અધીરી બાળાઓ તો મેજની આસપાસ ફરી વળે ને તેમની દાખલાની નોટખુક બેબાકળી શિક્ષિકા સન્મુખ ધરે. ત્યારે બાકીની દાખલા સુધારવાની તસ્દીને જ વેગળી મૂકીને આપસઆપસમાં વાતે વળગે !

દરે આ વર્ગ દાથથી ગયો તેનું કારણ તપાસીએ. ગણિતની નોટખુકો વહેંચવા દેવાની રૂઝ થોડીક બાળાઓને મળી ત્યાંથી જ આ ઘોંઘાટના ગણેશ મંડ્રયા. ત્યારે એ લોકો વહેંચતાં હતાં ત્યારે વચ્ચે વચ્ચે જવાગળે મળેલા ગુણુ સરખાવી જોતાં હતાં—એ લોકો કેમ કરતા હશે તે તો તમે જાણો છો. અને તે દરમિયાન પેલાં શિક્ષિકા, જેમને વધારે વખત યોગ્યે પરવડે તેમ નહોતું, તેમણે બધાં સાંભળે તે અર્થે ધાંટો તાણીને વર્ગ શું કરવાનું છે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને એ રીતે બેસડો કોણહવામાં બમેરા કર્યો.

દરે આમાં કયે સ્થળે ચૂક રહેલી છે ? મારે તમને આશ્ચર્યપૂર્વક એ જ સમજાવવાનું છે કે આ જનની અવ્યવસ્થા વ્યક્તિત્વ કે તેના આકર્ષણના ન સમજાવી શકાય તેવા અભાવમાંથી જન્મતી નથી. વર્ગ સાથેના વર્તણૂકમાં રહેલી ઝીણીઝીણી ચૂકોમાંથી જ તે ઉત્પન્ન થાય છે. આ વર્ગમાં પહેલી બૂલ વિણની પસદગીમાં થએલી; અને વર્ગ પ્રત્યેક ડગલે શું કરશે, તેને વર્ગ લે તે પહેલાં ખ્યાલ કરી લેવાની વ્યવહારુ યોજનામાં શિક્ષિકાને મળેલી નિષ્ફળતા, એ બીજી બૂલ.

થેરથી ખોટું કરી લાવેલા ગણિતના એક સવાલપત્રના જવાબોને સુધારી લાવવાનું કામ શિક્ષિકાએ વર્ગને સોંપેલું. ગમે તે વખતે, આ પાઠ ખરેખર દુઃસાધ્ય હોય છે. છતાં પણ નવાસવા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણે આ જનમાં, તે તો સહેલો પાઠ થઈ પડશે એવી પ્રગિત કદવના કરીને, ફસાઈ જઈએ છીએ; શિસ્ત જેના ધરાવાની પાછળ પાછળ ચાલી આવે છે તેવા નિષ્પ્રયત્ન શિક્ષકોને માટે જ ત્યારે આ જનને પાઠ સુસાધ્ય બની રહે છે. બિનઅનુભવી શિક્ષકને માટે તો આ સાદરામાં પડતું તે તો ચાલી ચલાવીને પગવણીને નિમંત્રણ મોકલવા સરખું છે.

પહેલી અને મુખ્ય વાન તો એ છે કે નવાસવા શિક્ષક માટે ત્રીશત્રીસ છોકરીઓ જે વ્યક્તિગત ધ્યાન માગે છે, તેમના પર કામૂ રાખવો અશક્ય છે. બીજી વાત એ છે કે આવા પાઠમાંથી ધર્મ કર્યું જ શીખવો નથી. દાખલા ફરી બરાબર ગણી જાય તે દરમિયાન શિક્ષકની કોઈક માનસરસિને કદાચ રહે, પરંતુ જે વિદ્યાર્થીઓ ખરા જવાબો શોધી શક્યા હોય તેઓ પણ પહેલા જાણતા હતા તેથી વધુ કાંઈ જ શીખના નથી. એમાં તો “હેલી વખતે મેં બાગાકાર કર્યો. દરેક ગુણાકાર કરી નેહિશ.” એમ વિદ્યાર્થીની બખડે, તે પ્રમાણે કરે અને ખરો જવાબ મેળવે !

પછીથી, કેટલીકવેળા નોંધણીમાં (નોટબુકમાં) જૂલો નોંધવાના કામમાં કીમતી વખત વેડફાઈ જાય છે. આપણે વાત કરી તે જોને, એને બદલે જે આરામ મળી રહે તેવું કોઈ કામ ઉપાડ્યું હોત તો બીજા દિવસે તે વધારે લાચ જનીને આત્મ્યાં હોત. જે દાખલા નોંધવા જ હોય તો તે ખૂબ સંભાળથી નોંધવા જોઈએ. આપણને તરત જ ખચર પડશે કે સુધારેલા દાખલા તરફ વિદ્યાર્થીઓ ભાગ્યે જ પાછું વળીને જુઓ છે. આપણે હેતુ તો કામ એવી સરસ રીતે કરવાનો હોવો જોઈએ કે જેથી જૂલો નોંધવાનો અવકાશ જ ન રહે.

આ બધા મુદ્દાઓ કરતાં વધારે ખરાબ તરત તો આમાં એ છે કે આવા પાઠમાં વિદ્યાર્થીઓની સ્વયંસ્ફૂર્તિને—હું આગળ પડીને કંઈક કરી રહ્યો છું તેવી વૃત્તિને—બિલકુલ ઝોક મળતો નથી; વળી સર્જનશીલ પ્રવૃત્તિનો તેમાંથી ખ્યાલ લગીર આવતો નથી. માનસિક શ્રમને પ્રેરે તેવું કશું તેમાં હોતું નથી. હોય છે માત્ર મૂંઝવણો અને બેચેનતા છંછેડાવતી લાગણી! દિલચાલ બંધે ગમે તેટલી ધીમી હોય પણ સફળતાથી વર્ગ લેવાને તેગ જ વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મવિશ્વાસ પ્રેરવાનો પાઠમાં હેતુ હોવો જોઈએ અને સ્વયંસ્ફૂર્તિને અવકાશ હોવો જોઈએ.

“જૂલોની જ પરંપરા” વાળા પેલા ગણિતના સલાહપત્રની વાત આપણે કરી બેઠેલીએ—તેનું આપણે શું કર્યું? તે વખતે તો કશું જ નહિ. તે વખતે તો માત્ર એ મુશ્કેલ પડ્યો છે એટલું જ જાન સાથે કબજી લેવામાં હતાપણુ છે અને આગળ ઉપર કોઈક વેળા વર્ગ જાણે નહિ તેવી રીતે કરી એક વાર વધારે સફળતાથી તેને કરી હથેલુ જોઈએ.

વર્ગ પર કાબૂ મેળવવાની પ્રાથમિક શ્રેણીમાં તો પાઠ્યપુસ્તકનો અને તેટલો ઉપયોગ કરશે તો વધુ સુગમ થઈ પડશે. તેવે વખતે કેટલીક વાર વધારે ચચાસક વિદ્યાર્થીઓને આગળ જવા દેવામાં કરી દરકત નથી. આ તો ઘણા વિષયોમાં હવે શક્ય થઈ પડ્યું છે કેમકે સારી કહી શકાય તેવી લેખનપોથીઓ અંગ્રેજી, જૂઓળ, ઇતિહાસ જેવા વિષયોમાં હવે પ્રગટ થવા માંડી છે.

શરૂઆતમાં બહુ શીખવી દેવાની વૃત્તિ તરફ લક્ષ નહિ આપવાની હું તમને ખાસ ભલામણ કરું છું. મોટી વાત તો એ છે કે સૌને કામમાં પડેલી દેવા કેમકે ન્યારે વિદ્યાર્થીઓ કામમાં પડેલાઈ ગયા હોય છે ત્યારે અવ્યવસ્થાને અવકાશ જ મળતો નથી. સમકાલિન કહી શકાય તેવાં સ્કા પ્રજાજ્ઞ કામ કરતી વખતે ખુશખુશાલ રહે છે, અને ખરેખર તે બધી વૃત્તિ છે. છોકરાઓ અને છોકરીઓને કામ કરવું બહુ જ ગમે છે, જે તેઓ સારી રીતે કરી શકશે એવો તેમને વિશ્વાસ હશે તો. જેને તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક ધિક્કારે છે તે તો એ વસ્તુસ્થિતિ છે કે જેમાં તેઓ સંભળ-સંભળ કરે છે અને તેમના હાથ ઠોક પડી રહે છે અને વિચારો શિક્ષકના શબ્દો કરતાં વધુ રસમય પ્રદેશમાં બટકવા નીકળી પડે છે. હાથ અને આંખોને કરવામાં આવેલી કામની સોંપણી તેમને ધ્યાનમગ્ન બનાવી દે છે.

હવે આપણે બીજી તુડીનો વિચાર કરીએ—અને તે છે વ્યવહારુ કલ્પનાશીલતા વડે આગળથી વર્ગપાઠનો ખ્યાલ નહિ કરી જવાની ખામી. આમ કરવાથી જે સફળતા મળે છે તે બીજા કશાથી નથી બળતી અને તમારી કલ્પનાશક્તિ વડે આગળથી વર્ગપાઠનું ચોક્કસ ચિત્ર ઉપજાવી લેવાની તમને જલદી ટેવ પડી જ જશે. વર્ગપાઠની રચનાત્મક બાબત જ ઘણાખરા નવતર શિક્ષકોને માટે શિક્ષણની ઇમારતમાં પગ મૂકવા માટે ફરસબંધી જડી દે છે.

નોંધપોથીઓની જેમતેમ વહેંચણી અવ્યવસ્થા ને ધાંધલને માર્ગ કરી આપે છે, અને પાઠની ત્વરિત અને ચપળ શરૂઆતને અશક્ય બનાવી મૂકે છે. કદાચ બહુ જ ચોળાઓનું ને ઠહોળાપણું સ્પષ્ટ નિધાન હું કરતી હોઈશ છતાંય કહું છું કે, ધાંધલ અને કંટાળો ઉપજાવે તેવા પ્રશ્નોને તક જ આપવામાં ન આવી હોય તો વર્ગપાઠની વ્યવસ્થા નિઃશક સંતોષકારક બની રહે. પૂરતું કારણ-દા. ત. કશું જ કર્યા વિના પસાર થતી કેટલીક ક્ષણો અને હવે પછી તેઓને શું કરવાનું છે તેની અનિશ્ચિતતા-મળ્યા વિના છોકરાઓ અને છોકરીઓ નવતર શિક્ષકને ભાગ્યે જ હેરાનગતિ પહોંચાડવાના ચાળા કરે છે.

જો તે શિક્ષિકાએ પહેલેથી કંપનામાં પોતાનો પાઠ ચીતર્યો હોત તો તે નોંધશકયાં હોત કે નોંધ કરાવેલી નોંધપોથીઓ વિદ્યાર્થીઓના મગજ પર કેવોક પ્રત્યાઘાત કરે છે. કેટલાક એવા વિદ્યાર્થીઓ હોય કે જેમના બધા દાખલા ખરા હોઈને તેમને કશું જ કરવાનું રહેતું નથી; વર્ગનો મોટો ભાગ છોટાપણે અને પોતાની જૂઠા માટે શિક્ષકને દોષ દેવા સળવળી રહેલો હોય; અને ધણીક એવા કે જે જૂલો સુધારવાને માટે અશક્ત હોય કેમકે સુધારતાં પહેલાં સુધારવાની પદ્ધતિની તેમને ફરીપાર સમજૂતી નોંધીએ. આવે વખતે જાણે પ્રશ્નોના ભારે અવાજ કરના ગોળા વચ્ચે પોતાની જાતને તે જોઈ રાખેલી જુએ અને વધારે ને વધારે મૂંઝાય. જો આ પાઠના ચિત્રનું તેમણે કંપનામાં દર્શન કર્યું હોત તો વધારે વ્યવહારુ વર્ગપાઠ તે ઉપજાવી શકત.

કંપના શીખવે છે કે તમે તેટલા શરૂઆતના દીસતા હોય તથાપિ પ્રસ્તાવવેડાથી દૂર રહેવું અને કેઈને પણ અશાન્ત થવાની વેળા આવી લાગે તે પહેલાં સ્પષ્ટ અને ટૂંકું વ્યવસ્થાદર્શન સીધી વર્ગપાઠના કામમાં ગાયબ થઈ જવું. અને આશા છે કે તમે એટલું તો શોધી ચૂક્યાં હશે જ કે પાઠની શરૂઆત અને તેનો અંત તથા પાઠના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં પ્રવેશ-આ બધાં બયરથાનો છે અને આ બધા સાથે તમે જો સહીસલામત વાટાઘાટ કરી શકો તો તમે યુદ્ધ છલ્યા! આ વાસ્તવદર્શન એટલી બધી ઝીણવટથી થવું જોઈએ કે પેનસીલ કે રંગર જેવી નાનીક વસ્તુઓ પણ ખ્યાલ બહાર ન રહી જાય, એટલું જ નહિ પણ, શાહીથી લખવાનું છે કે પેનસીલથી, નોંધપોથીમાં લખવાનું છે કે છૂટા કાગળ પર, તેનું પણ વેળાસર માર્ગસૂચન થઈ જવું જોઈએ. આવી ઝીણી વિગતો અને વર્ણવતી જોઈને કદાચ તમને તેમાં મૂર્ખતાનાં દર્શન થશે, પણ આવી નાની વિગતો જ શિક્ષકે તૈયાર કરેલા રસમય વર્ગપાઠને સફળતાથી વ્યક્ત થતાં અટકાવે છે. ઝીણીઝીણી સુરકેલીઓને પહેાંચી વળવાને માટે શોધક બુદ્ધિ અને અગમ બુદ્ધિના સાતત્યની ખાસ જરૂર છે. અને વર્ગને તેવાં બયરથાનોથી દૂર રાખીને, મહેનત કરતા કરી દેવા કે જેને આંતરે તેઓ કંઈક કર્યાની દર્પસદરીઓમાં તરબોળ થઈ જાય.

તમે જાણીને આશ્ચર્ય પામશો કે બ્યારે તમે ને તમારો વર્ગ કામ પર વળગી જશો ત્યારે કેટલી તરતથી શિસ્ત જેવી વસ્તુ જ બહી જવાય છે. આનું કારણ એ છે કે તેવે વખતે શિસ્ત પોતાનું યોગ્ય સ્થાન મેળવી લે છે. કામને ખાતર વ્યવસ્થા જળવાય એ જરૂરી શરત છે પરંતુ શિસ્ત એ શીખવવાનો વિષય છે જ નહિ અને તેને સંપાદન કરવાનો શિક્ષકનો ક્યારેય સીધો હેતુ નહિ હોવો જોઈએ.

બ્યારે તમે શિસ્તનો વિચાર કરાવો મૂકશો અને ક્યારેય શિસ્ત સ્થાપવાનો હેતુભૂત મયન, વર્ગપાઠની પસંદગીની તીવ્ર સંભાળ અને વ્યવહારુ વર્ગણી જેવા અપવાદને ખાદ કરતા, નહિ કરશો તો વ્યવસ્થા એની મેંજે આવશે.

ખીજ કળા જે મારી પ્રાથમિક જહેગતમાંથી મેં શોધી કાઢી છે તે એ છે કે પાઠની છેલ્લી થોડીક ક્ષણો દરમિયાન વર્ગ શાન્તિથી પોતાની મેજે કંઈ કર્યો કરે એવો પ્રયત્ન કરવો.

આ યુક્તિ જેને ગમે તેને પોતાનું ગાંધીયં ફરી ઊપગમવી સેવા દે છે. આથી સમય પૂરે થતાં પાઠ વચમાંથી બંધ કર્યાનો બાસ થયા સિવાય સારી રીતે આટોપાઈ જાય છે. વળી આથી ખીજ પાઠ માટે શિક્ષક પોતાનું સ્વાસ્થ્ય યુગ્મ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને સૌથી વધારે અગત્યની વાત તો એ છે કે આથી વર્ગ પર શિક્ષક કાયમી શુભ લાગણી પ્રસારે છે. મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આ શુભ લાગણીની અત્યંત પ્રબળ અસર થાય છે, કારણ કે વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ શિક્ષકની સાથે એકદમ કાં તો ધાંધલ અને નિષ્ફળતા સાંકળી દે છે કે કાં તો સ્વાસ્થ્ય અને પ્રગતિ સાંકળી દે છે અને આ રીતે પાઠનો અંત બાગજ સફળતાનું કે નિષ્ફળતાનું આત્મચુંગન બની રહે છે.

ગમે તેની નિષ્પ્રાણ્ય કે ઉદારીન શરૂઆત કરવા છતાં તમે જે એ કે ત્રણ સારા પાઠ આપી શકો તો તેને પ્રતાપે તે વર્ગમાં તમે શિસ્ત સહેલાઈથી સ્થાપી શકશો. મજાની વાત તો એ છે કે કામમાં રસમયના અને સૌખ્યની હાયાઓ ચિરંજીવ અસર ઉપગમે છે જ્યારે બૂંચવાડો અને ધાંધલ તેમ નથી કરી શકતાં; અને વળી બાળક-બાળકીઓને બિનઅનુભવીની અણુઆવડત પ્રત્યે આંખગંધિયામણું કરતાં કે તેમને ભૂલી જતાં વાર નથી લાગતી.

લંડનના 'ટીચર્સ વર્લ્ડ']
નામના સાપ્તાહિકમાંથી

— યશવંત પ્રાણશંકર શુક્લ

[૨]

સિલોનની ગ્રામશાળાઓ

આપણા દેશમાં અપાતી કેળવણીને વધારે સફળ બનાવવા માટે શાળાઓમાં ખેતીની તેમ જ ખીજ નાનામોટા દુકાનોની દૃષ્ટિ રાખવાની હિમાયત થાય છે. કેટલીક શાળાઓમાં તો એ દૃષ્ટિ પ્રમાણે થોડું શિક્ષણનું કામ થાય છે પણ ખરું. પરંતુ એ બધા પ્રયત્નો એટલા અદ્ય, દુર્બળ અને વિચિત્ર છે કે કેળવણીના આખા પ્રકાર પર તેની અસર થતાં લાંબો કાળ વહી જશે એવી દહેશત રહે છે.

આપણી દશા આવી છે તે વેળા આપણા પડોશના નાના સરળા ટાપુ સિલોનમાં ગામડી શાળાઓ કેવી ઝડપી પ્રગતિ કરી રહી છે તે જાણવું રસિક અને પ્રેરણા આપનારું થઈ પડશે. એ પ્રદેશમાં ગ્રામોદ્ધારનાં મંડાણ જ ત્યાંની ગામડી શાળાઓમાં કરવામાં આવ્યાં છે; એટલે કૃપિ જેવા દુકરોનું શિક્ષણ શાળાઓની આનુવંશિક પ્રતિરૂપે હાથ નહિ ધરતાં, તેને નિત્યના અભ્યાસક્રમ જેટલી જ-અથકે પરિણામ જોતાં વધારે—અગત્ય આપવામાં આવી છે.

આ પરિવર્તનની શરૂઆત ત્રણ વર્ષ પર ઉડપીલા નામના એક નાના ગામમાં કરવામાં આવી હતી. એ ગામની પ્રાથમિક શાળામાં આજે આપણે નજર નાખીએ તો અહીંની શાળાઓ જેવું જ વાતાવરણ માલુમ પડશે. સ્થાનિક દેરદાર બાદ કરતાં વાચનસેખનના એ જ વિષયોનું શિક્ષણ ત્યાં આપાનું આપણે જોઈશું. પણ એ શાળાનું સાચું મહત્ત્વ એના મકાનની બહાર ચારે પાસે ત્યાં આપાનું આપણે જોઈશું. પણ એ શાળાનું સાચું મહત્ત્વ એના મકાનની બહાર ચારે પાસે ફેલાયેલાં વિરાળ ખેતરોમાં છે. અનેક જાતનાં શાકભાજી અને ફળોની વાડીઓ તથા ડાંગરની ક્યારીઓથી શોભામગાન એ જૂનાગમાં શાળાનું મકાન તો ગૌણ બની ગયું છે. અહીં વિદ્યાર્થીઓ

ખેતીના બ્યવહાર પાડો રીખે છે એટલું જ નહિ પણ ગામના બૂના ખેડૂતોને વૈજ્ઞાનિક ખેતીના લાભો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિથી સમજાવે છે. આ બધાં પરિણામ માત્ર ત્રણ વર્ષના પ્રયોગનાં । આવાં સુંદર પરિણામ ટૂંક સમયમાં આવે ત્યાં આગળ ખેતીની પ્રગતિ માત્ર કુરસદના નાદ રૂપે ચલાવેલી ન હોય. ખેતીના જે પાડો ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ રીખે છે તેને છવન સાથે રીધો 'સંબંધ' જળવવામાં આવ્યો છે એટલે સમય અને શક્તિનો દુર્વ્યય ઓછામાં ઓછો થાય છે. પ્રાથમિક શાળાનાં ઉપકાં ત્રણ ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને જ ખેતીના પાડે આપવામાં આવે છે. તેમને ખેતરોના બુદ્ધિગ્રસ્ત વિભાગો આપી તેની ખેતી અને ઉપજની જવાબદારી સોંપવામાં આવે છે. તેમની પદ્ધતિ અનિશ્ચિત નદિ રહે એટલા માટે તેમને જરૂરી વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. બુદ્ધિ છતાં ખાનરોમાં ક્યાં, કેટલાં ઉપયોગી છે તેને પ્રયોગોથી અભ્યાસ કરી વિદ્યાર્થીઓ પોતાની નોંધો તૈયાર કરે છે અને તે બવિષ્યના પ્રયોગો માટે જળજી રાખવામાં આવે છે. ખેતીનું કામ આટલું સંગીન કરવા છતાં તેમના ચાતુ અભ્યાસક્રમમાં કશી પણ છૂટછાટ કે ધરાડો ક્ષમ્ય ગણાતો નથી.

એ વિદ્યાર્થીઓની વાડીઓમાં પપાડ, કેળાં, દેશી અને સ્પેનીશ નારંગી, ફણસ, અનનસ, ને દુરિયન જેવાં વિવિધ ફળો સંખ્યાબંધ જીતરે છે. તે પ્રદેશની બધા પ્રકારનો સાકમાછ પણ વિદ્યાર્થીઓ પોતાની સ્વચ્છ વાડીઓમાં પકવે છે. પરંતુ એમની ખરી દક્ષતા તો ડાંગરની ક્યારીઓમાં જણાઈ આવે છે. ગયે વર્ષે ચાર એકર જમીનમાં એક સરખાં ખીજની ડાંગર કરી હતી. પણ ખાતર બુદી બુદી નતનાં વાપરવામાં આવ્યા હતાં એટલે એકર દીઠ ૧૪ થી ૪૮ પુરાલ લગીનો અડજીતર પાક જીત્યો હતો. એ જ પ્રદેશના અનુભવી ખેડૂતો ૨૦ પુરાલથી વધારે ઉતારી શક્યા ન હતા.

આવી રીધી ખેતી ઉપરાંત ખેડૂતજીવનને જરૂરી એવા નાના મોટા ઉવોગોનું શિક્ષણ પણ ઉડુપીલાની શાળામાં આપવામાં આવે છે. માટી કે છંટનાં ગામડી ધરો બાંધવાનું, તેને લગતું લાકડું ધરાવનું, છાપરાં છાવાનું, ફૂવા ગાળવાનું કે બાંધવાનું કામ ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ સહેલાઈથી કરી શકે છે. બદારના મનુરોની કશી પણ મદદ લીધા વગર એ વિદ્યાર્થીઓએ શાળાને માટે બે ગાળાનું એક મકાન બાંધ્યું તેનો ખર્ચ માત્ર રૂ. ૮૪ જેટલો આવ્યો. એ જ મકાનને માટે ઇન્જીનરે રૂ. ૫૦૦ નો અડસ્ટો કર્યો હતો.

શાળાઓ આમ સંઘભાવ જન્યુન થાય છે તેને કાયમ પ્રગતિ મળે એ હેતુથી ઉડુપીલામાં એક કૃષિમંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. શાળાના ધણાખરા બૂના વિદ્યાર્થીઓ એ મંડળના સભ્યો હોય છે, અને ગામના પીઠ ખેડૂતોની મદદથી સાધનમહેનતે ખેતી કરે છે. આ પ્રમાણે મંડળે ગયે વર્ષે રૂ. ૧૨૦૦ નો ચોખ્ખો નફો કર્યો હતો અને તે મંડળના સભ્યોએ વહેંચી લીધો હતો.

ઉડુપીલાની આ પ્રગતિ ગમવા સંસ્કૃતિ સીસોનનાં ખીજાં ગામોમાં પણ ફેલાઈ છે. પરવાલા નામના એક ગામમાં એવી જ રીતે ખેતી અને બાગાયતી કામ કરવામાં આવે છે. ત્યાં તોજ વળી આયુર્વેદિક ઔષધિઓની જીછેર પણ કરવામાં આવે છે. લોકગીન અને નૃત્યોથી પણ પરવાલા પોતાનું વિશિષ્ટપણું જળજી રહ્યું છે; પણ એકંદરે એ મધક ઉડુપીલાનું અનુપાત્રી ગણાય.

ડાનેલીયા એક ખીજું ગામ છે. ત્યાં ખેતીની પ્રગતિ ઉડુપીલામાં ચાલે છે તેવી જ 'ચાલી રહી છે; પણ ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ ઇંગ્લેંડી બુદ્ધિનો વધુ અંશ ધરાવતા હોય એમ જણાય છે. પોતાની વાડીઓને પાણી પહોં પાડવાની જે યેજના તેઓએ કરી છે તે એટલી સંકુલ અને ચાતુર્ય છે કે તેઓને માત્ર ખેડૂત કહી શકાય નહિ. વળી એ જ યોજનાનો વધુ ઉપયોગ કરવાના હેતુથી પોતાને સાથે એક નાનો ક્વપનેમો બનાવી, તેમાંથી વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરીને શાળાના રકાઉટ દરને તેમજ પ્રકાશિત કર્યું છે.

આ ઉપરાંત ડાનોવીયામાં વિદ્યાર્થીઓ નાળિયેરીના કાષામાંથી અનેક ઉપયોગી અને ટકાઉ વસ્તુઓ બનાવી આંગળાને ચંચળ રાખે છે. તેમ સામાન્ય આરોગ્ય, આમસુખાકારી તથા મહેરિયાનું નિવારણુ. વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન મેળવી પોતાનું જીવન નીચેની તથા આનંદી રાખે છે.

પશુ હૃદયીલાની શાળામાં પ્રયોગોને જે સફળતા મળી તેનો વ્યવહારુ અભ્યાસ કરનારા શિક્ષકો ન હોય તો આ નવી દૃષ્ટિનો પ્રચાર થઈ શકે નહિ. આ કારણથી ચીરીગામામાં બે વર્ષ પર એક અધ્યાપન વર્ગ ખોલવામાં આવ્યો. એ વર્ગે પણ અત્યારસગીમાં તેધિવા યોગ્ય કામ કરી નાખ્યું છે. ત્યાં અનુભવી અને જિનઅનુભવી શિક્ષકો માટે અનુક્રમે છ માસના અને વર્ષના એવા બે અભ્યાસક્રમ રાખવામાં આવ્યા છે. અત્યારસગીમાં વર્ગે પહેલા ક્રમના ૪૩ અને બીજા ક્રમના ૨૧ શિક્ષકો તૈયાર કરી દીધા છે. એ બધા શિક્ષકો માત્ર પુસ્તકોનું વાચન, લેખન કે સંભાષણ કરી પ્રમાણપત્ર પામ્યા નથી. અધ્યાપન વર્ગમાંના બધા શિક્ષકોએ, શાક, ફળ અને ડાંગરની ખેતીનું, દોર અને મરધાં બિછેરવાનું, જલાશયો બનાવવા તથા નિભાવવાનું, તેમ જ આરોગ્ય અને સુખાકારીનું સક્રિય જ્ઞાન મેળવવાનું હોય છે. પરિણામે કોફીટના પુગદા અને પૂલો સુધાં તેઓ જાતમહેનતે બાંધી શકે છે. એવો એક પૂલ અધ્યાપનવર્ગે રૂ. ૮૫૦૦માં બાંધીને પંચાયતને રૂ. ૧૫૫૦ લગીની બચત કરી આપી છે. આવાં અનેક સાહસિક કાર્યો વર્ગના શિક્ષકો એક પછી એક કરતા જ જાય છે; અને તે સર્વમાં આદિથી અંત લગીની બધી વિગતો પોતે જ પાર ઉતારે છે-પછી તે દોરોને માટે ધાસ ઉઘાડવાનું હોય કે બાંધકામને માટે દૂરનાં જંગલોમાંથી છમારતી લાકડું કાપી લાવવાનું હોય; બ્યાંલગી શિક્ષકો સ્વાયત્ત રહી શકે ત્યાંસગી બહારની કરી પણ મદદનો સવિનય અરજીકાર કરવામાં આવે છે. સિલોનનાં ગામેમાં આવેલ પ્રબલ કાર્યપ્રચાર થઈ રહ્યો છે તેનો યશ એ આખી યોજનાના વિચારક અને વ્યવસ્થાપક અને સિલોનના મદદનીશ વિદ્યાધિકારી મિ. આર. પેટ્ટિકને ધટે છે. એમના ઉત્સાહથી અને મૈત્રિક ઉદ્યમથી સિલોનનાં રંક થોડા સમયમાં પોતાની ગરીબી ફગાવી દે તો નવાઈ નહિ.

પશુ આ બધું વાંચીને આપણે તો મોરની માફક પગ આગળ જોઈને આંસુ સારવાં પડે છે. આપણે ત્યાં ક્ષેત્ર છે અને શક્તિ છે પણ સિલોનના કેળવણીકારો જેટલું વાસ્તવદર્શન નથી, તેમ તે મળે તોય તેમાંથી પ્રેરણા પામી આખા જૂમાગને ફેરવી નાખવા શક્તિમાન થાય જોઈલી એકાગ્રતા નથી એ થોડા ખેદની વાત નથી.

‘બોમ્બે, કોનિકલ’ નામના સાપ્તાહિકના એક અંકમાંથી]

— પ્રીતમલાલ મજમુદાર

[૩]

જપાનની કેળવણી

કેળવણી પણ તેમના પોતાના સંસ્કાર, રીતરિવાજ અને રીતિનીતિને અનુકૂળ આવે એવા જ પ્રકારની યોજવામાં આવે છે. દરેક બાળકને છ વર્ષ સુધી ફરજિયાત કેળવણી આપવામાં આવે છે. બુદ્ધિ-વિકાસ કરતાં આરિયજનને ત્યાં વધારે સ્થાન હોય છે. પ્રાથમિક શાળાથી માંડીને છેક યુનીવર્સિટીના અભ્યાસક્રમ સુધી નીતિને પોષે અને ઉત્તમ આરિય ખીલવી શકે એવાં પાઠ્યપુસ્તકોનું અધ્યયન ફરજિયાત હોય છે. શાળા શરૂ થાય કે તરત દરેક વિદ્યાર્થી શાળામાં રાખેલી રાત્રની છબીને નમન કરે છે. પછી સ્વદેશપ્રેમ ખીલવતી અને ‘જપાની જપાન માટે જ છે’ એ સખૂભાવનાના સંસ્કાર રેડતી, એક રાત્રના વારાફરતી હમેશાં એક વિદ્યાર્થી પાસે વંચાવવામાં આવે છે. રોજને રોજ એક જ

વસ્તુ કુમળા મગન ઉપર દસાવવામાં આવે ત્યારે તે રૂઢ બની જાય છે. અને એનાં આદિભને જીવનમર સજીવ રહે. એ રાગના જાણુવા જેવી છે :

“ પ્રગ્નજનો, ચોક્કસ જાણુને કે :

આપણા બૂતપૂર્વ શહેનશાહોએ અમર અને વિશાળ સિદ્ધાંતો ઉપર આપણા સામ્રાજ્યનો પાયો રચ્યો છે અને નિશ્ચયમળ વડે સદ્ગુણોનાં મૂળ ધણું ઊંડાં રોપ્યાં છે. પિતૃભક્તિ અને રાજભક્તિ વડે સદાય સંપીને રહેતી અમારી પ્રગ્નએ એ સદ્ગુણોનાં સુંદર દૃષ્ટાંતો યુગે યુગે પૂરાં પાડ્યાં છે. એ સદ્ગુણોમાં જ આપણા સામ્રાજ્યનું ગૌરવ છે. એમાં જ આપણી કેળવણીનો પાયો છે.

પ્રગ્નજનો, તમારા પિતૃઓ અને માયાપ તરફ ભક્તિભાવ રાખજો; તમારાં બાઈ-બેહેનો સાથે માયાળુ થજો; પતિપત્ની તરીકે એકદિવથી સંપીને રહેજો; મિત્રો પ્રત્યે એકનિષ્ઠા રાખજો; વિનયી અને વિવેકી થજો; સર્વ સાથે બહાઈ રાખજો; જ્ઞાનનો સંચય કરજો તથા કલાનો અભ્યાસ કરજો; અને એ રીતે તમારી બુદ્ધિશક્તિ તથા સદાયારનું બળ કેળવજો, પ્રગ્નનું દિત વધારજો તથા પ્રગ્નકલ્યાણમાં તત્પર રહેજો. રાજ્યવધારણ માટે માન રાખજો; કાયદાઓનું પાલન કરજો; વિપત્તિના સમયે રાજ્યને માટે વીરતાથી પ્રાણ આપવા તૈયાર રહેજો; અને છેવટે આપણા શહેનશાહના રાજ્યાસનની સમૃદ્ધિનું રક્ષણ કરવા અને તેને નિઃશ્વસ બનાવવા કોઈ પણ બોગે તૈયાર રહેજો. આમ જ તમે અમારી વધાધર અને બડી પ્રગ્ન બની શકશો, એટલું જ નહિ, પણ તમારા પિતૃઓની ઉચ્ચ પ્રજ્ઞાવિકાઓની કાર્તિ વધારી શકશો.

આપણા બૂતપૂર્વ શહેનશાહો આપણી કેળવણીનો માર્ગ સૂચવી ગયા છે, અને એ જ આપણને એમના તરફથી મળેલો દીમતી વારસો છે. એમના વંશજોએ અને સમય પ્રગ્નએ એ માર્ગને જ અનુસરતું જોઈએ, કારણ કે એ માર્ગ યુગે યુગે અને સ્થળે સ્થળે સત્ય અને સચોટ નિવડ્યો છે.

પ્રગ્નજનો, તમારે અને અમારે શ્રદ્ધાપૂર્વક એ જ માર્ગનું અનુસરણ કરતું એવી અમારી ખાસ દૃષ્ટિ છે. એમ કહેવાથી જ આપણે એમના જેવા સદ્ગુણી બની શકીશું.”

ત્યાંનો વિદ્યાર્થી શિક્ષકોને ગુરુ ગણી દેવ સમાન પૂજે છે. શિક્ષકોની પીઠ પાછળ મરકંડી કરવાનું, એની આઘા અવગણવાનું, નિશાળમાં તોફાન કરવાનું, વિદ્યાર્થીઓ સાથે હાવાઅપડવાનું, કોઈને ગાળ દેવાનું કે કોઈની નિંદા કરવાનું જપાની વિદ્યાર્થી જાણુતો જ નથી. શાળાનું જીવન જ એવું હોય છે કે વિદ્યાર્થી અવરથામાંથી જ શિસ્તપાલનનો ગુણ જપાનીના જીવનમાં એતપ્રેત થઈ જાય છે. એક જ પ્રકારનો પોષાક (યુનિફોર્મ) પહેરીને દરેક વિદ્યાર્થી શાળામાં આવી શકે છે. દરેકને સ્વચ્છતાના નિયમો પાળવા પડે છે, દરેકને દરનિશાત કસરત અને ફિઝ કરવી પડે છે.

જપાનીઓને સદશિક્ષણમાં શ્રદ્ધા નથી. તેમાં તેઓ સામને બદલે ગેરલાભ વધારે જુએ છે. હક્ત ત્રણ ધોરણ સુધી છોકરાછોકરીઓ એક જ વર્ગમાં ને તે પણ જુદા જાંકડા ઉપર બેસી શીખે છે છે. પંખીથી જુદા જુદા વર્ગો હોય છે. હાથરૂલો તો છોકરા છોકરીઓ માટે જુદી જ હોય છે. અર્દાની માફક નકામા વિષયોનું બારણું વિદ્યાર્થીઓ ઉપર કરવામાં આવતું નથી. ત્યાં શીખવાના મુખ્ય વિષયો—સદાચાર, જપાની બધા, ગણિત, જપાનનો ઇતિહાસ, ભૂગોળવિજ્ઞાન, ચિત્રકળા, સંગીત, વ્યાયામ અને બાળાઓને વિશેષમાં ગૃહશાસ્ત્ર અને સીવજીકામ હોય છે. આ બધામાં

આરિત્રિકાણ ઉપર તેઓ ખાસ બાર મુકનામાં આવે છે, કારણ કેશના ઘડતરમાં તેઓ બુદ્ધિવિકાસ કરતાં આરિત્રિ વિશેષ મહત્ત્વનું ગણાય છે.

જપાનમાં નિરક્ષરતાનું નામ નથી. કારણ કેળવણીનું પ્રમાણ બહુ ટકા છે. કેળવણી પાછળ થતા ખર્ચના સન ૧૯૩૨ ના આંકડા તે સિદ્ધ કરે છે :

રાજ્ય તરફથી	ચેન ૧૬૮૨૮૭૦૦૦
પરગણાં તરફથી	૧૦૨૮૮૪૦૦૦
શહેરો તરફથી	૮૭૬૭૦૦૦૦
કર્યા અને ગામડાં તરફથી	૧૯૯૩૪૬૦૦૦

કુલ ચેન ૪૪૬૬૦૧૦૦૦ (ચેન= આશરે તેર લાખ)

જપાનમાં શાળાઓ તથા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા તા. ૧ લી માર્ચ ૧૯૩૩ ના રોજ નીચે મુજબ હતી :

શાળાઓ	વિદ્યાર્થીઓ
પ્રાથમિક શાળાઓ	૨૫,૫૮૭
માધ્યમિક શાળાઓ	૫૫૮
કન્યાઓની ઉચ્ચ શાળાઓ	૮૩૩
હુન્નરશાળાઓ	૮૨૨
વિસ્તૃત હુન્નરશાળાઓ	૧૫,૦૮૧
ઉચ્ચતર શાળાઓ	૩૨
વિશ્વવિદ્યાલયો	૪૭
વિશિષ્ટ શાળાઓ	૧૧૬
વિશિષ્ટ હુન્નરશાળાઓ	૫૪
અધ્યાપન શાળાઓ	૧૦૩
ઉચ્ચ અધ્યાપન શાળાઓ	૨
સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ અધ્યાપન શાળા	૨
શિક્ષકો તૈયાર કરનારી ખાસ સંસ્થાઓ	૪
હુન્નર શાળાના શિક્ષકો તૈયાર કરનારી સંસ્થાઓ	૪
વિસ્તૃત હુન્નરશાળાના શિક્ષકો તૈયાર કરનારી સંસ્થાઓ	૪૨
અધ શાળાઓ	૭૮
બહેરા મુંગાની શાળાઓ	૫૯
જેના અભ્યાસક્રમ માટે કાયદામાં સંગવડ નથી એવી	
પરચુરણ શાળાઓ	૧,૮૧૭
	૨,૦૩,૧૨૩

દ્વિતીય અન્ય ક્રાંતિમાં સેકાયલાઓને શિક્ષણ આપવા માટે ત્યાં છોકરાઓ માટે ૧૫,૦૦૦ અને છોકરીઓ માટે ૧૩,૦૦૦ રાત્રિશાળાઓ આવે છે.

[૫. ૧૪૭ પર આશુ]

જર્મનીમાં

હિંદી ખેલાડીઓની ફતેહ - શ્રી હરિસિંહ ઠાકોર

[દુનિયાભરની રમતગમતોની હરિફાઈ એ દર ચાર વર્ષે ચોક્કસ છે તે આ બેળા જર્મનીમાં ઝોકવવામાં આવી હતી. દેશ દેશના ખેલાડીઓ એમાં ભાગ લેવા ને પોતાના દેશનું નામ ધ્વજીયળ બનાવવા માટે તૈયારી કરીને હોસ્ટલેર ભાગ લે છે. હોષ્ટી ટુર્નમેન્ટમાં ભાગ લેવા સિવાય હિંદ આ પ્રવૃત્તિથી અત્યારસુધી અલિષ્ઠ રહ્યું હતું. આ વર્ષે અમરાવતીના હનુમાન વ્યાયામ પ્રસારક મંડળે ટ્રાવીસ ખેલાડીઓને અલિંન મોકલી આપ્યા હતા. તેમાંના બે બાઈઓ ગૂજરાતી હતા. આ હિંદી નવજુવાનોએ અલિંનમાં શુ કહ્યું તેવું એ ટુકડીમાં જોડાએલા બાઈ હરિસિંહ ઠાકોરે કરેલું વર્ણન આ માસિકમાં એ આશાથી છાપ્યું છે કે એ પરથી આપણે શિક્ષકસમાજ શારીરિક તાલીમની અગત્ય સમજીને સારા ય વિશ્વમાં હિન્દુસ્તાનનો ડોકો વગાડવામાં ફતેહમંદ નિવડે બિચા સરાક્ત ને પ્રસાવશાળી યુવકો પેદા કરવાનો સહકર્મ પ્રયાસ કરે.]

અત્યાર સુધી દુનિયાની ઔલિમ્પિક રમતોમાં ફક્ત રમતોની હરિફાઈઓ યોજવામાં આવતી હતી અને તેમાં ફક્ત રમતોની હરિફાઈ કરનારા ખેલાડીઓ જુદા જુદા દેશોમાંથી ભાગ લેવા જતા હતા. ૧૯૩૬ ના ઓગસ્ટ માસમાં થયેલી ઔલિમ્પિક રમતો વખતે રમતોની હરિફાઈ ઉપરાંત એક વધારાની વસ્તુ ઉમેરવામાં આવી હતી. આનું માન જર્મનીને ધટે છે. કારણકે આને માટે જર્મનીએ બધી જવાબદારી અને ખર્ચ પોતાને માથે ઉપાડ્યો હતો. જર્મનીન ઔલિમ્પિક રમતો બચવાની સુંદર તક મળી હતી તેથી તેને સંદુષ્યોગ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાં વ્યાયામની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે. જર્મનીએ વિચાર કર્યો કે આ જુદા જુદા દેશોને પોતપોતાના દેશની વ્યાયામપદ્ધતિઓ જાતાવવાને અલિંન યોજાવવામાં આવે તો દરેક દેશની વ્યાયામપદ્ધતિઓ જોવાની તક દરેક દેશને મળે અને એ રીતે દુનિયાની વ્યાયામપદ્ધતિઓ જોઈને દરેક દેશને સારામાં સારી પદ્ધતિ ચોજવાનો લાભ મળે. આ હેતુથી જર્મનીએ પોતાની જોખમદારી પર દુનિયાના બધા દેશોને પોતાની પ્રચલિત વ્યાયામપદ્ધતિઓ અજાણતા અલિંન આવવા આસ નિમંત્રણો મોકલ્યાં. આપણને પણ આપણી હિંદી કસરતો જતાવવા માટે અલિંન આવવા નિમંત્રણ મળ્યું. હિંદ જેવા ગરીબ દેશને માટે મોટો ખર્ચ કરીને અલિંન સુધી જવું અશક્ય હતું. હિંદમાંથી પચીસ કસરતજાગ્રોની ટુકડી અલિંન મોકલવાની હતી. તેને માટે સગમગ નીચેકે દગ્ગર રૂપિયાનાં જોગવાઈ કરવાની હતી. હિંદી જગતમાં હતું શારીરિક કેળવણીની કિમત જોઈએ તેટલી સગમગઈ નથી અને આટલો મોટો ખર્ચ કરીને ટુકડીને અલિંન મોકલવાથી શો ફાયદો થવાય છે એમ ધણા ખરા માણસો કહેવા લાગ્યા. આપણને ક્યાં ખજાર છે કે દુનિયાના બધા દેશો પોતાના દેશની પ્રતિનિધિ આનર લાખો રૂપિયા આવી બાજતો માટે ખર્ચે છે અને પોતાના દેશનું નામ દુનિયામાં અગર રાખે છે. આ બધી સુરહેલીઓ હેવાં હતાં અમરાવતીના હનુમાન વ્યાયામ પ્રસારક મંડળે હિંદમાંથી પચીસની એક ટુકડી હિંદી કસરતો જતાવવા અલિંન મોકલી આપવા લાગ બીડી. અમરાવતી મંડળ જોરે સંબંધ ધરાવતી જુદી જુદી સંસ્થાઓને આ ટુકડીમાં ખર્ચની જોગવાઈ કરીને એકએક બખે ખેલાડીઓને અલિંન જનારી ટુકડીમાં જોગવા માટે મંડળે નિમંત્રણ મોકલ્યાં. એ નિમંત્રણને સ્વીકાર કરીને ગૂજરાત વ્યાયામ પ્રસારક મંડળે

ગુજરાતમાંથી જે પ્રતિનિધિઓ મોકલવા નિર્ણય કર્યો અને એ રીતે નંદિયાદના શ્રી. ચીનુભાઈ શાહ અને હું દુકડીમાં જોડાયા. જે જે હિંદી કસરતો જર્મિનમાં જતાવવાની હતી, તેની રીતસર તાલીમ અમરાવતીમાં આખી દુકડીને આપવામાં આવી. છેવટના દિવસો સુધી ધણાનું આવવાનું અનિશ્ચિત હતું, કારણ કે અનેક ગતતની મુશ્કેલીઓમાંથી દરેકને પસાર થવાનું હતું. દુકડીના ધણા ભાઈઓને પાસપોર્ટ મેળવતાં મુશ્કેલી પડી તો ધણાને આર્થિક મુશ્કેલીઓ પડી. છેવટે બધી મુશ્કેલીઓ વચાવી ચોરીસ ભાઈઓ દુકડીમાં જોડાઈ શક્યા. અમરાવતી વ્યાયામ મંડળના પ્રાણરૂપ ગણાતા ડૉ. પરવર્ધનને સરકારે પાસપોર્ટ નહિ આપવાથી દુકડી સાથે આવી શક્યા ન હતા. તે જ પ્રમાણે જેમના ઉત્સાહ અને કાર્યદક્ષતાથી હિંદી દુકડીને જર્મિન મોકલવાનું નામો થયું હતું તે ડૉ. ક્રાકર્ડેકર, નાગપુર વિદ્યાપીઠના ફિઝિકલ ડાયરેક્ટર પણ યુનિવર્સિટીએ રજા નહિ આપવાથી દુકડી સાથે આવી શક્યા ન હતા. અમારી દુકડીને આ જે ભાઈઓની ભારે ખોટ હમિશ સાલતી હતી. દુકડી તા. ૯ મી જુલાઈએ 'કોન્ટેવર્ડ' સ્ટીમરમાં જર્મિન જવા ઊપડી હતી. મુંબઈથી નીકળતી વખતે દુકડીને સારું માન આપવામાં આવ્યું હતું. જુલાઈ માસમાં દરિયો ધણો તોફાની હતો તેથી સ્ટીમર ધણી હાલતી હતી. આની અસર દુકડીના બે-ચાર સિવાય બધાંના પર થઈ હતી. સ્ટીમર ઉપરના બાર દિવસ દરમિયાન ધણાંની તબિયત ખૂબ લઘવી હતી. અમે તા. ૨૨ મી જુલાઈએ જર્મિન પહોંચી ગયા. જર્મિન સ્ટેશને અમને લેવાને સ્વયંસેવકો અને અમારી દુકડી માટે જવાબદાર બનેલા જર્મન યુવક હાજર હતા. અમારે માટે મોટરો તૈયાર હતી. સ્ટેશન બહાર જર્મન લોકોનાં ટોળાં કુતૂહલથી નિહાળતાં અમને જોઈ રહ્યાં હતાં. મોટરમાં બેસાડીને અમને અમારે માટે ખાસ તૈયાર કરેલી તંબુઓની છાવણીમાં લઈ જવામાં આવ્યા. કેમ્પ આગળ મોટું ચોગાન આવેલું હતું. તે ચોગાનમાં અમને દારમાં જોડવાઈને ચોખાવવામાં આવ્યા. શા માટે અમને મેદાનમાં ચોખાવવામાં આવ્યા છે તે પ્રથમ તો અમે કળી શક્યા નહિ. આખી છાવણીના ઉપરી ડૉ. ચૅક અમારી સામે આવીને ઊભા રહ્યા અને જર્મન ભાષામાં જુસ્સાપૂર્વક થોડીવાર બાપણ કર્યું. જર્મન ભાષા અમે ગણજતા નહિ હોવાથી અમે કંઈ સમજી શકતા નહોતા, પણ બાપણ કરતી વખતે તેમનાં લાંબા ટૂંકા હાથ થતા અને તેમનાં ચહેરા ઉપર થતા ફેરફારો જોઈને અમે અનુગાન કર્યું કે તેઓ અમને ઓક્સિમ્પિક રમતોમાં હેતુ સમજાવી રહ્યા છે. પાંચ મિનિટમાં તેમનું વક્તવ્ય પૂરું થયું. ત્યારપછી લસકરી બેન્ડ વાગતું સંભળાયું. આ બેન્ડ અમને આવકાર આપવા વાગી રહ્યું હતું. બેન્ડ વખરે બધા શાન્તિથી એક સ્થિતે ઊભા રહ્યા હતા. ડૉ. ચૅક પણ જમણો હાથ સામે લાંબાવી રિયર ઊભા રહ્યા હતા. જર્મનીની સલામીમાં જમણો હાથ સામે ઊંચો કરવાનો હોય છે. બેન્ડ વાગી રહ્યા પછી ડૉ. ચૅકે અમારામાંના દરેક જણ સાથે હસ્તધ્વનન કર્યું. આવો પ્રાવેશિક વિધિ પૂરો થયા પછી અમારા જર્મન નેતા મી. એબરહાડ અમારે માટે ખાસ ઊભા કરેલા તંબુમાં અમને લઈ ગયા. તંબુમાં લગભગ ત્રીસ માણસો રહી શકે એવી વ્યવસ્થા હતી. દરેક માટે સુવાને એક ખાટલો, જોડવા માટે બે ગરમ બનુસ, બેસવા માટે એક સ્ટૂલ, લખવા માટે ટેબલો અને કપડાં અને વસ્તુઓ મૂકવા માટે સારી સગવડ-વાળાં કપાટો આપવામાં આવ્યાં હતાં. એક તંબુની અંદર દરેક ગતતની સગવડવાળી વ્યવસ્થા જોઈને અમને ખૂબ આનંદ થયો અને જર્મન લોકોની સુહિયાતુર્વનાં અમે વખાણ કરવા લાગ્યા. તે જ પ્રમાણે નજરુની તથા નહાવા-ધોવાની સગવડ એવી સરસ અને કરકસરથી કરેલી હતી કે કોઈ પણ જાતની ગંદકી થઈ શકે નહિ. ખરેખર તેમની છાવણીની વ્યવસ્થા અતુલ્ય કરવા જેવી હતી.

લગભગ બપોરે પ્રજાઓ અમારી માફક પોતપોતાની કસરતો જતાવવા જર્મિન આવી હતી અને તે બધાંને અમારી જોડે અમારી માફક તંબુઓમાં ઉતારો આપ્યો હતો. અમારો કાર્યક્રમ

તા. ૨૪ મી જુલાઈથી શરૂ થઈ તા. ૩૧ મી જુલાઈ સુધી ચાલ્યો. દરરોજ સવારના સાડાઆઠથી જુદી જુદી પ્રજાઓને એક-એક કક્ષાક સુધી પોતપોતાની કસરતો બતાવવાની હતી. લગભગ અગિયાર વાગે કસરતો બતાવવાનું કામ પૂરું થતું. ત્યારપછી બપોરના ત્રણથી લગભગ છ સુધી 'સ્પોર્ટ્સ સ્ટુડન્ટ કોંગ્રેસ' ચલાતી. તેની અંદર દુનિયાના વ્યાયામના કામમાં નિપજાતોનાં જુદાં જુદાં વિષયો ઉપર બાંધેલાં થતાં. આ પ્રમાણેનો કાર્યક્રમ તા. ૩૧ મી જુલાઈ સુધી ચાલ્યો. તે દિવસે અમારે અમારા કામનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવવાનું હતું. અમને સવારના સાડાનવથી સાડાઠસ સુધીનો વખત આપવામાં આવ્યો હતો. પ્રથમ અમે સંઘમાં લેઝીમ, ભાલા, મગદળ અને આસન કરી બતાવ્યાં. આ ચારમાં જોનારાઓને લેઝીમ ઘણી પસંદ પડી હોય એમ લાગે છે કારણ કે બ્યારે એ કાર્ગ પૂરું થયું ત્યારે ઘણા બાઈ-બોયે કુતૂહલથી લેઝીમો જોતાં, અખડાવતાં અને અમને તે વિશે પ્રશ્નો પૂછતાં હતાં. અમે તેમને હક્કારીને બતાવતા અને હાસ્ય કરતા. એ ચાર સંઘની કસરતો બતાવ્યા પછી આપણી દેશી રમતો હુતુતુ, ખે-ખે, આટાપાટ રમી બતાવ્યા હતા. આ રમતો પણ બધાને ખૂબ પસંદ પડી હતી; તેમાં ખાસ કરીને હુતુતુ રમત બધાને વધારે ગમી હતી કારણ કે જોનારાઓ તરફથી આ રમત માર્નેના નિયમોની ગાળણી થઈ હતી. રમતો પૂરી થયા પછી આપણી વૈયક્તિક કસરતો મલખમ, લકડીપટા, નેતરનો મલખમ, ચીમનીનો મલખમ, બૂલતો મલખમ, વગેરે કસરતો કરી બતાવી હતી. મલખમ પાંચાત્ય પ્રજાને પ્રથમ જ જોવાને મળ્યો. લકડી ઉપર ગુલાંટો લઈ ચડ્યા બેતરવાની કસરતો જોઈ બધાને મલખમ માટે ખૂબ આકર્ષણ થયું હતું. બ્યારે મલખમ ચાલતો હતો ત્યારે બસો ગાણુસો - યુવક યુવતીઓ - પોતાના કેમેરા સાથે મેદાન ઉપર દોડી આવ્યાં હતાં અને મલખમની કસરતોની ઘણી છબીઓ લીધી હતી. એટલે આપણી બધી કસરતોમાં મલખમ બધાને ખૂબ ગમ્યો. આ પ્રમાણે એક કક્ષાકમાં ઉપરનો કાર્યક્રમ સરસ રીતે બતાવ્યો. અમને ખચર નહોતી કે અમે કરી બતાવેલી હિંદી કસરતોએ બધા જોનારા ઉપર સારી અસર પાડી હશે. પણ બ્યારે ઓગસ્ટની ચોથી-પાંચમીએ વ્યાયામનિપજાનોની સભામાં બીત્રીસ પ્રજાઓની અંદર હિંદને બીજો નંબર મળ્યાની જાહેરાત થઈ ત્યારે અમને સમજાયું કે આપણી કસરતોની અસર ઘણી સારી થઈ છે અને એ રીતે હિંદી બેજાડીઓએ દુનિયાની અંદર બીજો નંબર મેળવીને હિન્દની કીર્તિ દુનિયામાં ઉત્તરવ કરી છે. બર્લિન જતી વખતે જો બાઈઓ અમને કહેતા હતા કે બર્લિન જવાથી શો કાયદો છે તેમને દરે સમજાશે કે હિંદી બેજાડીઓએ દુનિયામાં હિન્દની કીર્તિ ઉત્તરવ કરી છે અને એ રીતે ખરેખર પૈમાનો સારામાં સારો ઉપયોગ થયો છે.

— આવતા અંકમાં —

૧. ચક્રુદાસ શિક્ષણ

૨. શારીરિક કેળવણી

૩. પરીક્ષાપદ્ધતિ

૪. મેડમ મોન્ટેસોરી

૫. માનસશાસ્ત્રના પ્રયોગો

આ ઉપરાંત સમાધિકોમાંથી, પ્રશ્નોત્તર વિભાગ, ને સમાચારસંબંધના નિયમિત વિભાગો

રા. મનસુખરામ મણિશંકર દ્વિવેદી

રા. હરશય અમુલખરાય કેસાઈ

રા. પ્રિયરત્નલાલ અક્કડ

રા. પિપાસુ

રા. મુળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકસી

પ્રશ્નોત્તરવિભાગ

એક ગૃહપતિ શિક્ષકભાઈ પોતાના પત્રમાં લખે છે કે બહારગામથી જે વિદ્યાર્થીઓ મોટા શહેરમાં બહુવા માટે આવે છે તે વિદ્યાર્થીઓનો સ્વતંત્રતાનો ખ્યાલ ઘણો વિચિત્ર હોય છે. એમને તો પોતાની સ્વતંત્રતા ઉપર કોઈ સંદેહ પણ તરાપ મારે તો સંદેહ કરવું નથી. સંસ્થાના સામાન્ય નિયમો પણ તેમને ડંખે છે. એમને પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવી રીતે જીવવું છે. આવી પરિસ્થિતિમાં શિક્ષકશ્રેયણના સંચાલકોએ તેમની સાથે કેવા વર્તણૂક રાખવો ?

પ્રશ્ન પૂછનાર બાઈના પ્રશ્ન પાછળ એમની સાચી મૂંઝવણ રહેલી છે. આગળ સર્વસામાન્ય ઊંદેસ તો વિદ્યાર્થીઓ ઉપર દમન કરવું અને દમનને વશ ન થાય તો દંડ કરવો એ છે. પૂછનાર શિક્ષકભાઈને એ રસ્તો માન્ય નથી.

જે છોકરાઓ શહેરોનાં છાત્રાલયોમાં વસવા આવે છે અને શહેરોની મોટી મોટી શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં બહુવા જાય છે તે છોકરાઓના આગળના તેવા વર્તન માટે તેમની કૌટુંબિક સ્થિતિ ઘણે મોટે ભાગે જવાબદાર હોય છે. ગામડાંઓમાં રહેના માળાપો પોતાના છોકરાઓ આગળ અભ્યાસ કરે એમ અવરજી હચ્છતા હોય છે. પોતે અશિક્ષિત અથવા ઓછા શિક્ષિત હોવાથી અને શહેરી સંસ્કૃતિથી દૂર પડેલા હોવાથી પોતાના છોકરાઓની રહેણીકરણી ચોક્કસ ગર્વોદ્દાઓમાં જ રહ્યા કરે તેમ ઇચ્છતા હોય છે. પોતાના છોકરાઓ એ રીતે જીવે તેવી પ્રણાલિકા પણ તેમણે પરાણે ઊભી કરેલી હોય છે. આ સ્થિતિમાંથી છટકોને છોકરો જ્યારે શહેરની નિશાળ-દુનિયામાં પ્રવેશે છે ત્યારે તેના મનમાં અનેક ફેરફારો થાય છે. એ ફેરફારોને લીધે પોતાનો ભૂતકાળ એને હલ્ત્યાસ્પદ લાગે છે. એવા ભૂતકાળને જ વર્તમાન બનાવવામાં એ પોતાની નામોશી દેખે છે. જે રીતે એ જીવ્યો તેનાથી વિપરીત રીત જ જીવતર માટે સાચી છે એ જામક ખ્યાલ એના મનમાં પેદા થાય છે. એ ખ્યાલને લીધે હરેક પ્રકારનાં બંધનોને એ તોડવા મથે છે. તોડવાની એની આ ક્ષિયામાં જે કંઈ વચ્ચે આવે છે તેની એ લેશમાત્ર પણ પરવા કરતો નથી. સંસ્થાઓની નિયમાવલિઓ એને બંધનરૂપ દેખાય છે. એ કોઈ પણ પ્રકારના નિયમન વિના તદ્દન સુક્ત જીવન જીવવા ઝંખે છે.

ગૃહપતિ યા શિક્ષકનું પ્રથમ કર્તવ્ય વ્યક્તિત્વના વિદ્યાર્થીનું આ પ્રકારનું માનસ પહેલેથી જ ઓળખી લેવાનું છે. એ ઓળખાણ થયા પછી વિદ્યાર્થી સાથે એના વ્યવહારમાં એને ચીડ નહિ ચડે કે કંટાળો નહિ આવે. વિદ્યાર્થી તરફ એ સાચી સહાનુભૂતિથી જોતાં શીખશે. સાચી ઓળખાણને લીધે વિદ્યાર્થી સાથે એનો પ્રેમસંબંધ બંધાશે. અને કેવળ પ્રેમના જ જોરે શિક્ષક ધારી દિશામાં વિદ્યાર્થીને દોરી શકશે.

વ્યક્તિગત આવા પ્રયાસોને ઓછો અવકાશ હોય તેવી શિક્ષણસંસ્થાઓ પણ એક જુદો માર્ગ અડણ કરી શકે છે. આ માર્ગે તે વિદ્યાર્થીઓના પોતાના મંડળોનો અને પોતાની પંચાયતોનો છે. સંસ્થામાં જવાબદાર વિદ્યાર્થીમંડળ ઊભું કરીને સંસ્થાનાં સંચાલન તેમ જ નિયમન માટે વિદ્યાર્થીઓને જ અલગ અલગ જવાબદારી સોંપી દેવી. એ તંત્ર ચલાવતી વખતે ન્યાં ન્યાં ક્ષિતિઓ આવે અથવા તો વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીઓ અંતરાય નાખે ત્યાં ત્યાં તેનો નિકાલ વિદ્યાર્થીમંડળે નિયુક્ત કરેલી પંચાયતદ્વારા થાય. પ્રશ્ન પૂછનાર શિક્ષક ભાઈને વિનંતિ છે કે આ માસિકના આગલા અંકોમાં 'શિક્ષકોને પત્રો' નામના લેખો તે કૃપા કરીને જોઈ લ્ય.

ટાહલ યોજનામાં પ્રયોગમંદિરમાં એકનારા શિક્ષકો તે તે વિષયોના નિષ્ણુતો હોય છે. વિદ્યાર્થીઓની સાથે કામ કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓનાં માનસનો પરિચય અત્યંત જરૂરનો છે એમ તમે કહો છો. આવા પરિચય માટે વિદ્યાર્થીના લાંબા કાળ સુધીના અભ્યાસની જરૂર રહે છે. એવા માનસપરિચય, વિષયોના પ્રયોગમંદિરમાં સંપૂર્ણ રીતે મેલ શક્ય નથી. પ્રયોગમંદિરમાં તો કાલે પડતો વખત જ વિદ્યાર્થી આવી શકે. આ મુશ્કેલીનો કોઈ નિકાલ સૂચવી શકશો ?

ટાહલ યોજનામાં એક એવી પણ રીત મંદૂર રાખવામાં આવી છે જેમાં વિષયોના પ્રયોગ-મંદિરોને બદલે એક શિક્ષક તથા ચાર વિષયોને એક જ પ્રયોગમંદિરમાં, ગોઠવીને વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસનું કામ ચલાવી શકે છે. પ્રાયગિક શાળાના ઉપરના વર્ગોમાં ને માધ્યમિક શાળાના નીચેના વર્ગોમાં આ પદ્ધતિ કામ કરી શકાય છે. કોઈ પણ એક ઓરડાને ચાર વિષયોનું પ્રયોગમંદિર બનાવીને હુલ્લ હુલ્લ ખુલ્લોને તે ને વિષયના અભ્યાસ માટે નિયત કરી શકાય. વિદ્યાર્થી એક વિષયના ખૂણામાંથી બીજા વિષયના ખૂણામાં સહેલાઈથી જઈ શકે છે અને એક જ શિક્ષક તેના અભ્યાસને માનસશાસ્ત્રીય ધોરણે દોરી શકે છે. આપશું મિડલસ્કૂલોમાં આવી નૂતના અખતરાઓ થવાની અત્યંત જરૂર છે. એક શિક્ષકને માથે એકથી વધારે વિષય બાણવવાનાં હોય જ છે. આવી વર્ગશિક્ષણ પદ્ધતિમાં આ યોજનાને હામલ કરીને વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસના કાર્યને સ્વતંત્રતા અને વ્યાવહારીક સ્વાવરતા દેવામાં આવે તો શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં સહેલાઈથી વિચારવા જેવાં પરિણામો આપણે મેળવી શકીએ.

પરંતુ વિષયનિષ્ણુતને રોડીને વિષયોના અભ્યાસને આગળ ચલાવવા દેવાની યોજનાથી પણ માનસશાસ્ત્રીય પરિચયને પણ ધોખો પડેલોયતો નથી. વિદ્યાર્થીનો સ્વભાવ હોય છે કે એક કામ પૂરતી બીજા કામ પર જવામાં પોતાના મનને તે તરફ વાળવા માટે થોડા ધણા વખતની તે અપેક્ષા રાખે. આ વખત એક જ ઓરડામાં કામ કરનાર વિદ્યાર્થીને મળી શકતો નથી. ત્યાં તો એક વિષયથી થાકેલો કે કંટાળેલો વિદ્યાર્થી બીજા વિષય તરફ ટળે છે ત્યારે એ કંટાળા કે થાકને પોતાના માનસમાં સાથે લઈ જાય છે. એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં જતી વખતે જે ખુલ્લી દબા, સ્વનંત્ર હલનચલન અને અન્ય વિદ્યાર્થીમિત્રોનો મેળાપ તેના માનસને એક વિષયની પકડમાંથી છૂટા કરવાની તક આપે છે. તે તક એક જ ઓરડામાં એક ખૂણામાંથી બીજા ખૂણામાં ફરતા વિદ્યાર્થીઓને મળતી નથી.

વિદ્યાર્થીનું મન, પોતા ઉપરનો ખાર ઓછો કરવા માટે એક પ્રકારની બંધનમુક્તિ ઇચ્છતો હોય છે. એ મુક્તિ ત્યાં સુધી ઓરડામાંથી બહાર નીકળે નહિ અને બીજા વ્યવસાય પકડતાં પહેલાં અનુકૂળ વાતાવરણથી મનને મોકળું કરે નહિ ત્યાં સુધી પ્રાપ્ત કરી શકાય નહિ. વિષયોના પ્રયોગમંદિરમાં કામ કરના શિક્ષકને વિદ્યાર્થીનાં માનસનો આવો મુક્ત પરિચય સાધવાની તક મળે છે. કોઈ નિયત કરેલાં ચોક્કસમાં વિદ્યાર્થી કરતો નથી. એનાં મનને પસંદગીનો મોટો અવકાશ રહે છે. એવી મુક્ત અને ફરેલી પસંદગી વિદ્યાર્થીના મનને કોઈપણ દળાઓમાંથી છૂટું રાખી શકે છે. પ્રયોગમંદિરનો વિષયનિષ્ણુત શિક્ષક એવા માનસનો પરિચય સાધીને વૈજ્ઞાનિક મર્જે વાળવામાં વધારે સફળતા મેળવી શકે છે. વિદ્યાર્થીના મન પરંપે થાક કે કંટાળો ફર ન થયો હોય ત્યારે એ મન કેવી નીનની પ્રતિક્રિયાઓ કરે છે એ જાણવા માટે વિષયનાં એવાં ટોળાંમાંથી થોડાક વિદ્યાર્થીઓ મળતે પણ રહે છે. ઉપરાંત થાક અને કંટાળાવાળાં મન ઉપર જતી જુદી દિવાઓની દેવા કેવા પ્રકારની પ્રતિક્રિયાઓ

થાય છે તેના શાસ્ત્રીય પ્રયોગો કરીને પ્રમાણુભૂત પરિણામો આપણી પાસે પુષ્કળ પ્રમાણમાં રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. આવા પ્રયોગોએ સર્વસામાન્ય નિયમો આપણને આપ્યા છે. આપણી શાળાઓમાં એ નિયમોનો અમલ કરીને આપણે ઘણુંઘણું કરી શકીએ તેમ છીએ. સમયપત્રકોની શાસ્ત્રીય ગોઠવણ, નવી નવી પદ્ધતિઓના અખતરા અને વર્ગના કામ ઉપરાંત ચાલતી શિક્ષણની ધત્તર પ્રવૃત્તિઓ, એવા પ્રયોગોમાંથી જન્મ્યાં છે. આજે આપણને જરૂર છે એ તો વિદ્યાર્થીના મુક્ત માનસને અવલોકી, તેનાં શાસ્ત્રીય પરિણામો મોંઘી કામ કરવાની નવી દિશા જોશી કરવાની. આવા પ્રયોગ માટે ડોહ્ટન યોજનાથી કામ કરવા માટે વિવિધનિષ્ણાતનાં પ્રયોગમંદિરો વધારે સારી અવુકૂળતાઓ આપી શકે છે.

જપાનની કેળવણી

[૧૪૧ મા પાનાથી ચાલુ]

શિક્ષણના પ્રચારનો ખ્યાલ એ ઉપરથી આવી જશે કે ત્યાં દર વર્ષે ૮૦૦૦ માસિક, વગેરે છાત્રાંઓ, ૧૦૦૦ દૈનિક, ૧૫૦૦ અકાદમિક અને ૬૦૦૦૦ નવાં પુસ્તકો પ્રગટ થાય છે. એક વર્તમાનપત્રનો તો એટલો પ્રચાર છે કે તેની બાવીસ લાખ નકલો પ્રગટ થાય છે!

કળાકૌશલ્ય, હુન્નરઉદ્યોગ કે વિજ્ઞાનના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પણ ત્યાં પૂરતું સાધન છે. જપાનીઓ પરદેશમાં પણ શિક્ષણ લેવા જાય છે. પરંતુ ત્યાં સાદું, સંયમી અને કરકસરવાળું જીવન ગાળી, બીજી આડીઅવળી વાતમાં ધ્યાન ન આપતાં પોને જે કામ શીખવા ગયા હોય તેમાં જ રમ્યાપમ્યા રહે છે. અને કામ શીખી આવ્યા પછી પોતાના ગાનનો ઉપયોગ દેશના હિતમાં જ કરે છે. કસરત, કલાયત, મદ્યકુસ્તી, બ્યુટો, તીરંદાજી, ફેન્સીંગ, બેઝબોલ અને બીજી મર્દાંગીભરી રમતોની શિક્ષણક્રમમાં જ સમાવેશ હોય છે. ક્રિકેટને ત્યાં સ્થાન જ નથી, કારણ એમાં બહુ વખત નકામો જાય છે એમ તેઓ માને છે.

‘નિયંત્રિતન’ - નવેમ્બર - ૧૯૩૬ માંથી]

— તારાચંદ્ર અમડાસજી

LENS & BRUSH !

There's art and exceptional technique in every portrait by VANGUARD STUDIOS. Whatever the medium—lens, brush or crayon—VANGUARD'S staff of experts is sure to give you complete satisfaction. Call, write or phone today.

VANGUARD STUDIOS

[GOLD MEDALISTS]

365 . Thakurdwar . Bombay

• PHONE No. 25782 •

સમાચારસંગ્રહ

[૧] અમદાવાદ રિફ્રેશર કોર્સ • ૧૯૩૬ — ગૂજરાત અને કાશિયાવાડની માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો માટે ઉત્તર વિભાગના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર રાવસાહેબ જૂથનારાય શાસ્ત્રીની પ્રેરણાથી નવેમ્બર તા. ૨૭ થી ૭ મી મુધી “રિફ્રેશર કોર્સની” યોજના કરવામાં આવી હતી. એમાં ગૂજરાત કાશિયાવાડના લગભગ ૯૦૦ ભાઈબેનોએ ભાગ લીધો હતો. આચાર્યશ્રી આનંદશંકર કુવે માધ્યમિક શિક્ષણની તત્તરપરથી મીમાંસા કરતું પ્રારંભિક પ્રવચન કર્યું હતું. સપ્તાહ દરમિયાન નૂતનશિક્ષણ પદ્ધતિને અનુવર્તીને જુદા જુદા વિષયો પર વ્યાખ્યાનો, નમૂનાના પાઠો અને ચર્ચાની યોજના કરવામાં આવી હતી.

‘અગ્રેજી’ના વિષય પર ઉત્તર વિભાગ અને મુંબઈની કન્યાશાળાઓનાં ઇન્સ્પેક્ટ્રેસ મિસ રસ્તમજીએ પોતાની વિશિષ્ટ શૈલી અને રસમય વાણીમાં આપેલાં વ્યાખ્યાનો પુષ્કળ વિગતોથી ભરેલાં હતાં. એ વિષયનાં શિક્ષણમાં કઈ કઈ ત્રુટીઓ છે તે એમણે નિરીક્ષક તરીકેના પોતાના અનુભવ પરથી નિઃસંકોચ રીતે બતાવી હતી. મધ્ય વિભાગના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર શ્રી. એસ. આર. દેસાઈએ ‘મણિત’ના વિષય પરના વ્યાખ્યાનોમાં પોતાની લાક્ષણિક ઢર્ઢે ભૂમિતિની પ્રાથમિક વ્યાખ્યાને જેવી કે બિંદુ, રેખા, કોણ, વગેરેની ગૂઢ શબ્દોથી ભરેલી વ્યાખ્યાઓની ગોખણપદ્ધતિની યાદ આપી એ જ બાબતો કેવી રસપ્રદ અને નૈસર્ગિક રીતે શીખવી શકાય છે તે બતાવી ભૂમિતિના શિક્ષણ પર નવો જ પ્રકાશ પાડ્યો હતો. ઘણાંઓનું માનવું છે કે માધ્યમિક શાળામાં શીખવાતા વિરથો વ્યવહારમાં નિરપયોગી છે. ને થોડી રીતે શીખવાય તો ભૂમિતિના વિષય પરતે એ માન્યતા તદ્દન ખોટી છે એમ તેમણે સાબિત કર્યું હતું. એમનાં વ્યાખ્યાનો માહિતીથી ભરેલાં અને બોધક હતાં. ‘હતિદાસ’ના શિક્ષણ પરનાં મુંબઈ વિભાગના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર શ્રી. ધાટેનાં વ્યાખ્યાનોએ એ વિષય પરતે નવો જ દ્રષ્ટિકોણ રજૂ કર્યો હતો. વાહસરોયની નામાવલિ મોટે કરનાર વિદ્યાર્થીનિ દિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા ક્યારે શરૂ થઈ? ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર ને રાનડે જેવાઓએ હિંદના સામાજિક જીવનમાં શો ફાળો આપ્યો છે? એમ પૂછે તો તે વિદ્યાર્થી મૂંઝો બને રહેશે. આવું આપણું હતિદાસનું શિક્ષણ! સમયનુક્રમે બદલે વિષયાનુક્રમે ને હતિદાસ શિખવવામાં આવે તો આ પરિસ્થિતિ ટાળી શકાય એમ તેમણે સૂચવ્યું હતું. સ્વતંત્ર મનુષ્યોથી ભરેલાં શ્રી. ધાટેનાં વ્યાખ્યાનો એમનાં એ વિષયનાં સચોટ જ્ઞાનની પ્રતીતિ કરાવતાં હતાં. આ ઉપરાંત બ્રજેશ, સંસ્કૃત અને ગૂજરાતી, સ્વરાશ્ત્ર, વિજ્ઞાન, બુદ્ધિમાપન તથા બાલમાનસશાસ્ત્ર ઉપર અનુક્રમે મિસ પોલ, ડૉ. દવે, શ્રી. દલાલ, રાવસાહેબ શાસ્ત્રી, શ્રી. દરબાઈ તથા રેવ. મેફગોવન જેવા નિપુણતાનાં વ્યાખ્યાનો થયાં હતાં.

બપોર પછીના સમયમાં મિસ રસ્તમજી, મિસ પોલ, મિસ વીરજી, શ્રી. ચન્દ્રદાસ શાહ, શ્રી. દેરાસરી, ડૉ. દવે અને શ્રી. પટવા જેવા અનુભવી શિક્ષકોના નમૂનાના પાઠો રાખવામાં આવ્યા હતા. સવારે શિક્ષણના જે નવીન સિદ્ધાંતો વિશે વ્યાખ્યાનો સાંભળવામાં આવતાં તે સિદ્ધાંતો યથાશક્તિ અમલમાં મુકાયલા જેવાની આથી મુંદર તક મળી હતી. થોડાં તૈયારી તથા મિસ રસ્તમજી જેને શિક્ષકનો પ્રથમ ગુણ મળ્યો છે તે - દિંમત અને આત્મવિશ્વાસપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવેલા આ પાઠો ફતેહમંદ નીવડ્યા હતા.

રાવસાહેબ શાસ્ત્રી, શ્રી. વી. એસ. ત્રિવેદી, શ્રી. અક્ષય, શ્રી. શંકર અને શ્રી. દરબાઈએ અનુક્રમે ‘પ્લાનિંગ એન્ડ ઓર્ગનાઇઝેશન’, ‘દોમવર્ક’, ‘એક્ઝમિનેશન્સ એન્ડ પ્રોજેક્શન્સ’,

‘એક્સ્ટ્રા-મૅન-એક્ટિવિટીઝ’ અને ‘સુપરવિઝન એન્ડ ડિસિપ્લિન’ ઉપર ચર્ચા ચલાવી હતી. શિક્ષણ સંબંધે શિક્ષકો વિચાર કરતા થાય એટલું જ નહિ પણ પરસ્પર વિચારોની આપ-લે કરે એ હેતુ આ ચર્ચાઓ દરમિયાન પાર પડેલો જણાતો હતો. શ્રી. અક્રોડે હાજરી પરીક્ષાઓનાં અસંગત અને બેકડ્રાં પરીણામો વિશે પ્રમાણભૂત અને નક્કર માહિતી રજૂ કરી હતી, કે જે સામાન્ય શિક્ષક ભાગ્યે જ જાણી શકે છે. માધ્યમિક શાળાની હાલની પરીક્ષાપદ્ધતિની સુધારણા માટે તેમણે વર્ષમાં બેવાર અને દરેક વિદ્યાર્થીની બે જુદા જુદા પરીક્ષકોએ પરીક્ષા લેવી એમ સૂચવ્યું હતું. શ્રી. કાકેરે અભ્યાસક્રમેતર પ્રવૃત્તિઓની હિમાયત કરી હતી. વધુમતી એવી પ્રવૃત્તિઓની તરફેણમાં જણાવી હતી એ અવશ્ય એક શુભ ચિહ્ન હતું. પણ શાળાની મુલાકાતે આવનારને દશપંદર બાજાપ્રવૃત્તિઓ ચાલે એમ ગણાવી સકાય એટલા માટે નહિ, પરંતુ એ પ્રવૃત્તિઓમાંથી વિદ્યાર્થી સંગીન લાભ ઉઠાવી શકે એ શુભ હેતુથી તે ચલાવવામાં આવશે એટલી ચેતવણી અસ્થાને નહિ ગણાય. શ્રી. હરભાઈ પોતે સ્વયં-શિક્ષણના હિમાયતી હોઈ, વ્યવસ્થા તો આંતરમાંથી જાગી નીકળવી જોઈએ અને નહિ કે સળના ભયથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્મરણશક્તિને વ્યવસ્થા ગણવી જોઈએ, અને એ સંજોગોમાં સુપરવિઝનની બહુ ઓછી જરૂર જો એ વાત એમણે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં જણાવી હતી. શ્રી. હરભાઈએ પોતાનું કથન મૂળરાતીમાં રજૂ કર્યું હતું એ વિશેષતાની નોંધ લેવી ઘટે છે.

શ્રી. રાયચુરા અને શ્રી ગઢવીના દ્વારા અને વાર્તા, કેમ્પફાયર અને ફિલ્મ-શો, બાળાઓના મનરંજક પ્રયોગો, વિદ્યાર્થીઓના નાટ્ય-પ્રયોગ, સહભોજન અને રાવસાહેબ શાસ્ત્રી તરફથી અપાએલો એટ-હોમનો મેળાવડો, વગેરેનો મનરંજક કાર્યક્રમમાં સમાવેશ થતો હતો. એ આખો કાર્યક્રમ ખૂબ આનંદદાયક હતો. પરંતુ નાટક તેમ જ સંવાદોના વસ્તુની પસંદગી શિક્ષકોના શિષ્ટ સમુદાયની અભિરુચિને સંતોષે એવી થઈ હોત તો વધુ સારું એમ સખેદ કહેવું પડે છે.

મુખર્ષી છાત્રાકાના કેળવણી ખાતાના ડિરેક્ટર મિ. શ્રીવતી ગેરહાજરીમાં હંગામી ડિરેક્ટર મિ. મુસને હાથે સપ્તાહની પૃથ્વીરૂપિ થઈ હતી. વ્યાખ્યાનો, નમૂનાના પાઠો, તથા ચર્ચા અને તેને માટે પ્રતિષ્ઠિત કેળવણીકારો, અનુભવી શિક્ષકો, અને વિદ્વાન ચર્ચા-પ્રમુખોની સુયોગ્ય પરણી, તથા મનરંજક કાર્યક્રમ, શિક્ષણસાહિત્યના યુક-રટોચો, પ્રદર્શન અને લગભગ નવસો શિક્ષકોની હાજરી—એ બધું જોતાં આખો કાર્યક્રમ ધણો જ સફળ નીવડ્યો હતો એમ કહેતાં આનંદ થાય છે, અને એ સફળતા માટે વ્યવસ્થાપકોને અભિનંદન ઘટે છે. કાર્યક્રમને સફળ બનાવવા માટે આર. સી. હાઇસ્કૂલના આચાર્ય શ્રી. દલાલે લીધેલા પરિશ્રમની ખાસ નોંધ લેવી ઘટે છે. આવા સમાહો દર વર્ષે જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં યોજવામાં આવે તો જરૂર વધુ શિક્ષકોને લાભ થાય.

[૨] રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંમેલન, કરાડી—કરાડીના ભારત વિદ્યાલયના યોગાનમાં તા. ૨૯ મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૬ ને દિને ‘એક જ દે યિનગારી’ ના મથુરને ભાવવાહી ગીતથી ઉપર્યુક્ત સંમેલનની શરૂઆત થઈ હતી. ત્યારબાદ શ્રી. ગોકુળભાઈ ભટ્ટે પ્રમુખપદ માટે નિયુક્ત થયેલા શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદીનો પરિચય કરાવ્યો હતો. પછી સંમેલનના ઉત્સાહી મંત્રી શ્રી. મણિભાઈ પટેલે પોતાનું નિવેદન [જે આવતા અંકમાં છપાશે] રજૂ કર્યું હતું. પછી શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદીએ પોતાનું વ્યાખ્યાન [જે આ અંકમાં અન્યત્ર છપ્યું છે] વાંચ્યું હતું. સંમેલનમાં હાજર ન રહી શકેલા ભાઈઓના સંદેશા વંચાયા બાદ વિવિધ વિષયો પર ચર્ચા થઈ હતી. તેમાં શ્રી. ગોકુળભાઈ ભટ્ટ, શ્રી. દિલ્લપુરા દીવાનજી, શ્રી. મયારકર, શ્રી. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ, શ્રી. જગનભાઈ, શ્રી. પટવર્ધન, વગેરે ભાઈઓએ ભાગ લીધો

હતો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કોને કહેવું, ગૂઝરાત વિદ્યાપીઠે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ઇતિહાસમાં આપેલો ફોર્મ, ઔદ્યોગિક કેળવણી, આગસેવકની કેળવણી, યુરુકળ પદ્ધતિ, વગેરે વિષયો પર ચર્ચા થઈ હતી. સંમેલને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વ્યાખ્યા નક્કી કરી છે, ને કેટલાક દરાવો કર્યા છે, તે નીચે આપ્યા છે.

[૧] જીવનર ધડનારા તત્ત્વોને શાસ્ત્રીય અવકાશ આપીને હરેક પ્રકારના મતાગ્રહોથી પર, રાષ્ટ્રને જરૂરી તથા ચિરંજીવ અને સંન્મેગવર્તી વિષયોનો અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ કરનાર, રાષ્ટ્રની કંગાસિયન અને બેકારીને લાવનાર શોષક તત્ત્વોને દૂર કરવા મથનાર, રાષ્ટ્રની આસિયતોને હમેશા નજર આગળ રાખનાર અને માનવમાનવને સમાનતાના ધોરણ ઉપર લાવી મૂકી, શાંતિ, અહિંસા સંપ, સદકાર, અને સતોષને પોષનાર તથા આજની સરકારી શિક્ષણપ્રથાથી તદ્દન સ્વતંત્ર એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ.

—પ્રમુખસ્થાનેથી

[૨] આ સંમેલન રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંઘની સ્થાપના કરે છે, અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વ્યાખ્યાને માન આપી વાર્ષિક લવાજમ ચાર આના આપનાર હરકોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થા સંઘના સભ્ય થઈ શકે.

—પ્રમુખસ્થાનેથી

[૩] સંઘના અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રચારકાર્ય અર્થે મુબઈના દૈનિકો પૈકી કોઈ અંકમાં જગા મેળવવા પત્રના વ્યવસ્થાપકો સાથે પત્રવ્યવહાર કરી નક્કી કરી લેવું, અને તે કાર્ય મંત્રીએ કરવું.

—પ્રમુખસ્થાનેથી

[૪] પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણને માટે અભ્યાસક્રમો ધડવા અને પાઠ્યપુસ્તકો મુલ્યવા નીચેના સભ્યોની, સભ્યો વધારવાની સત્તા સાથે, સમિતિ નીમવામાં આવે છે: ૧ હરનાઈ, ૨ જીગનશમ દત્તે, ૩ ચંકરદેવ વિદ્યાલંકાર, ૪ દેશાઈભાઈ પટેલ, ૫ ગોકુળભાઈ ભટ્ટ, ૬ નેહાલાલ ગાંધી, ૭ મણિમઈ પટેલ, મંત્રી.

—પ્રમુખસ્થાનેથી

[૫] ત્યારબાદ નીચેના લાંબો દરાવ ગોકુળભાઈ ભટ્ટ તરફથી રજૂ થયો હતો:

નીચેનાં ધોદણોને સમગ્રજો સ્વીકારનારી કેળવણીની સંસ્થાઓ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓ ગણાશે.

(૧) સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિને સારુ ચાલતી પ્રવૃત્તિઓને અર્થે ચારિત્રવાન, શક્તિસંપન્ન, સરકારી, અને કર્તવ્યનિષ્ઠ કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરશે.

(૨) સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ કેળવશે, ઊંચનીચના બેદો ન રાખશે, સંપ્રદાયો અને મતા-મદોથી પર રહેશે તથા સર્વના ઉત્કર્ષની ભાવના પ્રસારવશે.

(૩) રાજસત્તા સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નહિ રાખે તથા સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી પણ રાજસત્તાના દગાણુ દેહણ શિક્ષણક્રમ નહિ રહે; શિક્ષણક્રમમાં સ્વભાવને પ્રધાનપદ અપશે. રાષ્ટ્રભાષા હિન્દુસ્તાનીને શિક્ષણક્રમમાં સ્થાન આપશે તથા વિદ્યાર્થીનાં શરીર તથા મનના વિકાસની દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રપ્રેરક ઉદ્યોગોને, વ્યાપાર અને અંગમહેનતની તાલીમને આવશ્યક અંગ લેખશે.

(૪) બરતવર્તનો ઉત્કર્ષ રાહેશે પર નહિ, પણ ગામડાં ઉપર અવલભે છે તેથી કેળવણીનો ક્રમ ધડવામાં આગવાસી જનતાની હાજતોને પ્રધાનપદ આપવામાં આવશે.

(૫) સહશિક્ષણમાં માનશે. પરીક્ષા, દરિદ્રાઈ, નેવી વિકાસધાતક નીતિમાં ન માને, તથા વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિગત વિગસની કળણ રાખશે.

[આ કલમ બે વિરોધ અને પસાર થઈ હતી]

(૧) અન્યાય, અસત્ય, તથા અત્યાચારને તાબે ન થનાર પ્રાણવાન, તેજસ્વી, ને આત્મવિશ્વાસી વિદ્યાર્થી તૈયાર કરશે.

ઉપરનો દરજ્જો બલામણુરૂપે સર્વ સંસ્થાઓને મોકલવો અને તેમનો અભિપ્રાય આન્યા પછી નીચેની સમિતિએ પોતાની બક્ષાગણુ સાથે સમેલનની બીજી બેઠકમાં રજૂ કરવો.

૧ શ્રી. ગોકુળભાઈ ભટ્ટ, મુંબઈ	૮ શ્રી. ચંદ્રભાઈ કા, ભટ્ટ, અમદાવાદ
૨ શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી, ભાવનગર	૯ શ્રી. પ્રભુલાલ ધોળાકીયા, કચ્છ-મંજલ
૩ શ્રી. જુગતરામ દવે, બારડોલી	૧૦ શ્રી. કેશુભાઈ દોશી, કરાંચી
૪ શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખ, અમદાવાદ	૧૧ શ્રી. હગનભાઈ પટેલ, ગંબીરા
૫ શ્રી. શ્રીકાંત દાહોદ	૧૨ શ્રી. આચાર્ય ચન્દ્રકાન્ત, સોનગઢ
૬ શ્રી. મણિભાઈ પટેલ, કરાડી	૧૩ શ્રી. શંકરદેવ વિદ્યાલંકાર, સુખા
૭ શ્રી. દેસાઈભાઈ પટેલ, નડિયાદ	

[૩] મુંબઈ ઇલેક્ટ્રિકાના માધ્યમિક શિક્ષકોની પરિષદ:

મુંબઈ ઇલેક્ટ્રિકાના માધ્યમિક શિક્ષક સંઘના અસત્ય હેઠળ ઉપર્યુક્ત પરિષદનું અધિવાસન અધિવેશન ડિસેમ્બરની તા. ૨૮ થી ૩૦ સુધી મુંબઈમાં યુનિવર્સિટી કોન્વેન્શન હોલમાં મળશે. અધિકારીઓ.

પરિષદના પ્રમુખ:	શ્રી. વી. એન ચંદાવરકર, બી. એ., બાર-એટ-લો;
	મુંબઈ વિદ્યાપીઠના વાઈસ ચાન્સેલર
માધ્યમિક શિક્ષકસંઘના પ્રમુખ:	રેવરન્ડ ડૉ. જી. મેકેન્ઝી, એમ. એ., ડી. ડી.
	પ્રિન્સિપલ, વિલ્સન કોલેજ, મુંબઈ
સ્વાગતાધ્યક્ષ:	મિ. આર. કે. મર્ઝબાન, બી. એ.
	પ્રિન્સિપલ, ભરડા ન્યૂ હાઈસ્કૂલ, મુંબઈ
સામાન્ય મંત્રી:	મિ. સી. એ. ફીસ્ટી, બી. એ., બી. ટી.
	રૉબર્ટ મની હાઈસ્કૂલ, મુંબઈ

વધારના મંત્રી	શ્રી. બી. એન વૈદ, બી. એ., બી. ટી.
[સ્વાગત સમિતિએ	પ્રિન્સિપલ, કિંગ બ્યોર્ન ઈંગ્લીશ સ્કૂલ, દાદર
પરિષદ માટે નિમેષા]	

કાર્યક્રમ

સોમવાર, તા. ૨૮-૧૨-૩૩

- સવારે ૮-૪૫ મુંબઈ ઇલેક્ટ્રિકાના માધ્યમિક શિક્ષકસંઘની કાર્કેન્સીલની બેઠક (કાઉન્સીલના સભ્યો માટે જ)—પ્રમુખ, ડૉ. મેકેન્ઝી
- ૯-૪૫ પરિષદની બેઠકની શરૂઆત :
 - (૧) શિક્ષકસંઘના પ્રમુખનું પ્રારંભિક વ્યાખ્યાન
 - (૨) પરિષદના પ્રમુખની ચૂંટણી
 - (૩) સ્વાગતાધ્યક્ષનું બાણ
 - (૪) પરિષદના પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન
 - (૫) પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા

બપોરે

૩-૧૫

મુંબઈની ટ્રેઈનીંગ કોલેજના પ્રેસિડેન્ટ મિસ. એસ. પનાન્દીકર, એમ. એ., એમ. લિટ. (કે-૨૫) 'Attainment Standards in Language and Number' ના વિષય પરનું નિબંધવાચન

૪-૧૫

વિરામ

૪-૨૫

મુંબઈની ફેલોશીપ સંસ્થાના પ્રિન્સિપલ શ્રી શંકરપ્રસાદ શુક્લ, એમ. એ., ડી. ડી., બાર-એટ-લો, નું 'The Functions of High School Education with reference to the University and with reference to Life' ના વિષય પરનું નિબંધવાચન

મંગળવાર, તા. ૨૬-૧૨-૩૧

સવારે

૮-૩૦

કાઉન્સિલની બેઠક (આવશ્યક હોય તો)

૯-૧૫

રીગલ થિયેટરમાં મુંબઈની સેકન્ડરી ટ્રેઈનીંગ કોલેજના પ્રિન્સિપલ મિ. એસ. એસ. કેમેરોન, એમ. એ., નું 'Specialist Teachers' ના વિષય પરનું નિબંધવાચન
એન રથેશ શ્રી. કે. બી. લીક્ષ્મીનું 'Cinema in Education' ના વિષય પર નિબંધ વાચન (ત્યારબાદ કેળવણીવિષયક ફિલ્મો બતાવવામાં આવશે.)

૧૦-૧૫

બપોરે

૩-૩૦

મુંબઈ અને ઉત્તરવિભાગની કન્યાશાળાના ઇન્સ્પેક્ટરેસ મિસ ફરતમણ એમ. એ. (કે-૨૫) નું 'Radio and Gramophone as Educational Equipments' ના વિષય પર નિબંધવાચન

૪-૦

વિરામ

૪-૩૦

પરિવહનની ખુલ્લી બેઠક — ફરો

૭-૦

મનોરંજક કાર્યક્રમ

બુધવાર, તા. ૩૦-૧૨-૧૯૨૬

સવારે

૯-૧૫

મિસ એમ. કે. કેસિનું 'The Need for a Special School for the mentally defective children in the Bombay Presidency' ના વિષય પર નિબંધવાચન

૧૦-૧૫

મુંબઈના સેવક ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ સાયન્સના પ્રિન્સિપલ ડૉ. ડી. એસ. બ્હીસર, પીએચ. ડી. નું 'General knowledge in Education' ના વિષય પર નિબંધવાચન.

બપોરે

૧૫-૨-૩૦

તારદેવાના 'દિલ્લ રીડી' ની મુવાકાત

૩-૦

સોલાપૂરની લાઈફસાઈઝના પ્રિન્સિપલ મિ. એન. એસ. ગોડગોલે, એમ. એ., બી. ડી. નું 'Problems of Children of Different Mental Calibres in one Standard' ના વિષય પર નિબંધવાચન.

૪-૦

વિરામ

૪-૩૦

પરિવહનની ખુલ્લી બેઠક - પ્રમુખને ઉપસંદાર

પ્રાસંગિક નોંધ

શિક્ષણ સંસ્થાની અગત્ય

શિક્ષકોની પરિપક્વ ઉપરાંત હાલ યોગ્ય વખતથી આ ઇલાકામાં શિક્ષણસંસ્થાઓ ચોજવાની સ્થિતિ પ્રદર્શિત નેશનલર ઉપાડી લેવામાં આવી છે. પરિપક્વ અને શિક્ષણસંસ્થાહીનો ઉદ્દેશ તદ્દન જુદો છે. શિક્ષકનો મોજાઓ, સમાજમાં તેનું સ્થાન, શાળાના માલિકો ને સંસ્થાકર્તા તથા કેળવણી ખાતા સાથે તેનો સંબંધ, માધ્યમિક કેળવણીના અભ્યાસક્રમો, પરીક્ષા ને નીતિ મુકરર કરતી કેળવણી ખાતા કે વિદ્યાર્થીક જેવી સંસ્થાઓમાં તેમનું સ્થાન, તેમનો પગાર, પોલિટિકલ ફક્ડ, પેન્શન, હકની રમતો, કામનું ધોરણ, તેમની વિવિધ ફરિયાદો ને તે દૂર કરવાના ઉપાયો—આવા વિષયોની મોટા ભાગે પરિપક્વમાં ઇચ્છાવટ થાય છે. એક ધંધાદારી વર્ગ તરીકેની શિક્ષકોની એકતા નજવાઈ રહે એ માટે આ ચર્ચા અનિવાર્ય છે અને શિક્ષણના કાર્યમાં રોકાએલા બાઈએનોનું સમૂહગત હિત રક્ષવા તેમ જ આગૂળ ધંધાવત્તામાં આવી પરિપક્વ મોટા ફાળો આપે છે. આ પરિપક્વમાં ને શિક્ષક-સમુદાયનો સમગ્ર અવાજ ચોક્કસપણે રજૂ થતો હોય, અને આ પરિપક્વના નિર્ણયોને માન આપવાની ધીરપણા શિક્ષકસમાજમાં તમને હોય તો અત્યારે શિક્ષકોની સમાજમાં, સરકારમાં, શાળાના તંત્રમાં, વિદ્યાર્થીકમાં જે અવગણના થાય છે, તેમના અનુભવસિદ્ધ વિચારોને શિક્ષણની નીતિના ધડતરમાં જે સ્થાન મળતું નેઈએ તે મળતું નથી, ને તેમની માગણીઓ પાછી ઠેલાય છે, તે વિપદ પરિસ્થિતિ યોગ્ય સમયમાં યદલી શકાય.

આમ અત્યારે પરિપક્વો હેતુ સંઘર્ષળ ખીલવીને સમાજમાં ને કેળવણીની સંસ્થાઓમાં શિક્ષકો માટે તેમનું યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનો છે ત્યારે શિક્ષણસંસ્થાહીનો હેતુ તેમના રાજના કાર્ય માટે ચોક્કસ દિશાસૂચન કરવાનો છે. આપણે ત્યાં ઘણા શિક્ષકોએ તો પોતાના કાર્ય માટે જોતે મેળવેલી કેળવણી સિવાય ખીલ કશી તાલીમ લીધી હોતી નથી. બાકી રહેલામાંના ઘણા મોટા ભાગે કેળવણીખાતા તરફથી લેવાતી પરીક્ષા પસાર કરીને કેળવાએલા શિક્ષક હોવાનો સંતોષ માન્યો હોય છે. ને અત્યંત નાનો શિક્ષકવર્ગ મુખ્ય કે કાન્ડાપરની ટ્રેઈનીંગ કોલેજોમાં એક વર્ષ ગાળીને તાલીમ મેળવે છે તેને પણ ઘણું શીખવાનું નજવાનું બાકી રહે છે. આપણા ઇલાકાના એક નિરીક્ષકબાઈએ એક વેળા કહ્યું હતું તેમ ખી. ટી. ની ડીગ્રી મેળવનાર શિક્ષકોએ પરીક્ષામાં ૪૦, ૫૦ કે ૬૦ ટકા માર્ક્સ મેળવીને એટલે દરજ્જે પોતાના ધંધા માટે લાયકાત મેળવી હોય છે; પરંતુ પૂરેપૂરી લાયકાત મેળવવામાં ને ઊંચુપ હોય છે તે તેમણે ટ્રેઈનીંગ કોલેજોમાંથી પાછા ફર્યા બાદ પૂરી કરવાની છે. અત્યારે તો ઘણી વાર એવું બને છે કે અસંગત વાતાવરણને લીધે, પોતાનાં આજસ કે બેદરકારીને લીધે કે પ્રગતિમાન રહેવાની ધમશના અમાનને લઈને તાલીમ પામેલા શિક્ષકોમાંનો મોટા ભાગ ટ્રેઈનીંગ કોલેજોમાં ને મેળવ્યું હોય તે ધીમે ધીમે વીસરતો જાય છે. ને તાલીમ પામેલા શિક્ષકો માટે આ સાચું હોય તો અધિકચર તાલીમનું પ્રમાણપત્ર પામેલા શિક્ષકો માટે એ વધારે પ્રમાણમાં સાચું છે. આવા શિક્ષકો અને તદ્દન બિનકેળવણીએલા શિક્ષકો તરફ શિક્ષણપ્રવાહોથી માહિતગાર રહે, દેશપરદેશમાં ચાલતી વિવિધ શિક્ષણપદ્ધતિઓ ને કેળવણીવિષયક અખતરઓનો તેમને સતત પરિચય રહે, ચાલતી વિવિધ શિક્ષણપદ્ધતિઓ ને કેળવણીવિષયક અખતરઓનો તેમને સતત પરિચય રહે, જુદા જુદા વિષયો શીખવવાની કળાને મુસાધ્ય બનાવવા માટે સફળ મનાએલી યુક્તિઓનો ઉપયોગ

કેમ કરવો તેનું પ્રત્યક્ષદર્શન તેઓ કરે તો એક નદીની જેમ તેમની શિક્ષણપ્રવૃત્તિમાં નવીન વિચારો, રૂપી નિર્મળ જળ નિરંતર વહેવા કરે તે તેઓ પ્રગતિમાન રહી શકે.

આ હેતુ પર પાઠકોને શિક્ષણસપ્તાહોનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. નવેમ્બર માસની શરૂઆતમાં જુદા જૂદા ગૂંચરાતના શિક્ષકો માટે અમદાવાદમાં યોજાએલા શિક્ષકસપ્તાહના સંચાલકોએ પાનાનો કાર્યક્રમ ગોઠવતી પેળાએ આ હેતુ તરફ દુર્લભ નહોતું દાખવ્યું તે માટે તેમને અભિનંદન થટે છે. લગભગ નવસો શિક્ષકોએ આ સપ્તાહમાં ભાગ લીધો તે સ્વયંપ્રેરિત ઉત્સાહને આભારી હોય તો આપણા ઉત્તરેવેલ ભાવિનું એ અવસ્ય એક શુભ ચિહ્ન જ ગણાય. આવી મોટી સંખ્યાને આપણા ઉત્સાહનું પ્રતીક ગંભીરે આપણે ગર્વ લઈએ તો પણ અમારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે આવા મોટા સમુદાયને આ સપ્તાહના કાર્યક્રમનો સર્વોચ્ચ જો લાભ મેળવે જોઈએ તે સ્વાભાવિક રીતે જ મળી શક્યો નથી. સંચાલકોએ આવા મોટા શિક્ષકસમૂહની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે પ્રશંસનીય વ્યવસ્થા રાખી હતી; છતાં નમૂનાના પાઠો-જે આવા સપ્તાહનું મુખ્ય અંગ છે-માં શું થયું તે ધૂળો મોટો ભાગ જોઈસાંભળી શક્યો ન હતો.

આ ક્ષતિનો ઉદ્દેશ કરીને અમે આ ઇષ્ટ પ્રવૃત્તિને ઉતારી પાડવા માંડતા નથી. આપ્રા જુદા જૂદા ગૂંચરાત માટે આવું સપ્તાહ યોજવાની હામ બીડવા બદલ ઉત્તર વિભાગના નિરીક્ષક રાવસાહેબ જૂખરાલ શાસ્ત્રીને તેમજ સપ્તાહના સંવર્ગતી શ્રી. બાપાલાલ દલાલને ધન્યવાદ થટે છે. આ સપ્તાહમાં ભાગ લેનાર દરેક વ્યક્તિને તેની ઉપયોગિતાનો પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ આવ્યો હવે એમ અમે માનીએ છીએ. જે તેમ થયું હોય તો ઉપર જે મુશ્કેલી વર્ણવી છે તેનો ઉકેલ બહુ સહેલો છે. જુદા જૂદા ગૂંચરાતોનો વિસ્તાર એટલો વિશાળ છે, તેમાં કામ કરતા શિક્ષકો-ખાસ કરીને બિન કેળવણેલા શિક્ષકો-ની સંખ્યા એટલી મોટી છે, કે તેને માટે એક સ્થળે યોજાએલું એક સપ્તાહ ખસ નથી. નાના પાયા પર આવાં સપ્તાહો દરેક જિલ્લામાં, દરેક મોટા શહેરમાં, અવરનવર યોજાતાં જોઈએ એમ અમે માનીએ છીએ. એમાં હાજર રહેનાર શિક્ષકોની સંખ્યા જે ૧૫૦ કે ૨૦૦ સુધીની રાખવામાં આવે તો તેમને એનો પૂરેપૂરો લાભ મળે. અમને હમેશા છે કે દરેક જિલ્લાના ઉત્સાહી શિક્ષકો આવાં સપ્તાહો યોજવા માટે ભેગા મળી વ્યવહારુ યોજના ઘડી શકશે, ને તેને અમલમાં મૂકશે.

— વાચકોને —

▲ ‘નૂતન શિક્ષણ’ ના બીજા વર્ષના પહેલા અંકની બધી તકલીબ બલાંસ થઈ ગઈ છે, એટલે અમે કેટલાક નવા આલોકનક્રમોને તે મોકલી શકતા નથી. આ માટે તેઓ અમને દરજુલર કરશે એવી આશા છે.

▲ નવેમ્બર-ડિસેમ્બરના આ સંયુક્ત અંકમાં કેટલાક અનિવાર્ય સંયોગોને લીધે અમે ૬૪ ને બદલે ૫૬ પાના જ આપી શક્યા છીએ. બાકીના આઠ પાના લાન્યુઆરીના અંકમાં વધારે આપવામાં આવશે. સ્વજનકોચને લીધે ‘પુસ્તક પરિચય’ નો વિભાગ પણ મુક્તવી રાખવો પડ્યો છે.